

**T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı**

**AZERBAYCAN'IN SOVYETLER TARAFINDAN
İŞGALİ VE BASKI SİYASETİ (1920-1937)**

Doktora Tezi

**Elçin Neciyev
2502040217**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Halil Bal

İstanbul 2010

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **TARİH ANABİLİM** Dalında **2502040217** numaralı **ELCHIN NAJIYEV**'ın hazırladığı "**AZERBAYCAN'IN SOVYETLER TARAFINDAN İŞGALİ VE BASKI SİYASETİ (1920-1937)**" konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi **24.12.2010 CUMA** günü saat:**14.00**'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulu**'ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.CEZMİ ERASLAN	Kabulu	
PROF.DR.ALİ ARSLAN	Kabulu	
PROF.DR.SÜLEYMAN BEYOĞLU	Kabulu	
DOÇ.DR.HALİL BAL	Kabulu	
YRD.DOÇ.DR.FATİH M. SANCAKTAR	Kabulu	

ÖZET

AZERBAJCAN'IN SOVYETLER TARAFINDAN İŞGALİ VE BASKI SİYASETİ (1920-1937)

Azerbaycan, gerek yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gerekse stratejik konumu sebebiyle geçmişte çeşitli devletlerin işgallerine uğramış, yabancı yönetimler altında yaşadığı bu dönemlerde de onların siyasî ve kültürel yönden baskılarına maruz kalmıştır. Bu işgallerin içerisinde en sıkıntılı olanı ise, hiç şüphesiz, 27 Nisan 1920'de Sovyet Rusya'nın XI. Kızılordusu tarafından gerçekleştirilen işgaldir. Azerbaycan'da yetmiş yıl gibi uzun bir zaman süren ve "Sovyet dönemi" veya "komünist dönem" olarak adlandırılan bu dönemde ülkede olup bitenler hakkındaki gerçekler insanlardan saklanmış, açıklanan olaylar ise tek taraflı veya çarpıtılmış biçimde kaleme alınmıştır. Başka bir şekilde olması da beklenemzdi.

Çünkü komünist dönemde sadece ve sadece geçerli ideolojinin yani onların uygun gördüğü bir tarih yazımı söz konusu olmuştur. İdeoloji derken de burada kesinlikle Azerbaycan'ın işgalinden sonra oluşturulmaya çalışılan bolşevik rejim anlaşılmalıdır. Nitekim toplumun bu rejime karşı hak arama mücadelesi teröristlik veya eşkıyalık olarak nitelenmiştir.

Çalışmamızda yukarıda zikrettiğimiz olayların sebep ve sonuçları çerçevesinde, arşiv belgeleri, döneme ait basın ve konu ile ilgili araştırmalar taranarak tarihî gerçekler ortaya konmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

THE OCCUPATION OF AZERBAIJAN BY THE SOVIETS AND THE POLICY OF SUPPRESSION (1920-1937)

In the past, Azerbaijan, due to its strategic location and wealth of both underground and above ground, has suffered occupation by various states and during the period of foreign governments Azerbaijani people have been subject to pressure in political and cultural aspects. Among these invasions, the most troublesome one, undoubtedly, was the invasion which realised on 27 April 1920 by the XIth Division of the Red Army of Soviet Russia. In this period named as “Soviet era” or “communist era” in Azerbaijan, the realities about goings-on in the country were hidden from the people and the announced ones were published one-sided or distorted. Yet it can not be expected otherwise.

Because during the communist period, history writing was only possible as appropriate to the ideology. When we say ideology, it should be understood as the Bolshevik regime that in the process of establishment after the occupation of Azerbaijan. Thus the struggle of people for their rights against this regime was described as terrorism and banditry.

In our study, historical facts were tried to assert, within the framework of the causes and consequences of the events mentioned above, by scanning of archival documents, the press and past researches about the subject.

ÖNSÖZ

1990'da SSCB'nin dağılması ile birlikte bağımsız devletler kurulmaya başladı. Bu devletlerden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Birliğin dağılması, bu birliğe bağlı Azerbaycan için ciddi problemleri beraberinde ortaya çıkardı. Çünkü bağımsızlığını elde eden Azerbaycan halkı için yetmiş sene yaşadıkları hayat tarzından uzaklaşması çok sıkıntılı bir süreç idi. Bu süreçten iki yönde sonuç çıkarmak mümkün görünmekteydi:

Birincisi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını zamanın en önemli bir olayı olarak değerlendirmek,

İkincisi ise, bu süreci beşeriyetin en önemli yanlışı olarak değerlendirerek yönünü belirlemek.

Toplumda ortaya çıkan ayrışmanın önüne geçmek, mevcut sosyal ve siyasi olayların sebep-sonuç ilişkisinin iyi bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Ayrıca sözkonusu yılları ve bu yıllar içinde zuhur eden olayların araştırılmasının günümüz ilim erbabının en önemli görevi olarak telakki edilmesi lazımdır. Çünkü bugün Azerbaycan toplumunda ortaya çıkan bazı olayların ortaya çıkış sebebinin XX. y.y'da vuku bulan olaylarla bağıntılı olduğu görülmektedir.

Söz konusu yıllar ile ilgili yazılanların temel özelliği daha çok o dönemin baskıcı siyaseti altında ve taraflı olarak kaleme alınmış olmasıdır. Taraflı dediğimiz zaman akla ilk gelen "bunun sebebi nedir?" sorusudur. Cevap ise hiç şüphesiz açık olarak bugün göz önündedir. O yıllarda yazılanlar tamamen komünist ideolojisi çerçevesinde kaleme alınmış ve bu bir hakikat olarak halka da yansıtılmıştır. Fakat hem bağımsızlık sonrası yazılan kitap ve makalelerin incelenmesi hem de arşivlerin açılması sonucu geçmişte yazılıp çizilenlerin gerçekte hiçbir alakasının olmadığı ortaya çıkmıştır.

Sovyet dönemi olarak telakki ettiğimiz bu dönemde açıkça yazılanlardan sadece elde edilen başarılarından bahsedilmektedir. Sıkıntılar ise örtbas edilmiştir. Kısaca Komünist Partisi'nin mücadelecisi ruhu ışıklandırılmaya çalışıldığı gibi toplumda zuhur eden sıkıntı ve eksiklikler sadece onların işine geldiği şekilde yazdırılmıştır.

Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra tarihin gizli ve tahrif edilerek kaleme alındığı bu dönemi açık bir şekilde araştırmak imkânı doğmuştur. Yine de bu dönemi araştırmak ve sonuçlandırmak istediğinizde bunun oldukça sıkıntılı bir iş olduğu gerçeği ile karşı karşıya kaldığınızı göreceksiniz.

Azerbaycan halkı tarihte birçok işgal görmüş bir halktır. Bu işgallerin en dehşetlisi ise hiç şüphesiz 27 Nisan 1920'de Ruslar tarafından uygulananıdır. Genellikle “Bolşevik dönemi” olarak isimlendirilen bu süreç tarihçilerimiz tarafından yanlış olarak yansıtılmış, halkın mücadelesi göz ardı edilerek tek taraflı bir biçimde yazılmıştır. Oysa tarihçilere yakışan yaşanan olayları mantıklı ve doğru bir biçimde olduğu gibi sebep-sonuç ilişkisi içinde açıklamaktır. Biz de yukarıda sözkonusu çerçeveye dâhilinde hareket ederek tezimizi oluşturmaya çalıştık.

Tezimiz giriş, beş bölüm, sonuç ve eklerden ibarettir. Özellikle Arşiv vesikaları, gazete, dergilerden istifade ettiğimiz tezimizin Birinci bölümü 1920 ile 1922 yılları arasını kapsamaktadır.

Bu bölümde, Azerbaycan Cumhuriyetinin Bolşevikler tarafından işgal edilmesi, Müsavat Partisi'nin bu işgale karşı tutumu, Bolşeviklere karşı halk ayaklanmaları, ayaklanmalara karşı XI. Kızılordu'nun tutumu ve bunun sonucu binlerce insanın kıyımdan geçirilmesi, tutuklanması ve sürgün edilmesi ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise daha çok Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılan antlaşmalar, Sovyet Azerbaycanı ile Nahçıvan arasındaki ilişkilere yer vermeye çalışılmıştır.

Üçüncü Bölümde Azerbaycan'da genel olarak eğitimin durumu ve özellikle de Sovyet dönemi eğitim ele alınmıştır.

Dördüncü Bölümde de Sovyet Azerbaycanı'nda ekonomik durum ele alınmıştır.

Beşinci bölümde ise Azerbaycan'da Sovyet idaresinin temel özelliği olan “Baskı Siyaseti” incelenmeye çalışılmış sebep sonuç ilişkisi içersinde gerçekler göz önünde tutularak yazılmıştır. Ayrıca bu bölümden esinlenerek “Ekler” bölümü hazırlanmış ve baskı siyaseti sonucu idam edilen birçok insan hakkında bilgi verilmiştir.

Hem arşiv belgeleri hem de diğer önemli kaynaklardan vardığımız sonuca göre; bu güne kadar Azerbaycan tarihçilerinin bu konuyu araştırmadıklarının, araştıranların da sathi olarak göz gezdirdiklerinin şahidi olmaktadır.

Tezimizin ortaya çıkması için ilk günden itibaren birikim ve tecrübelerinden azami istifade etmeye çalıştığım, kendisinden ilmin yanı sıra irfan ve nezaketi de öğrendiğim çok değerli tez danışmanı hocam Doç. Dr. Halil Bal'a teşekkürü borç biliyorum. Aynı zamanda her zaman beni daha fazla çalışmam konusunda teşvik eden hocalarım Prof. Dr. Ali Arslan'a, Prof. Dr. Cezmi Eraslan'a ve Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na da teşekkür ederim. Ayrıca tezimizin yazımı esnasında her konuda desteklerini esirgemeyen İSAM Kütüphanesi yönetici ve çalışanlarına da teşekkür ediyorum.

Elçin NECİYEV
Eylül 2010-İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
KISALTMALAR.....	V
GİRİŞ.....	1
1.Azerbaycan Parlamentosunda Partiler Arası Zıtlasmalar ve N. Yusufbeyli Hükümeti'nin Kurulması.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

SOVYET YÖNETİMİNİN İLK YILLARINDA AZERBAYCAN'DA SİYASÎ VE İÇTİMAÎ DURUM.....	15
1.Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi.....	15
1.1.Azerbaycan'da İç ve Dış Siyasetin Durumu.....	15
1.1.1.Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin Kurulmasını Hazırlayan Ana Nedenler.....	18
1.1.2.Azerbaycan'da Sovyet Yönetimine Kadarki Dönemde Karabağ Olayları.....	23
1.1.3.Azerbaycan'ın içinde Bulunduğu Bunalım.....	26
1.1.4.Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin İşgali (27 Nisan 1920).....	38
1.2.Azerbaycan Türklerinin Bolşevik İşgaline Karşı Direnişleri.....	72
1.2.1.Terter Direnişi.....	73
1.2.2.Gence Direnişi.....	74
1.2.3.Karabağ Direnişi.....	83
1.2.4.Zakatala Direnişi.....	86
1.2.5.Şeki Direnişi.....	88
1.2.6.Şamahı Direnişi.....	88
1.2.7.Lenkeran Direnişi.....	89

1.2.8.Astara Direnişi.....	91
----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ARASINDA İLİŞKİLER

(SOSYAL, SİYASÎ VE EKONOMİK).....	93
-----------------------------------	----

2.1.Mondros Mütarekesi Sonucu Azerbaycan-Türkiye

İlişkileri.....	93
-----------------	----

2.2.Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde ASSC ile TBMM Arasında

İlişkiler.....	100
----------------	-----

2.3.TBMM'nin Açılması ile Azerbaycan'ın Sovyet Rusya Tarafından İşgali

Sürecindeki İlişkiler.....	107
----------------------------	-----

2.4.Doğu Halklarının Birinci Kurultayı ve ASSC-TBMM

İlişkileri.....	115
-----------------	-----

2.5.TBMM-ASSC Arasında Diplomatik İlişkiler Açısından Temsilciliklerin Açılması

ve Önemi.....	120
---------------	-----

2.2.Sovyet Azerbaycanı ve Nahçıvan.....

2.2.1.Azerbaycan'da Sovyet Dönemi Kurulmasına Kadarki Dönemde

Nahçıvan.....	123
---------------	-----

2.2.2.Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti'nin Kurulması ve

Nahçıvan.....	125
---------------	-----

2.2.3.Ermenistan'da Sovyet Hakimiyetinin Kurulması, Nahçıvan ve Zengezur'un

Sovyet Azerbaycan'ı Tarafından Ermenistan'a Verilmesi.....	131
--	-----

2.2.4.Nahçıvan'ın Statüsünün Belirlenmesi ve Moskova Antlaşması (16 Mart

1921).....	134
------------	-----

2.2.5.TBMM Heyetinin Bakü'de Görüşmeleri, Nahçıvan Problemi ve Kars

Antlaşması.....	137
-----------------	-----

3.Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetinin Genel Yapısı.....

3.1.İhtilâl Komitelerinden Köy Sovyetliklerine.....

3.2.Kafkasötesi Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliği (ZSSRFİ), ve SSCB

Kurulması.....	153
----------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOVYET AZERBAYCAN'INDA EĞİTİM VE DİN	167
3.1. Azerbaycan'da Sovyet Dönemine Kadar Eğitim.....	167
3.1.1. Azerbaycan'da Sovyet Dönemi Eğitim.....	171
3.1.2.Cehaletle (Savadsızlık) Mücadele Okulları'nın Açılması ve Faaliyetleri.....	174
3.1.3.Sovyet Azerbaycanı'nda Alfabe Problemi ve Latin Alfabesinin Kabulü.....	178
3.1.4.Sovyet Azerbaycan'ında Türkoloji Kurultayı (26 Şubat 1926).....	182
3.1.5. Sovyet Azerbaycan'ında Yüksek Öğrenim.....	191
3.2. Sovyet Azerbaycan'ında Din.....	199
3.2.1. Azerbaycan'da Sovyet İşgali Dönemine Kadar Din.....	199
3.2.2. Azerbaycan'ın Sovyet İşgalinden Sonraki Dinî Durumu ve Ateizm Propagandası.....	206
3.2.3. Azerbaycan'da Sovyet Yönetiminin Din Karşısı Siyasi Tutumu.....	208
3.2.4. Muharremlik Ayini ve Ona Karşı Alınan Tedbirler.....	209
3.2.5.Sovyet Hakimiyeti Döneminde Ramazan Orucuna Karşı Alınan Önlemler.....	214
3.2.6. Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti Döneminde Kurbanlık ve Ona Karşı Alınan Önlemler.....	215
3.2.7. Azerbaycan'da Sovyet Dönemi Başörtüsü ve Papağa Karşı Alınan Önlemler.....	216
3.2.8. Allahsızlar Cemiyeti'nin Kurulması ve Onun Din Karşısı Faaliyeti.....	218
3.2.9. Cami ve Türbelerin Kapatılması.....	221

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BOLŞEVİKLERİN AZERBAYCAN'DA İKTİSADÎ ALANDA UYGULADIKLARI SİYASÎ ISLAHATLAR VE BU ISLAHATLARIN SONUÇLARI	224
4.1.Azerbaycan'da Yeni Komünist İktisadî Siyaset.....	224

4.1.1. Askeri Komünizm Siyaseti.....	224
4.1.2. Yeni Komünist İktisadî Siyasete Geçiş.....	230
4.2. Kolektif Ziraat Sistemine Geçiş ve Sovyet Siyasî Katliamlarının Artması.....	238
4.2.1. Sovyet Azerbaycanı'nda Sosyalist Sanayileşmenin Başlaması ve Komünist Partisi'nin Dış Siyaseti (1926–1929).....	238
4.2.2. Azerbaycan'da Kolektif Ziraata Geçiş Siyaseti ve Onun Ağır Sonuçları.....	248
4.3. 1930-1937 Yılları arasında Toprak Sahiplerinin Azerbaycan Genelinde Çıkardığı İsyanlar ve Bu İsyanlara Karşı Sovyet Hükümetinin Karşı Atağı.....	270
4.3.1. İsyanlar.....	270

BEŞİNCİ BÖLÜM

SOVYETLERİN AZERBAYCAN'DA MİLLÎ DÜŞÜNCEYE KARŞI SİYASETİ.....	280
5.1. Baskı Siyaseti, Toplumsal Temizliğin Sebepleri (1933-1937).....	280
5.1.1. Siyasilerin Katliama Maruz Bırakılmaları.....	287
5.1.2. Azerbaycan Demokratik Hükümetin İlk Başbakanı Fethali Han Hoyski (1875-1920).....	288
5.1.3. Diplomat Mehmet Yusuf Caferov (1885-1938).....	289
5.1.4. Büyükağa Talıplı (1897-1937).....	292
5.1.5. Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943).....	293
5.1.6. Ruhulla Ahundov (1897-1938).....	295
5.2. Aydınların Katliama Maruz Bırakılmaları.....	297
5.2.1. Sosyalizm Kalıbına Sığmayan Şair Ahmet Cevat (1892-1937).....	297
5.2.2. Bekir Çobanzade (1897-1937).....	302
5.2.3. Firudin Bey Köçerli (1863-1920).....	303
5.2.4. Ömer Faik Nemanzade (1871-1937).....	306
SONUÇ.....	309
KAYNAKÇA.....	316

EKLER	330
ÖZGEÇMİŞ	362

KISALTMALAR

a.g.e: adı geçen eser

a.g.m: adı geçen makale

a.g.b: adı geçen belge

AHC: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

AK(b)P: Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi

AMM: Azerbaycan Millî Merkezi

AMİK: Azerbaycan Müveggeti (Geçici) İnkılâp Komitesi

ACMDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi

ACSPİHDA: Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi

ACEYTA: Azerbaycan Cumhuriyeti En Yeni Tarih Arşivi

Az. FK: Azerbaycan Fevkalade Komisyonu (Çeka)

ASSC: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

BK: Bakü Komitesi

bkz: bakınız

BS: Bakü Sovyeti

C: Cilt

ÇEKA: Olağanüstü Hal Komisyonu (Çrezvıçaynaya Komissiya)

çev: çeviren

d: dosya

Delo: dosya katalogu

DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

DGK: Devlet Güvenlik Komitesi

DKÖB: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi

DSİ: Devlet Siyaset İdaresi

FK: Fevkalade Komisyon (Olağanüstü Hal Komisyonu)

F: font

GB K(b) P: Genel Birlik Komünist (Bolşevik) Partisi
GPK: Gaza (Kaza) Parti Komitesi
GPU: Devlet Güvenlik Komitesi
GKMYK: Güney Kafkasya Merkezi Yönetim Kurulu
HKS: Halk Komiserleri Sovyeti
KDGK: Kafkasya Devlet Güvenlik Komitesi
KGB: Sovyet Gizli Servisi
KHKS: Güney Kafkasya Halk Komiserleri Sovyeti
KSFSC: Güney Kafkasya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti
MYK: Merkez Yürütme Komitesi
NKVD: Halk İşçileri Komiserliği
No: Numara
Pud: Bir ölçü birimi
RSFSC: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s: sayfa
SB: Siyasi Büro
Sov. İKP. MK: Sovyetler Birliği Komünist Parti Merkez Komitesi
SSCB. HDK: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halk Dışişleri Komiserliği
SSCB. HİK: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Halk İşçileri Komiserliği
SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK: Türk Tarih Kurumu
trc: tercüme eden
ty: tarihsiz, baskı tarihi yok
v: varak
vb: ve başka
YK: Yönetim Kurulu
Y: Yayınlar

GİRİŞ

Azerbaycan tarihinin en mutlu dönemlerinin başında hiç şüphesiz 1918-20 yılları gelmektedir. Çünkü bu dönemde Milli Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuş ve Azeriler bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bu bağımsız cumhuriyet pek çok saldırılara da maruz kalmıştı. Cumhuriyetin önderleri de bu saldırılara karşı mücadeleye girişmişlerdir. Hem cumhuriyetin hem de Azerbaycan halkının varlığını korumak için yapılan bu mücadele Türkiye'nin askeri ve siyasi yardımı sonucu başarıyla sürdürülmüştür. İşgal edilmiş Azerbaycan toprakları Bakü dahil olmak üzere işgalden kurtarılmıştır.

Azerbaycanın karşılaştığı tehlikeler çok yönlü olmasına rağmen bu tehlikenin başında hiç şüphesiz Rusya gelmekteydi. Rusya'da ortaya çıkan Sosyalist İhtilâl Çar imparatorluğunu yıkarak, Rusya'da yaşayan halklara sözde serbestlik bahşetmişti. Zira bu adım atılmış olmasaydı Azerbaycan'ın toprakları Rusya, Ermenistan ve Gürcistan arasında bölüşürülecekti. Çünkü Bakü Rusya'nın olmazsa olmazlarından idi.

Azerbaycan'da, Demokratik Cumhuriyete doğru giden yol aslında 1917 yılının başlarından başlamaktadır. Bu da Rusya'da ortaya çıkan iç çatışmalarla sık ilişkilidir. Çünkü I. Dünya savaşı Rusya'ya çok ciddi zarar vermiş, içtimaî ve siyasî hayatın bütün alanlarında anlaşmazlık ve çatırtılar bir hayli artmıştır. Ocak 1917'de ülkede devam eden siyasî ve ekonomik bunalım Şubat ihtilali ile sonuçlanarak Çarlık Rusya devrilmiştir.

Çarlığın devrilmesi aslında imparatorluk geleneğine de ağır darbe indirdi. Zira Çarlık idaresinin devrilmesinin ilk ses sedası Kafkasya'da da kendisini hissettirmemesi mümkün değildi. Nitekim bu durum bir anlamda beklenen gerçektir. Rusya'da ortaya çıkan geçici hükümet Kafkasya'da da duruma hakim olabilmek için çalışmalar yürütmekteydi. Zira bu maksat çerçevesinde 9 Mart 1917'de Kafkasya'yı idare etmek adına devlet Duması yerel üyelerinden bir grup ayarlandı. Fakat mevcut durumun fecaati de işin içine karışınca sözkonusu bu grup pek başarılı olamadı.¹

¹ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 57-59.

Fakat Rusya'da vuku bulan Ekim İhtilâlinin (7 Kasım 1917) başarısı halkların bağımsızlığa olan umutlarını bir kat daha artırdı. Özellikle de Rusya halklarının hukuk beyannamesi sözkonusu halkalara umut ışığı oldu. Artık onlar da kendi devletlerini kurabilir, serbest bir şekilde hareket etme gücüne sahip olabilirlerdi. Nitekim 14 Kasım 1917'de Güney Kafkasya'yı idare etmek adına Tiflis'te Maveray-yı Kafkas Komiserliği (Zakavkaskii Komisariat- Zavkom) ve bir sıra siyasî olayların da etkisi sonucu 10 Şubat 1918'de Güney Kafkasya Seymi (Meclis) oluşturuldu.

Seym'in kurulması ile birlikte Azerbaycan'da da siyasî arenada olduğu gibi gözle görülür değişimler ortaya çıkmaya başladı. Özellikle 1917 yılından itibaren açık bir şekilde faaliyetini sürdüren Müsavat Partisi aynı yıl Gence'de çalışmalarına devam ettiren Türk Ademi Merkeziyet partisi ile birleşti. Öte yandan da Azerbaycan'da siyasî olayların diğer ayağında ise Bakü Sovyeti durmaktaydı. Sovyetlik kendisini hiçbir yönden Azerbaycan muhit ile bağdaştırmak istemiyor, halkına kendi kaderini belirleme hukukunun vermek istemiyordu. Nitekim 31 Mart 1918 hadiselerinin devamı mahiyetinde önce Bakü'de daha sonra da Şamahı'da Millî Askeri Birliklere divan tutulması, kommuna ordusunun özellikle Ermenilerden teşkil edilmesi Güney Kafkasya Seymi Müslüman üyelerinde ciddi itirazlara sebep oldu. Bakü Sovyetinin ve Andranik Taşnak birliklerinin Azerbaycan'da yaptıkları cinayetlerden korunmak amacıyla Azerbaycan halkının Türkiye'ye olan meyil ve rağbetini bir hayli artmasına sebep oldu. Nitekim Azerbaycan'da Mart ayından başlayarak Haziran ayına kadar devam eden olaylar aslında Azerbaycan halkının bundan böyle mevcudiyeti sorusunu ortaya çıkarıyordu.² Diğer bir sorun ise Bakü Halk Komiserleri Sovyetine karşı mücadele konusunun müzakeresi esnasında Taşnak temsilcileri Seymin Müslüman grubu ile anlaşmaya varmayıp tarafsız olduklarını açıklamaları olmuştur. Bu durum şüphesiz Taşnakların inkılâba olan rağbetinden değil, Bakü'de mevcut Halk Komiserleri Sovyet'inin onların menfaatlerine uygun düşmemesinden kaynaklanıyordu. Zira halkı bağımsızlığa kavuşturmak ve milletin bekasını korumak için Türkiye'den askeri yardım talep edilmesi çok önemliydi. Her ne kadar Ermeniler fikirlerinden caymış olduklarını belirtmiş olsalar da bunun siyasî bir manevradan ibaret olduğunu anlayan Seymin Azerbaycan fraksiyonu tarafından

² Cemil Hasanov, **Ağ Lekelerin Gara Kölgesi**, Gençlik, Bakı 1991, s. 3-16.

kabul edilmedi. Seymin üyesi N. Yusufbeyli bu konuda şunları bildiriyordu: “Taşnakların bu küstah talepleri samimi komşuluk ortamında yaşamak istemelerinden değil, daha çok Türk ordusunun Azerbaycan yaklaşmasından kaynaklanıyor”.

Zira Mayıs ayında Seymin Gürcü fraksiyonunun ilk fire vermesi sonucu Güney Kafkasya Seymi dağıldı. Aynı gün Alman desteğini alan Gürcüler Bağımsızlıklarını (26 Mayıs 1918) ilan ettiler. İki gün sonra da Azerbaycan bağımsızlığına (28 Mayıs 1918) kavuştu. Bağımsızlığını elde ettikten sonra Azerbaycan’ı hem içte hemde dışı çok ciddi sıkıntılar beklemekteydi. Çünkü Azerbaycan’ın komşu devletler ile olan sınır probleminin yanı sıra, içte de onları daha ciddi sıkıntılar beklemekteydi. Bakü işgal edilmiş, Karabağ’da Ermeniler tarafından olası saldırılar söz konusuydu. Denikin tehlikesi de henüz savuşturulmuş değildi. Fakat Denikin birliklerine karşı savunmanın ne şekilde yapılacağı düşünüldüğü bir ortamda ondan birkaç kat daha fazla güçlenen Rusya’nın Azerbaycan’a karşı tehditler savurması yeni kurulacak hükümeti bekleyen başka bir problemdi.

Nitekim zikretmeye çalıştığımız problemlere çözüm bulmak mecburiyetinde olan Geçici Hükümet başkanı Yusufbeyli ilk olarak Azerbaycan Demokratik Devletinin kurulduğunu yabancı devlet başkanlarına ilettiler. Bu devletlerin başında Osmanlı devleti gelmekteydi. Nitekim Batum Konferansından yeni dönen Yusufbeyli’nin verdiği bilgilere göre Türkiye’nin Güney Kafkasya’daki komutanı ne şekilde olursa olsun Güney Kafkasya’nın bağımsızlığını korunmasının taraftarı olduklarını bildiriyordu. Aynı zamanda Almanya da Türkiye’nin bu düşüncesine hemfikirdi. Bunun üzerine Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan 4 Haziran³ tarihli dostluk antlaşması İran’ı tedirgin etmeye başladı. İran sözkonusu anlaşma akabinde Güney Azerbaycan’ın onların elinden alınacağından endişeleniyordu. Çünkü imzalanan bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu Azerbaycan’a askeri yardımı da sağlayacağını sözünü veriyordu.

Enver Paşanın kardeşi Nuri Paşa Gence’ye gelerek burada A. Şihlinski komutanlığındaki orduyu da kendi ordusuna katarak 18 bin kişilik Kafkas İslam Ordusunu kurdu. Henüz 18 günlük olan Azerbaycan hükümeti 16 Haziran 1918’de

³ ACMDA, (Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Devlet Arşivi), f. 894, siy. 2, iş. 88, s. 1.

Gence'ye geçti.⁴ Bu arada Gence'ye gelen bir kısım burjuva ve toprak sahibi insanlar hükümetin tamamen Nuri Paşa'ya teslim edilmesini isteseler de fakat Nuri Paşa bu düşünceye kesinlikle karşı çıkarak reddetmiştir.⁵ 17 Haziran 1918'de F. Hoyski başkanlığında ilk kabine oluşturuldu. M. Hacinski Dışişleri ve Savunma Bakanı, B. H. Cavanşir ise İçişleri Bakanı olarak göreve başladılar. Fakat aynı gün Ahmet Ağaoğlu ve G. Garabeyov'un da alenî etkisi ile Azerbaycan Millî Şurası kendi salahiyetini Hoyski tarafından teşkil edilen ikinci kabineye devretti.⁶ İkinci hükümette altı yer eski hükümet üyelerine, altı bakanlık ise yeni şahıslara verildi. İlk kabinenin birkaç üyesi yeni kabinede görevlendirilmedi. Bunlar, A. B. Sefikürdski, K. Camalbeyov, M. Y. Caferov ve C. Hacinski idi. 19 Haziran 1918'de yeni hükümette görevler şu şekilde taksim edildi;

F. Hoyski, Bakanlar Kurulu Başkanı ve Adliye Bakanı,

M. Hacinski, Dışişleri Bakanı,

B. Cavanşir, İçişleri Bakanı,

H. Melikaslanov, Ulaştırma Bakanı,

A. Emircanov, Maliye Bakanı,

H. Sultanov, Tarım Bakanı,

N. Yusufbeyli, Milli Eğitim Bakanı,

H. Refiyev, Sağlık Bakanı,

A. Aşurov, Sanayi ve Ticaret Bakanı.⁷

İkinci hükümetin oluşturulması akabinde Bakü'yü kurtarmak adına gün geçtikçe Kafkas İslam Ordusuna halktan çok sayıda insan katılıyordu. Sadece 19 Haziran 1918 tarihinde Bolşevik ordusu ile savaşan Kafkas İslam Ordusuna halktan 600 kişi katılmıştı. 23 Haziran 1918'de ülkede askeri durum ilan edildi. Bu arada Rusya askeri yönden çok zayıf idi. Bu sebepten dolayı siyasî manevralar yolunu seçerek Almanya ile petrol konusunda anlaşmak konusunda görüşmelere başladı. Aynı zamanda Lenin, Osmanlı devletinden Brest-Litovsk antlaşması hükmünce Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü kurtarmasını durdurmasını talep etmekteydi. Buna

⁴ ACMDA, f. 970, siy. 1, iş. 7, s. 43.

⁵ Hasanov, *Ağ Lekelerin Gara...*, s. 16-25.

⁶ A. Dadaşov, *Demokratiya ve İslam*, Elm, Bakı 2007, s. 136.

⁷ Hasanov, *Ağ Lekelerin Gara...*, s. 24.

paralel olarak Lenin, Almanya ile Bakü'den alacağı petrol paylaşmak konusunda Almanya konsolosu İoffe aracılığıyla yarı resmi görüşmelere devam ediyordu. Zira 7 Temmuz'da Lenin Saritsin'de bulunan Stalin'e gönderdiği telgrafta: "Almanların petrol karşılığında Osmanlı askerlerinin Bakü'ye yapacakları saldırılardan kurtarmak konusunda teminat verdiklerini Bakü'de bulunan Şaumyan'a ulaştır" talimatını veriyordu. Stalin 8 Temmuz tarihli cevabında bu meselenin Şaumyan'a iletildiğini, aynı zamanda da yoldaş Lenin'den: "Güney Kafkasya meselesinde Almanları resmen Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan topraklarının Rusya'nın iç meselesi olduğunu kabul etmesi konusunda ikna etmek gerektiği"ni istiyordu.⁸ Zira bu durumdan çok iyi bir şekilde sonuç çıkararak M. E. Resulzade Hacinski'ye gönderdiği mektupta: "Ne pahasına olursa olsun Bakü biran evvel kurtarılması gerekir. Aksi takdirde biz ortaya çıkan bu durum karşısında çetin bir vaziyete düşeriz. Bakü'ye doğru hareket sadece Azerbaycan adına olması gerekir, orayı Azerbaycan hükümeti zaptetmelidir. Başka şekilde olursa sıkıntı olabilir"⁹ mesajını iletmekteydi.

27 Ağustos 1918'de Almanya ile Rusya arasında anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Almanya üçüncü bir devletin Şamahı'dan Bakü'ye doğru hareketine karşı çıkacak, buna karşılık ta Rusya Bakü'den elde ettiği petrolün ¼ onlara verecekti. Fakat bu ara Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye yaklaşmak üzereydi. Bu haberi alan Menşevik ve Taşnak matbuatı Türk karşıtı propaganda yapmaya başlayarak gelen askerleri barbarlıkla itham etmekteydiler. Türkleri barbarlıkla itham edenlere Türk askeri birliğinin komutanı Şevket Paşa şöyle cevap verir; "Türkler barbar değildir, aksine onların arzusu müslümanları barbarların elinden kurtarmaktır".¹⁰

Bakü'nün kurtarılması uğrunda başlatılan savaş Ağustos sonlarında başladı. 18 Eylül 1918 tarihinde Bakü İngilizlerin elinden kurtarıldı. İngiliz birlikleri bu durum karşısında Bakü'yü terk ettiler.¹¹ Bakü'nün İngiliz hegemonyasından Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarılması İngilizleri üzüntüye sevk ettiğinin iki katı Rusya'yı da üzmekteydi. Zira Rusya Dışişleri Komiserliğince yapılan itirazda bunu açıkça görmek mümkündür: "Tatar (Bu dönem Azeriler için kullanılmaktadır) çetelerinin desteğiyle Türk askeri birliği tarafından Bakü'nün işgal edilerek serbest

⁸ V. İ. Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, Azereşır, Bakı 1970, s. 131.

⁹ **ACMD**, f. 894, siy. 10, iş. 154, s. 16

¹⁰ **Dokumenti i Vneşnyı Politiki SSSCB**, T (Cilt). I, Moskova 1957, s. 430-431.

¹¹ Hasanov, **Ağ Lekelerin Gara...**, s. 30.

bırakılması Rusya'nın kendi toprağına tecavüzdür. Bundan dolayı Rusya Brest-Litovsk antlaşmasında Türkiye'yi ilgilendiren bölümünü iptal etmesi gerekir",¹² anlamındaki açıklama kısa zaman sonra gerçekleşir ve sözkonusu bölüm iptal edilir.

29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın kaybedilmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında tampon bölge rolü oynayacak bir devletin kurulması çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunun stratejik merakına cevap verecekti. Nitekim on yıl gibi uzun bir zaman Osmanlı İmparatorluğunu idare eden İttihat ve Terakki hükümeti sukut etti ve 30 Ekim 1918'de Osmanlı devletinin Mondros Mütarekesini imzalaması Azerbaycan'ın durumunu da kötü yönde etkiledi. Sözkonusu anlaşmanın 11. ve 15. maddeleri hükmünce Osmanlı askeri birlikleri Azerbaycan topraklarını terk etmek mecburiyetinde bırakan İngiltere yine burada güçlenemeye başladı. İngiltere'nin burada güçlenmeye başlaması Rusya'yı tedirgin etmemesi mümkün değildi. Nitekim bu konu ile ilgili: "Bizi boğup hammaddesiz bırakmak için İngiltere anlaşma ile Türklerden Bakü'yü aldı"¹³, diye yazan Lenin bundan sonraki siyasetlerinin ağırlıklı olarak askeri birliklerini güçlendirmek ve silaha yatırım yapmaya yönelmek olacaktır.

Mondros Mütarekesine göre Antanta güçleri Bakü'yü işgal etmeleri gerekiyordu. Zira İngiltere henüz Bakü'ye girmeden önce İran'da bulunan birliklerinin komutanı Thomson Osmanlı birliklerinin bir hafta içerisinde Bakü'yü, bir ay içerisinde de Güney Kafkasya'yı terk etmesini talep etti. Ayrıca Thomson ADC. temsilcileri ile de yaptığı görüşmede İngiltere'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadığını iletmış ve Azerbaycan Millî Askeri Birliklerinin de en kısa zamanda Bakü'yü terk etmeleri konusunda ultiatom vermiştir. Bazı yazarlar bu konuda yanılığa düşerek ADC. Hükümet rehberlerinin İngilizlere satılmakla itham etmekte. Fakat C. Hasanov "Ağ Lekelerin Gara Gölgesi" kitabında söylenenleri tekzip ederek şunları yazmaktadır: "Aslında bu yazılanlar doğru değildir. Çünkü onların (ADC yöneticilerinin) kendi arzu ve istekleri dışında cereyan eden bir gelişmedir. I. Dünya savaşının son anlarında İngilizler Bakü'yü işgal ettikleri gibi aynı zamanda da millî hükümetin dahi Bakü'yü terk etmesi konusunda direktif vermişlerdir. Fakat hükümet bu durumun kanuna aykırı olduğunu açıklamış ve kendi

¹² ACMDA, f. 894, siy. 10, iş. 150, s. 1.

¹³ Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, s. 163.

itirazını bildirmişti”.¹⁴ Nitekim 17 Kasım 1918’de İngiliz askeri birlikleri Bakü’yü yeniden işgal etmesi ile şehirde askeri durum ilan edildi. Ayrıca Thomson tarafından yapılan açıklamada kendilerinin sadece askeri hakimiyeti kendi ellerinde bulunduracaklarını, diğer meseleler konusunda hiçbir müdahalede bulunmayacaklarının sözünü verdi. Zira Thomson tarafından söylenen sözler de dikkate alınarak Azerbaycan Parlamentosunun teşkili hakkında kanun 20 Kasım’da kabul edildi. Kanun kabulünün hemen akabinde Millî Şura’nın kabul ettiği kararnamede Azerbaycan’da yaşayan bütün halkların ve siyasî partilerin parlamentoda temsilci bulundurmaları kararlaştırıldı. Nitekim 120 kişiden ibaret parlamentoda, 80 sandalye Türklere, 21 sandalye Ermeniler’e, 10 sandalye Ruslara, 1 sandalye Yahudi’lere, 1 sandalye Almanlara, 1 sandalye Gürcülere ve 1 sandalye de Polyak vatandaşlara ayrıldı.

3 Aralık 1918’de Parlamento’nun açılması gerekirken, fakat bazı teknik sebeplerden dolayı 7 Aralık’a ertelenmesi kararlaştırıldı diye bazı kaynaklarda geçmektedir. C. Hasanov ise buna karşı çıkarak açılmama sebebinin başka bir nedenden dolayı olduğunu savunmaktadır. Hasanov: “ Aslında parlamentonun 3 Aralık’ta açılmamasını İngilizler erteletmişlerdir. İngiltere baş karargah Albayı S. B. Stoks tarafından Binbaşı Rolanson’a 3 Aralık’ta gönderilen ivedi mektubunda koalisyon hükümetinin Antanta komutanlığı tarafından tanınmasına kadar parlamentonun açılmasının yasaklanmasını talep ediyordu. Devamla, rica ediyorum, Bakanlar kurulu başkanı sayın Hoyski’ye ulaştırın: “Antanta askeri birlikleri komutanlığının emrine göre, Bakü’de parlamento toplantısı müttefikler tarafından beğenilen koalisyon hükümetin kurulmasından önce açılmamalıdır. Zira İngilizlerin bu isteklerine istese de yere düşürmeyen Millî Şura ciddi sıkıntılardan sonra 7 Aralık 1918’de parlamentoyu açtı”.¹⁵

Parlamentonun kurulması ile ilgili halledilmesi gereken birçok problem söz konusuydu. Bu problemlerin başında hiç şüphesiz yeni hükümetin oluşturulması gelmekteydi. Millî Şura döneminden farklı olarak Müsavat Partisinin parlamentoda büyük bir nüfusu olsa da hükümeti kurmak adına yeterli sayıda milletvekiline sahip

¹⁴ Hasanov, **Ağ Lekelerin Gara...**, s. 31.

¹⁵ Hasanov, **Ağ Lekelerin Gara...**, s. 33-34.

değildi. Fakat koalisyon hükümeti oluşturulması kaçınılmaz olan Azerbaycan'da yine hükümet kurma işi Hoyski'ye havale edildi.¹⁶

Zira 28 Aralık 1918'de F. H. Hoyski, koalisyon hükümetinin yeni Bakanlar Kurulu üyelerinin listesini belirleyerek parlamentoya sundu.¹⁷

F. Hoyski, Başbakan, Dışişleri Bakanı (Tarafsız)

H. Hasmammedov, İçişleri Bakanı (Müsavat)

N. Yusufbeyli, Milli Eğitim Bakanı (Müsavat)

S. Mehmandarov, Savunma Bakanı (Tarafsız)

M. Esedullayev, Sanayii ve Ticaret Bakanı (Müsavat)

İ. Protasyev, Maliye Bakanı

K. Lizgar, Erzak Bakanı,

H. Melikaslanov, Ulaştırma Bakanı (Tarafsız)

A. Sefikürdski, Petrol, Telgraf ve Çalışma Bakanı (Sosyalist)

M. Hacinski, Devlet Nezaretçisi (İttihat)

M. Makinski, Adliye Bakanı

H. Sultanov, Tarım Bakanı (İttihat)

R. Hoyski, Himayecilik Bakanı (Müsavat)

A. Gindes, Sağlık Bakanı.¹⁸

Yeni koalisyon hükümeti kurulduktan sonraki ilk işi İngiliz birlik komutanları tarafından tanınmak oldu. Zira General Thomson koalisyon hükümetini tanıdıklarını açıkladı. Aslında burada siyasî bir manevra yapıldığı söz konusudur. Çünkü İngilizler bölgede güçlü bir Rusya'dansa parçalanmış bir Rusya görmek istiyorlardı. Diğer taraftan da bölgede kendileri kuvvetlenmek üzereyken, karşılarında güçlü bir Rusya görmek istemiyorlardı.¹⁹ Yani İngilizler kendilerini Bakü'nün gerçek sahibi olarak görmekteydiler. Bundan dolayı hem küçük burjuvazi parti taraftarları hemde Bakü çevresinde halk tarafından İngilizlere karşı çok ciddi nefret oluşmuş ve bu nefret zamanla protestolarla ifade edilmiştir. Onlar bu mücadelelerinde başarı kazanmak için BFK (Bakü Fehle (İşçi) Konferansı), adı altında teşkilat kurdular. 24 Aralık 1918'de BFK taraftarları mitinglere başladı. BFK taraftarları gösterilerinden

¹⁶ ACMDA, f. 895, siy. 1, iş. 10, s. 53.

¹⁷ ACMDA, f. 895, siy. 1, iş. 10, s. 53.

¹⁸ *Naşe Vremya*, 30 Aralık.

¹⁹ ACMDA, f. 894, siy. 10, iş. 98, s. 10.

sonra bildiri yayınlayarak İngiliz askeri birlikleri komutanlığına takdim ettiler. İngilizlere takdim edilen bildiride: “Hep beraber bir anlaşmanın yapılabilmesi için sanayici ve işçi konferansları temsilcilerinden müteşekkil anlaşma komisyonu oluşturulmasını” istediler. Zira bu üç günlük gösteri Bakü işçi kesiminin galibiyeti ile sonuçlandı ve işçi kesimi arasında Bolşevizmin güçlenmesine yardım etti. Bu gösteriler sonucu sık sık işçi konferansları toplanmaya başladı. Özellikle Ocak 1919’dan itibaren Bakü’deki Rus asıllı işçilerinin Bolşeviklere taraf yöneldikleri görüldü. Zira işçi konferansının Mart ayı toplantısında onlar üstünlük elde ederek yönetim kadrosuna kendi arkadaşlarından seçmeyi de başardılar. Yönetim kadrosunu oluşturan 10 temsilciden 7’si Komünist idi.²⁰

Bunun yanı sıra Ocak 1919’da ABD, Fransa ve İngiltere’den destek alan Denikin’in seksen beş binlik askeri birliği Azerbaycan için çok ciddi tehlike arz etmeğe başladı. Bu sıkıntılardan dolayı 18 Ocak 1919 ile 21 Ocak 1920 tarihleri arasında Paris’te aralıklarla devam eden sulh konferansında Azerbaycan’ın bağımsızlığının tanınması amacıyla kendi diplomatik temsilcilerini oraya göndermek için çalışmalara başladılar. Paris’e gönderilecek temsilci heyetinin başına Ali Merdan Topçubaşov atandı. Topçubaşov’un İstanbul’da bulunması nedeniyle Bakü’den hareket edecek olan diğer temsilci heyetinin başına M. Hacinski atandı. Zira temsilci heyeti uzun ve sıkıntılı bir yolculuktan sonra İstanbul’a ulaşabildi. Fakat Topçubaşov başkanlığındaki heyetin Fransa’ya gitmesi için gerekli izin çıkmaması ve A. Ağaoğlu’nun da İngilizler tarafından Malta’ya sürgün edilmesinden dolayı heyet üç ay İstanbulda beklemek zorunda kaldı.²¹ C. Hasanov bu durum için: “Bütün evraklardan da belli olduğu üzere Ermenilerin baskılarına maruz kalan Fransa siyasî dairelerinin süründürmecilikte maksadı temsilci heyetinin başkanı Topçubaşov’u Paris’e sokmamak idi”.²² Zira çeşitli sebepler ortaya atılarak Azerbaycan temsilci heyetininin Paris’e alınmaması konusunda çok ciddi mücadeleler verildiğinin şahidi olmaktadır. Birtakım Antanta devletleri Azerbaycan temsilci heyetinden konferansa kimsenin katılmasını istemezken, bazı devletlerde Topçubaşov hariç Hacinski, Muharremov ve Hacıbeyli’nin katılabilmesi konusunda mutabıklardı. Halbuki bu

²⁰ ACMDA, f. 895, siy. 1, iş. 13, s. 25.

²¹ ACMD, f. 894, siy. 10, iş. 141, s. 6.

²² C. Hasanov, *Azerbaycan Tarihi, Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar (1918-1920)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, s. 207.

mutabakatta da bazı pürüzlerin ortaya çıktığını görüyoruz. Burada dikkat edilmesi gereken problem konferansın 18 Ocak 1918’de başlamasına rağmen tarih olmuş 12 Nisan 1918 Azerbaycan temsilci heyeti halen İstanbul’da bekletilmekdeydi.

Topçubaşov’un İstanbul’da bırakılması Devletlerarası arenada halledilmeye çalışılan ve ülkelerin gelecek bağımsızlığını tanınıp tanınmamasına olmazsa olmazlardan olan bir zamanda onun temsilci heyetine ve bazı meselelere buradan yön vermesi elbette çok zordu. Zira arşiv vesikaları derinlemesine incelendiğinde bütün bu sıkıntılar Ermeni-Fransız temsilci heyetinin ortak çalışması sonucu alınan kararların ürünü olduğu çok açık şekilde görülmektedir.

Paris’e gitmek üzere İstanbul’da bekletilen heyet ile Azerbaycan Parlamento ve hükümet üyeleri arasında sık aralıklarla irtibat sağlanmaktaydı. Zira 17 Nisan’da Azerbaycan yönetimi tarafından alınan telgrafta problem enine boyuna tartışılmakla beraber Paris konferansına ne pahasına olursa olsun kesinlikle katılımın sağlanması kararlaştırıldı. Ayrıca Paris’e gidecek heyet arasında yer alan fakat gitmesine izin çıkmayan Topçubaşov’un yerine Hacinski’nin atandı. Fakat bu telgraf üzerinde görüşülmeye geçmezden kısa bir zaman önce ABD Başkanı Wilson Azerbaycan meselesinin görüşüleceğine az bir zaman kala Azerbaycan temsilci heyeti Paris’e davet edilmesini istedi. 22 Nisan’da hareket eden temsilci heyeti 2 Mayıs’ta Paris’e ulaştı.²³

1. Azerbaycan Parlamentosu’nda Partiler Arası Zıtlaşmalar ve N. Yusufbeyli Hükümeti’nin Kurulması

Hükümetin kurulmasına rağmen parlamentoda bulunan partiler arasındaki zıtlaşmalar gün geçtikçe artmaktaydı. Bu zıtlaşmalar haliyle hükümet için büyük bir sıkıntı kaynağını teşkil etmekte ve bazı problemlerin çözüme kavuşturulmasına da engel olmaktaydı. Sıkıntıların başını ise halkın ekonomik durumu gelmekteydi. Zira bu sebep partililer arasını açmaya yetmiş ve sonuç olarak hükümet buhranın ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. İlk olarak Sosyalist Parti grubu ülkede özellikle erzak problemini çözüme kavuşturmak adına özel bir komisyon oluşturulması teklif etti.

²³ ACMD, f. 970, siy. 1, iş. 143, s. 9.

Fakat bu teklif parlamento milletvekilleri tarafından uygun görülmediği için iptal edildi. Aynı döneme denk düşen Başbakan Hoyski'nin sağlık durumunun iyi olmamasının sebep gösterilmesi üzerine Hoyski hükümeti düştü. Yeni hükümetin kurulması gerekiyordu. Fakat partiler arası anlaşmazlıklar ayyuka çıkmış durumdaydı. Koalisyon parti taraftarlarınca bir birilerine karşı güveni sözkonusu değildi. Örneğin, İttihat partisi, Müsavat Partisini, Sosyalistler başka bir partiyi çeşitli suçlarla suçlamaktaydılar. Bu anlaşmazlıklar bir nebze olsa yatıştırıldıktan sonra hükümeti kurma görevi N. Yusufbeyov'a verildi. Bir önceki hükümeti kurduğu zaman bakanlıkları seçmekte Hoyski'ye tanınan serbestlik Yusufbeyov tarafından da talep edildi. Fakat bu hak kendisine tanınmadı. Çünkü Müsavat Partili olan Yusufbeyov'un partisinin parlamentoda mutlak çoğunluğa sahip olmaması bu gelişmeye başka bir sebepti. Sosyalist Partili milletvekilleri de Yusufbeyov kabinesine koşullu destek vermekteydiler. Şartları ise kurulacak koalisyon hükümette bakanlıkların yarısının onlara tahsis edilmesi idi. Fakat Müsavatçılar ise Bakanlıkların hükümeti kuracak olan Yusufbeyov'dan asılı olduğunu savundular. Nitekim sonuç olarak ortak bir paydada anlaşma sağlandı ve 14 Nisan 1919'da Yusufbeyov hükümetinin kurulduğu açıklandı. Hükümet kurulduktan sonra en büyük sıkıntının yukarıda da zikredildiği üzere yine halkın ekonomik durumu ile ilgiliydi. Nitekim Başbakan Yusufbeyov bu konuda: "Bizim maruz kaldığımız hayati önem arz eden sıkıntıların tamamı ticaretimizin gayri normal çalışmasının sonucudur. Ülkemizin serveti onun petrolüdür. Bizim petrolün asıl tüketicisi olan Rusya ile irtibat yolları kesilmiştir. Bu vaziyet bizi çıkılmaz duruma soka bilir"²⁴ açıklamasında bulunmaktaydı. Nitekim hem bu durum üzerine çalışmalar başlatan Yusufbeyov, eğer bu problem çözüme kavuşturulamaz ise ülkede daha ciddi protestolarla karşılaşacaklarının da çok iyi farkındaydı. Nitekim onun düşündüğü gibi de oldu ve bu durumu fırsat bilen Bolşeviklerin de etkisiyle bir Grup BFK temsilcisi işçiler sokaklara dökülerek hükümeti protesto etmeye başladılar. Bu protesto daha sonra işçi bayramı olarak kutlanacak olan 1 Mayıs eylemlerinin de başlangıcı oldu. Protestolar esnasında Bolşevik işçi temsilcilerinin "Yaşasın Sovyet Rusya" şiarını sık sık tekrar etmeleri Azerbaycanlı bazı işçilerin bu eylemlere

²⁴ **Azerbaycan**, 16 Nisan 1919.

katılımının az olmasına sebep olmaktadır. Buna sebep ise onların Müsavat Partisi'ne olan bağlılıklarını ifade ettiklerinin gerçek bir emaresiydi. Fakat bu protestolar çok uzun sürmedi ve İçişleri Bakanlığı sözkonusu protestoların dayandırılması konusunda karar kabul etti. Her ne kadar protestoların iptaline karar verilmiş olsa dahi ağırlıkta Bolşevik yönümlü işçiler 6 Mayıs'ta protestolarına yeniden başladılar. Protestocuların devletten istekleri incelendiği zaman görülmektedir ki, onlar için önemli mesele Heşterhan ile Bakü arasında mal alışverişinin gerçekleşmemesi idi. Nitekim işçilerin bu istekleri hükümet tarafından değerlendirilmeye tabi tutularak çözüme kavuşturuldu.²⁵

Yusufbeyov Hükümetinin ikinci ve en önemli problemi ise sınırlar ve Denikin birliklerine karşı müdafaa gelmekteydi. Yusufbeyov kısa zamanda sonuç elde etmek adına Devlet Müdafaa Komitesini (DMK) kurdu. İlk önce sınırları tehdit etmeye başlayan Denikin birliklerine karşı nasıl bir önlem alınacağına görüşülmeye başlandı. Görüşme sonrası Komite tarafından yapılan açıklamada: "Denikin'in devletimize karşı beslediği kötü niyeti aslında zayıf halkları esaret altına almak ve bağımsızlığı yok etmenin sonucudur. Bundan dolayı bütün halkı hükümet etrafında kenetlenmeğe, ordu ve hükümetin yaklaşmakta olan düşmana karşı mücadelede başarı kazanabilmesi amacıyla yardım etmeleri", istendi.²⁶ İngiliz Birliklerinin de Denikin'e yardım etmek konusunda aldıkları karar da hükümet üyelerini rahatsız eden başka bir konuydu. Bu sebepten dolayı Bakü işçi grubu temsilcileri İngilizlerin Bakü'den uzaklaştırılması gerektiğini, aksi takdirde Bakü'de iki ayrı hâkimiyetin sözkonusu olacağı konusunda uyarıda bulundular. Yukarıda sözkonusu ülke sınırlarının müdafaaı konusunda alınan karar Bolşevikler hariç tüm koalisyon parti temsilcilerince beğeniyle kabul edildi. İngilizlerin ülkeden uzaklaştırılması fikri İngiliz askerleri tarafından da sevinçle karşılandı. Nitekim Ağustos sonlarında İngilizler ülkeyi terk etmeğe başladılar. Fakat ne yazık ki ülkeyi terk etmek konusunda karar alan İngilizler, ellerinde bulunan Hazar Askeri Donanma gemilerini Denikin birliklerine teslim ettiler. Bu durum Azerbaycan hükümet yetkililerini çok ciddi rahatsız ettiğinden dolayı İngiliz Birlik Komutanlığı 3 Ağustos 1919'da

²⁵ ACMD, f. 7, siy. 2, iş. 1, s. 29-32.

²⁶ ACMD, f. 970, siy. 1, iş. 166, s. 2.

protesto edildi. Denikin birliklerinin İngilizlerce bu şekilde desteklenmesinden dolayı hükümet Savunma Bakanlığını güçlendirmek amacıyla çalışmaların başlatılması hakkında karar kabul etti. Çünkü 1919 yılının sonlarına gelinmesine rağmen Azerbaycan Ordusu sadece iki piyade ve bir süvari tümenine sahip idi. Bu amaçla süvari, topçu ve istihkam askeri okulları açıldı.²⁷ Ayrıca da ülkede bulunan Denikin taraftarlarının askeri ve siyasi faaliyetlerini kısıtlamak adına bazı tedbirler alındı. Bu tedbirlerin en önemlisi ise donanmanın onlardan geri alınması olmuştur.²⁸ Azerbaycan'ın en önemli problemlerinden olan komşu devletlerle sınır anlaşmazlığının yanı sıra toprak problemi de gelmekteydi. İki komşu devlet ise Gürcistan ve Ermenistan idi. Fakat toprak problemi ise daha çok Ermenistan devletiyleydi. Toprak problemi her iki devlet yetkililerinin yanı sıra Paris'te bulunan her iki devlet temsilcileri arasında da görüşülmekteydi. Fakat bu konuda İtilaf devletlerinin Ermenistan temsilcilerini desteklemekteydiler. Sonuç itibariyle toprak problemi Ermenistan hükümetinin lehine sonuçlanmakta ve onları memnun etmekteydi.

Ayrıca Ermenistan hükümeti henüz 29 Mayıs 1918'de onlara Erivan'ın bırakılmasına rağmen halen toprak talebinde bulunmakta ısrarcıydılar. Çünkü onlar Kafkasya genelinde ortaya çıkan anlaşmazlıklardan yararlanarak "Büyük Ermenistan" hülyasının peşindeydiler. Zira bu sıkıntılı durumdan çok iyi bir biçimde istifade ederek Azerbaycan'ın Nahçıvan, Karabağ ve Zengezur bölgelerinde etnik temizleme siyasetine giriştiler. 1918 yılının sonbaharında Sovyetlerinde desteğini alarak sözkonusu bölgelerde 58 köyden 32'de ev ve diğer yerlerden 495'i yağmalanmış, 492'si ise tamamen dağıtılmış, bu evlerde meskun olan 2254 kişi öldürülmüştür. Kaçmak girişiminde bulunanlar da bir şekilde yakalanarak diri diri ateşe atılmışlardır.²⁹ Bölge halkına bu şekilde davranan Andronik Paşa bu cesareti Bakü'de Bulunan S. Şaumyan aracılığı ile Rusya'dan alıyordu. Nitekim "Bizim dostumuz Rusya'dır" ifadesi bunun açık kanıtıdır.³⁰

Bölgede Ermeni birliklerince yapılan saldırılar 19-25 Haziran 1919 tarihleri arasında Azerbaycan askeri birliklerince verilen karşılık üzerine defedildi ve H.

²⁷ a.g.b, s. 3-4.

²⁸ Azerbaycan, 19 Mart 1919.

²⁹ ACMD, f. 970, siy. 1, iş. 161, s. 6-9.

³⁰ ACMD, f. 894, siy. 4, iş. 65, s. 134-135.

Sultanov bölge valisi olarak atandı. Silah gücüyle bölgede hakimiyetlerini gerçekleştiremeyen Ermeniler, şimdi meseleyi daha çok siyasi arenada halletmek yoluna girdi. Nitekim 1919 yılının sonbaharında Ermeniler hem Versal Sulh Konferansına hemde sözkonusu devletlerin Kafkasya'da bulunan temsilcilerine iletmek amacıyla ortak konferans düzenlenmesi konusunda girişimde bulundular. Fakat bu iki girişimden ilkinden olumlu yönde sonuç alan Ermeniler bu defa Zengezur Ermenilerini de Azerbaycan hakimiyetini tanımamak konusunda tahrik etmeye başladılar. Gelişen bu durum karşısında Azerbaycan hakimiyeti bölgede hakimiyetini devam ettirmek adına bazı kararlar almak mecburiyetinde kaldı. Karabağ Genel Valiliğini askeri açıdan güçlendirmek amacıyla oraya asker gönderdi. Ermenilerin ikinci şıkkı da Ermenistan'ın Bakü'deki temsilcisi Bekzadyan tarafından ortak bir konferans düzenlenmesi konusunu gündeme getirdi. Fakat Azerbaycan yönetimi Karabağ'da gelişen olaylar üzerine kesinlikle reddetti. Fakat Amerikan temsilci heyetinin arabuluculuğu sonucu 23 Kasım 1919'da Tiflis'te beş maddelik bir anlaşma imzalandı. İmzalanan anlaşma sonucu Azerbaycan tarafını çok ciddi biçimde etkiledi. Çünkü bu anlaşma gereği Azerbaycan tarafı Zengezur'da bulunan askerlerini geri çekmesi gerekmektedir. Ermenistan tarafı ise bu fırsatı çok kısa zamanda değerlendirmiş bölgeye asker sevk etmiştir.³¹ Asker sevkıyatı ile birlikte Karabağ geneline yayılması pek muhtemel olan saldırı Azerbaycan Hükümetini tedirgin etmemesi mümkün değildi. Nitekim ilerideki bölümde de görüleceği üzere Azerbaycan tarafının Karabağ'a sevk edeceği askeri birlikler, Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından işgalinin en önemli bir sebebini teşkil edecektir.

³¹ ACMD, f. 970, siy. 1, iş. 190, s. 7-44.

I. BÖLÜM:

SOVYET YÖNETİMİNİN İLK YILLARINDA AZERBAJCAN'DA SİYASÎ VE İÇTİMAÎ DURUM

1. Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi

1.1. Azerbaycan'da İç ve Dış Siyasetin Durumu

Ağustos 1919'da İngiltere askeri birliklerini Güney Kafkasya'dan çekti ve sadece cüzi miktarda askerini Gürcistan'da bıraktı. Nitekim bu durum Güney Kafkasya ülkeleri için bağımsızlığın başlangıcı oldu. Denikin ordusu taraftan da bir tehlike beklenmiyordu. Çünkü onun bölgeyi korkutacak takati kalmamıştı. Fakat şimdi ufukta öncesinden daha güçlü bir karabulut görünmeye başlıyordu. O da Kızılordu birlikleriydi ki, Denikin ordusunu takibe koyularak güneye doğru durmadan ilerliyorlardı. Kızılordu birliklerinin Azerbaycan sınırında duracakları düşüncesine düşmek için de hiçbir esas yoktu. Buna rağmen Azerbaycan yönetimi kendi emniyetini sağlamak amacıyla çareler aramaktaydı. Çare olarak düşünülen Güney Kafkas ülkeleri arasında ortak savunma cephesinin oluşturulması fikri oldu, fakat Ermenistan'ın buna katılmaması onu boşa çıkardı.³²

Güney Kafkasya'da Bolşevik tehlikesinin artması Avrupa'da bulunan Azerbaycan temsilcilerini de rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlık temsilciler tarafından Avrupalı siyaset adamlarına anlatıldı ve onlardan Azerbaycan Türklerinin Bolşeviklere karşı savunulmasının gerekli olduğunu iletiler. Bu konu 10 Ocak 1920 tarihinde İngiltere'nin öncülüğünde Paris Barış Konferansında ele alındı. Kurul, uzun tartışmalar sonunda 11 Ocak'ta İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un önerisiyle Gürcistan ile beraber Azerbaycan devletinin varlığını *de facto* olarak tanıdığını açıkladı. Nitekim A. M. Topçubaşov başkanlığındaki Azerbaycan temsilcilerinin uğraşları boşa gitmediği gibi³³ aynı zamanda bu gelişme Batı dünyasında Azerbaycan devletine olan ilgiyi artırdı. Başta Belçika, İsviçre, Hollanda ve

³² Tadeusz Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, Bakı Hazar Üniversitesi, Bakı 2000, s. 112-113.

³³ Vahid Çıragzade, **İstıglal Yollarında**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1992, s. 70.

Finlandiya olmak üzere birçok Avrupa devleti, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de kendi resmi temsilciliklerini açmayı dahi düşünür göründüler. ABD'nin Yakın Doğu Yardım Cemiyeti (The Middle East Relief) ve İngiltere'nin Kafkasya temsilcisi ile Azerbaycan hükümeti arasında bazı ekonomik antlaşmalar imzalandı. Azerbaycan'ın Avrupa'da bulunan temsilcileri, Versailles Barış Konferansı'nın 1920 yılının Şubat-Mart aylarında Londra'da, Nisan ayında ise San-Romeo'da yapılan oturumlarına katıldılar. Bu toplantılarda alınan bir kararla Batum serbest liman ilân edildi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ne de bu serbestlikten yararlanma hakkı tanındı.

1920 yılı başlarında Azerbaycan'da iç ve dış siyasette normalleşme emareleri görülmeye başlamıştı ki Bolşevik tehlikesi, ülkenin geleceğini ciddi biçimde tehdit eder hale geldi. Şubat ayı itibariyle Bolşevikler Azerbaycan'da kendi lehlerine bir rejim değişikliğine yol açabilmek için hazırlıklar yapmaya başlamış ve bu hazırlıklar kapsamında Rusya'dan para ve silah talebinde bulunmuşlardı. Bolşeviklerin ileri gelenlerinden Anastas Mikoyan³⁴ bu iş için özel olarak görevlendirilmişti. Bolşevik tehlikesinin artmaya başlamasıyla, Azerbaycan'da iç siyasete ilişkin ihtilaflar giderek derinleşti. Mehmet Hasan Hacinski (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti İçişleri Bakanı), Fethali Han Hoyski (ADC Dışişleri Bakanı) grubunun baskısıyla İçişleri Bakanlığı görevinden uzaklaştırılarak Ticaret ve Sanayi Bakanlığına atandı.³⁵ Sovyet Rusya, ülkedeki bu siyasi karışıklıklardan yararlanarak Azerbaycan'a yönelik baskıcı tutumunu iyice artırdı ve 2 Ocak'ta Georgiy Vasilyeviç Çiçerin³⁶, Dışişleri Bakanı

³⁴ Anastas İvanoviç Mikoyan, 25.11.1895'te Ermenistan'ın Tumanyan bölgesinin Sanaii köyünde doğdu. Tiflis Ermeni Ruhani Seminarisini bitirdikten sonra Eçmiyazin (en etkin bir Katogigosluk olarak faaliyetini günümüze kadar devam ettirmektedir. Kafkasya ve İran'daki Ermenilerin katogigosu sayılan Eçmiyazin, Osmanlı'nın Revanı ele geçirmesinden sonra etki alanını Van ve Adana-Halep dışındaki bütün Anadolu, İstanbul ve Rumeli'yi içine alacak şekilde genişletmiştir. Fakat 1828 yılında Rusya'nın Eçmiyazin'i işgali sonucu bu Katogigosluğun nüfus alanı bütün Rusya topraklarını içine alacak şekilde genişler. (Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar**, Truva yayınları, İstanbul 2005, s. 13), ruhani akademisinde tahsiline devam eder. Ekim 1917 yılı Kafkasya Bolşevik teşkilatlarının temsilcisi, Nisan-Mayıs 1918'de "İzvestiya Bakinskogo Sovyeta" gazetesinin genel yazı işleri müdürlüğü görevini yürütmüştür. Mart 1919'da Kafkas ülke Komitesi Bakü bürosunun üyesi seçilmiş, kurumun talimatı ile Moskova'ya gitmiştir. 1920 yılında XI. Kızılordu ile birlikte Bakü'ye geri gelmiştir. Eylül 1920'de Azerbaycan Sendikalar Birliğinin başkanı olarak atanmış, bir ay sonrada Nijni Novgorod şehrinde Parti işi ilgilenmek ona havale edilmiştir. 1926-1946 yılları arasında SSCB Halk İç ve Dış Ticaret, Gıda ve Sanayii Komiseri, Halk Komiserleri Sovyeti başkan yardımcısı görevini yürütmüştür, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. VI, Bakı 1982, s. 553.

³⁵ Tofiq Mustafazade, **Umumi Tarih**, IV. Bölüm, Bakı, Elm, 1998, s. 55-57.

³⁶ 24.11.1872'de Tambov vilayetinin Karaul köyünde dünyaya geldi. Parti'de Çiçerin için Ornatski veya Batalin gibi takma adlar da kullanılıyordu. 1876 yılında Petersburg Üniversitesi mezunudur.

Hoyski'ye, Denikin ordusuna karşı Rusya ile askeri ittifak kurması için teklif gönderdi. Amacı, ülkeyi daha kolay işgal edebilmek için, Azerbaycan'ı Rusya'nın iç sorunlarında etkin olmaya zorlamak, aynı zamanda Denikin ordusu gibi güçlü bir ordu ile karşı karşıya getirerek ülke bağımsızlığını yok etmek istiyordu. Fakat Azerbaycan, Rusya'nın bu teklifini içişlerine yönelik bir müdahale olarak değerlendirerek reddetti.

22 Ocak 1920 tarihinde Çiçerin, Azerbaycan hükümetine yeni bir teklifte bulunarak, ülkeyi, Rusya'da ortaya çıkan askeri tartışmaya dahil etmek istedi. Fakat Hoyski, Rusya ile görüşebilmeleri için, önce Sovyet Rusya'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kayıtsız şartsız kabul etmesi gerektiğini bildirdi.³⁷

Mart ayı sonlarına doğru, birkaç sosyalistin hapse gönderilmesi üzerine, parlamentonun sosyalist grubu, Nesip Bey Yusufbeyli kabinesini desteklemekten vazgeçti. Bu gelişme, ülkede idari bir çalkantıya yol açtı ve hükümet, yeni bir kabine oluşturması için Mehmet Hasan Hacinski'yi görevlendirdi. Hacinski, Komünistler de dahil olmak üzere sol güçlerin katılımıyla geniş bir koalisyon hükümeti oluşturmayı düşünmekteydi. Fakat Bolşeviklerle yürütülen yirmi günü aşkın müzakerelerden başarı elde edilemedi. Çünkü Bolşevikler ülkede rejim değişikliği için hazırlıklara başlamış durumdaydılar. Bunun farkına varan Hacinski yeni bir hükümet kurmanın artık mantıksız olacağını düşünüyordu. Nisan ayı başlarında ülkedeki siyasi kriz iyice derinleşmişti.

1904 yılında Almanya'ya huruç eden Çiçerin, 1906 yılı RSDFP'nin IV. Kurultayından sonra Menşeviklere katılmıştır. 1908 yılında Fransız Sosyalist Parti içinde faal görev almış ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında beynelmilelci olmuştur. 1917'de Rusya'ya dönmekte olan huruççuların işi üzere temsilci heyetinin katibi sıfatıyla İngiltere'de hapsedilmiştir. Ocak 1918'de Sovyet Hükümetinin çalışmaları sonucunda serbest bırakılır. 1918 yılından Komünist Parti üyesi, Sovyet devlet adamı ve diplomatıdır. Ekim İhtilalinden sonra Bolşevizm uğrunda daha faal çalışmıştır. Aynı yıl Halk Dışişleri Bakan yardımcısı görevine atanır ve Brest Litovsk anlaşmasını imzalar. Aynı yılın 30 Mayıs tarihinden RSFSCB, 1923-30 yılları arasında ise SSCBİ Dışişleri Komiserliğini yürütür. Genuya (1922) ve Lozan (1922-23) konferanslarında Sovyetleri temsil eden gruba başkanlık etmiştir. 1930 yılında emekliye ayrılan Çiçerin, 7. 7. 1936'da Moskova'da vefat eder. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. X, Bakı 1987, s. 365.

³⁷ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918–1920**, Bakı 1998, s.282- 283; **Dirçeliş**, No:5;

“**XXI Asır**”, Bakı 1998, s.25.

1.1.1. Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin Kurulmasını Hazırlayan Ana Nedenler.

Sovyet Rusya yukarıda zikredildiği üzere durumdan da yararlanarak Azerbaycan'a yönelik diplomatik baskısını iyice artırdı. Keza bu durum Bolşevizmin güçlenip yayılması için uygun bir siyasi ve psikolojik ortam sağlıyordu. Gerçi Ocak-Nisan 1920'de Rusya ile Azerbaycan arasında diplomatik anlaşmazlıkların iyice artmış olması, bu durumun diğer açık bir deliliydi. Sovyet Rusya, ilk olarak askeri açıdan Azerbaycan'ı, Denikin ordusuna karşı iki cephede birden savaşa girişmeye zorladı. Fakat, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına göz diktiği bir dönemde, Azerbaycan'ın Denikin ordusuna karşı bir savaşa girişmesi doğru olmazdı. Buna rağmen Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin, 2 Ocak 1920 tarihli notasında Azerbaycan hükümetine, Denikin ordusuna karşı askeri ittifak yapmak teklifinde bulundu.³⁸ Aslında bu ittifak teklifi, Azerbaycan'a karşı girişilen psikolojik savaşın bir parçasıydı. Rusya, bu teklifiyle Azerbaycan siyaset adamlarından ziyade ülkedeki proleter kesime seslenmeyi hedeflemekteydi.³⁹

Çiçerin'in notasının Azerbaycan'a ulaştığı gün (2 Ocak 1920) Nesip Bey Yusufbeyli'nin başkanlığında toplanan *Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi*, İngilizlerin meseleye ilişkin düşüncelerini sormaya ve İngiltere'nin, Azerbaycan'ı korumak konusunda nüfuzunu kullanıp kullanmayacağını öğrenmeye karar verdi. İngilizlerin güdümündeki Müttefikler Yüksek Konseyi, hâlihazırda Azerbaycan'ı tanımış ve Paris'te, Kafkasya'ya askeri yardım yapılması için görüşmelere başlamıştı. 1919 yılı Aralık ayındaki görüşmelerde, Yusufbeyli hükümeti Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Han Hoyski, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik askeri ittifak önerisi konusunda bir konuşma yaptı.⁴⁰ Bu konuşmasında Hoyski, Azerbaycan'ın, Rusya'nın iç işlerine müdahil olmayı ilke olarak reddettiğini ve hükümetinin, Moskova ile ilişkilerini iyileştirmek konusunda sabırsız olmadığını sabırlı olduğunu müttefiklere bildirdi.⁴¹ Hoyski'nin, 1 Şubat

³⁸ **Siyasi Tarih**, Muhazere Kursu, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 1995. s.125.

³⁹ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, s.233.

⁴⁰ **Siyasi Tarih**, s.125-126.

⁴¹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe**, s. 233.

1920'de Çiçerin'e gönderdiği cevabi notasında, Rusya ile herhangi bir konuda ilişki geliştirilebilmesi için, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasının şart olduğu bildirilmekteydi. Aslında Çiçerin'in bu notayı gönderirken güttüğü amaç, ülkede siyasi bir karışıklık oluşturmaktı. Bunda da başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan'daki siyasi partiler arasındaki gerilim, Kızılordunun harekete geçmesiyle birlikte daha da artmış, Ermenilerin Karabağ'da şiddete başvurmaları ve Bakü'den siyasî anlamda uzaklaşmaları sağlanmıştır.⁴²

Yukarıda da zikredildiği gibi 11 Ocak 1920'de İtilaf devletleri, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını *de facto* olarak tanıdılar.⁴³ İtilaf devletlerinin aldığı karar diplomatik yönde elde edilen başarıların sonucu Ermenistan hükümetinin Azerbaycan topraklarına saldırması için gereken ortamı yaratmıştır. Ermeniler, üzerinde hak iddia ettikleri bazı toprakların Azerbaycan'a bırakılmasından rahatsız olmuş görünmekteydiler. İki devlet arasındaki sınırlar henüz kesinleşmediği için, Ermeniler, Azerbaycan ile olan sınır ihtilaflarının aleyhlerine sonuçlanacağından endişe etmeye başladılar. Bu yüzden, sınırlar meselesini İtilaf devletlerin lütfuna bırakmak yerine, silah yoluyla halletmeye karar verdiler. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile olan sınır ihtilaflarının itilâf devletler tarafından çözüme kavuşturulacağını ümit ederek, sorunu diplomatik yollarla çözmeyi denedi. Fakat bu diplomatik çabalar, Ermenilerin bölgede masum insanların kanını dökmelerini engellemeye yetmedi.

Ermeniler, Zengezur bölgesine karşı gerçekleştirecekleri bir saldırının geçici de olsa bir çözüm sağlayacağına inanmaktaydılar.⁴⁴ Bu inançlarını gerçeğe dönüştürmek için kısa bir zaman zarfında 10 bin askerle Zengezur'a saldırdılar. Ermenistan hükümeti Hocahandan ve Kaladeresi bölgesine kadar geniş topraklarda uyguladığı saldırılar sonucu Zengezur'u Karabağ'la birleştirerek bununla da Nahçıvan bölgesinin arasını keserek her üç bölgeyi kendine tabi etmek düşüncesindeydi. Ermeniler bir hafta içinde Zengezur'un elliden fazla köyünü yağmaladılar ve halkı bölgeden kaçmaya zorladılar.⁴⁵ Aynı tarihte Sergey Mironoviç

⁴² Firuz Kazemzadeh, **The Struggle For Transcaucasia (1905–1920)**, New York 1951, s. 281.

⁴³ **ACMDA** (Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi), fon. 970, siy. 1, iş, 171, s. 21.

⁴⁴ **ACMDA**, fon. 970, siy. 1, iş, 171, s. 21-26.

⁴⁵ **ACMDA**, f. 27, siy. 4, iş, 20, s. 38.

Kirov⁴⁶ Bakü'den yoldaş Mikoyan'dan alarak Lenin'e gönderdiği haberde şöyle diyordu: "direnişe hazırlanıyoruz. Para ile silah alıyoruz. Durumumuz çok iyidir". Diğer bir mektubunda ise "Azerbaycan Bolşevikleri ülkede Sovyet hâkimiyetini kurmayı en önemli bir görev olarak görmek olup bunun için büyük bir askeri üs yaratmışlardır"⁴⁷, yazmaktaydı. Aslında yukarıda bahsi geçen askeri üsler 1920 yılının başlarında kurulmuş olup, Gence, Nuha, Kazak ve Guba'da bulunmaktaydı.⁴⁸

14 Ocak'ta Azerbaycan, hem Zengezur meselesi hemde Çiçerin'den alınan direktif konusunda Gürcistan ile görüşmelere başladı. Görüşmeler başlamadan önce, Dışişleri Bakanı Han Hoyski, Gürcistan'la yapılacak görüşmeler hakkında Sovyet Rusya'ya gönderdiği cevap notasında, Denikin'in uzun bir süredir Azerbaycan için de bir tehlike arz ettiğini, bu tehlikeye karşı Azerbaycan'ın, Gürcistan ile ittifak yapmaya yöneldiğini, fakat yine de meselenin Rusya'nın bir iç sorunu olduğunu bildirdi. Aynı yazıda Hoyski, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya ile samimi bir komşuluk ilişkisi kurmak konusunda kararlı olduğunu ve görüşmelere hazır olduklarını açıkladı.⁴⁹ Lâkin gelişmeler Azerbaycan'ın umduğu yönde gelişmedi. Bolşeviklerden gelebilecek tehlikeleri dikkatli biçimde izleyen Hoyski, hükümetten ülkede acil

⁴⁶ Asıl soy adı Kostrikov olan Sergey Mironoviç 27. 3. 1886 yılında şimdiki Kirov vilayetinin Urjum şehrinde dünyaya geldi. 1904 yılından Komünist Parti üyesi idi. Babası orman işçisi annesi ise köylü kadın olan bir ailenin evladıydı. 1904 yılında Kazan Meslek okulunu bitirerek, aynı yılın son baharında Tomsk şehir idaresinde desinatör olarak çalışır.1906 yılında gizli matbaa kurarak, demiryolu işçileri arasında parti propaganda işini üstlenir. 1905-07 yılları arasında defalarca hapse mahkum edilmiştir. Hapisten çıktıktan (1908) sonra İrkutska gelerek burada parti teşkilatını kurmuştur. 1909 yılında Güney Kafkasya'ya geçerek orada "Terek" gazetesinde çalışmış aynı zamanda da parti teşkili işinde görev almıştır. İlk defa Kirov müstear ismiyle yazıları çıkmıştır. I. Dünya savaşı yıllarında şimali Kafkasya Bolşevik siyasi işine rehberlik etmiştir. Şubat ihtilalinin ilk günlerinde Kafkasya ötesi Sovyetinin teşkilinde faal görev yapmış ve bu kurumun yönetimine seçilmiştir. Ekim 1917 yılında II. Rusya geneli Sovyetler kurultayının temsilcisi olan Kirov, Petrograt'ta Ekim silahlı isyanına da katılmıştır. Şubat 1919'da Heşterhan ülkesi Geçici HİK'in başkanı, Mayıs'ta XI. Kızılordu, hazıranda da güney ordu birliği HİŞ. Üyesi tayin edildi. 1920 yılının 8 Nisanında PK(b) Partisi Merkezi Komitesi Kafkas bürosunun üyesi seçilmiştir. Kirov aynı zamanda Azerbaycan'da da Sovyet hakimiyetinin galebesinin teşkilatçılarından biridir. 30 Nisan'da XI. Kızılordu birlikleri ile beraber Bakü'ye gelmiş, 5 Mayıs tarihinde toplanan I. Bakü geneli parti konferansında konuşma gerçekleştirmiştir. 29 Mayıs'ta Menşevik Gürcistan'da yetkili sefiri tayin edilmiştir. ZSFCB teşkilatçılarından biridir. Kirov, 1. 12. 1934'de Leningrad'da vefat etmiştir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. V, Bakı 1981, s. 396.

⁴⁷ Z. İbrahimov, "Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetinin Gurulmasında Gızıl Ordunun Rolü", Propagandist (Azerbaycan KP (b) MK Dergisi), 3 Mart, Bakı 1943, s. 39-40.

⁴⁸ Z. İbrahimov, **Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetinin....**, s. 40.

⁴⁹ İsmail Memmedov, **Azerbaycan Tarihi**, Adiloğlu Neşriyat, Bakı 2005.

durum ilan etmesini, parlamentoyu feshetmesini ve bir Kurucu Meclis oluşturulması için yakın zamanda seçim yapılmasını talep etti.⁵⁰

Azerbaycan'ın Sovyet Rusya ile ilişkisi, Azerbaycan'daki siyasi partiler arasında da ciddi tartışmalara yol açmaktaydı. Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmekteydi. Parlamentodaki sosyalist grup adına Aslanbey Sefikürdski, hükümetin Çiçerin'in mektubuna verdiği cevap konusunda Hoyski'ye karşı bir soru önergesi verdi ve hükümetin, Rusya'ya verilecek cevabı parti grubu temsilcileriyle yeniden müzakere edilmesini istedi. Sosyalistler ve İttihatçılar, Çiçerin'in notasına olumlu yanıt verilmesi taraftarıydılar. Fakat parlamentodaki çoğunluk, bu önerinin, sorunun çözümünü iyice güçleştireceğini savunarak hükümetten yana tavır aldı.⁵¹

15 Ocak 1920'de Paris Sulh Konferansı'nın uzman şurası Churchill'in (İngiltere'nin askeri bakanı) başkanlık ettiği, silahlı birlikler komutanlarının da katılımı ile Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunulması amacıyla bu ülkelere yardım edilip edilmeyeceği konusunun müzakeresine başladı. Fakat buradan çıkacak sonucun daha sonra açıklanacağı bildirildi.⁵²

Azerbaycan Savunma Bakanlığı, 16 Ocak'ta, Zengezur'da askeri duruma ilişkin görüşmelere başladı. Görüşmeler sonucunda bir bildiri yayınlayarak Azerbaycan'ın, 23 Kasım 1919'da Tiflis'te imzalanan antlaşma uyarınca bölgedeki birliklerini çektiğini, ama Ermenistan'ın, askerlerini çekmediği gibi, bölgedeki askeri varlığını iyice güçlendirdiğini, Zengezur'daki kırka yakın köyü yağmaladığını, ahalisini katlettiğini bildirdi.⁵³ Aynı tarihte İtilâf Devletleri, Sovyet hükümeti ile olan ilişkilerde herhangi bir köklü değişikliğe gidilmemesi, sadece Rusya'ya karşı uygulanan blokenin kaldırılması ve ticaret yapılmasının önünü açmak konusunda karara vardılar. Bu durum, Rusya'ya karşı tavizsiz bir politika yürütmek isteyen Azerbaycan siyaset adamlarının durumunu güçleştirdi ve Sovyetler lehine konuşmalar sıklıkla duyulur oldu.⁵⁴

⁵⁰ ACMDA, f. 894, siy. 1, iş, 107, s. 5.

⁵¹ ACMDA, f. 894, siy. 1, iş, 249, s. 3-6.

⁵² A. Dadaşov, **Demokratiya ve İslam**, Elm, Bakı 2007, s. 168.

⁵³ ACMDA, f. 970, siy. 1, iş, 113, s.1-2.

⁵⁴ **İttihat**, 11 Şubat, Bakı 1920.

17-18 Ocak 1920'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin siyasi bürosu, Hoyski'den alınan olumsuz cevap ve bundan böyle Azerbaycan hükümetiyle yürütülecek ilişkileri yeniden gözden geçirmek üzere toplandı. Komite, Çiçerin'in konuşmasını dinledikten sonra müzakerelere geçildi.⁵⁵ Yapılan Müzakereler sonucu Lenin'in talimatı doğrultusunda Halk Dışişleri Komiserliğine dört konudaki kararların kabul edilmesi talimatı verildi;

1. Azerbaycan'ın içişlerine müdahale etmek yolunda önemli kararlar kabul edilmesi,

2. Azerbaycan'ın Denikin ordusuna karşı Rusya ile ittifaka girmeyi reddetmesi ve Hazar Denizi havzasında, Rusya'ya karşı, İngiliz çıkarlarına hizmet etmesini gerekçe göstererek Dışişleri Komiserliğince Azerbaycan hükümetine karşı daha sert bir politika geliştirilmesi.

3. Azerbaycan hükümetinin protesto edilmesi,

4. Yoldaş Çiçerin'e Azerbaycan hükümetine ultimatı göndermeden evvel ultimatın şeması konusunda Siyasi Büroya malumat verilmesi.⁵⁶

19 Ocak 1920'de Versailles Konferansında İtilaf grubunun devlet başkanları ve Azerbaycan temsilcilerinin de tam kadro olarak katıldıkları bir oturumda Azerbaycan ve Gürcistan'a askeri birlik sevk edemeyeceklerini, sadece Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini diplomatik arenada tanıdıklarını,⁵⁷ destek söz konusu olduğunda da bunun silah ve cephane göndermekle sınırlı kalacağını açıkladılar. Sovyet Rusya da ittifak devletlerinin (yukarıda değindiğimiz müttefiklerin) Azerbaycan ve Gürcistan'a asker sevk edip etmeyeceğini veya destek olup olmayacakları konusunu yakından takip ediyordu. Toplantının sonucunu Rus Dışişleri Bakanlığı adına Kopenhag'da bulunan Maksim Maksimoviç Litvinov⁵⁸ a,

⁵⁵ A. Dadaşov, **a.g.e.**, s. 168.

⁵⁶ **Azerbaycan Arxiv Jurnalı**, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 226, s. 168-169; Mahir Abdullayev, **Beynelhalk Münasebetler Tarihi (xx. y.y)**, Azerbaycan Beynelhalk Üniversitesi, Bakı 2003, s. 108.

⁵⁷ Dadaşov, **a.g.e.**, s. 168.

⁵⁸ Asıl ismi Vallah (x) Makas'tır (1876-1951). Polonya'nın Belestok şehrinde dünyaya geldi. Sovyet devlet parti emekçisi, diplomat. 1898 yılından Sovyet İttifakı Komünist Parti üyesi, 1902-1918 yılları arasında muhacerette yaşamıştır. 1918-1921 arası Halk Dış İşler Komiserliği Kurul üyesi, 1921-1930 arası Komiserliği Başkan yardımcısı, 1930-1939 yılları arasında Komiser, 1941-43'de yeniden Komiser yardımcısı, aynı zamanda SSSCB'nin ABD(neyin kısaltılmışı) Konsolosu ve Küba'da Sovyetlerin temsilcisi görevini yürütmüştür. Moskova'da ölmüştür.

soruyorlardı. Litvinov Ocak ayında İngiliz temsilcisi O'Gredi ile meseleyi görüşür ve Çiçerin'e bir telgraf gönderir. Bu telgrafta İngiliz Hükümetinin şimdilik Kafkasya'ya güçlü bir ordu sevk edeceği yolundaki şaibelerin asılsız ve yalan olduğunu bildirir. Bu açıklama aslında bölgede Bolşeviklerin kendi baskılarını artırmada onlara çok uygun bir zemin sağlamıştı. Rusya, kendisi için büyük oranda sıkıntı yaratan Denikin ordusunu bozguna uğrattıktan sonra bölgedeki etkinliğini iyice artıracaktı. Bundan dolayı şimdilik Ermenileri, Azerbaycan'a karşı kışkırtmakla yetiniyordu.

1.1.2. Azerbaycan'da Sovyet Yönetimine Kadarki Dönemde Karabağ Olayları

İtilaf Devletler, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdıktan hemen sonra, Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin, Azerbaycan'a bir öncekine kıyasla daha yumuşak bir üslupta kaleme alınmış ikinci bir ultimatoma gönderdi. Bu yazıda Çiçerin, 19 Ocak tarihli uyarı yazısına gönderme yaparak, Azerbaycan'ın, Rusya'nın iç işlerine karışmamak için Denikin ordusuyla mücadeleden çekindiğini ve bunun nedenlerini açıklıyordu.⁵⁹ Bir taraftan siyasi ultimatolar devam ederken diğer taraftan da Azerbaycan kendi iç problemleri ile uğraşmaktaydı. Nitekim 19 Ocak 1920'de, Ermeni birliklerince ağır silahlarla Zengezur'un 8 köyünün yağmalandığı haberi geldi. Silahlı birlikler 20 Ocak'ta Karabağ'a girdiler. Burada bulunan diğer Ermeni birlikleriyle birleşerek yerleşik halka eziyet etmeğe başladılar.⁶⁰ Karabağ Vali Yardımcısı, Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Zengezur Kazasının Dondarlı köyü çevresinde durumun son zamanlarda sakin olduğunu, Cebrayıl kazasında toplanan silahlı birliklerle Ermeni birliklerine karşılık verildiğini ve bu saldırılar sonucunda yüklü miktarda ganimet ele geçirildiğini iletmekteydi. Savunma Bakanlığı görevini geçici olarak yürütmekte olan Aliğa Şihlinski Karabağ Valisine gönderdiği cevabi yazısında, Ermeni birliklerine yönelik tedbirlerin artırılmasını şart olduğunu bildirdi. Bunun için, Hankendi'nden bir top bataryasının bölgeye gönderilmesini istedi. Şihlinski, herhangi bir askeri garnizondan Karabağ'a gönderilecek herhangi bir birliğin, buraya sekiz günden önce varamayacağını da çok iyi biliyordu. Fakat

⁵⁹ **Siyasi Tarih, I**, Muhazere Kursu, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü 1995. s.125-126.

⁶⁰ **ACMDA**, fon, 970, siy. 1, İş. 113, s. 4.

Ermeni saldırılarının püskürtülebilmesi için, Hankendi'ndeki top bataryasının kısa sürede Zengezur yakınlarına ulaştırılması da gerekiyordu.⁶¹

Karabağ ve Zengezur olaylarının sürdüğü dönemde Gürcistan'da Dış İşleri bakanları seviyesinde görüşmeler devam etmekteydi. 21 Ocak'ta Azerbaycan Başbakan'ı Nesip Bey Yusufbeyli Tiflis'te bulunan Fethali Han Hoyski'ye gönderdiği bir telgrafta, Ermenistan hükümetinin bu ihtilafı anlaşma yoluyla çözümlenmesine pek de istekli olmadıklarını, bu konuda Ermenistan tarafına, sert bir şekilde itiraz edilmesi gerektiğini belirtti.⁶² Bu itirazın devamı niteliğinde olan ikinci bir itiraz ultimatom'u ise Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığında Ermenistan Dış İşler Bakanlığına gönderildi. Her iki ultimatomda, Ermeni askeri birliklerinin 19 Ocak tarihinden itibaren Zengeilan ve Şuşa istikametinde işgal ettikleri, akabinde de kırkı aşkın köylünün evlerini terk etmek mecburiyetinde bıraktıkları bildiriliyordu. Ayrıca Azerbaycan tarafı ultimatomunda Tiflis'te devam eden görüşmeleri bir daha hatırlatarak en kısa zamanda bütün askeri çatışmaların durdurulmasını talep etmekteydi.⁶³ Buna karşılık olarak Erivan Hükümeti ise olaylardan haberdar olmadıkları gibi ilişkilerinin dahi söz konusu olamayacağını açıkladılar. Fakat kısa zaman sonra yukarıda zikredilenlerin tamamen yalan olduğu ortaya çıktı. Çünkü 23 Ocak'ta bölgede cereyan eden olayların durdurulması ve bu olaylara sebep olan insanların çok kısa bir zaman zarfında cezalandırılacağı hakkında karar verildiği Azerbaycan tarafına iletildi.⁶⁴ Aynı tarihte Çiçerin Hoyski'ye yeniden bir nota gönderdi. Bu nota diğerlerine göre daha ağır idi. Notada Çiçerin şunları bildiriyordu: "Azerbaycan bağımsızlığının antanta devletleri tarafından tanınmasının önemli olmadığını, o Rusya'da devam eden mücadeleye karışmamak prensibini, Denikin askerlerine karşı mücadeleden imtina etmek gibi anladığını vurguladı.⁶⁵

Bolşeviklerin tutumuna bakıldığında görülecektir ki Kızılordu Denikin ordusuna karşı yürüttüğü savaşlarda başarı elde etmiş artık yönünü Kafkasya'ya doğru yöneltmiştir. Çiçerin artık ultimatomlarla bağımsızlığını tanımadığını açıkladığı Azerbaycan ile askeri ittifaka girmekle münakaşanın içine çekmek artık

⁶¹ ACMDA, fon, 970, siy. 1, İş, 113, s. 31-32.

⁶² ACMDA, fon, 897, siy. 4, İş, 112, s. 53-54.

⁶³ ACMDA, fon, 897, siy. 4, İş, 112, s. 54.

⁶⁴ ACMDA, fon, 897, siy. 4, İş, 111, s. 12.

⁶⁵ Azerbaycan Arxiv Jurnalı, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 234, s. 172-175.

geride kalmıştı.⁶⁶ 24 Ocak 1920'de Azerbaycan İç İşleri Bakanlığı'nın Hamit Sultanov'a yazdığı gizli mektupta, Zengezur ve Karabağdaki olaylarla ilgili yerel halktan gerillâ birliklerinin oluşturulması ve bu iş için beş milyon manat paranın da ayrılması havale edilmiştir.⁶⁷ Nitekim aynı gün emir yerine getirilerek gerillâ birlikleri oluşturuldu, Abdallar köyünden Zengilan kazasına kadar olan çatışma hattına, Gence Alayı da Zengezur'a kaydırıldı. Zengezur'a yardım amacıyla diğer bölgelerden de gerilla birlikleri getirilmeye devam ediliyordu.⁶⁸ Güçlü bir askeri birlik oluşturulduktan hemen sonra Ermeniler Karabağ'dan uzaklaştırıldı ve Zengezur'da kısa bir süre barış hakim oldu. Bu arada Ermeniler yeniden saldırı yapmak için hazırlık yapmaya başladılar.⁶⁹ Yedi bini bulan Ermeni askeri birlikleri Dilicandan hareketle yeniden Zengezur'a saldırdılar. Azerbaycan devleti de bunun için hazırlıklar yapmaya başladı.⁷⁰ Gerilla birliklerinin hazırlanması işi Halil Paşa yönetiminde yürütülüyordu.⁷¹

Azerbaycan tarafının henüz hazırlıklar ile meşgul olduğu sırada Ermeniler saldırıları daha da artırdı. Saldırıların gün geçtikçe artırıldığını Cebrayıl Kaza Valisi Alibeyov'un Zengezur olayları hakkında verdiği malumatlardan anlaşılmaktadır.⁷² 27 Mart'ta bir kat daha şiddetlenen saldırılar neticesinde durum daha da ağırlaştı. Saldırıları karşısında şaşkına dönen Gerilla birliklerinin komutanı Mahmutbeyov, Halil Paşa'yı bölgeye davet etmenin gerekli olduğunu anladı.⁷³ Nisan ayının başında Zengezur ve Karabağ Ermenilerinin güçlü saldırıları sonucu birçok köylü evlerini terk etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Azerbaycan askeri birlik toplantısında Cebrayıl Kazası çevresine saldırı düzenlenmesi kararı alındı. Çevre Kazalardan da gelen yardımlar sonucu bazı köyler kurtarılabildi.⁷⁴ Fakat Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından 27 Nisan'da işgali ve akabinde de Karabağ ve Zengezur problemi devam etmiş ve bu kaza Sovyet Azerbaycan'ı tarafından Ermenilere terk edilecektir.

⁶⁶ Dadaşov, a.g.e, s. 168.

⁶⁷ ACMDA, fon, 897, siy. 4, İş, 119, s.11-12.

⁶⁸ ACMDA, fon, 897, siy. 3, İş, 103, s. 9.

⁶⁹ ACMDA, fon, 894, siy. 7, İş, 22, s.1-3.

⁷⁰ ACMDA, fon, 894, siy.7, İş, 22, s. 11.

⁷¹ ACMDA, fon, 894, siy.7, İş, 22, s. 6.

⁷² ACMDA, fon, 894, siy.7, İş, 29a, s. 2.

⁷³ ACMDA, fon, 894, siy.7, İş, 22, s. 8.

⁷⁴ ACMDA, fon, 894, siy.7, İş, 29a, s.16-17.

1.1.3. Azerbaycan'ın içinde Bulunduğu Bunalım

Karabağ probleminin devam ettiği bu günlerde Sovyet Hükümeti Azerbaycan'a askerî bir müdahalede bulunmak yerine, siyasî ve diplomatik yollarla sonuç almak istemekteydi. Bu dönemde Azerbaycan iç siyasetindeki bunalım, partiler arası çekişmelerle ve parlamentodaki farklı grupların mücadeleleriyle dışa vurulmaktaydı. Bu mücadelenin başlıca aktörleri “Müsavat”, “Ahrar”, “İttihat” partileri ve parlamentodaki tarafsız grup milletvekilleri idi. Üye sayısına göre parlamentodaki en büyük ikinci grubu oluşturan “İttihat” partisi, alınan kararların içeriğine doğrudan müdahale edebilecek çoğunluğa sahipti. İktidardaki Müsavat Partisi parti içi karışıklıklar ile iç ve dış siyasete ilişkin konularda bir fikir birliğinin oluşmasına engel olmakta, bu da İttihatçıların parlamentodaki etkinliklerini artırmaktaydı. Bu durumu göz önünde bulunduran Müsavat partisi, henüz 1919 yılı Aralığında, sol muhalefeti uzaklaştırmak amacıyla İttihatçılarla koalisyona girmeyi göze almıştı. Aslında Müsavat partisinin bu hamlesi İttihat partisini ve diğer sağ partileri kendi tarafına çekmek istemekten ibaret olmuştur. Parti, bu amaca ulaşmak için Panislamizm ile Bolşevizm arasındaki ihtilaflardan yararlanmayı umuyordu. Fakat hadiselerin gidişatı, Müsavat partisi yöneticilerinin umduğu gibi olmadı. İttihatçılar hükümet içinde yer almak için üç şart öne sürdüler;

1. Tüm Müslüman Partilerin koalisyona riayet etmeleri,
2. İçişleri Bakanlığı koltuğunun M. Hainski ile sürdürülmesi,
3. Devlet Güvenliği Kurumunun İttihat Partisi temsilcisine verilmesi.

İttihatçılar bu şartların kabulü halinde Müsavat Partisiyle koalisyona gitmeyi kabul edeceklerdi. Nitekim Devlet Güvenlik Kurumunu ellerine geçiren İttihatçılar, devlet bünyesindeki kanunsuzluklarla aleni biçimde mücadele etmeye başladılar. Bu mücadeleyi Müsavat Partisi'ne karşı yürüttüklerini ise gizlemiyorlardı. Çünkü onlara göre Müsavat Partisi, ülkenin içinde bulunduğu sorunların birçoğundan sorumluydu. İttihatçıların başlattığı propaganda sonunda Hacınski, İçişleri Bakanlığı görevini sürdürdü ve kendi bakanlığındaki çok sayıda memuru görevlerinden uzaklaştırdı. Hacınski'nin bu hareketi işçi grubu temsilcileriyle Bolşeviklerin yakınlaşmasını

sağladı. Bu yakınlaşma Müsavat partisini ve parlamentodaki tarafsızları rahatsız etti ve Hacinski Bolşeviklikle suçlanmaya başladı.⁷⁵

Bizim düşüncemize göre yukarıda değindiğimiz Partiler arası çekişme, Azerbaycan'daki Sovyet işgalinin başlıca sebeplerinden biri olduğu yönündedir. Merkezdeki sağ partilerin derin iç anlaşmazlıklarla boğuştukları bir ortamda, ülkedeki Bolşevik unsurlar birbirleriyle sıkı bir ittifaka yöneldiler. Rusya, Komünist Partisi Bakü'deki uzantısı olan Himmet ve Adalet Partilerini bir çatı altında toplamayı başardı.⁷⁶ Bu birleşmeden bir süre önce Azerbaycan Sosyalist Himmet Partisi parçalanmış, sol Himmet taraftarı bir grup Ruhullah Ahundov başkanlığındaki Azerbaycan Eserler Partisiyle birleşmeye çalışmış ama teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Adalet Partisi grubundan birçok insan, Himmet Partisiyle birleşmeye karşı çıktılarsa da, Bolşevik teşkilatı üyelerinden, Viktor Naneyşvili⁷⁷, A. Mikoyan ve Dadaş Bünyadzade'nin aktif çabaları sonucu, Adalet Partisi grubunun parçalanmasının önüne geçildi. Birleşmeden hemen sonra gerçekleştirilen Kongrede, B. D. Ağayev, M. D. Ağayev, R. K. Kerimov, İ. Basin, S. C. Cavadzade ve Pişeveri'den oluşan yeni M.Y.K. seçildi.⁷⁸

11 Şubat 1920'de Bakü'de, Azerbaycan Komünist Partisi kuruldu ve aynı tarihte ilk kurultayı gizlice toplandı.⁷⁹ Burada şunu da belirtelim ki, Azerbaycan'da bu dönemde üç komünist teşekkül mevcuttu. Birincisi; Rusya Komünist Partisinin Bakü Komitesi, ikincisi; Adalet (Bu dernek genel olarak İranlılarla işbirliği içerisindeydi); üçüncüsü ise Himmet Partisi idi.⁸⁰ Komünist Partinin Merkez Yürütme

⁷⁵ **İttihat**, 11 Aralık 1919.

⁷⁶ **ACMDA**, f, 410, siy. 1, İş 130, s. 4.

⁷⁷ Viktor İvanoviç Naneyşvili, 1878 yılında Geçmiş Katausi vilayetinin saçılao köyünde dünyaya geldi. 1902 yılında Moskova Üniversitesinde örgenciyken öğrenci nümayişlerine katıldığı için Sibir'e sürgün edilmiş, 1903 yılında Tiflis'e dönmüştür. Aynı yıl Sovyetler Birliği Komünist Partisinin üyesi olmuştur. 1905-07 yılları arasında vuku bulan İnkılâp olaylarında iştirak etmiş, Voronej,

Yekaterinoslav, Lugansk, Yaroslavl ve Tiflis'te parti işini yürütmüştür. 1910 yılından itibaren Bakü'de gizli olarak faaliyet göstermiştir. 1913-14 yılları arasında Bakü proleterler mitinginin teşkilatçılığı ile meşgul olmuş, Pravda gazetesinde yazılar yazmıştır. 1918-19 yıllarında Dağıstan vilayetinin olağanüstü (Fevkalade), Komiseri 1919 yılının ağustosunda RK(b) Partisinin Kafkasya Komitesinin üyesi seçilmiştir. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra AK (b) Partisinin genel sekreteri görevini yürütmüştür. (**Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. VII, Bakı 1983, s. 155.

⁷⁸ A. N. Ağamaliyeva, **Po povodu Deytelnosti Musulmanskih Politiceskih Partiy Nakanune Soziva I Siezda AK(b)P**, Bakü 1982, s. 134-135.

⁷⁹ Vladimir, İliç, Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, Bakı 1970, Azerneşr , s.164.

⁸⁰ Baymirza Hayit, **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Güven Yayınları, Ankara 1975, s. 19.

Komite üyeleri seçildi. Mirza Davut Hüseyinov Merkezi Komite'nin başkanı vazifesine tayin edildi. Fakat Azerbaycan Komünist Partisi bağımsız bir parti olmaktan öte Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Bölge Komitesinin bir şubesi konumunda faaliyet göstermekteydi. Komünist Partisi kısa süre sonra bir kurultay daha topladı ve bu kurultayda mevcut hükümeti devirme, işçi-köylü hâkimiyetine dayalı yeni bir hükümet kurma karara bağlandı.⁸¹ Azerbaycan Komünist Partisinin I. Kurultayı, Müsavat Hükümetini silahlı ihtilâl yoluyla devirmek kararı aldı. Kurultay bildirisinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçirdiği derin ekonomik ve siyasi buhrandan ve işçi-köylü sınıfların sefaletinden burjuvazi kurumlarının sorumlu olduğu savunulmaktaydı.⁸² Onlara göre ülkede etkili bir çözüme varılabilmesi için bu kurumların lağvedilmesi gerekmektedir. Azerbaycan Komünist Partisi, Sovyet Rusya'nın dünya emperyalizmiyle mücadelesine vurgu yaparak, ülkede halk idaresine dayanan siyasi bir ihtilâli şart görmekte ve bunu kendisine bir görev olarak kabul etmekteydi. Kurultay bu amaç doğrultusunda parti teşkilatını gerekirse silahlı isyan çıkarmaya bile teşvik etmekteydi. Azerbaycan Bolşevikleri isyanı bir sanat olarak görmekte ve ülkedeki olası ihtilâl için Marksist-Leninist felsefeye dayanmaktaydılar. Bu yüzden, ayaklanmalarda başarı elde etmek için suikast ve partiye değil halkın ihtilâlcî ruhunun yüceliğine güvenilmesi gerektiğini telkin eden Lenin'in sözlerini kendilerine rehber aldılar.⁸³ Ülkedeki Bolşevikler, bu minval üzere, yerel hükümeti devirmek için faaliyetlere giriştiler. Fakat Azerbaycan'daki Komünistlerin, kendi güçleriyle ülkede bir ihtilâl yapabilmelerinin mümkün olmadığı, kısa süre sonra anlaşıldı. Bu yüzden Bolşevikler, Rusya'nın öncülüğüne, Kızılordu'nun Kuzey Kafkasya'da elde ettiği başarılarına ve Rusya'nın Heşterhan-Hazardaki donanma komutanlığının yapacağı yardımlara bel bağladılar.⁸⁴

Heşterhan-Hazar donanma komutanlığı da, bu beklentileri boşa çıkarmayacak Petrovsk Limanı zapt edildikten sonra saldırılarını Bakü'ye doğru genişletmeyi planlayacaktı.⁸⁵ 1920 Şubat sonu Mart başlarında gerçekleştirilen nota alışverişinin

⁸¹ Vladimir, İliç, Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1966, s.164.

⁸² **Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte**, Bakı 1973, Azərneşr, s. 230–232.

⁸³ **Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte**, s. 232.

⁸⁴ Memmedov, **a.g.e**, s.350.

⁸⁵ P. Darabadi, **Voennie Problemy Politiceskoy İstorii Azerbaydjane Naçala XX. Veka**, Elm, Bakı 1991, s. 138-139.

olumsuz yönde sonuçlanması akabinde Sovyet Hükümeti, Azerbaycan'ı işgal etmeye kesin biçimde karar verdi ve bu bağlamda diplomatik baskılarını iyice artırdı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyet hükümeti Batıdan umduğu desteği de alamayınca hükümet içinde bazı anlaşmazlıklar had safhaya çıktı. Kabine içinde hem bu anlaşmazlıkları hemde “Rusya’yı yatıştırma” konusunda en etkili kişi olarak M. Hacinski görünüyordu. Hacinski, Azerbaycan'ın bu gergin ortamdan sıyrılarak çıkabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için yegâne yolun Rusya'ya bazı tavizler verilmesiyle olabileceğini düşünmekteydi. Nitekim Hacinski'nin düşündüğü gibi Rusya'ya bazı tavizler verildi. Rusya'ya verilen ilk taviz, Azerbaycan Komünist Partisinin ülke genelindeki faaliyetlerinin yasallaştırılmasına müsaade edilmesi oldu. Hacinski'nin siyasi rakibi olan Hoyski, bu karara farklı bir öneriyle karşı çıktı. Bu öneri, Müsavatçıların önde gelenlerinin bir araya gelmesini ve iç buhranların aşılması yolunda bir plan hazırlamasını öngörmekte, ayrıca Hacinski'nin görevinden alınarak yerine daha güvenilir bir Müsavatçının getirilmesini içermekteydi. Hoyski'ye göre şayet bu adım kabinedeki sosyalist grup milletvekillerinin istifasına yol açarsa, onların yerine daha güvenilir birilerinin atanması, yeni bir kabine oluşturulması ve bu yeni kabinenin parlamentoyu feshederek Azerbaycan kurucu meclisi için erken seçim kararı almak gibi geniş yetkilerle donatılması düşüncesindeydi.

Hoyski ve taraftarlarının da önerisi karışıklığın daha da artmasına sebep oldu. Rusya ile siyasi manevralar ve samimi ilişkilerin kurulması taraftarı olan Hacinski, Hoyski ve taraftarlarının da etkisiyle İçişleri Bakanlığı görevinden alınarak Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na atandı.⁸⁶ Bakanlık dâhilinde yapılan bu değişiklik parlamento'da sert tartışmalara neden olduğu gibi aynı zamanda zıtlaşmayı da beraberinde getirdi. İttihat Partisi başkanı Garabey Garabeyov Müsavat Partisi ile Koalisyonu bitirdiklerini açıkladı. Tabii ki böylesi bir durum Bolşeviklerin menfaatine uygun düşüyordu. Nitekim Hacinski'nin yerine göreve M. Vekilov getirildi. Vekilov daha da katı düşüncelere sahip bir insandı. Vekilov göreve gelir gelmez faal Bolşevikleri hapse attı ve onlara ait yayınları yasakladı. Bu uygulama Komünist grup tarafından demokrasiye aykırı bir hareket olarak değerlendirildi ve

⁸⁶ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe**, s. 235.

ülkenin içinde bulunduğu durum daha da ciddi bir hal aldı.⁸⁷ Hacınski'nin yeni görevinde yaptığı reformlar Müsavat liderleri tarafından ise desteklendi.⁸⁸ Aslında yukarıda değinmeğe çalıştığımız konudan şöyle bir sonuca varmak mümkün görünmektedir; Azerbaycan'ı idare eden çeşitli parti ve grup temsilcilerinin siyasi tecrübesinin olmayışı onların devletçilik namına aynı çatı altında biraraya gelmesinin de önünü kesmiş olabilir. Diğer yönden Azerbaycan'da büyük bir siyasi lider olan Nerimanov'un da Bolşevikleri desteklemesi ülke dahilinde Şûra hükümetinin gayretleriyle bağımsız bir devlet kurulacağı ütopyasını ortaya çıkarmış ve Bolşevik saldırısının daha da etkin bir biçimde yaklaşmasına yardımcı olmuştur.

15 Mart'ta Rusya'da hüküm süren iç savaş sonucu Bolşevikler'in Denikin taraftarlarını mağlup etmesi Azerbaycan Halk Cumhuriyetini bir tecavüzden kurtarıp yenisi ile karşı karşıya getirdi.⁸⁹ 17 Mart'ta Lenin, İ. Smilga⁹⁰ ve Kafkas Cephesi Askeri İhtilâl Komitesi başkanı Grigori Orconikidze'ye gönderdiği telgrafta şöyle diyordu; "Bizim için Bakü'yü işgal etmek kesinlikle şarttır. Bütün gayretleriniz bu yönde olsun. Ama diplomatik tarzda hareket etmeği unutmayın. Ülkede güvenli bir Sovyet idaresinin oluşturulacağını özellikle belirtin. Aynı şey Gürcistan için de geçerlidir, fakat Gürcistan konusunda daha temkinli ve dikkatli davranmanızı öneririm. Askeri birliklerin sevki meselesini baş Kumandan ile halledin. Verilecek olan beyanatlarınız sade, diplomatik aynı zamanda da sağlam ve köklü olursa bölgede Sovyet Hâkimiyetinin kurulmasında azami başarı elde edilmiş olunacaktır".⁹¹

Lenin'in beyanatı XI. Kızılordu'nun Azerbaycan'ı, ardından da diğer bölge (Gürcistan ve Ermenistan) devletlerini işgaline ilişkin hazırlıklara başlanmasını hızlandırdı. Beyanatın akabinde işgalin kısa sürede başarıyla tamamlanabilmesi için XI. Kızılordu, yeni ilave birliklerle takviye edilmeye başlandı. Mariusz Levandovski, XI. Kızılordu Başkomutanlığı görevine getirildi. Güney bölgesinde yürütülen askeri harekâtlarda büyük yararlıklar gösteren Kurişko emrindeki süvari birlikleri XI.

⁸⁷ Dadaşov, a.g.e, s. 170.

⁸⁸ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe**, s. 235.

⁸⁹ Dadaşov, a.g.e, s. 171-172.

⁹⁰ Lenin, **Eserlerinin tam külliyatı**, C. 51, s. 191.

⁹¹ **Azerbaycan Arxiv Jurnalı**, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 246, s. 187; V. İ. Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, s.164.

Kızılordu emrine verildi. Bu birliklerin Azerbaycan'ı işgali esnasında *III. Enternasyonal, Timofey Ulyansev, Kırmızı Dağıstan, Kırmızı Astragan, Stephan Razin* adlı zırhlı trenler tarafından korunması kararlaştırıldı. İşgalin başlaması esnasında bu zırhlı trenlerin Derbent ile Samur Çayı üzerindeki köprü arasında manevra yaparak demiryolu hattını korumaları planlandı.⁹² Aynı tarihte işçi sınıfının menfaatlerinin korunması gerekçe gösterilerek toplanan Bolşevikler Azerbaycan hükümetine karşı siyasi-askeri-stratejik mücadelelerini artırdılar. Bu tutum özellikle Moskova'dan yetkili Bolşeviklerin talimatıyla yürütülmekteydi. Özellikle öncü birlik görevini üstlenen Bolşevik propagandacılar işçiler arasında İçişleri Bakanlığı'nın işçi haklarını kısıtlama gayreti içinde olduğuna ilişkin dedikodu yaymaktaydılar. Bu konuda İçişleri Bakanı Vekilov, Bakanlığın, işçilerin kendi ekonomik ve hukuki durumlarını düzeltmek konusundaki mücadelelerine karışmak niyetinde olmadıklarını ve devlete yönelik başkaldırıların tamamının mümkün olan her tür tedbire başvurularak bastırılacağını açıkladı. Bu açıklama üzerine polis, Bolşevik telkincileri olan D. Bünyadzade, K. İsmayilov, S. Fetelizade ve diğer bazı kimseleri tutukladı ve İşçi kulübünün faaliyetlerine son verdi.⁹³

Ülkenin siyasi-stratejik sıkıntılarla uğraştığı bir ortamda Ermeniler de boş durmayarak bazı saldırı hazırlıklar içine girmişlerdi. Nitekim 22 Mart gecesi Karabağ'da Ermenistan hükümetinin de ciddi desteği sonucu bir direniş çıktı. İlk saldırı Şuşa, Hankendi, Hocalı, Terter ve Esgeran bölgelerine oldu. Azerbaycan Genelkurmay'ının Bölge Karargah Kumandanı H. Selimov başkanlığında bu saldırıları püskürtmek ve isyanı bastırmak için hemen tüm ordu birliklerini Bakü ve Dağıstan sınırından acilen Karabağ'ın dağlık bölgelerine sevk etti. Böylece Azerbaycan'ın doğu sınırları tümünden savunmasız kaldı.⁹⁴ Saldırının gerçekleştirildiği 23 Mart günü, Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinden toplanan gerilla birlikleri ve parlamento muhafız alayı Haramurt köyü istikametine, 5. Bakü piyade tümeni Daşbaşı köyü istikametine saldırıya geçtiler. Bu istikametteki askeri durum Azerbaycan birliklerinin lehine değildi. General Selimov, Genelkurmay başkanı Mehmandarov ile yaptığı telefon görüşmesinde eğitimleri zayıf olan Azerbaycan

⁹² T. Köçerli, **Tarihi Saxtalaştırınlar**, Azereşr, Bakı 1973, s. 18.

⁹³ **ACMDA**, f. 894, siy. 1, iş.188, s. 1.

⁹⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, Bakı 2000, s.10.

gerilla birliklerinin askeri eğitim almış Ermenilerle mücadele edebilecek durumda olmadıklarını bildirdi ve ordunun cephanesini savruk biçimde kullanarak hazineye büyük zararlar verdiklerini ilettiler. Bölgeye destekleyici askeri unsurlar gönderilmediği sürece Eskeran'ı elde tutmak mümkün olmadığı için, Selimov'un birliği, 31 Mart'ta gönderilen bin piyade ve elli süvari ile takviye edilecekti.⁹⁵ Yapılan takviye sonucu Selimov komutasındaki Azerbaycan askeri birlikleri, Zengezur ve diğer sınır bölgelerinde Ermenilere büyük kayıplar verdirmeyi başardılar.⁹⁶

Karabağ'daki saldırının her ne kadar Ermenistan hükümeti tarafından çıkarıldığı düşünülse de daha büyük bir desteğin Moskova tarafından sağlandığı anlaşılmaktaydı. Ermenilerin bu taşkınlığı, XI. Kızılordu'nun Azerbaycan topraklarına müdahalesini kolaylaştırmayı amaçlayan bir planın parçası olarak uygulamaya konmuştu. Bu durum, Ermenistan hükümetinin 1920 Haziran'ında Moskova'daki Komünist Partisi Merkez Komitesine takdim ettiği bir mektuptan da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu mektup, Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi sürecinde Ermenilerin oynadığı etkin rolü açıkça ortaya koymaktadır. Ermenistan Hükümeti ve Karabağ İhtilâl Komitesi XI. Kızılordu ile işbirliği yapmış ve her iki tarafın da ortak planı doğrultusunda Azerbaycan birliklerinin Karabağ'a çekilmesi sağlanmıştır. Bu sayede ülkenin doğu sınırları savunmasız bırakılacak ve Sovyet birliklerinin Bakü'yü ele geçirmeleri kolaylaşacaktı. Bu yüzden Nevruz Bayramı'nın birinci günü Karabağ'da isyan çıkarma kararı alınmıştı. Karabağ'da ortaya çıkan bu karışıklıklar Azerbaycan hükümetinin gücünü örseleyen başlıca sebeplerden birisi olmuştur.⁹⁷ Hem yukarıda zikredilen Karabağ problemini hemde Denikin tehlikesini tartışmak adına 1 Nisan 1920'de Azerbaycan Parlamentosu toplanır. Toplantıda Garabey Garabeyov bir problemi dile getirir. Problem, Denikin ordusunun Ermenistan'da konuşlanması meselesidir. Garabeyov; "Bizim Denikin birliklerine karşı Bolşeviklerle birlikte karşı çıkmamız gerekir mi".⁹⁸ Bu soru önergesi karşısında sinirlenen Resulzade şöyle cevap verir: "Bunu söyleyen acaba kimdir? Azerbaycan halkının temsilcisi midir yoksa mebusan sıfatı ile güya bizimle Azerbaycan

⁹⁵ P. A. Azizbekova, ADR i Mejnaçionalnie Otnaşeniya (1918-1920). **İzvestiya AN AR. Seriya İstoriya Filosofiya i Bravo, Baku 1991, Sayı:1**, s. 22.

⁹⁶ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s.10.

⁹⁷ M. E. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Bakı 1992, Elm, s. 54.

⁹⁸ Dadaşov, **a.g.e**, s. 173-174.

mukadderatı meselesinde ortak görünen Rusya vekili midir? Kendi içimizden biri bize ultiatom veriyor, bizi kızıl Rusya'nın orduları ile tehdit ediyor” Bu konuşma üzerine mecliste bulunan milletvekilleri Ayıp olsun! Diye bağırırlar. Resulzade devam eder; “Eğer siz o büyük şiarlara göre amel olunacağı bu milletin hukukuna hürmet edileceği konusunda beni emin kıyorsanız ben o zaman sizinle konuşurum. Fakat hak ve hukuktan yana konuşmak yerine bizi tehdit ediyorsunuz ki, hükümeti bize vermezseniz arkanızda büyük Rusya ve onun büyük Kızıldususu var. Onlar gelip bizi kesecekler”. Resulzade son olarak; “Bugünkü mesele şudur ki, Karabağ'da bize asiler isyan ediyorlar. Halkını gerçekten seven biri olursak elde silah oraya katılmamız. Bu gün bundan başka bir mesele olamaz”.⁹⁹ Milletvekilleri bu Konuşmayı alkışlarlar. Buna cevap olarak Garabeyov ise; “Bu düşmanın eski düşman olduğunu, sadece Karabağ değil, Antanta, Doğu ve Türkiye problemlerine değindikten sonra esas konuya dönerek Kuzeyden beklenen tehlikeden istifade eden Ermenilerin maksadını açıklıyor. “Bizim aleyhimize memleket dahilinde isyan çıkarmak istiyorlar. Sizden hükümet olarak isteğim Taşnak fırkasını ülkeden uzaklaştırmanızdır. Kuzeyden gelenler ile dost olmalıyız. Zira mevcut kuvvet ile hiçbir şey yapmak mümkün değildir. Türkiye ile irtibata girip onların hattı-ı hareketleri ile kendi hareketimizi yekdiğerine uyuşturmalıyız. Siz herhalda öyle düşünüyorsunuz ki, Rus Kızıldususu Azerbaycan sınırını geçmeyecektir, öyle mi? Onlar Azerbaycan işçi-köylüsünün elinde tuttuğu bayrağa büyük kıymet veriyorlar.”¹⁰⁰ O gün ifade edilen kelimeler ne kadar sade görünse de devam eden hadiseler bu cümlelerin bir stratejiden ibaret olduğunu tasdik ediyor.

3 Nisan 1920'de Zakatala Şirvan Piyade ve Tarter Süvari Alayının katılımı ile Karabağ'dan Ermeniler uzaklaştırıldı. Nisan 1920 itibariyle XI. Kızıldordu saflarında üç nişan alayı, Taman Atıcı Birliği, II. Süvari Birliği ve iki zırhlı tren mevcut bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra Volga-Hazar askeri donanması da XI. Kızıldordu'nun emrindeydi. Bütün bu unsurlarla birlikte ordunun toplam mevcudu yaklaşık 72.500 idi. Kızıldordu'nun bu askeri mevcudiyetine karşılık Azerbaycan hükümetinin bölge sınırında yer alan askeri mevcudiyeti 3.000'i zor bulmaktaydı. Üstelik bu birlikler

⁹⁹ Dadaşov, a.g.e, s. 173-174.

¹⁰⁰ Dadaşov, a.g.e, s. 173-174.

herhangi bir savaşa karşı hazırlıksızlardı.¹⁰¹ Bu yüzden Azerbaycan hükümeti, yaklaşmakta olan tehlikeyi savuşturabilmek için diplomatik yollara başvurma kararı aldı.

7 Nisan 1920'de Rusya Komünist Partisi Kafkas Bölge Komite üyesi Naneyşvili'nin, Kirov'a gönderdiği bilgilendirme amaçlı mektubunda Kızılordunun Azerbaycan'da bir rejim değişikliğine gitmek için artık yeterli miktarda güce sahip olduğunu bildirdi. Fakat bunun yeterli olmayacağını düşünen Naneyşvili, buna rağmen Azerbaycan'a saldırı düzenlenmeden önce Müslüman cemaatten müteşekkil bazı birliğin oluşturulmasını ve bu birliklerin Bakü girişinde bulunan Yalama istasyonuna yerleştirilmelerini de istemekteydi.¹⁰² Aynı tarihlerde Bakü'de bulunan Bolşevik liderlerinden A. Mikoyan da, Kirov'a gönderdiği bir başka yazıda, sadece Bakü'de 20.000-30.000 kadar Bolşevik taraftarı silahsız insan bulunduğunu, Muğan'da ise 10.000 silahlı Bolşevizm taraftarı olduğunu, tüfek, mermi ve bomba mevcudunun bir silahlı direnişe fazlasıyla yeterli olduğunu ve merkezden hareket emri almak için sabırsızlıkla beklediklerini bildirmekteydi.¹⁰³ Ayrıca 8 Nisan 1920'de Orconikidze ve onun yardımcısı Kirov başkanlığında Kafkas Bürosu (Kavbüro) da kuruldu. Bu kurum işgalin siyasi-askeri ve stratejik açıdan irtibatını sağlayacaktı.¹⁰⁴

9 Nisan'da Azerbaycan Komünist Partisi, XI. Kızılordu garnizon komutanlığına ve Kavbüro'ya müracaat ederek karşılıklı işbirliğinin oluşturulmasını istedi. Aynı gün Komutanlık tarafından Mikoyan'a çekilen cevap mahiyetindeki telgrafta, işbirliğinin sağlanacağı sözü verildi. Aynı zamanda da Azerbaycan Ordusunu arkadan tahrip edecek silahlı birliklerin de oluşturulmasının zaruri olduğunu hatırlattı.¹⁰⁵

Bu karşılıklı yazışmalar devam ederken Azerbaycan'daki siyasi partiler arasında süregelen çekişmeler ayyuka çıkmış durumdaydı. 23 Mart tarihinde İçişleri Bakanı E. Pepinov istifa etmiş, yerine M. Vekilov getirilmişti. Yukarda da belirtildiği

¹⁰¹ Köçerli, a.g.e, s. 18-20

¹⁰² **Voennie Moryaki v Borbi za Sovetov v Azerbaydjane i Prikaznii**, Elm, Baku 1971. s. 275.

¹⁰³ Köçerli, a.g.e, s. 15-16.

¹⁰⁴ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 128

¹⁰⁵ M. B Traskunov, **Geroişeskkii Boevoy Put, XI Armii na Frontah Grajdanskoy Voyni**, Tiflis 1958, s. 139

gibi Vekilov'un İçişleri bakanı seçilmesinin ardından devlet karşıtı unsurların çıkardığı direnişlere yönelik sert bir mücadele başlatıldı. Bazı Bolşevikler hapsedildi, İşçi kulüpleri kapatıldı ve spekülâtör olarak yaftalanan Edinaya, Rosiya, Noviy Mir gibi bazı gazetelerin faaliyetlerine son verildi. Ancak alınan bu sert önlemler diğer parti gruplarının taraftarlarınca tepkiyle karşılandı. Atanan yeni isimlerden memnun olmayan İttihat Parti başkanı Garabeyov, Yusufbeyov ile görüşerek, parti gruplarını bir araya toplanmasını, ortak bir istişare sonucu Hacinski'yi yeniden İçişleri Bakanlığına getirmesini önerdi. Ancak parti gruplarıyla yürütülen müzakereler sonuçsuz kaldı. İttihat Partisi, Müsavat'ı, hâkimiyeti zorla ele geçirmeye çalışmakla itham ediyor, bu yolla Bolşeviklerin desteğini kazanmaya çalışıyordu. Parti aynı zamanda Bolşeviklere karşı yürütülen tedbir politikasına muhalefet etmekte, Bolşeviklerle kamçı yoluyla değil, müzakere yoluyla uzlaşılması gerektiğini savunmaktaydı.¹⁰⁶

Nitekim Sosyalist bakan Hacinski, 9 Nisan'da görevinden istifa etti. Sosyalistlerle İttihatçıların hükümetten uzaklaşmaları derin bir krizi de beraberinde getirdi. Hükümetteki Müsavatçılar, bu derin krizi aşabilecek gibi görünmüyorlardı. Sosyalist parti, ülkede radikal sosyalist bir hükümet kurulmasını, Başbakanlığa da M. Caferov'un getirilmesini istiyorlardı. Ahrar partisi de sosyalistlerin bu önerisini desteklemekteydi. Fakat hükümet üyeleri, ülkenin bu önerisine sıcak bakmıyorlardı. Bunun, ülkedeki durumu daha da çıkmaza sürükleyeceğini düşünmekteydiler. Bağımsızlık yanlısı partilerin bir türlü işbirliği kuramamaları ülkedeki sıkıntıyı artırıyor, yükselen Sovyet tehdidine karşı koyabilecek bir siyasi iradenin oluşturulması yolundaki ümitler her geçen gün biraz daha tükeniyordu. Sovyet askeri birliklerinin Azerbaycan sınırlarına yaklaştığına ilişkin ilk duyumlar, hükümetin dağılması sürecini başlattı.¹⁰⁷

Yusufbeyov kabinesinin istifa etmesi de olumsuz gidişatı durduramadı. Artık tek partili bir hükümetten söz etmek mümkün görünmüyordu. Çünkü ülkenin en büyük partisi durumundaki Müsavat ve parlamentonun tarafsız vekilleri parçalanmış durumda idiler. Hükümet, bu parçalanmayı giderebilmek ve yeni kurulacak

¹⁰⁶ **İttihat**, 4 Nisan 1920.

¹⁰⁷ **ACMDA**, f. 28, siy. 1, iş.226, s. 33.

kabinedeki etkinliğini sağlayabilmek için Hacinski'yi bir kez daha Başbakanlığa getirdi. Fakat Müsavat Partisinin bazı üyeleri Hacinski'nin hükümete dâhil olmasına karşı çıktılar. Müsavat partisinin uyguladığı siyasetin, karışıklığı bir türlü giderememesi, Komünist partilerin ülke genelindeki nüfuzunu iyice artırdı.¹⁰⁸ Hükümet kurma görevini üstlenen Hacinski Bolşeviklerle müzakereye girişti ve onlara kimi bakanlıklar önerdi. Fakat Bolşevikler bu teklife karşı çıktılar. Azerbaycan Komünist Partisi üyesi A. Garayev, Hacinski'ye, komünistlerin faaliyetlerine engel olunmadığı sürece hükümet aleyhinde çalışmayacaklarını bildirdi.¹⁰⁹ Devlet içinde anlaşmazlıklar devam ederken ülke sınırlarında da Bolşevik askeri birlikleri toplanıyordu.

15 Nisan tarihinde Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Hoyski, Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin'e müracaat ederek Dağıstan sınırında toplanan Bolşevik birliklerinden duyduğu derin rahatsızlığı ilettili. Müracaatta, Azerbaycan sınırları yakınındaki Derbent kazasında çok sayıda Sovyet askeri birliğinin toplandığının müşahade edildiği; bu konuda Azerbaycan hükümetinin en kısa zamanda bilgilendirilmesi¹¹⁰ ve Rusya ile Azerbaycan arasında samimi komşuluk ilişkilerinin yaratılması için görüşmelere başlanması amacıyla bir yer ve zaman tayin edilmesini rica etti.¹¹¹ Fakat bu müracaata bir cevap verilmedi. Çünkü Sovyet Rusya artık Azerbaycan ile anlaşma yolunu değil, onu işgal etmeyi düşünüyordu.

Tehlikenin çok ciddi olduğunu anlayan Hoyski, Gürcistan Dışişleri Bakanı Y. Gegeçkori'ye yazdığı bir yazıda, 1919 yılında üç yıllığına imzalanan¹¹² fakat kağıt

¹⁰⁸ ACMDA, fon. 894, siy. 1, iş.10, s. 214, 215.

¹⁰⁹ A. Garayev, *İz Nedaviogo Proşlogo*, Baku 1926. s. 115.

¹¹⁰ A. Balayev, *Azerbaydjanskoe Naçionalnoe Osvoboditelnoe Dvijenie v 1917-1920*. Baku 1990, Elm, s. 61-66.

¹¹¹ A. Raevskiy, *Angliyskaya İntervençiya i Musavatskoe Pravitelstvo*, Baku 1927, s. 190.

¹¹² 27 Haziran 1919'da Azerbaycan ile Gürcistan arasında imzalanan bu anlaşma üç yıllığına askerî müdafaa paktı olarak imzalanmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasındaki sebep; Gönüllü Denikin ordusunun güneye doğru hareketinin Gürcistan içinde tehlike arz etmiş olmasıdır. Fakat bu anlaşmaya Ermenistan'ın da katılabilmesi için iki hafta zaman tanınmıştır. Çünkü, Ermeniler Azerbaycan ve Gürcistan toprakları hesabına "Büyük Ermenistan" yaratmak arzusunda idiler. Ondan dolayı onlar her veçhile Denikin ordusuna yardım etmeğe çalışıyor ve onu Azerbaycan üzerine hücumu teşvik ediyorlardı. Ermenistan Hükümeti bununla da yetinmeyerek Denikin ordusu ile gizli anlaşma bile imzalar. Nitekim Gence, Karabağ ve Zengezur sınırlarına askeri birlik yığılması da bu maksadına hizmet ettiğinin

üzerinde kalan ittifak antlaşmasını uygulamaya geçirmeyi önerdi. Gegeçkori, cevap niteliğindeki yazısında, Azerbaycan Hükümetinin Batum'un ve Gürcistan'ın hukukunu eksiksiz biçimde tanıdığını hususi olarak beyan etmesi durumunda, hükümetinin bu meseleyi müzakereye açacağını ilettili. İki ülkeyi de tehdit eden ortak Rus tehlikesine karşı, Azerbaycan ile Gürcistan arasında askeri bir ittifak kurulmasına yönelik girişimler son kertede sonuçsuz kaldı.¹¹³

16 Nisan 1920'de Ermenistan'ın Bakü diplomatik ataşesi Arutunyan, Ermenistan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği şifreli telgrafta Hoyski'nin, ülkenin kuzey sınırlarındaki artan Rus tehdidine ve iç siyasetteki karışıklıklara rağmen Karabağ'dan asker çıkarmaya pek niyetli görünmediğini, Zengezur yönünden yeni bir saldırının gerçekleşip gerçekleşmeyeceğinden çok emin olmadığını iletmesi ve 17 Nisan'da Sovyet Dışişleri Komiseri yardımcısı Karahan'ın, Azerbaycan hükümetine çektiği ticarî ve iktisadî konuda işbirliğini içeren telgrafının da bir oyalama taktiği olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴ Çünkü aynı tarihte A. Serebrovski, Lenin'in talimatı ile petrol sanayinin başına geçmesi için Bakü'ye gönderilmişti. Serebrovski bu konuyu şöyle değerlendirmekteydi: "17 Nisan 1920'de Bakü'ye hareketimden önce Lenin imzası ile bir direktif (mandat)¹¹⁵ aldım. Bana Yüksek İktisat Şurası Bakü mntikasındaki petrol sanayisini teşkil etmek ve üretimini artırmayı emrediyordu. Aynı vesikada Lenin petrol ve mahsulünü yükseltip sevk etmek işinin süratlendirilmesi lüzumuna dair talimatını da veriyordu".¹¹⁶ Sovyetler bu şekilde oyalama taktiği oynarken Azerbaycan Parlamentosu 19 Nisan'da bazı ülkelere temsilciler gönderme problemini tartışmaktaydı. G. Garabeyov bu konuda; "Biz bu kırk-elli kişiyi dış ülkeler göndermektense bu insanlardan iç meseleler konusunda istifade edebiliriz. Diğer taraftan da bu sıkıntılı günlerimizde eğer temsilci göndermemiz çok önemliyse o zaman daima irtibat halinde bulunduğumuz sınır komşularımız olan Ermenistan, Gürcistan ve İran gibi devletlere göndermemiz

kanıtıdır. Hasan Osmanov, "Denikin Tehlikesi ve Azerbaycan Serhedlerinin Gorunması Tedbirleri Hakkında" **Herbi Bilik Jurnalı**, Sayı. 17, N: 5, 17 Eylül 1995, s. 91.

¹¹³ **ACMDA**, fon. 894, siy. 1, iş.10, s. 215.

¹¹⁴ **ACSPİHDA**, f. 276, siy. 9, iş.15, s. 29-30.

¹¹⁵ Mandat No. 53-55 17 Nisan 1920.

¹¹⁶ M. M. Bala, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Fırka Divanı Tarafından Neşrolunmuştur, 1938, s. 193.

gerekir. Bize göre şimdi temsilci göndermek zamanı değildir çünkü halkın daha önemli problemlerini çözmek zamanıdır”.¹¹⁷

1.1.4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin İşgali (27 Nisan 1920)

20 Nisan’da XI. Kızılordu askeri birlikleri, Azerbaycan’ın işgaliyle sonuçlanacak olan saldırının hayata geçirilmesi için hazırlıkları hızlandırdı. 28. Alaya bağlı birlikler Teymur Han Şura’ya, 32. Alayın birinci ve ikinci bölükleri ise Deşlegir-Gayakent hattına konuşlanmaya başladılar.¹¹⁸ Artık işgal için gerekli hazırlıklar tamamlanmış aynı zamanda da talimatlar alınmış sayılırdı. Çünkü zırhlı tren komutanı Yefremov Bakü’nün işgali için bu tarihte (20 Nisan 1920) emir aldıklarını kaydetmekteydi.¹¹⁹ 21 Nisan’da Lenin ve Stalin’in ortak talimatını alan Orconikidze, Azerbaycan işçi ve köylülerine yardım etmek bahanesiyle XI. Kızılordu’ya Müsavat hükümetini yıkmak için emir verdi.¹²⁰ Nitekim 22 Nisan’da Kızılordu’nun XI. Ordu temsilcisi Bakü’ye gelerek burada Rus KP’sinin komite üyeleri ile bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmede 27 Nisan’da saat 12.00’de de Azerbaycan Hükümetine, parlamento ve hükümeti feshetmeleri konusunda ultimatoma verileceği kararlaştırıldı.¹²¹ Kafkas cephesi Komutanı Tuhaçevski, XI. Kızılordu’ya, sadece Bakü’nün değil, tüm Azerbaycan topraklarının ele geçirilmesi emrini verdi.¹²² Emirde aynı zamanda Azerbaycan askeri birliklerinin batı cephesinde yoğunlaştıkları, Yalama-Bakü istikametinde ise çok az sayıda askeri birlik bulduklarını bildirdi. Saldırı için müsait ortamın oluştuğunu anlayan Kafkas Cephesi Komutanlığı XI. Kızılordu birliklerinin 27 Nisan tarihine kadar Azerbaycan sınırında toplanmasını ve şiddetli bir saldırıyla kısa süre içinde Bakü’yü ele geçirmesini emretti. Belirlenen hedefe ulaşılması amacıyla birliklere beş gün süre tanınmaktaydı. Emirde, Kuzey Kafkasya demiryolunun tutulması için Kürdemir’e süvari birlikleri gönderilmesi, XI. Kızılordu Birlikleri Abşeron’a yaklaşırken Volga

¹¹⁷ A. Dadaşov, **a.g.e.**, s. 174-175.

¹¹⁸ Traskunov, **a.g.e.**, s. 139.

¹¹⁹ M. Bala, **a.g.e.**, s. 193.

¹²⁰ Z. İbrahimov, “**Azerbaycan’da Sovyet Hakimiyetinin Gurulmasında Gızıl Ordunun Rolü**”, Propagandist (Azerbaycan K(b) PMK Dergisi), 3 Mart, Bakı 1943, s. 40.

¹²¹ Hayit, **a.g.e.**, s.20.

¹²² **ACSPIHDA**, f, 456, siy, 7, iş, 96.

Hazar Donanmasının Elet'e asker çıkarması, bu çıkarma birliklerinin Bakü'ye hareket ederek petrol çıkarılan arazileri kontrol altına alması şart kılınılmaktaydı.¹²³

Bu arada Azerbaycan Komünist Parti yönetimi, 27 Nisan günü itibariyle ülkede askeri bir darbe yapmak için gerekli koşulların oluşması için ortamın hazırlığı ile meşguldü.¹²⁴ Bu hazırlığın ilki 24 Nisan'da Rusça olarak "Yeni Dünya" (Noviy Svet) gazetesinin neşrine başlanması oldu. Gazetenin ilk sayısı

"Bitsin Müsavat Hükümeti!

Yaşasın Sovyet Hâkimiyeti!

Yaşasın Bağımsız Sovyet Kızıl Azerbaycan!" sloganı ile neşredildi.¹²⁵

Zaten silahlı Komünist gruplar, 24 Nisan'da aldıkları bir emirle harekete geçmiş bulunuyorlardı. 25 Nisan'da Komünist Partisi Komite üyelerinin savaş haline getirilmeleri emri verildi ve emre karşı çıkanların öldürülecekleri açıklandı.¹²⁶ Aynı tarihte XI. Kızılordu komutanlığı, Petrovsk'¹²⁷da, Bakü'deki Azerbaycan Bolşevik temsilcilerinin de katılımıyla bir toplantı tertip ettiler. Toplantıda işgal planının nasıl uygulanacağını müzakeresi yapıldı. XI. Kızılordu Başkumandanı Bakü'ye yönelik yapılacak saldırının biran önce başlatılması ile ilgili direktifi imzaladı. Direktif yazısının giriş bölümünde Azerbaycan'ın askeri birliklerinin durumu ve uygulanacak saldırının hedeflerine ilişkin bazı bilgiler verilmekte¹²⁸ ve askeri birliklere şu hedefler konulmaktaydı;

1. Süvari Alayı, 27 Nisan sabahı saat 04:00'te birinci mevkidenden saldırıya geçerek Guba-Gusar'ı, 28 Nisan'da Gızılburun'u, 29 Nisan'da Astragan, Şamahı ve Aksu'yu işgal edecek. Gusar'dan bir süvari birliği Nuha istikametine, diğer bir birlik ise Astragan istikametine hareket edecekti. Şamahı ve Aksu işgal edildikten sonra süvari birlikleri Nuha, Aksu, Karameryem, Göyçay, Yevlah ve Ağdam yönünde

¹²³ **Direktivi Komandovaniya Frontov Krasnoy Armii (1918–1920)**, Moskova 1974, s. 310–311.

¹²⁴ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 240.

¹²⁵ Hayit, **a.g.e.**, s. 20.

¹²⁶ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 240.

¹²⁷ RSFSCB. Saratof vilayetinde bir şehir. Medveditsa çayının her iki sahilindedir. Birde Petrovsk-Port şehri vardır ki, bu şehir ise Mahaçkale'nin (1857-1922 yılları arasında) eski adıdır. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, Bakı 1983, C. V, s. 516.

¹²⁸ **İnternaçionalnaya Pomoş XI Armii v Borbi za Pabedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane**, Bakı 1989. Azerneşr, s. 24.

hareket ederek Kür çayı üzerindeki demiryolu köprüsünü ele geçirecekti. Aksu'dan yola çıkan bir başka birlik Bakü-Gence demiryolunu tutmak için Kürdemir'e gönderilecek, 32. Alayın süvari birliği ise, sırasıyla Yaşmanı, Bileceri ve Bakü'yü zapt edecekti.

2. 32. Nişancı Alayı askerleri 27 Nisan'da süvari birliğiyle aynı anda saldırıya geçerek demiryolu hattı üzerinde ilerleyeceklerdi. 27 Nisan'da Haçmaz, 28 Nisan'da Deveçi, 29 Nisan'da Gilezi, 30 Nisan'da Sumgayıt, 1 Mayıs'ta ise Bibiheybet bu askerler tarafından tutulacaktı.

3. 28. Nişancı Tugayının 1 Mayıs itibarıyla Bileceri, Bakü, Akşehir ve Surahan'yı ele geçirmesi öngörülmekte, tugayın, bu amaç doğrultusunda 27 Nisan'da Bileceri'den hareket etmesi, aynı gün Hudat'ta, 28 Nisan'da Zuvanlı ve Melikler-Padar'da, 29 Nisan'da Hıdırzındı'da, 30 Nisan'da ise Yaşma'da olması ve nihayet Bakü'yü ele geçirmek için uygun pozisyonu alması planlanmaktaydı.

4. 20. Nişancı Tugayının, 26 Nisan'da Derbent'te toplanması, ertesi sabah saat 10:00'da hareket etmesi, Yalama, Haçmaz, Kızılburun, Gilezi, Sumgayıt hattı üzerinde ilerleyerek Hırdalan'a varması ve burada konuşlanan yardımcı birliklere katılması planlanmaktaydı.

Bolşevik zırhlı trenlerinin başkomutanı Yefremov, 26 Nisan'da yanına birkaç kişi alarak, Samur Çayı Köprüsü dolaylarında bizzat keşif faaliyetleri yürütmeye başladı. Bu keşif kolu, kendisini yerel halka sığınmacı olarak tanıttı ve onlardan yiyecek yardımı gördü. Yefremov'un kaleme aldığı kitaptan da anlaşıldığı kadarıyla, bu keşif kolu, halkla sohbet etmiş ve onlardan Yalama'da kaç Azeri askeri bulunduğunu, telefon hatlarının nereden geçtiğini öğrenmiş ve aynı gün, akşam saatlerinde Azerbaycan zırhlı trenleri kumandanı Lordkipanidze ile irtibat sağlamış ve ondan, Samur Köprüsünün sıkıntılı olduğu bilgisini edinmişlerdi.¹²⁹ Aynı gün Mikoyan başkanlığında "III. Enternasyonal" ve diğer dört zırhlı trene de hareket emri verildi. Zırhlı tren Azerbaycan askerlerince mayınlanan Samur çayı köprüsünü aşıp

¹²⁹ M. G. Yefremov, **Bakı Yolunda, Sovyet Hâkimiyeti Uğrunda Hatıralar**, Bakı 1967, Azərneşr , s. 93–94.

demir yolu boyunca Yalama, Hudat ve Haçmaz istasyonlarını geçerek petrol kaynağı Bakü'ye doğru ilerledi.¹³⁰

27 Nisan tarihinde Azerbaycan sınırlarını ilk geçen, Mikoyan başkanlığındaki *III. Enternasyonal* adlı Rus zırhlı treni oldu.¹³¹ Bakü'deki Bolşevikler, aynı gün sabah erkenden Bakü'nün tüm stratejik mevkilerini, demiryolu garını, otogarı, postaneyi, polis merkezlerini ve petrol ocaklarını ele geçirdiler.¹³² Sovyet ordusunun Azerbaycan topraklarına girdiği bilgisini alan Bolşevik temsilciler parlamentoya G. Sultanov başkanlığında bir heyet göndererek parlamento ve hükümeti feshedilmesini ve hâkimiyetin 24 saat içinde kendilerine devredilmesini istedi.¹³³ Çünkü Orconikidze emrindeki Bolşevik ordusu Bakü'ye 30 mil gibi çok yakın bir mesafede bulunuyordu.¹³⁴

Hükümet bu ikazı parlamentonun görüşüne sundu ve aynı gün, Resulzade başkanlığında bir meclis oturumu tertip edildi. Resulzade ve Rüstembekov bu oturumda çok sert konuşmalar yaptılar. Resulzade, ülkeye giren ordunun sonuç olarak Rusya'ya ait işgal ordusu olduğunu, Anadolu'ya gidebilmek için Azerbaycan'ı işgal ettiğini, Türkiye'nin Azerbaycan'ın kurtarıcısı ve milletin ikbalini yücelten mukaddes bir ülke olduğunu anlattı. Türkiye'nin kurtuluşu için gelen her kuvveti memnuniyetle yolcu edeceklerini ama bu kuvvetin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını çiğnememesi gerektiğini, Azerbaycan'ın rızası olmadan topraklarına tecavüz eden bir gücün dost olarak kabul edilemeyeceğini, Bolşeviklerin parlamentoya sundukları yazının ise düşmanca bir ültimatoma olduğunu iddia etti. Resulzade bu konuşmasında Rus ordusunun Azerbaycan'a geliş nedeninin, 1914 sınırlarını yeniden tesis etmek, Anadolu'nun yardımına gitmek bahanesiyle Azerbaycan'ı işgal etmek olduğunu, Rusya ile anlaşmak için Bolşeviklerin ültimatomunu kabul etmeye gerek olmadığını, bu ültimatoma nefretle reddedilmesi gerektiğini, ültimatoma kabulü halinde, bunun, hükümeti dost kılıfına girmiş düşmana teslim etmek anlamına geleceğini savunmakta, meclise milletin iradesiyle girdiklerini ve oradan ancak süngü yoluyla çıkarılabileceklerini ilan etmekteydi. Bu

¹³⁰ Z. İbrahimov, **a. g. mak**, s. 41.

¹³¹ H.Cebiyev, **23 saat Yalamadan Bakı'ya**, Bakı 1967, Azərneşr, s. 74.

¹³² Azerbaycan Cumhuriyeti, s. 294.

¹³³ Swietochowski, **a.g.e**, s. 241; Hayit, **a.g.e**, s. 20.

¹³⁴ Şemistan Nezirli, **Azerbaycan Generalleri**, Elm, Bakü 1991, s.134.

görüşmeler esnasında Rusya'nın Hazar filosu, silahlarını parlamento binasına yöneltmiş bulunuyordu. Parlamento Muhafız Alayı, binayı koruyabilecek durumda değildi. Savunma Bakanı Mehmandarov silahlı direnişin mümkün olmadığını anlamış, küçük bir milletvekili grubu, hükümetin bir savunma stratejisi geliştirebilmek için Gence'ye taşınmasını önermişti. Buna karşılık İttihatçılar ve Sosyalistler, Sovyet iktidarını memnuniyetle karşılayıp kabul ettiklerini açıkladılar.¹³⁵

Fakat Azerbaycan Komünist Partisi Yöneticileri, parlamentodaki görüşmelere aldirmaksızın saldırılarını sürdürmekteydi. Çok iyi silahlanmış olan ikinci askeri birlik 27 Nisan gecesini 23:00-00:00 sularında Yalama istasyonu üzerinden şehre girmeyi başardı.¹³⁶ Şehir halkı Bolşevik kuvvetlerine karşı mukavemet gösterdi. Fakat hiçbir güç sahibi olmayan halkın bu mukavemeti bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü *III. Enternasyonal* treninin hemen arkasında üç zırhlı tren daha bulunmaktaydı. Yalama, şiddetli çatışmalara sahne oldu. Azerbaycan Ordusunun iki piyade alayı ve sınır jandarma birliği burada konuşlanmış bulunuyordu. Bölüklerin yerleştiği bina tren garının hemen yakınlarındaydı. Zırhlı tren garda durur durmaz Bolşevik kuvvetleri, ağır silahlarla binayı kuşatmayı başardılar. Arkadan gelen zırhlı trenler binayı yoğun bir top ateşine tuttular. Azeri askeri birlikleri saldırılara ne kadar karşı koymaya çalıştılsa da, Bolşevik birliklerinin önünü kesmek mümkün görünmüyordu.¹³⁷

İşgali kesin olarak gerçekleştirmek isteyen Rus askeri birlikleri, uluslararası hukuka aykırı biçimde hareket ettiklerinin de çok iyi farkındaydı. Buna rağmen, hükümet kuvvetlerinin direnişini kırarak akşam saatlerinde Sumgayıt'a varmayı başardılar.¹³⁸ Bu günlere ilişkin bazı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Azerbaycan Bolşeviklerinin Müsavat hükümetini devirmek konusunda tam bir fikir birliği içinde olmadığı yönündedir. Nitekim Hamit Sultanov, Azerbaycan Komünist Partisi'nin, çok sonraları toplanan ikinci kurultayında yaptığı bir konuşmada, arkalarında Yalama'da konuşlanan Rus süngüsünün, kendisini Müsavat hükümetinin

¹³⁵ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 241–242; Resulzade, *Asrımızın Siyavuşu*, s. 55.

¹³⁶ Mustafazade, *a.g.e.*, s. 53.

¹³⁷ Cebiyev, *a.g.e.*, s.74-75.

¹³⁸ Mustafazade, *a.g.e.*, s. 53.

devrilmesini talep etmeye mecbur ettiğini söylemiştir.¹³⁹ Azerbaycan hükümetini devirmeye yönelik bu geniş çaplı hareketin devam ettiği günlerde Müsavat hükümeti İngiltere'nin Tiflis temsilcisi Lyuk ile telefon irtibatı sağlayarak askeri yardım talebinde bulunmuş fakat Lyuk, bu talep karşısında Gürcistan Menşevik Hükümeti yetkililerini ve ülkedeki Fransız ve İtalyan temsilcilerini bir araya getirerek konuyu müzakere edeceklerini bildirmiştir. Gerçekleştirilen müzakerelerden olumlu bir netice çıkmayınca müttefikler, Azerbaycan'ın yardım talebini geri çevirmişlerdir.¹⁴⁰

Azerbaycan parlamentosu bu yardım talebinden olumsuz yönde cevap alınca meseleyi kendi içinde görüşmeye açar. Fakat çekişmeli geçen görüşmeler sonucu, 27 Nisan 1920 gecesi saat 23:00'te, komünistlere aşağıdaki şartların sunulmasını kararlaştırır;

1. Azerbaycan'a Sovyet idaresi altında tam bağımsızlık sağlanacak.

2. Azerbaycan Komünist Partisi tarafından kurulacak hükümetin otoritesi geçici olacak.

3. Azerbaycan yönetiminin nihai biçimi, hiçbir dış baskı olmaksızın, Azerbaycan'ın en yüksek yasal organı olan Azerbaycan İşçi Köylü ve Asker Sovyeti tarafından belirlenecek.

4. Tüm idari memuriyetler devam edecek, sadece yüksek mevkiler ve sorumlular değiştirilecek.

Yeni oluşturulan geçici komünist hükümet, mevcut hükümetin ve parlamentonun üyelerinin can ve mal güvenliğini temin edecek.

5. Yeni hükümet, Kızılordunun Azerbaycan'a askeri müdahalesini engelleyecek.

6. Yeni hükümet, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmaya çalışan dış güçlere karşı sert tedbirlere başvuracak.

Azerbaycan Komünist Partisi yönetimi, parlamento tarafından kabul edilen kararların açıklanmasının hemen akabinde bir genelge ile hem mevcut iktidara hem

¹³⁹ ACSPİHDA, f.1,1. 1,d. 8, s. 280.

¹⁴⁰ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/III, Bakı 1973, s. 239-240.

de Azerbaycan halkına müracaatta bulundu. Müracaatta; Azerbaycan Milli Hükümetinin devrildiğini ve artık ülkede hâkimiyetin “çalışkan işçi-köylü insanların eline geçtiğini” ilan etti.¹⁴¹ Akabinde de muhafız alayının adını değiştirerek Yardım Alayı yaptılar ve iki gün kendi amaçları doğrultusunda kullandılar. Üçüncü gün Kızılordu askeri birliği kendisinin adını dahi değiştirerek Yardım Alayı (Azerbaycan Askeri Birliği) koyduğu birlik askerlerinin elinden silahlarını aldılar. Bunlardan bazıları kurşuna dizilirken, bazıları ise kaçmayı başarır. Halil Paşa, Baha Sait, Nail ve diğerleri canlarını kurtararak Gürcistan’a geçmişlerdir. Bu kaçan askerler arasında Nesip Bey Yusufbeyli de bulunmaktaydı, fakat Yusufbeyli yolda öldürülmüştür.¹⁴²

Aynı tarihte Stalin, Lenin’e bir mektup gönderdi. Mektupta Bakü’nün işgal edilmesi olayının Azerbaycan’ın bağımsızlığı gibi takdim edilmesini tavsiye ediyordu.¹⁴³ Stalin yazıda şöyle diyordu: “Yoldaş Orconikidze belli bir oranda kendine münhasır bir siyaset takip ediyor. Lenin ve ben ona Azerbaycan’ın mevcut durumuna uymayan direktifler veriyoruz. Yani biz Bakü’de önceden isyan çıkacağına ümit ediyoruz. Şüphesiz bunun şansı çok azdır. Ona göre de Azerbaycan hudutlarına sokulmak gereklidir. Bakü’yü işgal ettikten sonra gelecek bağımsızlık hakkında görüşmeler esnasında yoldaş Orconikidze’nin projesine şüphesiz Bakü’nün işgali ile Azerbaycan’ın bağımsızlığı konusunda ultiatomun biraraya uygun gelmediği akis gerçeği yansıtılmalıdır. Bana öyle geliyor gelecek bağımsızlık ciddi pratik ehemmiyet taşımayan sade bir beyan gibi olabilir”.¹⁴⁴

28 Nisan 1920’de artık devletin en önemli faaliyet mekanizması konumunda olan Parlamento (daha doğrusu Müsavat Hükümeti feshedildiğinden dolayı yeni bir yönetime ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyaç daha önce ismi üzerinde hemfikir olunan fakat kendisi henüz Azerbaycan topraklarında bulunmayan Neriman Nerimanov başkanlığında Azerbaycan Geçici İhtilâl Komitesi AMİK¹⁴⁵, (Azerbaycan Müveggeti

¹⁴¹ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 240; **Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası**, C. I, Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyasının Baş Redaksiyası, Bakı 1976, s. 163

¹⁴² Naki Keykurun Şeyhzamanlı, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke, Ankara 1998, s. 139.

¹⁴³ A. Dadaşov, **a.g.e.**, s. 175.

¹⁴⁴ M. Abdullayev, **a.g.e.**, s. 108-109.

¹⁴⁵ Kısaca ismi “**AMİK**” olan Azerbaycan Geçici (müveggeti) İnkılâp Komitesi, Azerbaycan’da proleter diktatörlüğünün en yüksek hakimiyet idaresidir. Bu idare Azerbaycan SSCB MİK, (Azerbaycan Sovyet Sosyalist Respublikası Merkezi İcra Komitesi, 19 Mayıs 1921) kuruluşuna

İhtilâl Komitesi) kurulur. Komite tarafından imzalanan bir direktifle de Azerbaycan SSCB Halk Komiserleri Sovyet'i kurulur. İhtilâl Komitesi ilk iş olarak bir bildiri yayımlar. Bildiride Azerbaycan Sovyet hükümeti'nin Rusya Sovyet Hükümeti ile yoğun bir kardeşlik ilişkisi içinde olması gerektiğinin altı çizilir. Aynı evrakta Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunması, Rusya ile olan ekonomik ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesi önerilmekte,¹⁴⁶ fakat Kızılordu askeri birliğine karşı silahlı bir direniş söz konusu olduğu takdirde, İhtilâl Komitesi'nin silaha sarılarak müdahalede bulunacağı bildirilmektedir. Zaten bu günlerde Kızılordu'ya karşı kayda değer bir direniş gösterecek bir gücün varlığı da söz konusu değildir. Görüldüğü gibi düşüncesi ve hazırlığı uzun süre önce tamamlanmış olan büyük Sovyet işgali böyle gerçekleşti.¹⁴⁷ Aynı gün Azrevkom, Lenin'e Müsavat Hükümetinin resmen yıkıldığını, Azerbaycan'da yeni Sovyet idaresinin kurulduğunu haberini ilettili.¹⁴⁸ Aslında bu haber 23 aylık kısa bir zaman diliminde bağımsızlığını yaşamış olan bir halkın itiraz etmesinden çekinen ve aynı zamanda da kendisinin işgalci siyasetini perdelemeye yönelik bir politikanın ürünüydü.¹⁴⁹ 28 Nisan 1920'de oluşturulan Azerbaycan Geçici İhtilâl Komitesi yeni hükümetin ve Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyet'i yönetim kadrosunun hangi isimlerden oluştuğunu açıkladı. Bunlar sırasıyla;

1.Neriman Nerimanov- Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) başkanı ve Dışişleri komiseri;

2.Çingiz İldırım (Cenğiz Yıldırım) - Halk Kara ve Deniz Askeri Kuvvetleri komiseri;

3. Hamit Sultanov- Halk İç İşler Komiseri;

4. Ali Haydar Garayev- Halk Emek ve Adliye komiseri;

5. Gazanfer Musabeyov- Halk Tarım, Ticaret ve Sanayi komiseri;

kadar faaliyetini devam ettirmiştir. AMİK'in asıl görevi devrilmiş istismarcı sınıfların mukavemetini göğüslemek ve sosyalist devlet hakimiyetini yaratmaktır. **Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası**, Bakı 1976, s. 163.

¹⁴⁶ **Dekretil Azrevkoma**, Azerneşr, Bakı 1988, s.12–13.

¹⁴⁷ FezaİL İbişov, **Azerbaycan Kendinde Sosyal-Siyasi Prosesler (1920-30)**, Mütercim, Bakı 1996, s.23–24.

¹⁴⁸ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 10.

¹⁴⁹ Ç. Memmedov, **Azerbaycan Siyasi Tarihi (XIX-XX yy)**, Bakı 2006, s. 168.

6. Mirza Davut Hüseynov- Halk Maliye Komiseri;
7. Dadaş Bünyadzade; Halk Eğitim ve Devlet Savunması Komiseri;
- 8.C..... Vezirov- Halk PTT, Telgraf ve Yollar Komiseri;
9. A..... Alimov- Halk Sağlık komiseri olarak tayin edildiler.

Azerbaycan'ın Sovyet dönemi ilk kabinesi yukarıdaki isimlerden oluşmaktaydı ve adı da Azerbaycan Geçici Askeri İhtilâl Komitesi (AZREVKOM) idi. Komitenin asli görevi Azerbaycan İhtilâl Komitesi'nin sorumluluk dairesinde olan problemleri etraflıca müzakere etmektir.¹⁵⁰ Yukarıdaki liste her ne kadar, en büyük güç Orconikidze'nin kontrolündeki KAV Büro¹⁵¹ sunun elinde olsa da, bu liste, Azerbaycan aydın sınıfının en radikal kesiminin zaferi anlamına gelmekteydi.¹⁵²

Lenin Bakü'deki rejim değişikliğinden bahsederken, öncelikle Rusya'nın ekonomik çıkarlarını vurgulamakta ve şunları söylemekteydi; "Dün iki haber aldık, bir tanesi oldukça kötü. Polonya hükümeti bizimle diplomatik görüşmelere başlama doğrultusundaki siyasetini değiştirerek, cephede düşmanca tavırlar takınmaya başladı. Polonya şimdiden Zhitomir'i aldı ve Kiev üzerine yürümekte. Diğer, Bakü'den aldığımız haber ise bizleri çok memnun etmiştir. Bu durum sanayimizin iyiye doğru ilerleyeceğinin sevindirici göstergesidir. Hepimiz, sanayimizin sürekli olarak petrol sıkıntısı çektiğini biliyoruz. Fakat şimdi aldığımız malumatlara göre, Bakü'de de proleter güç Azerbaycan hükümetini devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Bu artık sanayimize hayat verecek ekonomik temele kavuştuk demektir".¹⁵³ Aynı gün sabah saat 4'te "Üçüncü Enternasyonal" zırhlı treni ve kısa bir zaman sonra da diğer zırhlı trenler Bakü'ye girdiler. Bu askeri birliğin de Bakü'ye gelmiş olması XI. Kızılordu ve İhtilâl Komitesini oldukça rahatlatmış oldu. Her iki kurum yöneticileri tarafından Lenin'e gönderilen telgrafta şöyle deniliyordu: "XI. Kızılordu'nun kahraman savaşçıları bu günlerde 200 verst¹⁵⁴ lik yolu kat ederek kendi süratli

¹⁵⁰ ACMDA, f. 410, siy. 1, iş.78, s. 2.

¹⁵¹ Kafkas Bolşevik Bürosu.

¹⁵² Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 10.

¹⁵³ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/III, s. 242.

¹⁵⁴ Rusça'da Versta olarak yazılmakta olup, Rus uzunluk ölçü birimidir. 1.0668 kilometre, yani 3500 feet.

darbeleri ile burjuvazinin, çekilmeden önce petrol servetlerini mahvetmek gibi alçak niyetlerinin önünü kesti. Azerbaycan'ın çalışkan halkı Kızılordu'yu, kendilerini sermaye zulmünden kurtaranlar gibi alkışlıyorlar.”¹⁵⁵

Azerbaycan'ın Sovyetlerce işgalinden sonra Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşaya bir direktif gönderdi. Direktifte: "Kafkasya probleminin devam ettiği şu günlerde sınır, araç ve başka buna benzer meselelerin hallinde daima Azerbaycan'ın Kuzey Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkatine alınmasına itina olunmasını ve 10.08.1920'de Rusya ve Ermenistan arasında akdedilen mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türklerin ekseriyetle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir”¹⁵⁶ diye ifade etmişlerdir.

Bunun hemen akabinde Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda, Kazım Karabekir Paşa'ya Bakü'ye bir heyet gönderilmesi talimatını verdi. Karabekir Paşa bu talimatı alır almaz Bakü'ye göndereceği heyeti yolcu etmeden önce son durumu öğrenmek gerektiğini düşünür ve araştırır. Burada son durum öğrendikten sonra Karabekir Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle bir cevap göndermiştir: “Bu gün Anadolu'nun kurtuluşu için Bolşevik Ordusu ile birlikte hareket etmekten başka çaremiz kalmamıştır”. Karabekir bu görüşmeyi müteakip Halil Paşa ve yanında birkaç kişi ile birlikte Bakü'ye¹⁵⁷ gönderir. Temsilci heyeti RK(b)P Kafkas Komitesi ile sıkı ilişki kurarak faaliyete başladılar. Komite Mustafa Şevki Beyi İhtilâl hareket şubesine tayin etti. Aynı zamanda Komite, Moskova hükümetinin kesin bir şekilde karşı olduğunu bildiği halde Halil Paşa'yı Azerbaycan ve Ermenistan'dan geçerek Türkiye hükümetine yardım edecek olan XI. Kızılordu'ya komutan tayin etmek için hiçbir hukuki gerekçesi bulunmayan kararı kabul etti. Bunun yalan olabileceği düşüncesiyle ve bu haberi ifşa etmek adına M. E. Resulzade, Halil Paşa¹⁵⁸ ve arkadaşlarına şu uyarılarda bulunur: “Bu işi yapmayın, bizi kendi başımıza bırakın. Yüz yıldan beri esareti altında olduğumuz Rusları biz daha iyi tanıyoruz, onlar hileyle gelecek ve bizi

¹⁵⁵ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/III, s. 242.

¹⁵⁶ Saadettin Gömeç, Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Konya 1996, s. 37.

¹⁵⁷ Bu konu ilgili, TBMM ile Sovyet Azerbaycanı arasında ilişkiler bölümüne bkz.

¹⁵⁸ Halil Paşa ile ilgili, Türkiye Azerbaycan ilişkileri bölümüne bkz.

ezecekler”. Fakat bağımsızlık savaşı veren Türkiye'nin de kendi çıkarları vardı. Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği gibi, “Rus Orduları bizim istikametimiz tesirimiz ve hizmetlerimiz sayesinde önemli bir şekilde Şimali Kafkasya'yı geçerek Azerbaycan'a geldiler.¹⁵⁹

Bunların ardından Azerbaycan Komünist (b) Partisi Azerbaycan Geçici İhtilâl Komitesi'ni Azerbaycan'ın siyasi hâkimiyet kurumu olarak ilan etti. Siyasi kurumun ilan edilmesinin hemen akabinde Kızılordu'ya karşı yapılacak her türlü silahlı mukavemete silahla karşılık verileceği açıklandı. Fakat bu günlerde ne halktan ne de Millî Ordu Birliği tarafından Kızılordu'ya karşı ciddi bir direniş gösterilmedi. Tabii silahlı mukavemet gösterilmemesinin birkaç sebebi mevcuttu;

1.İşgalci güçlere karşı direnç gösterilmesinin mevcut kuvvetler nispetinde mümkün olmaması;

2.Özellikle 1918 Mart Katliamının canlı şahitlerinin ormanlara ve dağlara çekilerek bu problemin nasıl sonuçlanacağını beklemeleri;

3.Demokratik Cumhuriyet tarafından çözülemeyen toprak gibi önemli problemlerin halkın bir kısmında Kızılordunun gelmesi ile çözüleceği düşüncesinin paylaşımı oluşturması;

4.Azerbaycan'ın bazı kasabalarında yaşayan Rus, Ermeni ve diğer halkların Kızılordu'yu kendilerinin savunucuları görmeleri; olmuştur.

Aynı tarihte AK(b)P Gence Kaza Komitesi Vali'den (Gubernatör) hâkimiyetin kendilerine teslim edilmesini talep etti. 29 Nisan'da bu talep yerine getirildi.¹⁶⁰ Gence'de de hâkimiyet İhtilâl Komitesinin eline geçti. Aynı gün Guba, Lenkeran ve ona bağlı ilçelerde Askeri İhtilâl Komitesi kuruldu. Nisan ayı sonlarına doğru Şamahı, Şamhor, Gedebe ve ilçelerinde İhtilâl Komiteleri faaliyet göstermeye başladı. 29 Nisan'da Nerimanov'un ülke dışında bulunmasından dolayı Alihaydar Garayev başkanlığında Bakü İhtilâl Komitesi çalışmalarına başladı.¹⁶¹ Komite Bakü ve kazalarının yönetimini elinde bulunduruyordu. Anlaşıldığı kadarıyla ülkede yönetmelik gereği görevleri çatışan iki idare söz konusu idi. Birincisi Azerbaycan'ın

¹⁵⁹ Tahir Gaffarov, **Azerbaycan Tarihi**, Elm, Bakı 1999, s. 8-9.

¹⁶⁰ **Komünist**, 3 Haziran 1920.

¹⁶¹ **ACMDA**, fon. 410, siy. 1, iş. 78. s.2.

genel yönetiminden sorumlu Azerbaycan İhtilâl Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti, ikincisi ise eski Bakü ve çevre kazalarının yönetimini elinde bulunduran Bakü İhtilâl Komitesi ve Bakü Sovyeti.¹⁶² İki idarecilik sistemi aslında her iki kurum arasında anlaşmazlık yaratmış olacak ki Rusya kısa zamanda bu durumdan faydalanacak ve Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırmak yoluna gidecektir. Aslında burada ince siyasetin var olduğu sezilenmektedir. O da Bolşevik yönetimi Azerbaycan'ı yitirmek korkusuyla karşı karşıya kaldığında en azından Bakü'yü kendine bağlamak istemektedir.¹⁶³ Çünkü Bakü Petrolü onlara her şeyden çok lazımdı. Aslında Azerbaycan'da yönetim hem genelde hemde özelde RK(b) Partisi'nin yerel teşkilatı konumunda olan AK(b) Partisinin elindeydi. Kadrolaşma siyaseti ona aitti. Komünist Parti'nin buyurganlığını temin eden etkenlerden biri de Azerbaycan'da bulunan Kızılordu birlikleri idi. Yani Azerbaycanın bağımsızlığı tam bir formaliteden ibaretti.¹⁶⁴

Yukarıda zikredilen Bakü İhtilâl Komitesi Azerbaycan hükümeti adına RSFSCB'e hususî bir müracaatta bulunarak karşılıklı güvene dayalı sıkı bir ittifak yapmayı teklif etti. Bu teklifin kabulü sonucu on iki kişilik temsilci heyeti seçildi. Temsilciler genel olarak şehirde düzen ve asayişin sağlanmasında, işçi grubu ile köylüler arasında teşvikat işinin teşkilinde çalışacaklardı.¹⁶⁵ Aynı gün Bolşevikler Müsavat'tan önceden uzaklaştırılmış iki şahıstan Halil İbrahim ve Süleyman Abdullayev vasıtasıyla olağan Müsavat kongresini topladılar. Kongrede İhtilâl Komitesi ile birlikte faaliyet gösterilmesi konusu müzakere edildi. Fakat kongre bu teklifi şiddetle reddettiklerini açıkladı. Bolşeviklerin verdikleri ve imza ettikleri vaatlere sadık kaldıkları müddetçe Müsavat Fırkası da komünistlerin stratejisine razı olacaklarını açıkladılar.¹⁶⁶ Aslında bu kongrenin toplanmasının Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin sözde bağımsızlık prensiplerinin korunacağını sadece gösterişten ibaret olduğunu yani stratejik bir oyunun sonucundan kaynaklanıyor görülmektedir. Aynı gün Azerbaycan Geçici İhtilâl Komitesi Sovyet Hükümet Başkanı Lenin'e

¹⁶² İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, (türkçeye çev. Ekber Necef ve Şamil Necefov), Ötüken yayınları, İstanbul 2009, s. 608.

¹⁶³ İ. Mehmetov, **a.g.e**, s. 608.

¹⁶⁴ Gaffarov, **a.g.e**, s. 11.

¹⁶⁵ **Lenin**, ETK, C. 41. s. 128.

¹⁶⁶ M. Bala, **a.g.e**, s. 204.

müracaat ederek Kızılordu askeri birliklerine acil ilave asker gönderilmesi talebinde bulundu. Bunun sonucu Kızılordu'nun takviye birlikleri 30 Nisan tarihinde Şamahı ve Aksu kazalarını da hâkimiyetlerine katarak Bakü'ye geldiler.¹⁶⁷

Bakü'de Şehir Sovyet'i ile birlikte Bakü Kaza İhtilâl Komitesi de faaliyetine başladı. Şehrin bütün ilçelerinde yerel komünist hâkimiyet kurumları kuruldu. Merkezi Komisyon tüm işçilere müracaatta bulunarak onların madenlerin, fabrikaları, ambarları ve kendilerinde bulunan kıymetli eşyaları muhafaza etmeye halkın mülkiyeti gibi korumaya davet etti. İhtilâl Komitesi Sovyet rejiminin teşkili ve yürütülebilmesi için bütün il ve ilçelerde etkin ve yetkin olabilecek insanları görevlendirdi. Ülke genelinde kanun icra edici kurum Azerbaycan İhtilâl Komitesinin elinde olduğu gibi, diğer yerlerde Sovyet hâkimiyeti kaza, mıntıka ve Köy İhtilâl Komiteleri'nin elinde bulunuyordu.¹⁶⁸ Sovyetler, İhtilâl Komitelerini teşkil etmekle asıl amaçlarına ulaşmış sayılırlardı. Bu kurumların kurulmasındaki asıl amaç il ve ilçelerde çeşitli gruplaşmaların faaliyetini, köylülerin siyasi bilinçaltılarını ve bu oluşumların seviyelerini dikkate alarak aradaki farkı tespit etmektir. Çoğu zaman İhtilâl Komite üyelerinin yerine diğer parti ve cemiyetlerin üyeleri de geçebiliyordu. Fakat Kaza İhtilâl Komite rehberliğini İçişleri Komiserliği tayin ediyordu. Bu dönemde İhtilâl Komiteleri'nin demiryolu garlarında dahi kurulduğu görülmekteydi.¹⁶⁹ Yukarıda zikredilenlerden anlaşıldığı kadarıyla Millî Hükümet'ten geriye herhangi bir eser kalmadığıdır. Bu anlatılanları onaylar mahiyette açıklamada bulunan Mir Cafer Bağirov Millî Hükümet'in işgali esnasında elde ettikleri başarıdan bahsederek bu esnada Sergey Mironoviç Kirov'un canla başla nasıl çalıştığını şöyle ifade ediyordu: "Müsavat hükümetine karşı silahlı saldırı vuku bulduğu esnada Kirov çok önemli bir misyonu üstlenmişti. Bu misyon Azerbaycan Bolşeviklerine açık bir şekilde emirler vermek ve Bakü'nün gizli Bolşevik örgütünü yönetmekten ibaretti. Ayrıca yoldaş Kirov, Bakü işçi sınıfı ile XI. Kızılordu'nun birlikte operasyon planının hazırlanmasının mimarlarındanır".¹⁷⁰

¹⁶⁷ Gaffarov, a.g.e, s. 11.

¹⁶⁸ ACSPİHDA, fon.1,siy.125, iş. 6, s. 1.

¹⁶⁹ Swietochowski, a.g.e, s. 241-242; Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 11.

¹⁷⁰ M. C. Bağirov, Bakı ve Azerbaycan Bolşevik Teşkilatı Tarihinden, Azernesr, Bakı 1944, s.149.

İhtilâl Komiteleri'nin kurulmasıyla birlikte Azerbaycan'da yerel partilerin işinde de büyük sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Komünist Parti ve İttihat Partisi dışındaki Partiler kapatıldı. Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi, Sovyet Hükümeti'ne iyi niyet beslediğini açıkladı. İttihat Partisi 27 Nisan işgalinin kendi amaçlarıyla örtüştüğünü ve kendi üyelerinin de Komünistlere katılmalarını tavsiye etti. Nitekim kendilerini Komünist olarak niteleyen Menşevik-Himmet de kendini feshetti. Üyelerinin büyük bir kısmı ise kısa bir zaman sonra Sovyet Hükümetinde görev almaya başladılar. Bunlardan Ağamalıoğlu ilk Tarım Komiseri, Ebilov ise Azerbaycan'ın Ankara temsilcisi olarak görevlendirildi.¹⁷¹

Partilerin kendilerini feshetmeleri ve komünistler tarafında yer almaya başlamaları onlar hakkında şüphelenmelere sebep değildi. Nitekim Sovyet hükümeti Gence, Karabağ, Şeki ve Zakatala'da yasal görünüm arz eden direnişçilerin ve silahlı isyancıların esas teşkilatçıları olarak Müsavat ve İttihat'ı görmekteydi. Tabi ki bu durum Sovyetlerce bir sıkıntı olarak nitelendiriliyor yukarıda adı zikredilen siyasi partilere karşı saldırı ve takibin başlayacağını habercisi olmaktadır.¹⁷² Nitekim düşünüldüğü gibi de oldu ve Sovyet hâkimiyeti ilk günden geç olmamak kaydıyla XI. Kızılordunun özel bürosu aracılığıyla Müsavat ve diğer muhalif parti temsilcilerini takibe aldı. Sözkonusu takiplerin kendileri için büyük bir sıkıntı yaratacağını anlayan Müsavat Partisi yetkilileri bu sıkıntıya atlatmanın tek çaresinin partiyi iki kanada ayırarak yoluna devam etmek oldu. Nitekim iki kanada ayrılan Müsavatın sağ kanadı faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirdiği gibi sol kanat temsilcilerden bir grup ise partiden ayrıldığını açıklayarak kendi merkez kurulunu oluşturdu.¹⁷³ Sağcı bir grup Müsavatçı çalışmalarını hızlandırarak bazı önemli kararlar almak konusunda başarılı oldular. Bu kararlardan en önemlisi Azerbaycan'ın gelecekteki kaderini belirleyecek olan yöneticileri arasına kendi adamlarını yerleştirmekten ibaretti. Nitekim Behbud Han Cavanşir'in evinde gerçekleştirilen toplantıda Hacinski'ye yeni hükümetle emektaşlık etmek görevi tevdi edilir. Nesiman Yakuplu bu konuda şunları yazmaktadır: "Müsavatın sağ gizli kanadı hemen hemen bütün teşkilatlar kendi adamlarını yerleştirmişti. Aynı zamanda da

171 Swietochowski, **a.g.e.**, s. 244.

172 Xaledin İbrahimli, **Azerbaycan Siyasi Muhacereti**, Elm, Bakı 1996, s. 56.

140 Neriman Nerimanov, **İzbrannie Proizvedeniya C. 2**, Azerneşr, Bakı 1989. s. 426.

“İstiklal” isminde bir gazete yayınlıyorlardı”.¹⁷⁴ Fakat bu insanlar büyük bir sıkıntılar içerisinde kaldıklarına rağmen mücadelelerine devam ettikleri gibi bazıları da sözkonusu sıkıntılara dayanamayıp ya kendileri veya ilerleyen dönemde “baskı siyaseti”ne bağlı olarak ya ülkeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz B. Cavanşir söylenenlere açık bir örnek teşkil etmektedir.

Konumuza dönecek olursak 29 Nisan’da İhtilâl Komitesi, Sovyet Azerbaycan’ı adına Rusya’ya yeni bir müracaatta bulundu. Müracaatta her iki devlet arasında karşılıklı güvene dayalı sıkı bir ittifak yapılmasını teklif etti. Kısa zaman sonra Lenin bu teklife, Halk Komiserleri Sovyet’i adına Azerbaycan Sovyet Hükümetine müracaat adı altında bir cevap gönderdi. Lenin verdiği cevapta, Halk Komiserleri Sovyeti Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin çalışkan halkının bağımsızlığa kavuşmasını alkışladığını, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Sovyet Hükümeti rehberliği altında Rusya ile bir arada kendi bağımsızlığını doğu halklarının düşmanı olan emperyalistlerden koruyacağı konusunda emin olmalarını bildirdi.¹⁷⁵ Devamında,

“Yaşasın Müstakil Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti!

Yaşasın Azerbaycan İşçi ve Köylüleri!

Yaşasın Azerbaycan ve Rusya İşçi ve Köylülerinin ittifakı”.

Bu telgraf aslında Sovyet Azerbaycan’ın Rusya tarafından sözde tanındığı anlamını taşıyordu. Fakat Lenin’in gönderdiği telgraf Azerbaycan’da tarihi bir belge olarak karşılanacak ve bu bağlamda 9 Mayıs günü tatil olarak ilan edilecek; Bakü sokakları bayraklarla süslenecektir. Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti Merkez Komitesinin balkonunda telgrafın tam metnini Azerice ve Rusça olmak üzere iki dilde kırmızı büyük harflerle astı. Bunun hemen akabinde Lenin ve Nerimanov resimlerine ilk sayfada yer verilen “Kırmızı Azerbaycan” adlı gazetenin özel sayısı basıldı. “Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti” beyannamesini sevinçle karşılayan halk, doğal olarak meselenin aslından habersizdi. Stalin daha 27 Nisan tarihli mektubunda bu konuda şu öneride bulunuyordu: “Bakü’nün işgal edilmesi halka

¹⁷⁴ A. Dadaşov, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁷⁵ İ. Memmedov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 354.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı olarak anlatılmalı, fakat bana öyle geliyor ki gelecek bağımsızlık gerçeği ciddi önem arz etmeyen belgeye dönüştürülmesi gerekecektir”.

Gerçekten de daha sonra cereyan eden olaylara bakıldığı takdirde Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesinin yozlaştırıldığı görülecek, 2 Mayıs'ta G. Orconikidze ve Kirov'un Lenin'e ilettikleri telgraf yukarıda söylenenleri açıkça onaylayacaktır. Telgrafta, “Sizin Azerbaycan'ı tebriğiniz ve onu genel anlamda tanımanız çok önemli addedilmiştir. Bu tebrik Sovyet Rusya ile askeri ve iktisadi yönden birleşmeyi hayata geçirmekte bize yardımcı olacaktır. Edindiğimiz tecrübeler bize bütün Kafkasya için bundan sonra Halk Komiserleri Sovyetinin salâhiyetlerinin artırılması gerektiği yönündedir. Bunları bize telgraf veya bir şahısla çok acele gönderin. Fakat Nerimanov'a böyle bir görevi tevdi etmemenizi rica ederiz ”. ¹⁷⁶

30 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Hâkimiyeti Nahçıvan hariç tüm Azerbaycan'da kurulduğu açıklandı. Kazalarda sovyet yönetiminin oluşturulmasının yanı sıra bazı kurum ve kuruluşların da sovyet yönetimine bağlı olduklarını açıklamaları talep ediliyordu. Bu kurumların başında hiç şüphesiz ilim erbabı insanlar ve onların bağlı buldukları kuruluşlar gelmekteydi. Nitekim sovyetlere kendi bağılıklarını açıl原因 önemli bir kurum olan Azerbaycan İlim Adamları oldu. İlim adamları Birliğinin ilk toplantısında akademisyenler İhtilâl Komitesine bağılıklarını ifade ederek onlarla tam bir uyum içerisinde çalışmanın yürütülebilmesi konusunda on iki kişilik bir heyet oluşturulmasını kararlaştırdılar. Fakat akademisyenlerin bu çabaları yönetim tarafından şüphe ile karşılanmış onlara karşı bir güvensizlik kendini korumuştur. Nitekim hayat standartlarının iyileştirilmesi ve malvarlıklarını korunması için teminat talep eden akademisyenlere yönetim tarafından olumlu cevap verilmemesi bardağı taşıran son damla olmuş ve parti ile akademisyenler arasından güveni zedelemiştir. ¹⁷⁷ İşlerin bu safhaya gelmesindeki gerçek sorumlu Komite işlerinin icracısı ve XI. Kızılordunun sahiplendiği Azerbaycan SSCB Halk İçişleri Komiserliği idi. ¹⁷⁸

¹⁷⁶ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 11.

¹⁷⁷ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 12-13.

¹⁷⁸ İbişov, a.g.e, s. 25.

İçişleri Komiserliği bununla da yetinmeyerek Nazırlıkları (Bakanlık) Komiserlik olarak değiştirdi. Ordu ve donanmanın da yeniden kurulması için talimat verdi. Kızıl Donanma ise Hazar Deniz kuvvetlerine tâbi oldu. Fakat Askeri birliğin yeniden yapılandırılması meselesi Azerbaycan Komünistleri arasında anlaşmazlıklara sebep oldu ve söz konusu anlaşmazlık sonucu iki grup ortaya çıktı. Birinci grup, Azerbaycan Millî Ordusunu tamamen feshederek onun yerine XI. Kızılordunun kurulmasını arzu etmekteydiler; İkinci grup ise, eski ordunun özellikle işçi ve köylülerden müteşekkil olmalarına rağmen yalnız sınıf kökenli oldukları mülahazasıyla orduyu dağıtmayı, peyderpey idari kadrodan itibar edilemeyen şahısları uzaklaştırmayı, orduya işçi akınını hızlandırarak güçlü siyasi bir şube ve daha dirayetli bir Kızılordu'ya sahip olmağı uygun görüyorlardı. İkinci grubun taraftarlarını yüksek mevkileri zapt eden kimseler oluşturuyordu.¹⁷⁹

Ordunun yapılandırılması konusunda tartışma ve anlaşmazlıklar devam etmesine rağmen 30 Nisan'da Orconikidze, Kirov ve Levandovski başkanlığında XI. Kızılordu birliklerinin bir bölüğü de Bakü'ye ulaştı.¹⁸⁰ XI. Kızılordunun Bakü'ye ulaştığı esnada Karabağ'da da durum içler acısı bir hal almıştı. Bu durum karşısında Dışişleri Bakan Yardımcısı Hüseyinov Ermenistan hükümetine bir ultiatom göndererek ordusunu Karabağ ve Zengezur'dan uzaklaştırmasını talep etti. Aksi takdirde Azerbaycan İhtilâl Komitesi Ermenistan'a savaş açacağını açıkladı. Aynı zamanda Moskova'da bu durumdan haberdar edildi. Hüseyinov'un Ermenistan yönetimine gönderdiği ultiatoma olumlu bir cevap gelmeyince, 1 Mayıs'ta Kirov ve Orconikidze olaya müdahale ederek Ermenistan hükümetine bir ultiatom gönderdiler. Ültimatomda 24 saat zarfında Ermenistan'ın kendi askeri birliklerini Azerbaycan topraklarından çıkarmasını talep edildi. Aksi takdirde bunun Sovyet Rusya'ya kafa tutmak olarak değerlendirilerek Ermenistan askeri birliğinin XI. Kızılordusu tarafından bölgeden uzaklaştırılacağı vurgulandı.¹⁸¹ Aynı tarihte Ohancanyan tarafından Orconikidze ve Azerbaycan İhtilâl Komitesine bir yanıt geldi. Ohancanyan cevap niteliğindeki telgrafında, anlaşmazlığın hüküm sürdüğü

¹⁷⁹ Firdovsiye Ahmedova, **Neriman Nerimanov İdeal ve Gerçeklik**, Elm ve Hayat, Bakı 1998, s. 34.

¹⁸⁰ **Azerbaycan Tarihi**, C. III, Kitap/III, s. 242.

¹⁸¹ **ACSPİHDA**, fon. 276, siy. 9, iş. 38, s.7-8.

bölgelerin ne eskiden nede şimdi Azerbaycan'a ait olmadığını bildiriyor ayrıca da Orconikidze'den Azerbaycan askeri birliğinin uzaklaştırılmasını istiyordu.¹⁸²

Buradan anlaşıldığı kadarıyla Ermenistan Hükümeti hem Azerbaycan askeri birliğinin bölgeden uzaklaştırılmasını istemekte ve aynı zamanda da bu olaylarda Sovyetlerin arabuluculuk yapmasını arzu etmektedir. Fakat bu karşılıklı suçlama ve ultimatomlar 3 Mayıs'ta da devam etmiştir. Bu tarihe gelindiğinde meseleye devam edilecektir.

1 Mayıs 1920'de XI. Kızılordu Askeri Birliği Azerbaycan Millî Ordusunun mukavemetini kırarak Gence, Kazak ve Şamahı Kazalarını da işgal etti. Akabinde XI. Kızılordu Birliğinin de önemli yardımı sonucu 5 kişiden oluşan Şamahı İhtilâl Komitesi kuruldu.¹⁸³ Aynı gün Salyan Kazasında da hâkimiyet Bolşeviklerin eline geçti ve burada İhtilâl Komitesi kuruldu. Bu günlerde XI. Kızılordu birliği Yevlah istikametinden hareketle Karabağ'a girdi. Kendisini Karabağ İhtilâl Komitesi başkanı ilan etmiş olan Karabağ Genel-Gubernatör'ü (Vali) Hosrov Bey Sultanov hâkimiyetten uzaklaştırıldı, hâkimiyet Bolşeviklerin eline geçti.¹⁸⁴

2 Mayıs 1920'de Nazırlıklar (Bakanlık)'da isim değişikliği uygun görülerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Nazırlığı Azerbaycan Sovyet Halk Dışişleri Komiserliği olarak değiştirildi. Dışişleri komiserliği koltuğuna da Bolşeviklerin kendilerine daha yakın gördükleri Mirza Davut Hüseyinov atandı. Aynı zamanda Komiserlik çalışanlarından bir kısmı şüpheli addedilerek işten uzaklaştırıldı. Uzaklaştırılanlar yerine işçi alımı konusunun Fevkalade Komisyon (ÇK)¹⁸⁵

¹⁸² **ACSPİHDA**, fon. 276, siy. 9, iş. 29, s. 11-12.

¹⁸³ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s.169.

¹⁸⁴ İbişov, **a.g.e**, s. 24.

¹⁸⁵ **Çeka (Rusça:ЧК - чрезвычайная Комиссия Chrezvıçaynaya Komissiya)**, Sovyet devletinin ilk güvenlik kurumu olan teşkilattır. 20 Aralık 1917 tarihinde Vladimir İliç Lenin ve daha sonra Felix Edmundovich Dzerzhinsky tarafından yayınlanan bir kararname ile kurulmuştur. Daha doğrusu Sovnarkom'un (Sovyetler Birliği Kabinesi) kararıyla kuruldu. Sovnarkom'un bir alt komitesiydi ve işlevi "karşı ihtilâl ve sabotajı ortadan kaldırmak, karşı ihtilâlcileri ve sabotajcıları ihtilâl mahkemelerine teslim etmek ve 'müsadere, yiyecek karnesinden mahrum bırakma halk düşmanlarının listesini yayınlama vb.' gibi baskı tedbirlerini uygulama" idi. Çeka üyeleri genellikle Bolşeviklerden oluşurdu. Ancak Ocak 1918'de Sosyalist Devrimci SR Partisinin sol-SR hizbinin üyeleri de tertiplenme komitesine katıldı. Solcu Sosyalist İhtilâlcilerin Bolşevik idareye karşı giriştikleri isyan sonrasında 1918 sonunda tutuklandılar veya devlet kademelerinden ihraç edildiler.1922'de Çeka, Rus [[SFSR]'si **NKVD**'nin bir kolu olan Devlet Siyasi İdaresi'ne veya **GPU**'ya dönüştürüldü. 1922'den sonra Çeka birçok yeniden yapılanmaya uğramıştır.Sovyet rejiminin ayakta kalması için hayati önem

tarafından tespit edilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca da Komiserliğe kendilerince çok önem arz eden vazifeler tevdi edildi. Bunlar sırası ile;

1. Avrupa ülkeleri ile siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmek ve onlarla anlaşmalar yapmak,
2. Dış ülke matbuatının takibi ve elde edilmesi,
3. Sınır hatları ve haritaların çizilmesi,
4. Avrupa'ya pencere açmak,
5. Karadeniz'e çıkış kapısını elde etmek,
5. Gürcistan'ın Bolşevikleştirilmesi için iç çatışmaya sebep olabilecek propagandaları hızlandırarak yürütmek,
6. Ermenistan'da mevcut burjuva rejiminin yıkılmasını sağlamak,
7. Türkiye ve İran ile samimi dostlukları pekiştirmekten¹⁸⁶ ibaret olacaktı.

Aynı tarihte XI. Kızılordu Askeri Birliği Kazak ve Göyçay istikametinden hareketle Şeki, Zakatala ve Baleken bölgelerini de işgal etti.¹⁸⁷ Bölgede Hâkimiyeti tamamen tekelinde toplamayı başaran Azerbaycan İhtilâl Komitesi 3 Mayıs'ta aldığı bir karar icabı buralarda Kaza, Nahiyeye ve Köy İhtilâl Komiteleri oluşturdu. Kaza İhtilâl Komite üyeleri Halk İç İşleri Komiserliğince bölge ve Köy İhtilâl Komite üyeleri ise Kaza İhtilâl Komiteleri tarafından tayin ediliyordu.¹⁸⁸

Bir önceki sayfada da zikredildiği gibi 3 Mayıs'ta Azerbaycan ile Ermenistan arasında devam eden Karabağ ve Zengezur problemi konusunda görüşmeler devam etmekteydi. Aynı tarihte Ohancanyan Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov'a da bir telgraf gönderdi. Telgrafta Karabağ'da Ermeni Askeri Birliğinin bulunmadığı iletildiği gibi aynı zamanda söz konusu bölgenin kendilerine ait olduğu tekrarlandı. Fakat iki ülke sınırları konusunda problemin çözüme kavuşturulması amacıyla biraraya gelinebileceği de vurgulandı. Hüseyinov ise Ohancanyan'a gönderdiği

arz eden bir siyasi-askerî kuvvet haline gelmiştir. 1921 yılında Çeka'nın bir parçası olan "Cumhuriyetin İç Savunması için Birlikler" 200,000 kişi olmuştur. **İnternette, özgün ansiklopedi.**

¹⁸⁶ M. Abdullayev, **a.g.e.**, s.110.

¹⁸⁷ İbişov, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁸⁸ Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakı 1995, s. 104-105.

cevabi telgrafında, sözkonusu tekliflerin kabul edilecek bir tarafının olmadığı, toprakların kendilerine ait olduğu bildirildi. Fakat sınırlar problemi konusunda ise görüşmelere hazır olduklarını açıkladı.¹⁸⁹

Bolşevikler, hâkimiyeti ele geçirdikleri ilk günden itibaren hakimiyetlerinin Azerbaycan geneline yayılması ve burada seçimlerin yapılmasından çok çekiniyorlardı. Nitekim onlar çok iyi biliyorlardı ki, halk kitlelerine güvenmek doğru değil ve yeni kurulmuş olan Sovyetlere karşı cephe alan direnişçi birliklerin onlara karşı direnme ihtimali çok yüksekti. İşte bu sebepten dolayı İhtilâl Komitelerinin faaliyeti Sovyetler için temel oluşturuyordu. İhtilâl Komiteleri merkezde olduğu gibi taşrada da özel yetkilerle donatılıyorlardı. İhtilâl Komitelerinin en önemi görevleri yeni kurulmakta olan hâkimiyetin mıntikalarda da dayanaklarını kurmak idi. Bolşevikler sadece Mayıs ayında Bakü Şehir Sovyetine seçimler yapma girişiminde bulundular ve başarılı da oldukları söylenebilir.¹⁹⁰ Başarılı oldukları her halinden belli olan Azerbaycan İhtilâl Komitesi ikinci olağan toplantısını toplayarak önemli meselelerin ilk sırasına giren toprağın kamulaştırılması konusu da müzakere etmeye başladı. Müzakereler sonucu toprak meselesi için en önemli olan bir idarenin kurulması gerektiği kararlaştırıldı. Nitekim kısa zaman sonra Toprak Komiserliği kuruldu ve S. Ağamalıoğlu Sovyet Azerbaycan'ın Toprak Komiseri tayin edildi.¹⁹¹ 3 Mayıs'ta askeri donanma Bakü Limanına yaklaştı. Bu Askeri donanmadan bir bölüğü Lenkeran Kazasına çıkarma yaptı.¹⁹² Azerbaycan'ın güney bölgelerine varan askeri donanma birliği burada da Bolşevik hâkimiyetini oluşturmak talimatı verilmişti. 4 Mayıs'ta Astara'ya varan bu birlik İran sınırına yerleşme kararı aldı. Bazı direnişçilerin karşı çıkmalarına rağmen 3 Mayıs'ta Lenkeran'da, 4 Mayıs'ta da Astara'da İhtilâl komiteleri oluşturdu.¹⁹³ Bu bölgede de İhtilâl Komiteleri oluşturulduktan hemen sonra Sovyet Rusya (4 Mayıs) Azerbaycan SSCB. tam bağımsızlığını tanıdığını açıkladı.

5 Mayıs 1920'de "Timofey Ulyantsov" zırhlı treni Ağstafa ve Poylu garlarını zapt ederek Gürcistan sınırına kadar ilerledi. 15 Mayıs'a kadar sınır bölgesinde

¹⁸⁹ ACSPİHDA, fon. 276, siy. 9, iş. 29, s. 19-20.

¹⁹⁰ E. İsmayilov, C. Hasanov, T. Gaffarov, s. 104-105.

¹⁹¹ Kırmızı Azerbaycan, 9 Mayıs 1920.

¹⁹² Lenin, ETK, C. 41, s.169.

¹⁹³ Azerbaycan SSCB' inin 40 illiyi (Makaleler mecmuası), Azerneşr, Bakı 1960, s.74.

Gürcü Menşevikleri ile aralıksız çatışmalar devam etti. XI. Kızılordu askeri birliği Menşeviklerin Kür Çayını geçmek isteklerine karşı çıkararak onları geri püskürtmeği başardı. Yevlah kasabasına toplanmış olan 32. Nişancı Alayı'na bağlı ikinci süvari birliğinin de yardımı sonucu Karabağ'a doğru ilerlemeğe başladılar. Akabinde Şuşa, Cebrayıl ve Cavanşir kazaları zapt edildi ve bu bölgelerde Sovyet hâkimiyeti kuruldu.¹⁹⁴ Aynı tarihte (5 Mayıs) Azerbaycan İhtilâl Komitesi ve toprak Komiseri Ağamalıoğlu, Bey, Han ve Vakıf topraklarının müsadere edilerek hiçbir ödenek alınmaksızın köylülerin hizmetine verilmesi konusunda beyannameyi açıkladı.¹⁹⁵

Ağamalıoğlu bu konuda daha sonraları şöyle yazıyordu: “Ben 1880 yılında dünyaya geldiğim köyümüzde (Kazak kazası Karakesemen köyü), bulunduğum zaman toprağın ağalara değil, sadece çalışkan köylüye ait olmasını tebliğ etmişim. Sonuç itibariyle 1920 yılına gelindiğinde de bu konuda bir direktif önüme gelince çok rahatlıkla imzaladım. İnsan için bundan daha değerli ödül olamaz”.¹⁹⁶ Aynı gün (5 Mayıs) Lenin Halk Komiserleri Sovyet'i adına Azerbaycan'a telgraf gönderdi. Azerbaycan halkını bağımsızlık elde etmeleri nedeniyle tebrik etti. Tebrik mesajında: “Yaşasın müstakil Sovyet Respublikası” diyordu.¹⁹⁷ Yine aynı tarihte (5 Mayıs) Birinci Bakü geneli Komünist Parti Konferansı toplandı. Konferansa S. Orconikidze, S. Kirov, A. Mikoyan, M. Levandovski (XI. Kızılordu Komutanı) ve B. Efendiyev de katıldı. Partinin karşılaştığı en önemli problemler ve bu problemlerin çözümü konusunda S. Kirov ve A. Mikoyan birer konuşma yaptılar. Kirov konuşmasında şunları söyledi: “Yoldaşlar, 27 Nisan'da gecenin tam ortasında, şark ülkelerinin kapısı önünde öyle bir olay zuhur etti ki, çürümek üzere olan burjuvazi, kapitalist sistem bu hadiseden yeni darbeye ve yeni bir mağlubiyete duçar oldu. Bu gelişme ondan ibarettir ki, Bey Han, zulmü altında ezilmiş olan Azerbaycan büyük Sovyet ülkesi ile işçi-köylü Rusya'sı ile birleşti.”¹⁹⁸ Kirov konuşmasını şu sözlerle tamamlıyordu: “Bin defa onaylamak yerine bir defa söylemek gerekir ki işçi-köylü Rusya'sı ne kadar sağlam olursa, Azerbaycan'da da Sovyet işçi-köylü hükümetinin

¹⁹⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C. III, Kitap/I, s.245.

¹⁹⁵ **Dekretil Azrevkoma**, s. 16; **Siyasi Tarih I**, s.164.

¹⁹⁶ **Kırmızı Azerbaycan**, 9 Mayıs 1920.

¹⁹⁷ Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, s.169.

¹⁹⁸ **Komünist**, 18 Nisan 1939.

dayanaklığı o kadar sağlam olacaktır”.¹⁹⁹ Akabinde kürsüye çıkan A. Mikoyan ise; “Kafkasya Müslüman köylü-İşçi sınıfı ve Komünist Partimizin rehberi yoldaş Nerimanov Rusya’da bulunmaktadır, fakat o en kısa bir zaman zarfında Azerbaycan’a gelecektir. Bu vesileyle değerli yoldaşımız Nerimanov’un yönetim kurulu tarafından tebrik edilmesini ve en kısa zamanda buraya gelmesini rica ederim”.²⁰⁰

5 Mayıs’ta Azerbaycan SSC İhtilâl Komitesi toprak hakkında yayınladığını bildiri kısaca değinmiştik. Bu bildiri de alınan karar sonucu Azerbaycan’da toprak üzerinde özel mülkiyeti feshedildi. Kısa bir zaman sonra toprak hakkında “tüzük” hazırlanmaya başladı. Tüzükte, müsadere edilmiş olan toprakların eşitlik prensibi esasında çalışan köylüler arasında pay edilmesi kararlaştırıldı. Aslında bu karar Komünist Partinin ziraat programına uygun düşmemesine rağmen kabul ediliyordu. Peki o zaman böylesi bir adım atılması neden zaruri addediliyordu? “Köylülerin toprağa bağlı olduğunu dikkate almak”, “Toprağın eşit bir şekilde pay edilmesine merak” gibi nitelenen bu adım aslında zorunluluktan kaynaklandığı, köylü halkı mevcut hâkimiyete yaklaştırmak isteğinden kaynaklanıyordu. Fakat bu mesele hiçte Parti teşkilatının toprağın kamulaştırılması programından imtina değil, belli bir zaman için atılan stratejik adım idi. Bu adım Azerbaycan köyünde Sovyet hâkimiyeti tedbirlerini hayata geçirmede karşılaşılan ciddi sıkıntılarla ilgili idi.²⁰¹ Örnek verecek olursak toprağı toprak sahibinden alıp köylü halka verildiği zaman bazı ilçelerde yoksul köylü toprağa sahip olmaktan imtina ederek diyordu ki, Kuranı Kerimde bu yasaktır. Belki köylünün bu davranışını sadece geride kalmak gibi değerlendirmek hakikate uygun düşmemektedir.

Bunun birkaç sebebi vardır;

Birincisi, toprağı ona tahsis eden hakimiyete güveni olmayan Azerbaycan köylüsünü biranda şöyle bir inkılâba, değişikliğe ortak etmek elbet çok zor bir iş idi.

İkincisi, uzun bir zaman içtimai ve siyasi karışıklığın hüküm sürdüğü dönemde yaşayan, iç rekabetin ve dış baskıların ağırlığını kendi üzerinde hisseden,

¹⁹⁹ S. M. Kirov, **Makaleler, Konuşmalar, Evraklar, C. I**, Azernesr, Bakı 1936. s. 172.

²⁰⁰ Ahmedova, **a.g.e**, s.35.

²⁰¹ **Dekretil Azrevkoma**, s. 14-15; İbişov, **a.g.e**, s. 25-26.

etrafında vuku bulan hadiseleri tuhaf, gerçeklikten uzak bir rüya gibi kabul eden köylüyü sosyalizmin kuruculuğuna çevirmek safdillik idi.

Üçüncüsü, köylü halkın ekonomik bakımdan bağımlı olduğu ve köyde büyük bir nüfusa sahip Bey ve toprak sahiplerini aniden düşman addederek köylüyü onlara karşı ayaklandırmak gayri mümkün idi.²⁰² Aynı kararın diğer altbölümü ise vakıf ve mescit toprakları hakkında idi. Sovyet hükümeti Müslümanların bundan sonra vakıf topraklarına sahip olmasına müsaade etmeyeceklerini açıkladılar. Bu durumu çok iyi anlayan Sovyetler direktifin gerekçeli uygulanmasını uygun gördüler. Direktifte, her kim bu uygulamaya karşı gelecek olur ise o çalışkan halkın açık düşmanı addedilecek ve kanun karşısında hesap vermek mecburiyetinde bırakılacaktır.²⁰³ Yukarıda İhtilâl Komitesi tarafından alınan karar aslında Azerbaycan'da Sovyet Hükümetinin bazı tedbirlerin uygulanmasında karşılaştığı sıkıntılarla ilgili olduğunu çok net bir şekilde görmek mümkündür.

Yukarıda değinmeye çalıştığımız nedenlerden dolayı köylülerden kendilerine hiçbir dayanak bulamayan yeni hâkimiyet yüzünü işçi sınıfına doğru çevirdi. Nitekim köylere köylü halkın ihtilâl yönümlü teşkilatlanmalara katılımını sağlamak amacıyla işçi gruplarının gönderilmesi kararlaştırıldı. Daha önce gönderilen 300'den fazla işçiden başka Mayıs-Ağustos aylarında Bakü Parti Teşkilatından 600 kişi, Ekim ayından sonra ise 1500 öncü işçi grubu ve Komünist köylere gönderildi.²⁰⁴ 6 Mayıs'ta Azerbaycan Komünist Partisi ve Geçici İhtilâl Komitesi Hamit Sultanov'u İçişleri Komiserliği vazifesinde devam etmesini uygun görmekte birlikte, aynı zamanda Gence Kaza Komiserliği görevini de ona havale etti. 7 Mayıs'ta Azerbaycan İhtilâl Komitesi ordu ve donanmanın yeniden teşkili hakkında karar kabul etti. Bu karar gereği yeni kurulacak olan ordu Kızılordu'ya bağlı ve onun tabiliğinde faaliyet gösterecekti.²⁰⁵ Kararda ayrıca, Azerbaycan SSC'de kurulmakta olan yeni işçi-köylü Kızılordu'su ve donanmasına avans, maaş ve ailelerinin araç ve gereç problemleri yönünden Sovyet Rusya işçi-köylü Kızılordu'su konumuna getirilmesi, aynı zamanda Zakatala, Ağdam ve Nuha (Şeki) kazalarında bulunan

²⁰² İbişov, **a.g.e.**, s. 26

²⁰³ Dj. Gadjibeyli, **İzbrannoë**, Azerneşr, Baku 1993, s. 54.

²⁰⁴ **Komünist**, 21 Haziran, 1920.

²⁰⁵ Ç. Memmedov, **a.g.e.**, s. 169.

Azerbaycan askeri birliklerinin süvari alay komutanlığına, Kazak, Şamhor, Gence, Şuşa ve Cebrayıl kazalarındaki askeri birlikleri 32. Alay Komutanlığı'na Şamahı, Lenkeran ve Bakü kazalarında bulunan askeri birlikler 28. Alay Komutanlığı'na, Şamahı, Guba ve Göyçay kazasında bulunan askeri birlikler ise 20. Alay Komutanlığı'na tabii edilmesi kararlaştırıldı.²⁰⁶ Bu da Azerbaycan'da Sovyet sisteminin tamamen oturaklaştığının kanıtına ve sadece kağıt üzerinde kalan “bağımsızlığına” darbe anlamına gelmekteydi.²⁰⁷

Bu duruma bir örnek verecek olursak Azerbaycan ordusunun oluşumuna ve bağımsızlığına teşebbüs eden Çingiz İldırım (Cenğiz Yıldırım) kısa bir zaman zarfında askeriyeden uzaklaştırılmış olması ve onun yerine bu alanda tamamen tecrübesiz, Azerbaycan'ın Ardahan ve Astrabad adı verilen iki muhteşem gemisini tekne zannederek gözü kapalı birilerine peşkeş çeken Alihaydar Garayev'i getirmiş olmalarıdır. Akabinde de Azerbaycan askeri donanma komiserliğinin tüm yetkileri sadece yeni kurulacak ve tatbikat meseleleri ile kısıtlanacak, bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti kendi mevcudiyetinin ilk aylarında devletçiliğin en önemli göstergesi olan ordu barındırma hukukundan mahrum edilecektir.²⁰⁸

Kanaatimizce Sovyet askeri birliğince Azerbaycan topraklarının kısa zamanda işgali, 27 Nisan işgali esnasında halkın iktisadi ve siyasi buhrandan bıkmış olmasından, halkın Bolşevik siyasi propagandalarına alet olmalarından, XI. Kızılorduya karşı çıkmayı anlamsız bulmalarından, bazı şehir ve kasabalarda yerli Ermeni ve Rusların işgal kuvvetleri tarafına geçmeye başlamaları gibi etkenler ayan beyan yardım etmiş olduğu yönündedir. Nitekim Ç. Memmedovun'da ifade ettiği gibi, “Bolşevikler Moskova'dan aldıkları direktifler sonucu Azerbaycan'da millî ananeleri dikkate almaksızın Rusya tecrübesine dayanarak Sovyet siyasi rejimini kurmuşlardır.”²⁰⁹

Bu olayları müteakip yani 8 Mayıs'ta Azerbaycan Komünist (b) Partisi Bakü Teşkilatı kuruldu. Teşkilata Sarkis, Mikoyan, V. Naneyşvili, L. Gogabaridze, V. Lominadze, V. Yegarov, N.Tyuhtenev, A. H. Garayev aza seçildiler. Sarkis AK(b) P.

²⁰⁶ **İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii v Borbi**, s. 44.

²⁰⁷ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 169.

²⁰⁸ H. İbrahimli, **a.g.e**, s. 30.

²⁰⁹ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 169-170.

Bakü Komitesi'nin başkanı, M. Kahiani teşvik şube müdürü, Sarkis, talimat şube müdürü, Kasparova, kadınlar arası iş bölümü üzre şube müdürü, M. Nerimanov, köylerde iş yürütme şube müdürü olarak seçildiler. Sarkis başkanlığında kurulan Bakü Komite üyesi bir grup “sol” taraftar rehber işçiler Bakü Komitesini sırasıyla, Merkezi Komiteye, İhtilâl Komitesine karşı koyarak bu kurumlara karşı aykırı kararlar kabul etmeğe başladılar. Nerimanov bu komite üyelerini; “Bakü Komitesi'nin şahsında muhalefet” yaptıklarından dolayı suçlayacaktır.²¹⁰ Nerimanov henüz bu tarihlerde Bakü'de olmadığından, dönüşünden sonra yapacağı bir açıklamasında, “Bolşevikler hâkimiyeti ellerine geçiriyorlar. Ben ellerine geçiriyorlar da demiyorum, zorla alıyorlar ve daha sonra kendi programlarını yerleştirmeğe çalışıyorlar. Bak işte burada bazı yolsuzluklara başvuruyorlar. Bu yerde Rusya şablonu ile yeniden yapılanma başlamaktadır”²¹¹

9 Mayıs'ta Lenin Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ne yeni bir tebrik telgrafı daha gönderdi. Lenin'in tebrik telgrafı Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından resmi olarak tanındığı anlamında tarihi bir belge gibi karşılandı. Buna bağlı olarak 9 Mayıs tatil ilan edildi.²¹² Aslında bu bayram ülkenin bağımsızlığının koşullu kabul edildiğinin deliliydi.²¹³ Kırmızı Azerbaycan gazetesi (günlük) yayınlanmaya başladı.²¹⁴ Ertesi gün Azerbaycan Parlamento ve hükümet yetkililerinden bir bölümü trenle Tiflis'e, bir kısmı da gemi ile Enzeliye yola çıktılar. Fakat hükümet üyelerinden en yetkinlerinden olan Hacınski'nin ise onlardan farklı olarak Komünist Partisine katıldı. Hacınski'nin Komünist Partiye katılması ülkeyi terk etmek zorunda kalan mesai arkadaşlarından birçoğunu sinirlendiriyordu. Bunlardan biri Azerbaycan Cumhuriyetinin eski Emniyet Müdürü Nağı Şeyhzamanlı (Keykurun) idi. Nağı Şeyhzamanlı bu konuda şunları yazmaktaydı: “Hükümetimiz dâhilinde çok meşum rol oynamış Hacınski gizli olarak Moskova ajanları ile anlaşmış, hükümetimizin ve halkımızın aleyhine çalışmıştır. Moskova'nın emir ve direktifiyle hareket etmiştir. Asıl ihanetkâr olan bu bedbaht hainin hareketi paraya olan tamahı olduğundan değil

²¹⁰ ACSPİHDA, fon. 268, siy. 26, iş. 32, s. 106.

²¹¹ Nerimanov, *İzbrannie Proizvedeniya*, C. II, s. 426.

²¹² *Kırmızı Azerbaycan*, 9 Mayıs 1920.

²¹³ A. Dadaşov, *a.g.e.*, s. 180-181.

²¹⁴ *Kırmızı Azerbaycan*, 9 Mayıs 1920.

de alçak olmasından ileri gelmekteydi.²¹⁵ Ayrıca daha önce de sözkonusu edildiği gibi Resulzade de Hacinski'yi bu şekilde itham ettiğini görmüştük.

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin galibiyet elde etmesi nedeniyle Ermenistan işçi-köylülerinden de tebrik telgrafı alındı. Bu tebrik telgrafının hemen akabinde bir grup Ermeni işçi-köylü temsilci grubu ülkelerini temsilen Ağstafa Kazasına geldiler. Grup temsilcileri XI. Kızılordu yetkilileri ile bir görüşme gerçekleştirdiler. Bu görüşmeyi müteakip grup temsilcileri bir açıklamada bulundular. Açıklamada, “Yoldaşlar! 28 Nisan tarihinde Bakü'de İhtilâl aleyhtarı Müsavat hükümetinin devrildiği ve burada hükümetin bizim komünist yoldaşların eline geçtiği hakkındaki mutlu haberi almış bulunmaktayız. Ermeni işçi ve köylüleri bu olaydan haberdar olduklarını Ermenistan'da da Taşnak hükümetini devirmeğe hazır olduklarını bildiriyorlar. Bakü'den sonra sıra Yerevan hükümetinde olacaktır”²¹⁶ ifadesini kullanıyorlardı. Ama bu tarihlerde Karabağ ve Zengezur problemi üzerine karşılıklı ultimatolar da devam ediyordu. Şöyle ki, 9 Mayıs günü Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Ermenistan hükümetine müracaatta bulunarak Zengezur, Nahçıvan, Şerur ve Ordubat'ta vuku bulan Ermenistan-Azerbaycan çatışmaları hatırlatıldı. Bu çatışmaların sona erdirilmesi amacıyla 15 Mayıs tarihinden geç olmamak şartı ile temsilcilerinin Bakü'ye gönderilmesi teklif edildi. Ermenistan tarafı ise teklife 12 Mayıs'ta bir cevap gönderdi. Ültimatoları taşıyan cevapta Azerbaycan-Ermenistan problemi Türkiye'ye mal edilmek istenerek özellikle Mustafa Kemal, Enver Paşa ve Nuri Paşalar kendi ülkelerinde ve Kafkasya'da Ermeni katliamlarının teşkilatçıları gibi gösteriliyor ve bu şahıslarla irtibatlı olduklarından dolayı Azerbaycan Hükümeti de suçlanmaktaydı. Ayrıca Azerbaycan Hükümetinin Karabağ ve Zengezur Ermenilerini zor kullanarak kendi esaretine almak istemelerine karşı çıkmaktaydılar. Son olarak ta Bakü görüşmelerine hazır olduklarını bildiriyorlardı.²¹⁷ Karabağ olaylarının çözümü konusunda çareler aranılan şu günlerde yani 12 Mayıs 1920'de Azerbaycan'ın toplumsal ve politik hayatında feodalizm kalıntıları olarak değerlendirilen imtiyazlar ve mülkî rütbelere de

²¹⁵ A. Dadaşov, a.g.e, s. 181.

²¹⁶ **Azerbaycan Muvakkati İnkılâp Komitesinin Ahbarı**, No: 6, 26 Mayıs 1920.

²¹⁷ **Komünist** (Rusça), 18 Mayıs 1920. N. 10.

acil çıkarılan yasa ile iptal edildi.²¹⁸ Yasada ayrıca sınıf farklılıklarına son verilmekte, yani Azerbaycan'da yaşayan bütün etnik toplumlara, “*Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti vatandaşı*” adı veriliyordu. Fakat burada ilginç olan iki önemli husus söz konusudur. O da etnik toplumların isimleri kaldırılmadığı halde dinî tanımları kaldırılmış olduğudur.²¹⁹ Aynı karar doğrultusunda Halk mahkemeleri hakkında da yeni taslak yürürlüğe girdi ve tek tip mahkemeler oluşturuldu.²²⁰ Ayrıca taslak gereğince mahkemelere sadece işçi ve köylülerden üye seçilme hakkı tanınmıyor, mahkemenin yürütülmesi esnasında dil sınırlaması ortadan kaldırılıyordu. Fakat bu yasa sadece mülki ve idam kararlarına şamil ediliyordu.²²¹ Kararda ayrıca İhtilâl karşıtlarına ve tahribatçılık işleri ile mücadele etmek işi Olağanüstü Hal Komisyonuna (ÇK) havale edildi ve komisyon üyeleri özel yetkilerle donatıldı. Şöyle ki, Olağanüstü Hal Komisyon üyelerinin işi hiçbir zaman kanunlarla sınırlandırılmaz, ayrıca onlara sert karar almak veya vermek yetkisi dahi sağlanıyordu.²²²

Yukarıda zikredildiği gibi olağan yetkilerle donatılmış Olağanüstü Hal Komisyonu İşçi-Köylü Kızılıordusu'nun, burjuva mahkeme kurumlarının feshedildiği ve bunların yerine halk mahkemeleri ve muhakeme komisyonlarının teşkil edildiği konusundaki kararı kabul etti. Böylece Millî burjuvazi mahkemeleri yerine halk mahkemeleri kurulmuş oldu.²²³ 13 Mayıs'ta Stalin, Orconikidze ve Kirov adına Azerbaycan'a bir telgraf gönderdi. Telgrafta Nerimanov'un bundan bir hafta önce yanlarından ayrıldığı vurgulanıyordu.²²⁴ Bu tarih (13 Mayıs 1920), Gürcistan silahlı birliklerinin Azerbaycan sınırlarında konuşlanmaya başladığı tarihtir. Gürcistan hükümeti açık bir şekilde toprak iddiasında bulunarak Azerbaycan topraklarına tecavüze başladı. Gürcü Menşevikleri Zakatala, Karayazı, Borçalı ve Kazak gibi toprakların kadim gürcü toprağı olduğunu iddia ediyorlardı. Fakat münakaşa anlaşma yolu ile çözüldü ve 12 Haziran'da Ağstafa demiryolu garında Azerbaycan ile Gürcistan arasında imzalanan antlaşma ile son buldu. Anlaşmayı Azerbaycan taraftan

²¹⁸ **Siyasi Tarih I**, s.164.

²¹⁹ **Komünist** (Rusça), 18 Mayıs 1920. N. 10.

²²⁰ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 170.

²²¹ **Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov**, s. 105.

²²² Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 170.

²²³ **Komünist Gazetesi** (Rusça), 13 Mayıs 1920.

²²⁴ Ahmedova, **a.g.e**, s.35

Dışişleri Bakanı M. D. Hüseyinov, Gürcistan tarafından ise Askeri Bakan G. S. Lorknidze imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Azerbaycan SSC ile Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti arasında halen devam etmekte olan askeri çatışmalara son verilirken her iki devletin karşılıklı saygı ortamında konsolluklar açması kararlaştırıldı.²²⁵

Gürcistan probleminin bu şekilde sonuçlanmasının hemen akabinde yani 15 Mayıs'ta Azerbaycan'da ormanlar, sular ve yeraltı zenginlikleri kamusal alan olarak ilan edildi,²²⁶ ve aynı zamanda da Halk Maarif Komiserliğinde “vicdan özgürlüğü” kabul edildi. Devlet ve özel okullarda dini derslerin tedrisi iptal edildi. Keza Din, devlet ve okullardan ayrıldı.²²⁷ Aynı tarihte eski devlet erkanı (polis, yargıç, milletvekilleri), hakkında listelerin oluşturulması konusunda emir verildi. Nitekim kısa zaman zarfında oluşturulan liste, ileride bu görevlilere karşı ciddi biçimde tutuklanacakların habercisiydi.²²⁸ Direktifi Henüz 13 Mayıs'ta Lenin tarafından imzalanan ve Orconikidze-Kirov'a Bakü'ye geleceği konusunda bilgilendirilen Nerimanov ancak 16 Mayıs'ta Bakü'ye gelebildi.²²⁹ Nerimanov'un Bakü'ye gelmesiyle birlikte üretim üzerinde işçi hâkimiyeti kuruldu.²³⁰ İhtilâl Komitesi başkanı olarak göreve başlayan Nerimanov, vaziyetin onun düşündüğünden daha ağır olduğunu anladı²³¹ ve ertesi gün (17 Mayıs), “Bakü'nün çalışkan halkı” mitingine katıldı. Nerimanov, halka hitaben yaptığı konuşmada şunları ifade etti: “Biz iki yılı aşkın bir süre Rusya'da bulunduğumuz zaman hep Azerbaycan'ı düşünüyorduk. Lenin'in yanında bulunduğum esnada defalarca Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesini müzakere ettik”.²³² Nerimanov'un Bakü'ye gelmesi onu diğer önemli bir konu olan ilim ehli (eğitilmiş) insanların baskı siyasetinden Repressiya²³³ kurtarmak adına gösterdiği gayretler olmuştur. Fakat bütün bu gayretlere rağmen Bakü

²²⁵ **ACMDA**, fon.28, siy. 1, iş. 54, s.1

²²⁶ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.164.

²²⁷ Ç. Memmedov; **a.g.e**, s. 171.

²²⁸ İ. Mehmetov, **a.g.e**, s. 617.

²²⁹ Ahmedova, **a.g.e**, s.35

²³⁰ **Komünist**, 5 Mayıs 1920.

²³¹ Fezail İbişov, “Azerbaycan 20-illerin Birinci Yarısında Kende Münasebette İhtilaflar”, **Tarih ve Onun Problemleri**, Yıl 1990, Sayı 3, s. 19.

²³² Nerimanov, **İzbrannie Proizvedeniya** C. II. s. 26.

²³³ Rusça'da baskı ve ceza anlamına gelmektedir; İngilizce ise “Repression” baskı altında tutma, bastırma, hapsetme, tutma, baskı anlamına gelmektedir. Bundan dolayı biz bundan sonra baskı siyaseti olarak kullanacağız.

Komünist (b) Parti Komitesinde çalışan Mikoyan, Sarkisyan, Mirzoyanlar ona müdahil olmakta idiler.²³⁴

18 Mayıs'ta XI. Kızılordu Komutanı Levandovski Gence garında Azerbaycan-Gürcistan ve Ermenistan sınırlarının muhafazası konusunda N:58 sayılı direktifi imzaladı. Direktifte XI. Kızılordu'ya bağlı 32. Alay Komutan'ı Şteyger'e 25 Mayıs tarihi için Nahçıvan'ın ele geçirilmesi havale edildi. Fakat bu toprakların ele geçirilmesi bazı nedenlerden dolayı gecikti. Çünkü XI. Kızılordu Karabağ'da ortaya çıkan ayaklanmaları yatıştırmakla²³⁵ ve Karabağ ve Zengezur kazalarında Olağanüstü Hal Komiserliklerini kurmakla meşgul idi.²³⁶ Diğer taraftan da aynı gün Sovyet askeri donanması İran'ın Enzeli Limanına varıyordu. İngiliz donanması orada bulunuyordu. İngilizler Bolşevikler'in bu bölgeye gelmesi sonucu Enzeli'yi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.²³⁷

19 Mayıs'ta Sovyet Anayasası esas alınarak Azerbaycan SSC'nin ilk Anayasası düzenlenerek kabul edildi. Söz konusu anayasanın kabulü ile Azerbaycan doğu ülkeleri arasında ilk Sovyet anayasasını kabul eden devlet oldu. Anayasa taslağına göre İhtilâl Komitesi feshedildi onun yerine Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi (MİK) kuruldu. MİK. Kurulur kurulmaz İlk olağan toplantısı yaptı. Toplantıda Halk Komiserleri Sovyeti taslağı onaylanarak Nerimanov'u bu idareye başkan tayin edildi.²³⁸ 20 Mayıs'ta başkanlık koltuğuna oturan Nerimanov, Lenin'e bir telgraf göndererek Azerbaycan'da mevcut durum ve bazı problemler konusunda bilgilendirildi.²³⁹ Lenin başkanlığında RK (b) P Merkez Yürütme Kurulu Azerbaycan konusunda problemleri müzakere ederek ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi konusunu Çiçerin'e havale etti.²⁴⁰ Nitekim 26 Mayıs'ta Çiçerin, Nerimanov'a uyarı niteliğinde bildiriyle müracaat ederek her iki devlet arasında görüşmelere başlanması amacıyla Moskova'ya yetkili temsilci tayinini istedi.²⁴¹ Nerimanov, Sovyetler ile

²³⁴ A. Dadaşov, **a.g.e**, s.182.

²³⁵ **K İstorii Obrazivaniya NKAO Azerbaydjanskoy SSSR, 1918-1925, Dokumenti i Materiali**, Azereşr, Baku 1989, s. 49-50.

²³⁶ Gaffarov, **a.g.e**, s.12.

²³⁷ **Azerbaycan Tarihi**, C. III/1, s. 246

²³⁸ İsmail Memmedov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 358.

²³⁹ Ahmedova, **a.g.e**, s. 35.

²⁴⁰ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 12.

²⁴¹ **Komünist**, 28 Mayıs 1920.

bundan sonra takip edilecek yolun niceliği ve Çiçerin'in temsilci talebi Azerbaycan Sovyet hükümetinin I. Kurultayının esas konusu oldu. Aslında bundan sonraki sürecin daha çok Nerimanov için sıkıntılı geçeceği habercisiydi. Nitekim Nerimanov'un I. Kurultayda dile getirdiği: “Bolşevikler hâkimiyeti ellerine geçiriyorlar, ben demiyorum ki ellerine geçiriyorlar, zor tatbik ederek alıyorlar ve sonra kendi programlarını tatbik etmeye başlıyorlar. Bakınız, burada bazı yanlış anlaşmalar ortaya çıkıyor. Bu yerde Rus çizgisi doğrultusunda yeniden yapılanma başlıyor”,²⁴² sözleri bunun açık kanıtıdır. Fakat böylesi bir yapılanmanın oluşumu esnasında Nerimanov'un da rolünün az olduğu tekzip edilemez bir gerçektir. Bunun açık örneklerinden biri, 27 Mayıs 1920'de XI. Kızılordu tarafından demiryolu askeri kanadı ve Bolşevik Rusyası'nın 33. Saldırı Alayı'nın Komutanı M. K. Yefremov'u Bakü'nün ele geçirilmesi ve Müsavat'a ezici darbe indirmesi dolayısıyla Nerimanov tarafından ödüllendirilmiş olması gelmektedir.²⁴³

Bu dönem siyaset alanında yaşanan sıkıntılar ekonomiyi de çok ciddi biçimde etkilemekte problemler gün geçtikçe artmaktaydı. Ekonomi sahasında bazı kolaylıkların sağlanması gerekmektedir. Nitekim 3 Haziran 1920'de zanaat ile uğraşanlara serbest şekilde ticaret yapmak hakkı tanındı. Fakat bu serbestlik 7 Haziran'da İhtilâl Komitesi tarafından Guba, Göyçay, Gence ve Cavanşir kazalarının devlet tedarik bölgesi ilan edilmesi sonucu güvenilirliğini yitirdi ve yeniden köylünün elindeki erzakı zorla alınmaya başladı. Bu yetmezmişcesine 23 Ağustos 1920'de Azerbaycan İhtilâl Komitesi “Hububat tekeli” konusunda aldığı kararla hububat satışı da yasaklanmış oldu. Kararda: “Bağımsızlık yolunda savaşıyor kanlarını akıtan askerlerin birçoğu erzağa hasret kaldığı bir ortamda elinde fazladan erzağı olduğu halde onu yetkililere (daha doğrusu devlete) vermekten imtina edenler halk düşmanı ilan edilerek mahkemeye sevk edilecektir”,²⁴⁴ sözleri halkı yönetime karşı olan nefretini artırdığı gibi aynı zamanda kendileri için de kötü sonuçlanacağını düşünmeye sevk etti. Ayrıca halkın içine düştüğü ekonomik sıkıntıların yanı sıra hemde Azerbaycan'ın Ermenistan'la olan sınır hatlarında çatışmalar da gün geçtikçe

²⁴² Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 12-13.

²⁴³ Nerimanov, *İzbranme Proizvedeniya*, C. II, s. 283.

²⁴⁴ İbişov, *a.g.e.*, s. 26-27

artmaktaydı.²⁴⁵ Nerimanov her iki problemin Moskova'daki yöneticiler tarafından çözüleceği düşüncesiyle 13 Haziran 1920'de Behbud Bey Şahtatinski başkanlığında bir grubu Moskova'ya gönderdi. Grup Moskova'ya ulaştığı zaman Ermenistan tarafından da Leon Şant başkanlığında heyetin de Moskova'ya davet edildiğini görür. Çiçerin nezaretinde Karabağ konusunda Ermeni heyeti ile bir görüşme gerçekleştirilir, fakat görüşmelerden olumlu bir sonuç alınmaz, tam aksine Taşnak hükümeti Temmuz 1920'de verdiği gizli bir emirle Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur'da geniş kapsamlı bir gerilla savaşı başlatır. Bize göre buna sebep ise Rusya'nın ikili siyaset takip etmesinden kaynaklandığıdır. Çünkü Çiçerin'in 15 Haziran tarihinde Şahtatinski'yi kabulü esnasında kendisinden Karabağ problemi konusunda yardım talep edilmesine rağmen yardımda bulunmamış sadece Şahtatinski temsilci sıfatıyla siyasi ve iktisadi meseleler konusunda Azerbaycan adına bütün anlaşmalara ve taahhütlere imza atma hukuku sağlamıştır.²⁴⁶ Bu görüşme esnasında Çiçerin, Şahtatinski'den Azerbaycan'da mevcut ekonomik ve askeri durum ile ilgili bilgi edinmiş ve bu bilgileri 4 Ağustos'ta RK(b) Merkezi İcra Komitesi Siyasi Bürosuna sunmuştur. Şahtati tarafından ona sunulan bilgiler arasında en çok XI. Kızılordu askerlerinin müstemleke siyaseti çerçevesinde hareket ederek fakir halkın elinden her şeyini müsadere ettikleri konusuydu. Nitekim Çiçerin bu problemlerin araştırılması için bir komisyonun kurulmasının kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Çiçerin, 5 Ağustos'ta bu meselenin hemen araştırılması için muvafık Komisyon kurulması talimatını verdi.²⁴⁷

Aynı gün RK(b) Parti Merkez İcra Komitesinin olağan toplantısında “Rusya ile Azerbaycan arasında işbirliği” anlaşmasının müzakeresine başlandı ve komisyona Azerbaycan temsilcilerinin tam kadro katılımının sağlanması ve anlaşma metninin hazırlanması esnasında onların da katkılarının sağlanması havale edildi.²⁴⁸ Bu anlaşma konusunda Ekim ayı sonunda M. Davut Hüseyinov da çağrıldı. Hüseyinov, işbirliği anlaşması çerçevesinde Lenin ve Çiçerin ile birer görüşme yaptı. Görüşme sonucunda yapılan açıklamada sözkonusu anlaşmanın her iki devletin

²⁴⁵ **Bratya Noveki**, C. I, Baku 1987, s. 478-479.

²⁴⁶ Ahmedova, **a.g.e**, s. 80.

²⁴⁷ **Bratya Noveki**, C. I, s. 479.

²⁴⁸ **Bratya Noveki**, C. I, s. 479.

hukukları korunması şartıyla imzalanacağıydı. Aslında ise her ne kadar iki devlet yetkilileri tarafından imzalanacak olan antlaşma hüviyeti taşısa da aslında bu antlaşma tek taraflı olup daha çok Lenin başkanlığında hazırlanmış, antlaşma şartları Rus tarafını memnun ettiği zaman, RK(b) MK tarafından tasdik edilecekti. Nitekim öyle de oldu ve yedi maddeden oluşan bu antlaşma 30 Eylül'de 1920'de Rusya temsilcisi Çiçerin ve Azerbaycan temsilcisi Şahtahtinski tarafından Moskova'da imzalandı. Askeri-ekonomik açıdan imzalanan bu antlaşmayla Rusya'nın ve Azerbaycan'ın Askeri, Demiryolu, Su idaresi, dış ticaret, Postane, Maliye, Rus dış ticareti ile Azerbaycan dış ticaretini birleştirmek konusunda anlaşmaya varıldı.²⁴⁹ Aynı gün erzak ve ekonomi siyasetinin de birleştirilmesi konusunda altı maddelik antlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre tüm ekonomi alanları birleştirilmiş oldu. Azerbaycan topraklarında özel tekeller kurmak sadece Yüksek Halk Çiftçiliği Şurasının izni ile yapılabilirdi. Bu ittifakın yapılmasındaki asıl maksada gelince şöyle bir açıklama yapılmakta idi. Umumi düşmana ve emperyalistlere karşı her iki devletin kuvvetlerini birleştirmektir. Bu antlaşma sonucunda:

1. Azerbaycan kendine ait Milli Askeri Birliğini kaybediyor,
2. Tabii yeraltı ve yerüstü servetlerinden istifade etme hukukundan mahrum bırakılıyor,
3. Diplomatik yollardan antlaşma yapmaktan mahrum bırakılıyor,
4. Ekonomik işbirlikleri ve ilişkiler kurmak hukukunu kaybediyordu.²⁵⁰

Bu antlaşmanın imzalanması en çok Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde görev yapmış yetkililerini olumsuz yönde etkiledi. Çünkü 27 Nisan tarihinde Azerbaycanın işgal edilmesi ile söz konusu eski yöneticiler hakkında tutuklama ve idam kararları çıkartılmıştı. Nitekim bir çok siyasetçi ülkeyi terk etmiş, fakat takip altında tutulandan bazıları katledilmiş bazıları da idama mahkum edilmişti. Azerbaycan ile Rusya arasında imzalanan antlaşma akabinde de eski Savunma Bakanlığı çalışanları tutuklandı. tutuklananlar Nargın Adasına götürülerek orada kurşunlandı. Canlarını bir şekilde kurtararak ülkeyi terk etmeyi başardığını

²⁴⁹ Ahmedova, **a.g.e**, s. 80.

²⁵⁰ Lenin, **a.g.e**, s.172-174.

düşünen F. Hoyski ve H. Ağazade ise Tiflis'te öldürüldüler. Burada kısa bir düzeltme yapmak zorundayız. O da Azerbaycan Tarihi VI. Cildinde B. H. Cavanşirin Malta adasında öldürülmesi konusudur. Fakat araştırmalarımız bu bilginin yanlış²⁵¹ olduğunu tespit etmiştir. Doğrusu AC İçişleri Bakanlığı görevini yürütmüş olan Cavanşir İstanbul'da Taşnaksütyun Parti üyesi Misak Torlakyan tarafından İstanbulda öldürülmüştür.²⁵² Ayrıca ölen ve öldürülenler arasında hükümet üyelerinden H. Refibekov, İ. Ziyathanov, F. Göçerli de bulunmaktaydı.

Yukarıda da zikredildiği üzere bu insanlar arasında kurtulanlar da az değildi. Bunlardan biri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin banisi M. E. Resulzade idi. Resulzade de Lahic'de tutuklandı. Onun hapsedildiği esnada Stalin Azerbaycan'ı teftiş etmek amacı ile Bakü'ye geldi. Geçmişte ihtilâlcî arkadaşı olan Resulzade'nin özel şube (osobiy otel) tarafından hapsedildiğini haberini alması üzerine hemen onun tahliye edilerek Bakü'ye getirilmesi talimatını verir. Stalin ile Resulzade uzun bir konuşmadan sonra Stalin ona Moskova'ya götürmek istediğini iletir.²⁵³ Resulzade aralarında geçen konuşmayı şöyle aktarır: “Stalin şöyle dedi: “Siz küçük bir milletsiniz, uzun bir zaman tek başınıza yaşamanız mümkün değildir. Başka büyük bir devlete sığınmak mecburiyetindediniz”. Ben cevap verdim: “ Böyle bir ortamda biz yine sizinle bizim güçlü komşumuz gibi anlaşabilirdik, fakat Nerimanov tarzında yok..” Stalin gülümsedi: Nerimanov bizim ile anlaşdı, yoksa biz Nerimanov ile?”.²⁵⁴ Her şeye rağmen Resulzade Stalin için Kafkasya genelinde strateji belirlemede çok önemli bir destek sayılırdı. Resulzade bu daveti kabul ederek Moskova'ya gider. Stalin ona Narkomat'da (Halk Komiserliği Sovyeti) görev verir. İki yıl burada kalan Resulzade, artık Moskova'nın da kendisi için güvenilir bir yer olmayacağını da çok iyi anlamaktaydı.²⁵⁵ Buna sebep olarak ta Müsavat Partisinin gizli faaliyete geçmiş olması gelmekteydi.²⁵⁶ Ona göre en verimli yer hiç kuşkusuz İstanbul'du. Bu sebeptendir ki Resulzade ilk önce Avrupa'ya oradan da İstanbul'a geçmeyi başarır. Burada çalışmaya başlayan Resulzade ve içinde bulunduğu bir grup Azerbaycan

²⁵¹ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 14.

²⁵² Ahmet Cemalettin Saraçoğlu, **Torlakyan Davası**, (Arapça'dan çeviren Azat Ağayev), YOM Yayınları, Bakı 2007. Önsöz kısmında.

²⁵³ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 14-15; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal...**, s. 245.

²⁵⁴ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 149.

²⁵⁵ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 14-15; Swietochowski, **a.g.e**, s. 245.

²⁵⁶ M. Bala, **a.g.e**, s. 219.

Millî Birlik Teşkilatını kurar. Teşkilatta Topçubaşov, A. Ağayev, A. Şeyhulislamov, C. Hacıbeyli, M. Mehmetzade, M. Vekilov, M. Esedullayev, A. Emircanov gibi siyasi ve ilim ehli insanlar bulunmaktaydı.

Resulzade'nin İstanbul'a gelmesi sırasında Güney Kafkasya'da karışıklık hat safhaya ulaşmış durumdaydı. Azerbaycan'da hakimiyetini kurmayı tamamlayan Bolşevik Rusya, Ermenistan ve Gürcistan'ı da işgal ederek kendine bağlamak için fırsat kollamaktaydı. Bu fırsatı elde etmek için karşısında iki seçenek mevcuttu:

Birincisi; Kafkasya'nın geri kalan batı kısmını ele geçirmek için Gürcistan ve Ermenistan'ı Türkiye'ye karşı savaşa tahrik etmek.

İkincisi; Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyarak buraya asker sevk etmektir.

Nitekim Mayıs ayından itibaren XI. Kızılordu Azerbaycan'ın batı sınırı istikametinde hareket etmesi için emir verdiler. Yukarıda sözkonusu iki seçenekte de başarı elde edebilmeleri için ilk başta her iki devlette de (Ermenistan Gürcistan), Azerbaycan'da olduğu gibi iktidarı ele geçirmenin klasik senaryosunun tekrarlamak mecburiyetindeydiler. Daha açık ifadeyle ilk başta yerli komünistlerin bir ayaklanma çıkarmaları gerekiyordu. Fakat her iki millette komünistler Azerbaycan'da olduğundan daha zayıf olduğundan dolayı başarılı olunamaz. Bunun diğer bir sebebi ise bu devletlerde (Azerbaycan'ın tam tersi) yerel rejim daha güçlü ve istikrarlıydı. Nitekim bu söylediklerimize örnek teşkil etmesi açısından, 1 Mayıs'ta Ermenistan'da Taşnak hükümetine karşı düzenlenen bazı gösteriler yerel komünist örgütlerin aleyhine sonuçlandığı gibi aynı zamanda onların güçsüz düşmesine sonuçlanmıştır. 2 Mayıs'ta da Gürcistan'da ortaya çıkan küçük çaplı direniş hükümet tarafından kısa zamanda bastırılmıştır.²⁵⁷ Ayrıca Azerbaycanın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi Batılı devletleri Ermenistan ve Gürcistan devletleri konusunda düşünmeye sevk etti. Nitekim böylesi bir durumun İtilâf devletlerini de rahatsız etmemesi mümkün değildi. Nitekim bu rahatsızlık onları Gürcistan ve Ermenistan'a yardım etmek konusunda hareket seferberliğine sevk etmiştir. İlk hamleleri Ermenileri Azeri Türklerine karşı kışkırtmak ve kendileri de onlara diplomatik yardımda bulunmaktan ibaret oldu. Fakat başarılı oldukları söylenemez. Çünkü bölgede siyasi konjonktürü

²⁵⁷ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 14-15; Swietochowski, a.g.e, s. 245.

tekeline bulunduran Sovyetler XI. Kızılıordu'nun da yardımı ile Ermenistan ve Gürcistan'da çok kısa zaman zarfında Sovyet hâkimiyetini kurmayı başardı. Nitekim bölgede Sovyet hâkimiyetinin kurulması içtimai ve siyasi durumu da etkiledi. Buna rağmen Güney Kafkasya'nın bağımsız hükümetlerinin muhacerette bulunan başkanları Paris'te "Demokratik Cumhuriyetlerin" canlandırılması konusunda Sovyetler'e karşı direniş konusunda beyanname imzaladılar.

Bu beyanname (28 Nisan 1920 21 Şubat 1921), Sovyet Azerbaycan ile Gürcistan Cumhuriyeti arasında diplomatik görüşmelerin başlanmasına önyak olmuştur. Nitekim 12 Haziran 1920'de Azerbaycan ile Gürcistan arasında Ağstafa kazasında "barış ve komşuluk" antlaşması imzalandı. Fakat anlaşma imzalanmış olmasına rağmen her iki devlet arasında toprak ve sınır problemi çözülemedi. İki devlet arasında anlaşmazlık söz konusu olduğunda bu anlaşmazlığı Rusya diplomatları tarafından tanzim edilmeye çalışılıyordu. Bunun sebebi ise Sovyet Azerbaycan'ın bağımsız dış siyasetinin Rusya Dış işleri Komiserliği'nin ve Rusya'nın menfaati namına her daim kısıtlanmış olması geliyordu.

Bu dönemde İran hükümeti ile de diplomatik ilişkilerde ilerleme kat edildi. Alihaydar Şirvani Azerbaycan'ın İran'da ki Baş Konsolosu tayin edildi. Fakat İran topraklarından çeşitli gruplar sık-sık sınırı geçerek Lenkeran ve Muğan bölgesinde halka karşı ağır işkenceler durmuyordu. Bu sebepten dolayı 6 Ağustos'ta Azerbaycan Halk Dışişleri Komiserliği İran hükümeti'ne bir ultiatom gönderdi ve İran tarafından Azerbaycan topraklarına karşı yapılan baskı ve işkencelerin karşısının alınmasını talep edildi. İran devletine gönderilen ultiatomdan Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin de bilgilendirildi. Bilgilendirmede ayrıca Azerbaycan'a karşı yapılan tahribatların sorumlusu İran devletinin yanı sıra İngiltere de gösterilmekteydi. Bu uyarıdan hemen sonra Bolşevikler yönlerini İran'a doğru çevirmeye başladılar. Güney Azerbaycan'da ve Gilan'da yayılmaya başlayan ihtilâlcî hareketler Bolşevikler için umut verici olmaya başladı. Belirli bir hazırlıktan sonra yani, 15 Nisan günü Muhammet Hıyabani'nin başında bulunduğu Demokratik Parti Tahran hükümetine karşı isyan başlattı. Bu grup Azadistan adı altında bağımsız bir devlet kurdu. Lakin Müsavat Parti mensuplarıyla aralarına mesafe koymak üzere Azerbaycan isminden bahsetmemişlerdir.

1.2 Azerilerin Bolşevik İşgaline Karşı Direnişleri

27 Nisan işgaline karşı verilen mücadelenin en etkin yolu halk direnişlerinden geçiyordu. İşgalin hemen akabinde ülkede yaşanan karışıklıklar Sovyet karşıtı direnişlerin çıkmasına neden oldu. Halk ayaklandı. Yeni politik ortamın ağır sonuçları toplumun yapısını yeterince germeye yetmişti. Azerbaycan Ordusu'nun asker ve zabıtları hizmetinde durmaya çalıştıkları toprağın işgali, ülkenin yeniden Rusya ile birleştirilmesini hazmedemiyorlardı. Ordusunun dağıldığını asker devlet ve siyaset adamlarının hapsedildiğini, servetinin yad unsurlar tarafından talan edildiğini gören halk direniş gösterdi. Bolşevik hükümetine karşı verilen direnişten aşağıda değineceğimiz yöntemler kullanılarak sürdürülmeye çalışıldı:

1. Sovyet karşıtı propagandalar yapmak,
2. Halkçı propaganda faaliyetleri,
3. Dinsel inançların gelenek ve göreneklerin savunulması,
4. Sovyet karşıtı örgütler oluşturmak,
5. Suikast hazırlıkları,
6. Toplumsal direniş.

Azerbaycan'da bu dönem Bolşeviklere karşı 53 direniş hareketi gerçekleşmiştir.²⁵⁸ Bu direnişler; Terter, Astara, Lenkeran, Şamahı, Salyan, Zakatala, Şuşa, Ağdam, Gence ve diğer bölgelerde vuku bulmuştur. XI. Kızılordu birlikleri her tarafta kendilerini işgalci gibi gösteriyorlardı. Onlar 5 Mayıs 1920'de Kirov'un Umum Bakü konferansında verdiği talimatı uyguluyorlardı. O özellikle mülkiyet sahiplerine karşı acımasız mücadele yürütmeği karşısına umde bir vazife telakki ederek şunları söylüyordu: "Unutulmamalı ki inkılâbi emir halkın kanından başka hiçbir şekilde hayata geçirilemez".²⁵⁹ Halk Direnişleri 26 Mayıs 20 Haziran 1920 tarihleri arasında Terter'de, Gence'de, Ağdam'da, Şuşa'da ve Zakatala'da oldu. Bu

²⁵⁸ ACSPİHDA, fon. 1, 1,1, iş. 137, s. 1-2; Ahmet Karaca, **Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış**, Ankara 1982, s.17.

²⁵⁹ S. M. Kirov, **İzbrannie Stati i Reçi 1912-1934**, Moskova 1939.

direnin çıkış sebepleri Azerbaycan askeri birliğinin “sınıf bakımından yabancı unsurlardan temizlenmesi” olmuştur²⁶⁰

1. 2. 1. Terter Direniş

Halk direniş hareketinin ilki 21 Mayıs 1920’de Terter’de vuku buldu. Sovyet Askeri Birliğinin Azerbaycan’ı işgaline karşı olan halk, müdafa mntıkasından dönmek üzere bulunan Kızılordu’ya karşı silahlı mukavemette bulundular.²⁶¹ Bunun hemen akabinde 32. Yaya birliğine bağlı 282. Alay yerini Kızılordu’ya bırakarak kendisiyle birlikte III. Yaya birliğine bağlı Şeki Alayına ait atları götürmek isteyen askerlerin karşı koymasıyla karşılaştı. XI. Kızılordu askeri biriliği Şeki Alayını kıyımdan geçirip Terter halkına da vahim bir gün yaşattı. 25 Mayıs’ta Terter İhtilâl Komitesi üyesi K. Kerimov’un 474 No’lu telgrafı doğrultusunda Azerbaycan Halk Dışışleri Komiserliğinin Azerbaycan Komünist Partisi yönetim kuruluna gönderdiği telgrafta şöyle deniliyordu: “....Halk çok aşırı bir biçimde düşmanca duygular içerisindedir. Karşıt direnişçiler tarafından toplumsal biçimde bir patlama beklenmektedir. Halk’a Sovyet hükümetinin amaçları hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Aksi takdirde İhtilâl Komitesi’ni de felaket beklemektedir. Herkes kaçıdır, sadece bir kişi kalmıştır, o da tamamen felçtir.”²⁶² Mayıs ayı sonlarına doğru Halk Cumhuriyeti döneminden kalma süvari birlikleri sınırları gerilmiş biçimde XI. Kızılordu’ya bağlı 20. Rus birliklerine karşı saldırıya geçti. Tabi bu durum karşısında 28. birlikler de onlara yardım maksadıyla bölgeye sevk edildi. Şiddetli geçen çatışmalar sonucu 80 Rus süvarisi millî birlik askerlerince öldürüldü. Hem maddi hemde manen güçlü olan Kızılordu’ya bağlı birlikler tarafından verilen mukavemet sonucu direnişçi birlikler Berde yönünde çekilmeye başladılar. Tabi bu yol boyunca onlara halktan katılanlarda olmuştur. Özellikle Boyahmetli köy ağası Baloğlan’ın yanına aldığı 200 kişilik taraftarı ile direnişçilere katılması onlara büyük destek sağladı.²⁶³ Nitekim 5 Haziran tarihinde Kızılordu’ya karşı direniş başladı. Terter direnişçileri Rus ordusuna ait bir alayı büyük kayba uğratarak geri püskürttüler. Fakat buna karşılık Rus savaş uçakları dağınık biçimde olan direnişçiler

²⁶⁰ **Pravda**, 13 Aralık 1990.

²⁶¹ **Azadlığ**, 26 Nisan 1991.

²⁶² Gasımlı, **a.g.e.**, s. 95-96.

²⁶³ **Pravda**, 13 Aralık 1990.

üzerine bombalar yağdırarak onları param pörçük ettiler. Direnişçiler bu saldırı sonucunda maalesef geri çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Akabinde XI. Kızılordu Tarter'i ele geçirdi ve halka da büyük eziyet ettiler. Tarter köyleri tamamen yağmalandı.²⁶⁴ Tarter direnişi Gence halkını da büyük oranda etkiledi ve onları da direnişe katıldılar.²⁶⁵

1. 2. 2. Gence Direnişi

Halkın yönetime karşı direnişe geçtiği ikinci yer Genceydi. Gence direnişini başlatan grup Azerbaycan Milli Askeri birliğinden geriye kalan askerler idi. Askerlerin yanı sıra Cumhuriyet Azerbaycan'ın önde gelen siyasileri de Gence'de toplanmaya başladı. Bu toplananlar içinde Nuru Paşa ve onun eğittiği bir alay da bulunuyordu. Savaşmak üzere hazır bekletilen Gence garnizonuna ait 1800 asker mevcuttu. Halktan insanların da katılımı ile askeri güç gün geçtikçe de artıyordu. Ayrıca Şehirde Gence alayı, Şeki süvari alayının talim birliği bulunuyordu. Müsadere yapmakla meşgul Bolşevik askerleri ve onların burada bulunan işbirlikçileri olan Ermenilerin şehirde rahatça hareket etmeleri halk tepki gösterisine sahne oluyordu. Şehir halkı bunalım içindeydi. Milli birliğe bağlı askerler direnişe kalkmak için hazırlık yapmaya başladılar.²⁶⁶ Bu konuda eski 3. Şeki alayının komutanı General Cihangir Bey Kazımbeyov şunları söylüyordu: “23 Mayıs'ta bir sonraki faaliyet planını belirlemek amacıyla şehirde olan 1. Azerbaycan Askeri Birliği Başkanı General Cevat Bey Şihlinski'yi (Aliğa Şihlinski'nin yeğeni), Azerbaycan ordusunun baş Komutanı Muhammed Mirza Gacar'ı ve süvari alayının Komutanı General Teymur Bey Novruzov'u toplantı için davet ettim. Her iki general kısa bir zaman sonra geldiler. Sokaklarda Generalleri gören halk sevinç gözyaşlarına boğuluyorlardı. General arkadaşlarımızla toplantı yaptık. Toplantı sonucu M. Gacar'ı yerel hükümetin rehberi ve teşkilatçısı seçtik”.²⁶⁷ Direnişçi grup ilk günden başlayarak büyük bir başarı kazanarak XI. Kızılordu birliklerinin silahlarını

²⁶⁴ Gaffarov, a.g.e, s. 38.

²⁶⁵ Pravda, 13 Aralık 1990.

²⁶⁶ Gasımlı, a.g.e, s. 97.

²⁶⁷ Nezirli, a.g.e, s. 68.

ellerinden aldılar müslümanların yaşadığı semtleri kendi denetimleri altına almayı başardılar.²⁶⁸

Gence’de bulunan Azerbaycan askeri birlikleri direniş için tam hazır hale getirilerek gizli bir şekilde eğitimden geçiriliyorlardı.²⁶⁹ Direnişe Kaçak Kanber’in ve Sarı Alekber’in rehberlik ettiği silâhlı milis birlikleri de davet edildi. Direnişe başlamak için bahane Azerbaycan Ordusunun eski komutanlarından olan M. Gacar, Akabinde I. Piyade birliğinin başkanı General Cevat Bey Şihlinski ve III. Piyade alayının komutanı Cihangir Bey Kazımbeyov’un görevlerinden uzaklaştırılması oldu. Bu olay Gence’de ve onun batısında Nüzgar köyü yakınlarında toplanmış ve yeni hükümeti tanımak istemeyen bir grup Azerbaycan askeri birliklerini rahatsız etti. Bu birliklere karşı ise Şehrin Ermeniler yaşayan mahallerinden Rus ordusunun iki tümeni, az daha güneyde-Zurnabad köyünün yakınlarında süvari alayı ve 7 km. uzaklıkta ise tanklardan ibaret alayı bulunuyordu.²⁷⁰ Bu olayların canlı şahitleri bu konuda şunları yazıyorlardı: “ Ülkede terör tuğyan ediyor, sosyal ve siyasi hadimler hapsediliyor, kurşunlanıyor, aramalar aralıksız devam ediyordu. Halkın emlaki müsadere ediliyor, din ve mukaddes sayılan yerler yağmalanıyor, daha açık ifade ile müslüman halka acımasızca davranılıyordu. Her taraf bu şekildeydi. Gence’de vaziyet o kadar keskin haldeydi ki, halk ile Bolşevikler arasında çatışma her an başlayacağı söz konusuydu. Gence bir deniz gibi dalgalandığı için her an afal bir kasırganın kopacağı açıkça seziliyordu. İşte Gence direnişi bu ortamda alevlendi”.²⁷¹

Direnişin başlaması ile ilgili Gence direnişine öncülük etmiş olan Cihangir Bey Kazımbeyov ise şöyle yazıyordu: “Bu gün sabah Bolşeviklere karşı silahlı direnişin olacağı muhtemel idi. Partizan birliklerinin başçıları bazen Bağman’daki gizli bir evde, bazan da Kür çayı sahilinde sessiz bir köye toplanıyorlar. Ortaya çıkan durum bize Gürcü askeri birlikleriyle irtibat kurarak Gence’ye yerleşen Kızılordu birliklerini silahsızlandırarak Karabağ’da müslüman silahlı birlikleriyle birleşip ülkeyi Bolşeviklerden tamamen temizlemek fikrini açıkça telkin ediyordu. Elbette sadece galeyana gelen halkın arzusuyla körü körüne saldırıya geçmek doğru değildi.

²⁶⁸ **Pravda**, 13 Aralık 1990.

²⁶⁹ **ACMDA**, fon, 410, siy.1, iş. 80, s. 60; **İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane**. Baku 1989, s.57.

²⁷⁰ Gaffarov, **a.g.e.**, s.35-36.

²⁷¹ Ahmet İsayev, **Gence İsyanı**, Gençlik Neşriyatı, Bakı 1997. s. 82-83.

İlk önce stratejik ortam, mevcut kuvvetler ve özellikle karşı tarafın askeri durumu dikkatlice öğreniliyordu. Araştırmalarımız sonucu Sovyet Ordusu'nun çok iyi silâhlandığını öğrendik”.

22 Mayıs günü Cihangir Bey Kazak Kazasından Gence'ye gelerek Bağman'daki evinde taraftarlarıyla bir araya gelerek direnişin ne şekilde yapılacağını müzakere eder. Müzakereler sonucu Kaçak Kasım, Sarı Elekber ve diğer partizan birlik başçılarının durumun bir kez daha araştırılması kararlaştırılır. Ayrıca mevcut Gence birliklerinin bu direniş için yeterli olmayacağı da bilinen bir gerçektir. Bunun için Gürcü birliklerinin desteğinin sağlanması gerekiyordu. Nitekim desteği sağlamak adına Gürcistan'a ve Karabağ'a üç zabıt gönderildi. Aynı gün akşam 6'da tümen ve birlik komutanları ile toplantı yapıldı.²⁷² 23 Mayıs sabahı M. Gacar başkanlığında toplanan kurul genel faaliyet planını son kez daha müzakere edilmesi amacıyla akşam Gence mezarlığında toplanması kararlaştırıldı. Mezarlıkta toplanan halka hitaben Gacar, maksatlarının Sovyet Ordusunu ve onun işbirlikçileri olan Ermenileri Gence'den uzaklaştırmak ve burada yeniden Milli Azerbaycan devletini kurmak istediklerini ilettiler. Hazır kıta şeklinde bekletilen ve savaşmak için bahane arayan askere 24 Mayıs'ta karakol nöbetinde bekleyen Azerbaycan askerinin Bolşevikler tarafından kaçırılması onlara karşı savaşmak için bir bahane oldu.²⁷³

25 Mayıs'ta Azerbaycan Millî Askeri Birliği hemen silaha sarıldılar. Akşam saat 3'te bir top patlamasıyla direniş başlamış oldu. 200 kişiden oluşan XI. Kızılordu birlikleri silahlarını teslim ederken, 2100 kişiden de silâhlarını teslim etmeleri istendi. Sokaklarda dolaşan Sovyet hükümet rehberleri hapsedildi.²⁷⁴

Millî Askeri Birliğinin ciddi bir talimden geçirildiği haberini alan XI. Kızılordu Birlikleri hiç vakit kaybetmeden Millî Birliğe karşı ilk saldırısını düzenledi. Saldırı Azerbaycan askeri birliğince defedildi. Azerbaycan askeri birliğinin başında General Şihlinski, Hambeyov, Hoyski kardeşleri, Kamber Elekberov ve Şehzade Muhammed Mirza bulunuyordu.²⁷⁵

²⁷² İsayev, a.g.e, s. 85-88.

²⁷³ İsayev, a.g.e, s. 85-88.

²⁷⁴ ACSPİHDA, fon.1.siy.1 iş. 8, s.14

²⁷⁵ ACMDA, fon. 410, siy.1, iş. 80, s. 60.

26 Mayıs sabahı yerel garnizonun askeri kanadı ele geçirildi. Bolşeviklerin Şemkir kazası istikametinde hareket eden piyade birlikleri top ateşine tutularak dağıtıldı. Sarı Elekber başkanlığında toplanan direnişçiler tarafından öğle saatine kadar şehirde Müslümanların meskun bulunduğu mahalleler ve demiryolu istasyonu ele geçirildi. XI. Kızılordu birliklerine ait 600 kişi gözaltına alındı. Tutuklananlar arasında Bolşevik yetkililer de bulunuyordu. Sadece Bolşevikler tarafında yer alan Ermeni halkının yaşadığı mahalleleri zapt etmek girişimi olumlu netice vermedi. Onlar haricinde bütün Gence'nin kontrolü direnişçilerin eline geçmiş durumda idi. Artık yönetimin direnişçilerin tarafına kaydığını gören Bolşevikler bütün zorluklara rağmen direnişin biran evvel bastırılması için harekete geçtiler. Aynı tarihte Ağstafa istasyonundan Bakü'ye hareket etmekte olan Azerbaycan Halk Dışışleri Komiseri Hamit Sultanov, Gence Direnişinin haberini alır almaz Gence'ye gitme kararı alarak beraberindeki askeri birlikle direnişçilere karşı yapılan saldırıya katılmıştır. Aynı zamanda direnişin bastırılmasını da o yönetmiştir.²⁷⁶ Böylece kısa bir zaman zarfında şehrin önemli semtleri ele geçirilmiş oldu. Fakat direnişçiler Bolşeviklerin Gence'de başarısız oluşları ile barışmayacaklarını ve güçlü bir saldırıyla cevap vereceklerine hiç şüphe etmiyorlardı. Bunun için onlar çok sıkıntılı olacak bir mücadele için hazırlığı içindeydiler.²⁷⁷ Gence direnişini bastırmak için Bolşevik birlikleri acele bir şekilde önlem alma yoluna gittiler. Gence'ye ek olarak Bolşevik birliklerinin gönderilmesi istendi.

27 Mayıs'ta sayı itibari ile üstün olan Kızılordu askeri birliğine bağlı süvari alay'ı güney-batıdan, askeri tümen ise kuzey-batıdan şehrin Müslümanların meskûn olduğu semtlerini ablukaya aldılar. Şehrin muhasarasına karşı çıkan çevre köylerin ahali büyük kayıp vermelerine rağmen direnişçilerle irtibatı sağlayamadılar. Azerbaycan Milli Birliklerine bağlı askerler ise kuzeyde demiryolu istikametinde muhasaradan çıkmak adına uğraştılar. XI. Kızılordunun süvari birlikleri Bakü'den gönderilmiş zırhlı trenin yardımı ile bu saldırının önüne geçmeyi başardı. Azerbaycan İhtilâl Komitesi Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesinin talimatı ile geniş yetkililere sahip Azerbaycan İşçi-Köylü Müdafaa Şurasını teşkil

²⁷⁶ ACMDA, fon. 410, siy.1, iş. 80, s. 60; Musa Gasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1920-1945**, (Türkçe'ye çeviren, Ekber. N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 97-99.

²⁷⁷ **Azerbaycan**, 27 Mayıs 1997.

etti. İhtilâl Komitesi ve XI Kızılordu Askeri Şurasının talimatı ile direnişçilere karşı²⁷⁸, 28 Mayıs'ta Yefremov komutanlığındaki 18. Süvari ve 20. Topçu birlikleri şehre saldırı düzenlediler. Açılan top ateşleri sonucu General Cevat Bey Şihlinski yaralandı. Diğer yandan Kızılordu Askeri Garnizonu'na bağlı 3. Alay şehri top ateşine tutmaya devam ediyordu. Kızılordu güçlü bir askeri birliğe sahip olduğundan dolayı direniş onların (Kızılordu) üstün gelmesiyle sonuçlanacağına benziyordu.²⁷⁹

28 Mayıs'ta çatışmalar aralıksız devam etti. Cihangir Bey Kazımbeyov bu gün ile ilgili daha sonra şunları söylüyordu: “28 Mayıs çok güzel bir gündü. İnsana öyle geliyor ki, tabiat bu güne seviniyor ve eşit olmayan mücadelede elden düşmüş direnişçi halkla aynı kararlı olduğunu bildiriyor. Sabahın erken saatinde çeşitli cephelerde top ve tüfek ateşinin sesi duyuluyordu. Ara sıra mermiler patlıyordu. İşte aynı gün saat 8'de Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi ile ilgili daire mahkemesinin binasında şeyhülislam ve yetkili şahıslar biraraya geldiler. Umumi vaziyetle bilgilendirilen herkes kendi fikrini açıkladı. Herkesin mücadeleye davet edilmesi istendi. “Bırakın mağlup olalım, bırakın düşman yüzlerce, binlerce cesedin üzerinden geçerek başarıya ulaşsın” diyorlardı. “Bırakın 28 Mayıs tarihimize bağımsızlığımızın ilan edildiği gün gibi değil, aynı zamanda vatan uğruna kendini feda eden büyük kurbanlar günü gibi yazılsın. Bırakın bugün düşman ağır, amansız mücadele ile karşılaşsın, hayat uğruna değil, ölüm kalım uğruna mücadele ile!”²⁸⁰

Direnişçi askeri grup Bolşeviklere nispetle her ne kadar sayıca az olsa da fakat onlara karşı savaşmakta bir şey kaybetmedikleri görünüyordu. Fakat sabahın erken saatlerinde XI. Kızılordu'ya çok sayıda ilave askerin katılması sonucu durum değişmeğe yüz tuttu. Çünkü 18. ve 20. tümen askerleri, birkaç zırhlı tren, aynı zamanda Ermenistan sınırından 179. alay da Bolşevik askeri birliklerine katılmıştı.²⁸¹ Ayrıca Bala Efendiyev başkanlığında militan birlikler de Bolşeviklere katıldılar. Bala Efendiyev kendi birlikleriyle direnişçilerin sağlam hale getirdikleri istihkâmları yarararak, onların tuttukları yerleri ve binaları zapt ediyordu. Fakat 29 Mayıs'ta Efendiyev 33 Bolşevik askeri ve kendine bağlı milis birlikleriyle beraber

²⁷⁸ Gaffarov, a.g.e, s. 35-37.

²⁷⁹ ACMDA, fon. 410, siy.1, iş. 80, s.60; *İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii ...*, s.57.

²⁸⁰ İsayev, a.g.e, s. 89-90.

²⁸¹ İsayev, a.g.e, s. 89-90.

kuşatılarak Milli Birlikler tarafından rehin alındı. Onların elinde bulunan silahlar alınarak hapsedildiler.²⁸² Yefremov komutanlığında “III. Beynelmilel” zırhlı treni de artık Gence’ye gelmiş durumdaydı. Yefremov merkezden aldığı talimat doğrultusunda önüne gelen köy ve kasabaları yağmalamakla görevlendirilmişti. Gence çayı köprüsünün sol tarafında saklanan Bolşevik birlikler ise sivil halka saldırmakta devam ediyordu. 18. tümene bağlı süvari birlikleri Forerin kulübüne saklanarak oradan direnişçileri top ateşine tutuyorlardı.²⁸³

29 Mayıs’ta XI. Kızılordu Birlikleri kuzeydoğu cephesinden hareketle direnişçiler üzerine tam tekmil bir şekilde saldırı düzenlediler. 178 ve 179. alayları da şehrin kuzeydoğu istikametinde onlara katıldılar. Direnişçiler Kızılordu’nun bu taarruzunu da başarılı bir şekilde defetmeyi başardılar.²⁸⁴ Alay komutanı Kanago, birlik komutanı Levin ve başka yetkili şahıslar cezalandırıldılar. Aynı tarihte AK(b)P Yüksek Kurulu, XI. Kızılordu birliklerine yönelik bir çağrıda bulunarak Gence direnişine karşı halkın desteğinin sağlanması istendi. Çağrı da şöyle deniliyordu: “İhtilâl tehlike arz etmekte, Burjuvazi hala direnmekte, halk silahtan arındırılmamaktadır”.²⁸⁵ Çatışma 30 Mayıs günü de devam etti. Bolşevikler büyük kayıp veriyorlardı. Durumun vahametini anlayan Bolşevikler orduyu daha sağlam hale getirme yoluna başvurarak ilave asker kuvvet talebinde bulundular²⁸⁶. Onlara ilave olarak altı süvari alayı, elli yedi top, iki zırhlı otomobil ve birkaç tane de tren gönderildi.

31 Mayıs’ta 20. Nişancı Alayı’nın Gürcistan sınırında bulunan 59. bölüğü ve Bakü’den de zırhlı otomobiller Gence’ye doğru yola çıkarıldı. Gence direnişin asıl sonucunu hazırlayan da işte bu top ve zırhlı arabaların buraya varması ile oldu. Piyade birliğinin her taraftan saldırıyı devam ettirmesiyle birlikte elli yedi adet top ve zırhlı otomobil de Gence’nin Azerbaycanlıların yaşadığı semtlerini aralıksız ateşe tuttu. Nitekim Müslümanların Bolşeviklere karşı direnişte çok fazla direnecek gücünün kalmaması ve büyük bir zayıflık sonucu Bolşevikler direnişçilerin mukavemetini kırmayı başardılar. XI. Kızılordu şehri tam olarak kendi denetimi

²⁸² **Komünist**, 29 Temmuz 1920.

²⁸³ İsayev, **a.g.e.**, s. 90.

²⁸⁴ **Gence Tarihi**, (Oçerk), Elm, Bakı 1994, s. 35.

²⁸⁵ Gasımlı, **a.g.e.**, s. 99.

²⁸⁶ **Gence Tarihi** (Oçerk), s. 35-36.

altına aldı.²⁸⁷ Akabinde de Bolşevik askerleri kenti yağmalama başladı. 12 binin üzerinde Müslüman halk öldürüldü. XI. Kızılordu ise 8,5 bin kişiyi kaybetti. Direniş bastırıldıktan sonra direnişe önyak olanlara karşı cezalandırılmaya geçildi. Bunlardan İsrafilbeyov, Adil Bey Zülgederov, Ahunt Pişnamazzade hapsedilirken,²⁸⁸ Feridun Bey Göçerli²⁸⁹ Mirza Gacar, Cevat Bey Şihlinski ve Cihangir Bey Kazımbeyov ise öldürüldü. Aynı zamanda toplu halde hapsedilmelere de devam edildi. Hapsedilenler arasında Aliğa Şihlinski ve Sametağa Mehmandarov da bulunuyordu. Fakat Nerimanov'un büyük çabaları sonucu her iki general serbest bırakılarak askeri alanda kullanılmak üzere Moskova'ya gönderildiler. Bolşevik askeri birliğinden çok az sayıda Azerbaycanlı zabıt kurtulmayı başarabildi.²⁹⁰ Bolşevikler, Gence direnişinin hemen akabinde Milli Askeri Birliğini tamamen ortadan kaldırmak kararını aldılar.²⁹¹ Gence direnişinin bastırılmasından bir gün sonra Narğın adasında 79 kişi kurşuna dizildi. Nerimanov, direnişi Müsavat kışkırtmacılığının sonucu şeklinde değerlendirerek olayları şöyle tasvir ediyordu: "Gence'de kan su yerine akıyordu. Yalınayak, başı açık halde bulunan kadınlar, çocuklar şehirden kaçıyorlardı".²⁹² 1 Haziran'da Nerimanov tarafından yapılan açıklamada Gence direnişinin başında eski Müsavat ve Denikin Ordusu'nun çektiğini, aynı zamanda bu işbirlikçilerin İngiliz sermayesinden yararlandıkları açıklandı. Bundan dolayı direniş XI. Kızılordu birlikleri tarafından bastırıldığı ve XI. Kızılordu Birlikleri'nin kendileri tarafından davet edildiği belirtiliyordu. Bu birlikler onları sözde İngiliz saldırısından koruyacaktı²⁹³.

Direniş bastırılmasına rağmen Gence'de ve çevresinde Rus ve Ermeni birliklerinin yağmalamaları devam etmekteydi. Gence askeri ihtilâl komitesinin direktifinde, direnişin bastırılmasına karşılık yağmalama olaylarının devam ettiği ve Ermenilerin ganimet topladıkları belirtilmektedir. Gence direnişinin sonuçları çok ağır oldu: Kitlemel tutuklamalar başladı. Hatta olaylara karışmayanlar bile infaz edildi.

²⁸⁷ ACMDA, fon. 410, siy.1, iş.80, s.60; **İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii...**, s. 57.

²⁸⁸ Ahmedova, **a.g.e.**, s. 42.

²⁸⁹ Gaffarov, **a.g.e.**, s. 37.

²⁹⁰ Nezirli, **a.g.e.**, s. 197.

²⁹¹ **İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii..**, s. 62-63.

²⁹² Ahmedova, **a.g.e.**, s.41.

²⁹³ **ACSPIHDA**, fon. 609, siy. 1, iş. 78, s. 5-6.

1 Ağustos 1920’de Nerimanov bu konuda Lenin’e yazdığı mektubunda şunları bildiriyordu: “Gence direnişi zamanı eski Azerbaycan ordusunun tüm zabitleri hapse alınmıştı. Bu mektubu size takdim eden meşhur generaller” Mehmandarov ve Şihlinski de onların içinde bulunuyordu. Dikkatli bir araştırma sonucunda bu generallerin direnişle ilişkileri olmadığı tespit edilmiştir. Fakat durumumuz istikrarlı hal alana kadar ve genel işimize yardım etmek maksadıyla biz her halde bu karara vardık, onları teşkilat merkezinde çalışmak için sizin görüşünüze göndereyim, çünkü onlar askeri uzman olması hasebiyle yeri doldurulamaz insanlardandırlar. Onlardan biri olan Şihlinski Nikolay ordusunda askeri birliğin en önde gideni sayılmakta idi. Polşa cephesi son bulana kadar onlar Moskova’da çalışmaya devam etsinler. Daha sonra sizlerden bizim askeri birliklerimizi oluşturmak için onları buraya göndermeği rica edeceğim. Bu zaman onlara yardımda bulunmak zamanıdır.²⁹⁴ 31 Temmuz 1920 tarihli yetkiyle Mehmandarov ve Şihlinski’ye Moskova’da Rusya Askeri Komite gözetiminde çalışma izni verildi.

Direnişin yatıştırılmasından hemen sonra beylerin ve toprak ağalarının büyük bir bölümü Gürcistan’a çekilmek zorunda kaldılar. Sovyet karşıtı güçlerin Gürcistan’da yerleşmeye başlamaları yönetim tarafından tepkiyle karşılandı. Sovyet yönetimine göre Tiflis Müsavat ve yerel ihtilâl karşıtı grupların merkezi olduğundan Gürcistan’ı da işgal etmek gerekiyordu. Sovyetler Gürcistan yönetimini cumhuriyet dönemi siyasilerini barındırmakla suçladı. Bu suçlu birlik Ş.??? Rüstembekov’un liderliğini yaptığı “Azerbaycan Kurtuluş Cemiyeti” idi. Cemiyet Gürcü yönetimiyle çeşitli ortak çalışmalar yürüttüğünden dolayı Sovyet hükümet birimleri ona karşı çeşitli yöntemlere başvurdular. Müsavat hükümetinin önde gelen isimlerinden olan F. H. Hoyski Tiflis’te öldürüldü. Gence direnişi sırasında Bolşevikler büyük kayıplar verdi. Toplam 8.500 Bolşevik askeri öldürüldü.²⁹⁵

Lenin bu sıkıntılı günlerde Orconikidze’ye gönderdiği telgrafta katiyetle şunları talep ediyordu: “Burjuvaziye ve köylüleri, aynı zamanda itibar edilemeyecek unsurları tamamen silahsızlandırmak için çok acele ve önemli önlemler alınması gerekir”. Lenin’in kaygısı dayanıksız değildi, çünkü Gence direnişinin kıvılcımı kısa

²⁹⁴ **ACSPİHDA**, Neriman Nerimanov fondu, fon. 609, siy. 1, iş. 71, s. 58-60.

²⁹⁵ Gasımlı, **a.g.e.**, s.101-103; M. E. Resulzade, **Azerbaycan Problemi**, Azerbaycan Kültür Derneği, Ankara 1995, s. 22.

zamanda tüm Karabağ'ı sarmıştı²⁹⁶. 1 Haziran 1920'de Gence'de direnişin tamamen yatırılmasından sonra Halk İçişleri Komiseri Sultanov, İstihbarat daire başkan yardımcısı Kvantaliani ve Hatulaşvili tarafından imzalanan kararlarla şehir ve kazalarının yönetiminin Kaza İhtilâl Komitesine verilmesi kabul edildi. 3 Haziran 1920'de Orconikidze'nin Lenin'e gönderdiği Azerbaycan'daki duruma ilişkin raporunda Gence olaylarının sona erdiğini belirtmekteydi. Orconikidze'ye göre XI. Kızıldunun bölgede tutulması Bakü'de sükûnetin sağlanmasına yardımcı olacaktı²⁹⁷. Aynı tarihte Olağanüstü Hal Komisyonu'nun toplantısında Komünist Parti yerel örgütlenmesinin yapılandırılması gerçekleştirildi. Sultanov, Kvantaliani ve Hatulaşvili Komünist Partinin yerel yönetimini oluşturmak için görevlendirildi. Partinin Gence teşkilatı rehberliğine Yakovlev getirildi. Fakat yönetimde Azerbaycanlılara yer verilmedi.²⁹⁸

4 Haziran'da Gence İhtilâl Komitesi faaliyetine çok hızlı şekilde başladı. Aynı gün komitenin yaptığı toplantıda sokakların cesetlerden arındırılması konusundaki karar kabul edildi. Öte yanda şehirde bulunan Ermeni birliklerinin silahlarını bırakmaları için istihbarat ve ordu birliklerine yetki verildiği açıklandı. Fakat alınan tüm tedbirlere rağmen Sovyet karşıtı Direnişlerin önüne geçilemedi. Kaza ihtilâl komite başkanı İ. Aliyev İçişleri Komiserliği'ne verdiği raporunda hala yerel tehditlerden söz etmekteydi. Direnişlerden tedirgin olan İhtilâl komitesi gerçekleştirdiği bir toplantıda alınan karar gereği direnişin akabinde şehre 20 vagon pirinç, 5 vagon kuru üzüm, 10 bin metre bez, 50 milyon ruble para gönderilmesini onayladı. Fakat alınan kararlara uyulmadı ve istasyonlara 10 vagon pirinç, 2 vagon kuru üzüm, 1 vagon şeker, 100 pud çay ve 20 milyon ruble para gönderildi.²⁹⁹ Aynı tarihte Gence İhtilâl Komitesi direniş sırasında şehirden kaçmış olan kimselerin geri dönmeleri için karar çıkardı. Karar gereğince şehri terk eden vatandaşlar üç gün içinde geri dönmeli ve İhtilâl Komitesine teslim olmalıydılar.³⁰⁰

5 Haziran 1920'de ortak bir karar yayımlandı (Gence İstihbarat Komiseri, İçişleri Komiseri, H. Sultanov, Garnizon Komutanı Velihanov, Alay Komutanı

²⁹⁶ Ahmedova, **a.g.e.**, s. 44.

²⁹⁷ Gasımlı, **a.g.e.**, s.104.

²⁹⁸ **ACSPİHDA**, fon. 2475, siy. 1. 1, iş. 19, s. 1.

²⁹⁹ Gasımlı, **a.g.e.**, s. 104-105.

³⁰⁰ **ACSPİHDA**, fon. 2475, siy. 1.1, iş. 10, s. 39.

Tkaçev). Bu kararda İhtilâl komitesinin bütün birimleri alarm durumunda bekletildi. İ. Aliyev'in (Kaza İhtilâl Komite Başkanı), verdiği karar gereğince Müsavat Partisi üyeleri ortadan kaldırılacak, Bunun yanı sıra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bölgede çalışan eski elemanları tutuklanarak İhtilâl Komitesine teslim edilecek, Sovyet karşıtı propaganda yapanlar yakalanarak gözaltında tutulacaktı. Bunun sonucu 18 Haziran - 19 Temmuz tarihlerinde direnişçi gruba katılmış olan 45 kişi gözaltına alınmıştır. ³⁰¹ Direnişin bastırılması sonucu XI. Kızılordu Demiryolu İstasyonu Reisi ve Askeri Komiser Yefremov, Karargâh Reisi Rıjkov, Hamit Sultanov'un "Kırmızı Bayrak Nişanı" ile taltif edilmesini kararlaştırdılar. 24 Aralık'ta Azerbaycan İhtilal Komitesi bu isteği kabul etti. M. E. Resulzade Gence direnişi hakkında şöyle yazıyordu: " Bu direniş dahi olmasaydı Azerbaycan halkı bilmem hangi olaylarla kendi namusunu müdafaa etmiş olduğunu ispat edecekti?"³⁰².

1.2. 3. Karabağ Direnişi

Haziran başlarında Karabağ'ın çeşitli bölgelerinde Gence direnişinde olduğu gibi Sovyet rejimine karşı sert itirazlar başladı.³⁰³ Şuşa'da, Ağdamda ve diğer yerlerde Azerbaycan Askeri Birliği'ne bağlı altı bine yakın asker halk bu direnişine destek vererek XI. Kızılordu Birliğine karşı mücadeleye başladılar.³⁰⁴ Süvari alayı, Bakü piyade alayı ve iki topçu birliği Kızılordunun Ermenilerle işbirliği yaptıklarından haberdar olmalarına rağmen onların bu hareketine göz yumuyorlardı. Nitekim ilişkilerin düğümlenmeğe başladığı bir anda Ermeniler, Kızılordu birliğinden kendi kötü niyetlerini hayata geçirmek için kullanma kararına geldiler. Ermeniler, Kızılordu ile Millî askeri birlik arasına fitne sokarak onları karşı karşıya getirmek istiyorlardı.³⁰⁵ Bu sebepten dolayı Millî askeri birlikler ilk önce Ermenilere karşı toparlanması gerekiyordu. Nitekim direniş için kendisini Karabağ hâkimi ilan etmiş olan General Nuru Paşa'nın başkanlığında yürütülmesi kararlaştırıldı. Direnişçi grup silah bakımından Azerbaycan askeri birliğinin Karabağ'ın çeşitli bölgelerindeki birlikler, Şeki, Cavanşir, Ağdam, Bakü piyade birliği ve 2 topçu birliği tarafından

³⁰¹ Gasımlı, a.g.e, s. 104-106.

³⁰² İsayev, a.g.e, s. 101.

³⁰³ M. Katibli, **Çingiz İldırım**, Bakı 1964, s.77.

³⁰⁴ M.E. Resulzade, **Esrimizin Siyavuşu**, Gençlik, Bakı 1991.s.52.

³⁰⁵ Katibli, a.g.e, s.77.

desteklenecekti. Bu askeri birliğin Karabağ'ın tamamını kendi kontrollerine altına alması gerekiyordu. Millî askeri birliğin toplam sayısı 6.000 kişiden oluşmasına rağmen kısa zamanda Ağdam, Berde'den direniş hareketine başladılar. Özellikle Şuşa'nın Boyahmedi ve Hindarh köyleri ilk başta zapt edilmesi düşünülüyordu. Çünkü buralar direniş için odak noktası seçilmişti.³⁰⁶

4 Haziran'da Nuri Paşa kendi askeri birlikleri (onların arasında Zeynalov, Sefiyev, Galabeyov'un da bulunduğu) ile Şuşa'ya girdi. Şuşa'ya girer girmez İhtilâl Komitesi üyelerini hapse attı ve kendisini resmen "Karabağ Hâkimi" ilan etti. 6 Haziran'da Şuşa İhtilâl Komitesi'nin Başkanı B. Velibeyov ve yanında başka birkaç kişi daha Nuru Paşa'nın talimatıyla kurşunlandı.³⁰⁷ Gence direnişinin ön sıralarında gelen isimlerinden olan Kerim Bey Kalebeyov da direnişçilere destek olmak amacıyla Karabağ ve çevre illerinde bir birlik toplayarak onlara katıldı. Topladığı bu birlikle beraber Bolşeviklere karşı direnişini sürdürdü. Fakat başarılı olamayınca İran'a kaçmak zorunda kaldı.

10 Haziran'da Bolşevik Ordusu Terter'de Milli Ordu birliğine karşı saldırıya geçtiğini yukarıda zikretmiştik.³⁰⁸ Aynı gün Berde kazası da Bolşevik birlikleri tarafından top ateşine tutulması akabinde onlara karşı direnecek güçlerinin olmadığını anlayan direnişçi grup şehri terk etmeğe başladı. Ermeniler Gence direnişi esnasında sağladıkları desteğin iki mislini burada da sağlayacakları sözünü vererek Kızılordu'ya katıldılar.³⁰⁹ Bolşevik-Ermeni birleşmelerine karşı direniş esnasında Terter'de büyük bir oranda kayıplar veren Terter direnişçileri yeniden kendilerini toplayarak Bolşevik birliklerine ait bir alayı arkadan çevreleyerek onlara büyük bir tahribata uğrattılar. Aynı zamanda Ağdam istikametinden hareket eden bir gurup direnişçi Bolşevikler ile çarpıştılar. Çarpışma sonucunda Bolşevik birlikler hezimeteye uğratıldı. Direnişçi gurup için korunması gereken en önemli mekan Yukarı Karabağ idi. Çünkü Taşnak birlikleri bu bölgeyi kendilerine ait görüyor ve bu sebepten dolayı Bolşevik ordu birliği yanında birlikte hareket ediyorlardı. Onlar bu durumdan yararlanarak Karabağ'ı ele geçirmek istiyorlardı. Nitekim sözkonusu durumdan

³⁰⁶ Gasımlı, a.g.e, s.110-112.

³⁰⁷ H. İbrahimli, *Azerbaycanın Siyasi Muhacereti*, Elm, Bakı 1996, s. 44; Katibli, a.g.e, s.77.

³⁰⁸ *İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii v Borbe za...*, s. 62-63.

³⁰⁹ *Komünist*, 23 Haziran 1920.

kendilerinin de büyük bir oranda etkileneceklerini düşünen Şuşa halkının da direniş kalkışmasının sebeplerinden biri de bu idi.³¹⁰ Karabağ genelinde ortaya çıkan direniş hareketi Nuri Paşa ve Zeynalov tarafından idare ediliyordu. Nuri Paşa'nın önceki savaş konusundaki tecrübeleri Bolşevikleri şaşkına çeviriyordu. Bu sebepten dolayı XI. Kızılordu'nun Komutanı Levandovski düşman olarak nitelediği direnişçiler ile karadan baş edilemeyeceğini fark etmiş ve 10 Haziran'da savaş uçakları ile bölgenin bombardıman edilmesi konusunda emir vermiştir.³¹¹ Bombalama neticesinde Terter'e bağlı birkaç köy harabeye çevrildi. Karabağ halkını direniş kalkmasına sebeplere bakıldığı takdirde görülecektir ki,

1. Gence direnişinin hemen akabinde millî ordudan geriye kalan askerlere güvenin tamamen azalması.

2. Özellikle Karabağ bölgesinde toplanan alay ve tümenlerin tamamen ortadan kaldırılması.

3. Söz konusu birliklerin ortadan kaldırılması sonucunda geride kalan halkı kendilerine bağlaması.³¹²

Nitekim bu sebeplere araştırıldığı zaman XI. Kızılordu birliklerine katılan Ermenilerin Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak kendilerine verilmesi için yürüttükleri siyasetten kaynaklandığı açık bir şekilde görmek mümkündür. Nitekim Karabağ bölgesinden Bakü'ye gönderilen bir bildide: "Bölgede siyasi durum gayet tehlike arz etmektedir. Biran önce çok ciddi önlemler alınması gerekmektedir. Her tarafta insanların hukuku çiğnenmekte, onlara karşı aykırı biçimde hareket edilmekte, köylü halk hapsedilmektedir. Halk ise Bolşevik askeri birliklerinden çok korkmakta ve bunlara itiraz etmektedir. Halkın itiraz etmesinin asıl sebebi ise askeri birliklerde hâddinden fazla Ermenilerin varlığıdır".³¹³

Karabağ direnişi yukarıda da zikriedildiği üzere çok kısa zamanda bastırılmıştır. Direnişçiler bastırılmasında 28. alayın büyük rolü olmuştur. Bu alaya

³¹⁰ Gaffarov, a.g.e, s.38.

³¹¹ **İnternaşionalnaya Pomoş XI Armii .**, s.62-63.

³¹² **ACMDA**, fon. 27, siy. 1, iş. 694. s.20.

³¹³ **ACMDA**, fon. 27, siy. 1, iş. 694. s. 20.

N. V. Sokolov³¹⁴ öncülük etmekteydi. Karabağ ve Zengezur Çekası'nın Azerbaycan İhtilâl Komitesine gönderdiği kısa bir raporda, direnişin bastırılmasının ardından Karabağ'da yönetim merkezden görevlendirilenler tarafından kontrol altına alındığı, fakat köylerde ise toprak ağaları ve bazı nüfuzlu şahısların etkinliğini koruduğu yazılmaktaydı. Bunun üzerine Bolşevikler köylülerin gönlünü kazanabilmek için bazı girişimlerde bulundu. Bu girişim aslında her ne kadar köylünün gönlünü almak olarak yansıtılsa da, fakat Orconikidze'nin Levandovski ve Vestnikov'la yaptığı telefon konuşma bunun tam tersi yapılması yönündeydi. Konuşmada, direnişçilerin ortadan kaldırılması ile Azerbaycan'da huzur ortamı oluşturacağını belirtiliyordu. Orconikidze'ye göre köylülere toprak ağalarının ürünlerinin kendileri için toplamak fırsatı verilmeliydi. Toplanan bu ürün daha sonra onlardan belli bir ücret karşılığı alınabilirdi. Fakat köylülerin başkasına ait mahsulü toplaması bir takım sorunlara sebep olmaktaydı.³¹⁵

1. 2. 4. Zakatala Direnişi

Karabağ Direnişinin devam ettiği şu günlerde Azerbaycan'ın kuzey batısında kalan Zakatala'da da direniş harekâtı başladı.³¹⁶ Halk direnişinin çıkış sebebi ise halkın haksız yere hapsi ve öldürülmesi geliyordu. Bu sebeplerden dolayı direnişçiler ilk önce Zakatala'da İhtilâl Komitesini devirip hâkimiyeti kendi ellerine geçirdiler.³¹⁷ Direnişçilerin başında Molla Hafız Efendiyev duruyordu. 5 Haziran'da direnişçiler hiçbir mukavemet ile karşılaşmadan Zakatala Kalesi'ni zapt ettiler ve Kaza'nın İhtilâl Komitesi başkanını hapsedtiler.³¹⁸ Ahmediyev ve Nafiz Efendinin rehberlik ettiği gurubun da direnişçilere katılması³¹⁹ ile 7 Haziran'da direnişçiler Gah'a (kaza) da girerek burayı da bolşevik yönetiminden kurtardılar. Son olarak Gumux çayı kıyısında vuku bulan çatışmada Rus askeri birliği tamamen mağlup edildi. Millî

³¹⁴ Sokolov, ilk önce 20.Alay Komutanlığı, daha sonra 30.Alay Komutanlığı yapmıştır. 27 Nisan 1923 3887 No. Bir emirle Halk İçişleri Komiseri Yardımcısı Sviridov, Sokolov'u Kızıl Bayrak Nişanıyla taltif edilmesi istenmiş ve Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi Başkanı S.Ağamalıoğlu tarafından onaylanmıştır.(Gasımlı, *a.g.e.*, s112)

³¹⁵ Gasımlı, *a.g.e.*, s 113-115.

³¹⁶ ACEATİA, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademiyasının Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi, fon. 1, siy.14, İş. 6139, s.40.

³¹⁷ Resulzade, *Esrimizin Siyavuşu*, s. 52-55.

³¹⁸ ACEATİA, Fon. 1, siy.14, İş.6139, s. 40.

³¹⁹ Gaffarov, *a.g.e.*, s.38.

Ordunun süvari alayı isyancılara katılma kararı aldı.³²⁰ 9 Haziran'da Molla Hafız Efendi öncülüğündeki direnişçiler Zakatala Kalesini kuşatarak İhtilâl Komitesi yetkililerini gözaltına aldılar. Akabinde Kumuk nehri kıyısında toplanan Kızılordu birlikleri yenilgiye uğratıldı. Millî Ordu birliğinin Gürcistan'dan yardım almak çabası Bolşevikler tarafından önlendi.³²¹ 16 Haziran'da Karabağ'da bulunan V. F. Vodopyanov rehberliğindeki XI. Kızılordu birlikleri Zakatala istikametinde hareket ederek 17 Haziranda oraya vardılar.³²² 18 Haziran'da çatışmalar alevlendi. 20 Haziran günü direniş tamamen bastırıldı. Direnişin önde gelenlerinden bir kısmı Gürcistan'a kaçarken geri kalan kısmı tutuklanarak kurşuna dizildiler. Musa Hacı İsa oğlu tutuklanarak 5 yıl hapse mahkûm edildi. Belirli bir zaman sonra af kapsamında serbest bırakılınca Hacı İsa yeni bir direnişin öncülüğünü yapmaya başladı. Direniş bastırıldıktan sonra Hacı İsa dahil 60 kişi bolşevik yönetimine karşı cinayet işledikleri sebebiyle hapse mahkûm edildiler. 4 Mayıs'ta Olağanüstü Halk Komisyonunun kararı gereğince Musa Hacı İsa Oğlu kurşunlandı. 1920 yılının sonbaharında Zakatala bölgesinde yeni bir direniş daha patlak verdi. Direnişe 20 Kasım 1920'de Azerbaycan KP(b) Yüksek Kurulu'nun toplantısında Müsavat Partililerin öncülük ettikleri ve bazı İngiliz temsilcilerinin de Azerbaycan ve Dağıstan'da Sovyet karşıtı güçlere para aktarıldığı belirtilmişti. Direnişçi gruptan 70 kişi tutuklandı ve bölgede İhtilâl Komitesi kuruldu. Zakatala'da Sovyet yönetiminin kurulmasında Mişin, Tigran, Ayarpetov, Rubin, Vartazarov, Aram Artomyan ve diğerlerinin büyük rolü olmuştu. Mart 1921 yılında Zakatala halkının bir kısmı bu şahısları protesto etmek için dağlara çekildi, bir kısmı da Gürcistan'a sığındılar. Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi'nin talimatıyla Ağustos-Aralık 1921 yılında Zakatala'da Sovyet karşıtı birliklerin cezalandırılmasına başlandı.³²³

1. 2. 5. Şeki Direnişi

1920 yılının sonbaharı Şeki'de de Sovyet yönetimine karşı direniş başladı. Sovyet yetkilileri bu direnişleri yatıştırmak amacıyla bölgeye askeri birlikler sevk etti. Direnişe katılan bütün şahısların ve varlıklı kişilerin de emlakine el konulmaya

³²⁰ ACEATİ, fon. 27, siy.1, iş.700, s. 3.

³²¹ Gasımlı, a.g.e, s.117.

³²² ACEATİ, fon. 27, siy.1, iş.700, s. 3.

³²³ Gasımlı, a.g.e, s.117-118.

başlandı. Mehmet Ağa Kadimbeyov, Hacı Selim oğlu, Mehdi Kulu Zulfikarov, Meşhedî Zulfikarov, Yakup Seferalioğlu, Mehdi Hüseyinov, Süleyman Mustafaoğlu, Hamza Esedullayev, Meşhedî Esedullah Gaffarov gibi onlarca kurşuna dizildikten sonra emlakleri müsadere edildi. 1921 Yılı'nın baharında Şeki'de yeni bir direniş hareketi daha patlak verdi. Direnişin ortaya çıkma sebebi ise İhtilâl karşıtı olan bir grup insanın hapse atılması idi. Bu uygulama halkın büyük tepkisine neden oldu. Direnişçilerden birkısmı tutuklandı, diğerkısmı ise Vartaşen köyüne sığındılar. Burada toplanan isyancılar Haçmaz istikameti'ne doğru harekete geçtiler. Burada kısa çatışmalar yaşansa da pek fazla sürmedi. İsyancılara aslen Türk olan Hüseyin Efendi öncülük ediyordu. Dobrehetov önderliğinde hareket eden birlikler kısa zaman sonra saldırıya geçtiler. Bu çatışmalar esnasında Türklere Şerif Efendi öldürüldü. Hüseyin Efendi öncülüğünde hareket eden birliği ortadan kaldırmak işinde Armenak Lalazarov'un büyük rolü oldu. İsyan çok kısa zaman sonra yatıştırıldı. İsyancılar bir kısmı idam edilirken, bir kısmı kurşunlandı, bir kısmı tutuklandı, geriye kalan kısmı da sürgüne gönderildi. Halkın kendine sakladığı yiyecek ve emlakte müsadere edildi.³²⁴

1. 2. 6. Şamahı Direnişi

Şamahı kazası Mart 1918 yılında Müslüman Azerilerin acımasızca katledildiği bir mekandı. Bu katliamdan sonra Ermeni ve Rus birlikleri yerel yönetimi ellerine geçirmişlerdi.³²⁵ Mayıs 1921'e gelindiğinde de Şamahı'da yeniden direniş hareketi patlak verdi. Bu direniş Bakü-Şamahı illerinde yerleşen silahlı birliklerin Sovyet Ordusu'na saldırmasıyla başladı. Direnişçi gurubu dağıtmak adına yapılan girişimleri beklenen sonucu sağlayamadı.³²⁶ Bunun akabinde kazaya Taman süvari birlikleri sevk edildi. Taman süvari birliği zor kullanarak halkın elinden azıklarını toplamaya başladılar. Bu duruma köylülerin isyanına sebep oldu. Bölgeyi karışıklık sarmaya başlayınca askeri birlik direnen köylüleri etkisiz hale getirmeye başladı. Eylül 1922 tarihli Şamahı Kazası Yürütme Komitesinin raporunda bölgede durumun normale döndüğü söylenmiş ve buna rağmen yine de bölgeye milis kuvvetlerin gönderilmesi rica edilmiştir. Alınan tedbirlere rağmen Şamahı'da

³²⁴ Gasımlı, a.g.e, s. 118-120.

³²⁵ ACMDA, fon. 420, siy. 1. 1, s. 21.

³²⁶ ACMDA, fon. 411, siy. 1. 4, iş. 21, s. 14-16.

sükûnet 1923 yılının başlarında yeniden bozuldu. İlk direnişin 22 Mart 1923 yılında yapılması planlanmıştı, fakat bir takım birlik üyesinin tutuklanması direnişin daha da erken bir tarihe alınmasına sebep oldu. Direnişçilere karşı milis, istihbarat ve ordu birlikleri sevk edilmesi sonucunda bastırıldı ve direnişe katılanlar ağır biçimde cezalandırıldılar.³²⁷

1. 2. 7. Lenkeran Direnişi

XI. Kızılordu birliklerinin bölgeye gelmesi büyük felaketleri de beraberinde getirdi. Lenkeranın işgali halk nazarında tam bir kâbus gibiydi. İşgale tepkisiz kalamayan halk ayaklandı. Bununla da Eylül 1920'de Lenkeran kazasında da Sovyet hâkimiyetine karşı direnişler başladı. Kısa zamanda bölgeyi saran ayaklanmalar yatıştırılmaz hale geldi.³²⁸ Direnişin başında Gulam Tağıyev, General Selimov, Necefğlu Han, Huseyinali Han ve Esat Han Talişinski duruyordu. XI. Kızılordu birlikleri tarafından halka verilen işkenceler, kazada Sovyet hâkimiyetine karşı olan direnişçileri bir araya getirdi. Sovyet hâkimiyetine karşı direnen diğer bir birlik Şahveren ve Atahan Mehmetov'un öncülüğünü yaptığı birliklerdi.³²⁹

24 Haziran 1920'de Lenkeran Kaza Komiseri Yegarov yerel güçlere karşı koymak için bölgeye ek olarak 100 asker ve cephane gönderilmesini istedi. Fakat yeni yönetimin elinde askeri birlik ve cephane sıkıntısı yaşandığı için bu isteğinin karşılanması mümkün olmadı.³³⁰ Bu sıkıntı Muğan'da meskûn Orolov isimli bir Rus, 1500 Rus köylüsünü bir araya getirerek direnişin önüne geçmeye çalıştı. Orolov'un alay komutanlığına atanması ve Muğan bölgesinde yerleşen Rusları silahlandırarak yönetimi altına alması toplumsal tedirginliği daha da arttırdı. Ruslarla Müslümanlar arasında ciddi anlaşmazlık ortaya çıktı. Bu durum karşısında Kaza İhtilal Komitesi mecburiyet karşısında Bolşevikleri görevlerinden uzaklaştırdı.

Sovyet askeri birliği halkı silahsızlandırmak bahanesiyle köy ve kasabalarda izinsiz aramalar yapmakta, özellikle kadınlara acımasız davranmakta ve hiçbir gerekçe gösterilmeden tutuklamalar yapmaktaydı.³³¹ Mayıs ayında Lenkeran'da

³²⁷ Gasımlı, a.g.e, s. 119-122.

³²⁸ ACMDA, fon.27, siy, 1. 1, iş. 658, s. 1-3.

³²⁹ İbişov, *Azerbaycan Kendinde*, s. 49-50.

³³⁰ ACMDA, fon.27, siy, 1. 1, iş. 27, s. 21-22.

³³¹ ACMDA, fon. 27, siy. 1. 1, iş. 22, s. 27-28.

yerleşen Azerbaycan askeri birliğinin Gilan'a kısmen de Erdebil'e götürülmesine rağmen Kızılordu birliğine karşı Hüseyin Ramazan ve Kerbalayı Şahveren'in öncülüğünü yaptığı silahlı milis birlikleri keskin mukavemet göstermekteydiler. 1920 yılının yazında Cemal Paşa'nın Lenkeran'a gelmesiyle direnişçiler bir kat daha güçlendi.³³² Paşa kısa bir zamanda dağınık bir durumda bulunan direnişçileri bir araya getirerek Astara'yı ve Şahağac'ında kontrolü kendi eline aldı. Direnişçilerin Lenkeran'a doğru ilerlediği duyumunu alan Kızılordu birlikleri şehri terk ederek Kızıl-Ağaç semtindeki Sara adasına çekildiler. Direnişçilere karadan mukavemet etmekten çekinen Kızılordu askeri donanmalardan kıyıyı aralıksız top ateşine tutmaya başladı. Bu saldırılar sonucu bir çok masum insan öldürüldü. Nitekim 4 Eylül 1920'de Kaza İhtilâl Komitesi'nin hazırladığı raporda bölgede Kızılordu birliklerinin saldırısı esnasında iki köyün tamamen yok edildiği, kadın çocukların öldürüldüğü itiraf edildi.³³³

Bölge halkına karşı işkencelerin artırıldığını gören din adamları da direnişçilere katıldılar. 28 Kasım 1920 tarihli AK(b) Partisi Yüksek Kurulu Siyasi Bürosu'nun Nerimanov, Kafarov ve Hüseyinov'un katılımıyla toplantısında Lenkeran problemi görüşülmeye başlandı. Toplantıda Orolov öncülüğündeki askeri birliklerin direnişçilere karşı yetersiz olduğu fikri hasıl oldu ve Sovyet karşıtı eylemlerin önüne geçmek için yerli Müslümanlardan yararlanılması kararı alındı. Buna rağmen Sovyet birliklerinin sayısı Millî birlikten 13 kat daha düşüktü. Lenkeran'da 2000 kişilik bir askeri birliğe ihtiyaç vardı. Fakat bütün çabalara rağmen Müslümanlardan Sovyet ordusuna asker toplamak mümkün olmadı. Bundan dolayı diğer önlemlere başvuruldu. Alınan önlemlerden biri yerel toprak ağalarının rehin alınması, diğeri ise Sovyet taraftarı olan gruplardan özel birliklerin kurulmasına başlanması idi. Bu önlemlerden hemen sonra şehre yeni saldırılar başlatıldı. Çatışmalar sonucunda direnişçiler şehir dışına çekildiler.³³⁴ Bolşeviklerin Lenkeran'ı işgali sonrası İran'a geçerek orada da kendi düzenlerini oluşturacaklarını söyleyen Cemal Paşa bu konuda Erdebil şeyhi Mirza Ali Ekber Ağaya mektup göndererek yardım istedi. M.B. Mehmetzade, "Şeyhin bu müracaatı karşılıksız bırakmadığını ve halkı hem

³³² İbrahimli, a.g.e, s. 47-48.

³³³ ACMDA, fon. 27, siy.1. 1, iş. 658, s. 6; İbrahimli, a.g.e, s. 48-49.

³³⁴ ACMDA, fon. 27, siy. 1. 1, iş. 22, s. 28.

muhabirlere hem de direnişçilere yardımda bulunmaya çağırıldığını” tensip etmektedir. Cemal Paşa Şahağaç’ı ile Lenkeran arasında devam eden çatışmalar sonucu öldürüldü.³³⁵ Aralık 1920’de Girdeni’de, Şahağaç’ta ve Penseri iskan bölgelerinde Sovyet hâkimiyeti devrilmesine rağmen Ocak 1921’de Lenkeran kazasında Sovyet hâkimiyetinin kurulması için ortaya çıkan zorluklar ortadan kaldırıldı. Astara kazasında ara sıra ayaklanmaların çıkmış olmasına bakmayarak Hazar Denizi Askeri Birliklerinin yardımı ile 5 Ekim 1921’de bölgede ayaklanmalar tamamen yatıştırıldı.³³⁶

1.2. 8. Astara Direnişi

Lenkeran’da gerçekleşen direnişin silah gücüyle yatıştırılması sonucu bir çok insanın öldürülmesi Astara halkını da tedirgin etmemesi mümkün değildi. Lenkeran direnişinin sonucu onlarda da bolşeviklere karşı bir düşmanlık hissi uyandırdı. Nitekim kısa bir zaman sonra Lenkeran olaylarının bir benzeri Astara’da ortaya çıktı. Halk Sovyet yönetimine karşı direnişe hareketine başladı. Sovyet karşıtı direnişin öncülüğünü Hacı Şeyh Muzgaroğlu üstlendi. Onun yakın destekleyicileri Halil Bey Mehdioglu ve Şah Namaz Dadaşoğluydu. İran’da Hacı Mirza, Ali Ekberoğluyla irtibata geçerek direnişçilere silah temininde destek sağlamaktaydı. Direnişin önüne geçmek için Kızılordu birlikleri bölgeye sevk edildi. 5 Ekim 1921 yılında isyan kısmen, 1922 yılında ise tamamen yatıştırıldı

Astara direnişinin yatıştırılması ile Bolşevikler Azerbaycan genelinde artık bu tür direnişlerin sonuncusu olacağı düşüncesine sevk etmişti ki, kısa zaman sonra Gutkaşen ve Haçmaz illerinde de halk Sovyet hâkimiyetine karşı mücadeleye kalktığı haberi geldi. Haçmaz’da General G. Selimov başkanlığında zengin sınıfın temsilcilerinin de yardımı ile yürütülen direniş hareketi Nahçıvan, Garadonlu halkı içinde Sovyet hâkimiyetine karşı direnişe kalkmasını sağladı. Azerbaycan’ın Araz çayı boyunca bütün sınır kazaları Garyağın (Cebrayıl) ve Cavad kazaları, Muğan düzlüğünün bir kısmı ve Lenkeran kazasının tüm dağlık kısmı Sovyet hâkimiyetine

³³⁵ İbrahimli, a.g.e, s. 49.

³³⁶ İbişov, **Azerbaycan Kendinde**, s. 49-50.

karşı olan insanlarla dolmuştu. Onlar çeşitli baskınlar yaparak burada topladıkları hayvanat ve tahılı İran'a götürüyorlardı.³³⁷

Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin kurulduğu ilk aylarda Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde Parti yöneticileri Ermeni-Gürcü ve Ruslardan oluşmakta idi. Bu yöneticiler Sovyet Hâkimiyeti ismi altında Azerbaycan karşıtı siyaset yolu takip ediyorlar ve Azerbaycan'ın milli menfaatlerini dikkate almıyorlardı. Bu da mülkiyetten mahrum bırakmak, müsaderecilik siyasetinde kendini göstermekte idi. Şüphesiz böyle siyaset Gence'de, Karabağ'da, Zakatala'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Sovyet karşıtı Direnişlerin çıkmasının sebeplerinden biri idi. İkinci sebep ise, Ermenistan ve Gürcistan'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan bazı toprakların kendilerine ait olduğunu iddia etmeleri bölgede düşmanlık ortamını daha da artırmıştır.³³⁸

II. BÖLÜM:

2. Türkiye ve Azerbaycan Arasında ilişkiler (Sosyal, Siyasi ve Ekonomik)

2.1. Mondros Mütarekesi Sonucu Azerbaycan Türkiye İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu Batum Antlaşması'na bağlı olarak Kafkasya'da düzenin devam ettirebilmek için ancak I. Dünya savaşından galip çıkmaya bağlamaktaydı.³³⁹ Fakat 1918 yılının sonbaharında I. Dünya savaşında Türk-Alman blokunun mağlup taraf olarak ayrılması, 30 Ekim'de Osmanlı İmparatorluğunu Mondros Mütarekesinin (30 Ekim 1918) ağır şartlarına boyun eğmek zorunda bıraktı. Bu yenilgi hem Azerbaycan hemde Türkiye'de de yeni bir dönemin başlangıcının habercisiydi. Çünkü Mütarekenin 11. ve 15. maddeleri Azerbaycan'ı ilgilendirmekle

³³⁷ ACDTA, (Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi), fon. 410, siy. 1, iş. 48, s.17.

³³⁸ ACSPIHDA, fon.1, siy.74, iş. 39, s. 53-54.

³³⁹ İşyar, a.g.e, s. 334.

birlikte aynı zamanda Türk toprakları da İtilaf Devletlerinin işgaline açılmıştı. Mütarekenin 11. maddesi uyarınca Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesi konusunda ultiatom verildi. Kafkas Ordusunun Başkumandanı Nuri Paşa İstanbul'daki anlaşmaya göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin askeri hizmetine geçmek istese de fakat bunun bir faydası olmadı, çünkü İtilaf devletlerinin ultiatomu kesin idi. Aynı mütarekenin 15. maddesine göre Osmanlı nezareti altında bulunan Güney Kafkasya demir yolu da İtilaf devletlerinin tekeline bırakılmıştı. Bununla da Osmanlı, İtilaf devletleri tarafından Bakü'nün işgal edilmesine itiraz etme hakkı bulunmuyordu.³⁴⁰

Hem Mütareke kararlarından hemde Rusya'da vuku bulan iç karışıklıklardan dolayı otorite boşluğu ortaya çıkmış ve bu boşluktan istifade eden İngiliz askeri birlikleri bütün Güney Kafkasya'yı işgal etmek için kolları sıvadı. Nitekim 17 Kasım 1918'de Osmanlı ordusunun Bakü'yü terk etmesinden önce General Thomson komutanlığındaki İngiliz askeri birlikleri Bakü'yü yeniden işgal ettiler.³⁴¹ Çünkü Güney Kafkasya'da en önemli bir mekan olarak telakki edilen Bakü İngilizler için çok önemliydi. Rauf (Orbay) bey mütareke maddeleri görüşmeleri esnasında Bakü'yü bunun dışında tutmaya çalışmışsa da fakat başarılı olamamıştır. Nitekim Topçubaşov bu konuda Rauf beye bir soruyla müracaat ederek bu meselenin sebebini sorduğunda, Rauf Bey ona cevaben: "Biz müttefiklerle Bakü hakkında görüşmek istemedik fakat Türk ordusunun Bakü'de bulunduğunu ortaya atarak İngilizler bize bu maddeyi kabul ettirdiler, ne yapalım onlar galip biz mağluptuk",³⁴² açıklamasını yapar.

17 Kasım 1918'de Bakü İngiliz birlikleri tarafından işgal edildi. İngilizler Bakü'yü işgal ettikten sonra ilk işleri mevcut Fethali Han başkanlığındaki Azerbaycan hükümetini tanımak oldu. Hükümetin onlar tarafından tanınması aynı zamanda parlamentonun çalışmalarına devam etmesine müsaade edildiği anlamına gelmekteydi. İngilizler için parlamentonun çalışması asıl maksat değildi, asıl maksat petrol ihraç yolu olan Bakü-Batum hattının güvenliği ve Bolşevik rejimin zayıflatılması için çalışmaları buradan yürütmektir. Bunu başarmak için de ilk önce

³⁴⁰ Hasanlı, a.g.e, s. 153-154.

³⁴¹ İşyar, a.g.e, s. 334-335.

³⁴² Hasanlı, a.g.e, s.155.

Rusya ile Osmanlı devleti arasında “*Kafkas Seddi*” oluşturmak, ikincisi de Rusya’ya karşı enerji ambargosunu uygulamaktan geçiyordu.³⁴³ Kafkas Seddinin oluşturulması en çok Ermenilerin yararına idi. Nitekim söz konusu seddin oluşturulması işinde Ermeniler büyük bir görev üstlendiler. Çünkü Osmanlı birliklerinin de Azerbaycan’dan geri çekilmiş olması onlara serbest hareket etmek imkanı sağlamaktaydı. Bu serbestlikten çok iyi bir biçimde istifade eden Andranik öncülüğündeki birlikler 6 Aralık’ta Şuşa’ya saldırarak burayı işgal ederek binlerce kişiyi katlettiler. İngiliz kumandan Thomson tarafından da Ermeni meselesinin Paris Barış Konferansında masaya yatırılacağı sözünün verilmesi onları bir nebze rahatlatmış ve söz konusu birlikler Zengezur’a doğru geri çekilmişlerdir. Fakat bu söz sadece siyasi bir manevradan ibaret olduğu Thomson tarafından Karabağ ve Zengezur bölgeleri Azerbaycan’a bağlanmış ve Azerbaycan uyruklu bir vali de tayin edilmesi ile kendini ispat etmiştir. Ermenilerin gönlünün almak adına ise Nahçıvan’ın onlara verildiği açıklanmıştır. Nahçıvan’ın Ermenilere bırakılması aslında İngilizlerin bölgede uygulamak istedikleri ince bir siyasetin sonucu idi. Bu ince siyaset “*Kafkas Seddi*” politikası çerçevesinde Azerbaycan ile Anadolu arasında doğrudan bağlantı kesmekten ibaretti.³⁴⁴

1919 yılının ilk yarısı hem Osmanlı devletinin hemde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İtilaf devletlerince işgal edilmiş olması her iki devlet mekanizmasının söz konusu devletlerin kontrolüne girmesine sağlamaktaydı. Gerçekten bu durum özellikle Anadolu’da tepki ile karşılanmış ve buna karşılık Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki “Müdafaa-i Hukuk Hareketi”ni doğurmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi ile birlikte işgalci güçlere karşı büyük bir mücadele başlatılır. Fakat bu güçlere karşı mücadele etmek öyle de kolay olmayacaktır. Çünkü maddi ve manevi bir sıkıntı söz konusudur. Bunun İçin Paşa çareler aramaktadır. Bu esnada Rusya’da Ekim İhtilaliyle beraber iktidarı elinde bulunduran Bolşeviklerin İtilaf devletlerince kendi çıkarları için tehdit unsuru olarak görülmüş olmaları bir anlamda Paşa’da Rusya’ya karşı sıcak bir ilginin oluşmasını sağlar. Aynı zamanda bu durum çok iyi bir fırsattır da. Kemal Paşa Rusya ile ilişki kurmak ve onların desteğini sağlamak adına girişimleri başlatır. Ancak bu ilk

³⁴³ Swyatochowski, **Rus Azerbaycanı**, s. 194.

³⁴⁴ İşyar, **a.g.e.**, s. 336.

girişimler ne şekilde başlatıldığı konusunda kesin bir şey söylemek çok zordur. Çünkü, bilgiler dağınık durumdadır.

Bolşevik hükümet ile kurulacak olan bağıntı konusu çok karışık olmakla birlikte aynı zamanda çok zor görünmekteydi. Çünkü onlarla irtibat ancak iki merkez üzerinden sağlanabilirdi. Birincisi 15. Kolordunun bulunduğu Erzurum veya Bakü'den. Bakü'de mevcut hükümet her ne kadar bağımsız görünseler de aslında daha çok İngiliz Komutanların izni olmadan buradan Bolşeviklerle irtibatı sağlamak çok sıkıntılı görünüyordu. Nitekim Bakü ile sağlanan temas olumsuz sonuçlanmıştır.³⁴⁵ Ayrıca Bakü'deki hükümet erkanı da İstanbul hükümetiyle diplomatik ilişkileri daha sık olmakla birlikte, aynı zamanda burada (yani İstanbul'da) temsilcisi de bulunuyordu. Böylesi bir durum söz konusu iken Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki harekate destek olmaları pek gerçekçi değildi. Fakat coğrafik ortam ve siyasetle ilgili önemli olaylar mevcut Azerbaycan hükümetini yeni milliyetçilik hattını takip ederek kendilerini Osmanlılardan daha çok Türkler olarak gören ve taraftarlarının doğu ve merkezi Anadolu'da toplanan ihtilalcilere taraf çevirmiş olmalarına rağmen Azerbaycan'daki Müsavat hükümetinden yardım ve destek mümkün olmadığı gibi³⁴⁶ aynı zamanda da Türk subaylarını çeşitli vaatlerle ayartmaya çalışmaları Kazım Karabekir'i oldukça sinirlendirdiği aşağıda Rauf Orbay'a gönderdiği telgraftan açıkça görülmektedir;

“Azerbaycan hükümeti veya adamları zabitanımızı bol para vaadile kendilerine celp ve cezp ederek firar ettiriyorlar. Nitekim Nahçıvanlı Büyükhan böyle güzide birkaç zabitemizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal, zaten müheyya-yı firar olan efrada sû-i tesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz-ı hareketlerine karşı şedit davranıyorum.”

Yani Müsavat hükümetinden gerekli yardımı sağlayamayan Mustafa Kemal Paşa hareketi yüzünü Bolşevik yanlısı Sosyalist Himmetçilere doğru çevirmiştir. Himmetçiler aracılığıyla Bakü'deki Bolşeviklerle irtibat sağlanacaktı.³⁴⁷ Buradan anlaşılan o ki, Mustafa Kemal Paşa hareketi temsilcilerinin Azerbaycan Müsavat

³⁴⁵ B. Aslan, **a.g.e**, s. 28-29.

³⁴⁶ Müsavat hükümetinin sakınarak davranmasının sebepleri araştırıldığı takdirde görülüyor ki bunun iki sebebi mevcuttur. 1. Eğer Mustafa Kemal hareketine yardım ettikleri takdirde savaş ile karşı karşıya kalabilirlerdi, 2. Barış Konferansında İngiltere'nin desteğini sağlayacaklarını umuyor olmaları olmuştur. Bkz. Baykara, “Azerbaycan İstiklal Dönemi”, **Türk Kültürü**, N: 79, Mayıs 1969, s. 39-50.

³⁴⁷ B. Aslan, **a.g.e**, s. 31-32.

Hükümeti üzerinde pekte etkili olamadıklarıdır. Nitekim Karabekir paşa Müsavat hükümetini eleştirerek şunları ifade eder:

“5 ve 8 Nisan’da Bakü’de Türk Komünist Fırkası Hey’eti Temsilliyeye müracaat ettikleri halde Müsavat Hükümeti hâlâ bizimle temastan korkuyor, Bolşeviklere karşı ise müdafaa düşünüyordu. Niçin bizden korkuyor, ne ile be nasıl Bolşevik ordusu ile harp edecek?... Bu vaziyette dahi İngilizlerin verdiği direktiften ayrılmamaları idare eden şahsiyetleri ve bunlara müessir olan şeyleri anlamak içi büyük zekâyâ lüzum yoktur...Bu hususta yerinde bulunanların teferruatlı malumatı tarih için kıymetlidir”³⁴⁸.

Bundan sonra Azerbaycan Müsavat Hükümeti gözden çıkarılarak, Bolşeviklerle her ne şekilde olursa olsun irtibata geçmenin yolları aranmaya başlanacaktır. Nitekim ilk resmi irtibat Azerbaycanın başkenti Bakü’de gerçekleşmiş olup, irtibat N. Nerimanov’un başında bulunduğu Hümmet partisi aracılığı ile Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komite elemanları ile olan ilişkilendir. Mustafa Kemal Paşa bu ilişkileri sağlamak adına Dr. Fuat Sabit³⁴⁹ ve Dr. Ömer Lütfi ve akabinde de Halil Paşa’yı Bakü’ye gönderir. Bu ara “*Türk Komünist Fırkası*”da kurulmuştur. Fırkanın kurulmasındaki asıl amaç ilişkilerin daha da pekiştirilmesi için aracı olmasıydı. Baha Sait’te³⁵⁰ bu fırkanın hareket şubesinde görev almıştır.³⁵¹

³⁴⁸ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1990, s. 15.

³⁴⁹ Karabekir onun hakkında “Bu zat mükemmel bir komünist olmuş, avdetinde gizli muhaberat ve icraatta bulunduğu görülerek Şark mıntikasından uzaklaştırılmıştır. Bizim için iş görmeye gönderdiğimiz âli tahsil görmüş bir zatın bu hali ibret alınacak bir hâdisedir” diye yazar. Detaylı bilgi için bkz. Karabekir, **Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, s. 20.

³⁵⁰ Enver Paşanın talimatı ile kurulmuş olan “Karakol Cemiyeti”nin kurucularından ve Merkezi Komite üyelerindedir. 1919 yılının Kasım ayında her türlü yetkiye sahip olduğuna dair belgede verilerek Bolşeviklerle irtibatı sağlamak adına Bakü’ye gönderilir. Baha Sait Bakü’ye geldikten kısa bir zaman sonra Bolşevik temsilcileri ile görüşmelere başlar. Bu görüşmeler akabinde bir anlaşma metni hazırlanır. Anlaşma metninde RSFSCB Halk Komiserleri Sovyeti Rusya Komünist Partisi Kafkas Bölge Temsilcisi ile Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Yürütme Kurulu şahsında Türkiye İhtilal Hareketini temsil eden Geçici Hükümetin Kafkasya temsilcisi Baha Sait arasında Kasım 1919 tarihinde müsveddesi Bakü’de imzalanmıştır. 11 Ocak 1920’de daha düzgün bir hale getirilerek Albay İlyaçev aracılığıyla İstanbulda bulunan Karakol Cemiyetine götürülen bu anlaşma Kara Vasıf tarafından Heyet-i Temsiliye Başkanı M. K. Paşaya tasdik edilmek üzere sunulur. Anlaşmada özellikle, Tüm İslam ülkelerinin Batı Avrupa emperyalizminden kurtarılması, Sovyet Rusya’dan silah, cephane ve para yardımından bulunmasını vaat ederken, Karakol Cemiyeti de Türkiye’de Sovyet Yönetiminin oluşturulması için faaliyeti göstermeyi kabul ediyordu. Bununla ilgili bütün sorumluluk Cemiyete aitti. Fakat bu anlaşma hem M. Kemal hemde K. Karabekir tarafından sert tepkilerine sebep olmuştur. Nitekim onlardan bu konuda olumlu bir müsamaha beklemekte doğru değildi. Kazım Karabekir şunları söylemekteydi:

Karabekir Paşa “ Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı” adlı kitabında gönderilen temsilci heyet arasında bulunan Halil Paşaya bilgi vererek şunları söyler:

“Bolşeviklerin ilk çatacakları cephenin Azerbaycan olacağı pek muhtemeldir. Çünkü Bakü’ye denizden ve karadan hücum edebilirler, Azeriler de en zayıf olduklarından burada kolaylıkla yerleştikten sonra diğer hedeflere saldırırlar. Rusların Bakü’ye inmeleri bence muhakkaktır. Çünkü Rusların bütün fabrika ve vapurları mazot esaslı üzerinedir.Yani Bakü’süz Rusya yaşayamaz. Böyle bir hareket karşısında Müsavat Hükümeti ne yapabilecektir? Onlar bizi ölmüş addediyorlar, bize hiç yardıma yanaşmıyorlar. İstanbul’dan serbestçe zabitlerimizi teşkilatlarına almaları, Nuri Paşanın Batum hapisanesinden sizinle aynı gecede suhuletle Azerbaycan’a firarı gösteriyor ki İngilizler Azerbaycan ordusunu takviye ederek Bolşeviklerle harbe hazırlanıyorlar. Bizimle sulh mes’alesi hallolunmadığı ve bizim kumandanlarımız, bizim adamlarımız tazyik olunduğu halde Azerbaycan’a bu cemilenin başka bir sebebi yoktur. Paris’te tanınmış bir Azerbaycan istiklalini Bolşevikler tanımazsa ne olacak? Sonra en mühimi bir taraftan Bolşeviklerle aramızda set yapmaya çalışıyoruz, bir taraftan memleketimizde bir an evvel Bolşeviklik ilânı için müthiş propagandalar ve tesirler yapılıyor. Bolşeviklerle dost

“Bu ne cur’ettir? Uşak Kongresi de kim oluyor? Orduda kimler acaba malumatta? Kayıtsız şartsız felaketimize sebep olan bu cinayet nasıl işlemişler. Bu muahedeyi te’yit edecek kuvvet nedir? Hususiyle ben doğunun kumandantım benden habersiz neye muvafakat olunabilir?”

11 Nisan 1920’de Baha Sait tarafından 15. Kolordu Kumandanlığına gönderilen mektupta yer alan bazı ifadelerden, bu anlaşmanın Kemal Paşa tasvip edildiğine dair bir mana çıkaran Kazım Karabekir Paşa 12 Nisan’da Kemal Paşaya bir telgraf çekerek şunu sormaktadır:

“İstanbul’dan yüksek adınıza imzalanıp Rus Bolşevik Murahhasına verilmiş olan aslı zati bulunan bir mukaveleden Baha Sait Bey çok bahsediyor. Bunun Rauf Bey tarafından zati alilerine gönderilen mukavele olduğunu zannediyorum. Lüzumundan dolayı bir suretinin acele olarak iş’ar buyrulmasını istirham eyleriz.”

15 Nisanda Mustafa Kemal bu metni Karabekir Paşaya gönderir. 16 Nisan tarihinde de gönderdiği başka bir yazıda da bu metni imza etmediğini, Rauf beyinde hiçbir muamelede bulunmadığını, Baha Sait Beyin ifadelerinin yalan olduğunu, aynı zamanda cemiyet tarafından imzalanmış anlaşmadan da haberdar olmadıklarını ve buna kesin kes muvafakat etmeyeceklerini belirtmiştir. Ayrıca başka bir yazısında Mustafa Kemal Paşa Karabekir’den Baha Sait Bey’in memleketimiz namına hiçbir sıfat ve yetkinsin olmadığını Bakü’ye bildirilmesini de istemiştir. Bu ara RSFSCB Hükümeti tarafından sözkonusu Cemiyet ve onun temsilcilerinin Anadolu hareketini temsil etmedikleri anlaşılmış olduğundan dolayı, Heyeti Temsiliye’den yetkili bir heyetin Rusya’ya gönderilmesi istenmiştir. Hem Mustafa Kemal Paşanın hemde Karabekir Paşanın bu cemiyet temsilcilerinin faaliyetlerine sinirlenmelerine rağmen, aynı zamanda onları kaybetmek te istememişlerdir. Ancak onlar olur dille uyarılmışlardır. Nitekim cemiyet temsilcilerinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin İstanbul Merkez Heyeti olarak görülmesi bunun açık delilidir. Detaylı bilgi için bkz. B. Aslan, **a.g.e**, s. 39-43.

³⁵¹ Feridun Kandemir, **Atatürk’ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, İstanbul 1966. s. 24-25.

*ve hattâ ittifak yapmak zaruriyetindeyiz, fakat Bolşeviklik olmak serî inhilâlimizi ve itilâfin bizi serî imhasını mucip olacaktır. Biz dahilde arkadaşlarımızla anlaştık, Erzurum ve Sivas kongreleriyle de halkla bağlandık. Gerek sizin ve gerekse Berlin’de arkadaşlarımızın ve Azerbaycan’a müessir olabilecek Nuri Paşanın da millî harekâtımıza zarar verecek propagandalarla menfî işlere girişmeniz hem mukaddes gayemiz için ve hemde şahıslarınız için hayırlı olmaz. Biz millî bir hükümet esasına gidiyoruz, bilhassa Enver ve Talât paşaların bizlerden habersiz bir faaliyette bulunmamaları icapeder. Bu hususta kendilerini tenvir etmelisiniz. Azerbaycan’da yapılacak iş ne Bolşeviklerle harbe ve ne de onların bilâ kayduşart Azerbaycanı işgaline mani olarak bir an evvel onlarla Azerbaycan Hükümetini anlaştırmak ve bize şark yolunu serbest bulundurmamak bizim en büyük ihtiyacımızdır”.*³⁵²

Yukarıda da zikredildiği üzere Bakü’ye giden Heyet-i Temsiliye temsilcileri burada çalışmalara başlarlar. İrtibata geçtikleri Sosyalist Himmet Partisi ve Rus Komünist Partisi Kafkasya Bölge Komitesidir. Nitekim Dr. Fuat Sabitin de Bolşeviklerle irtibatı Nerimanov’un başında bulunduğu Sosyalist Parti temsilcileri vasıtasıyla olmuştur.³⁵³ Bu konuda Süleyman Nuri, “Çanakkale Cephelerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler” kitabında şu şekilde bahseder:

“Mustafa Kemal, genç Sovyet Hükümeti ile bir an evvel münasebet kurarak, Anadolu halkının emperyalizm ile mücadelesine yardımını temin etmek için yollar aranmaya başlandı. Bu maksatla.... Dr. Fuat Sabiti Sovyetlerden yardım için Kafkaslar yolu ile Moskova’ya göndermiştir....., tehdit, takip ve hücumlarına maruz kaldığı tehlikeleri de yenerek, güç bela kendini Bakü’ye atabilmiştir. Bakü’ye geldiği ilk günlerde, Pantürkistlerin Bakü’deki muayyen toplulukları bulunan yerlerde pek az görüldükten ve etrafta tanış olduktan sonra Rusya Komünist Partisi Ülke Komitesiyle amele kulübü müdavimi arkadaşlar yardımıyla münasebet kurmaya muvaffak olmuş ve Erzurum Kongresi tarafından Türkiye’de Millî Mücadeleyi yürütmek için gereken ve istenilen para mühimmatı askeriye ve manevi yardımı temin etmek için Moskova’ya mümessil gönderildiğini, elindeki dokümanlara istinaden etraflı izah ve ispat ediyor. Kafkasya ülke komitesinin legal üyelerinden olan Viktor

³⁵² Karabekir, **Enver Paşa ve İttihat Terakki...**, s. 13.

³⁵³ Svyatochowski, **Rus Azerbaycanı**, s. 213.

Naneyşvili ve İsa Davlatov, Mirza Davut Hüseyinov ve diğerleriyle Dr. Fuat Sabitin randevularını, kendi istediği takdirde her defasında ve Bakü'nün muhtelif muntıklarındaki ta ahırlara varıncaya kadar gizli yerlerde emniyetle sağlamak vazifesi de bana havale edilmişti".³⁵⁴

Bu dönem Bolşeviklerle irtibatı sağlayan iki grup sözkonusu olmaktadırki, Birincisi, Karabekir Paşa tarafından gönderilen Dr. Fuat Sabit, Yüzbaşı Yakup, Süleyman Nuri, Dr. Ömer Lütfi, ikincisi ise, Halil Paşa çevresinde toplanan, Baha Sait, Komiser Tahsin, Küçük Talat gibi esirlerden müteşekkildi. Daha sonra her iki grup biraraya gelerek Bolşeviklerle teşriki mesaiye karar verilmiş, ve bunun için de bazı kararlar alınmıştır:

1. İngiliz siyasetinin ateşli taraftarları olan Azerbaycan Hükümetinin en kısa zaman yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşabilecek bir hükümeti iş başına getirmek,

2. Bu maksat için derhal faaliyete geçmek üzere her iki gruptan müteşekkil bir komitenin oluşturulması, bu komite Halil Paşa, Dr. Fuat, Süleyman, Erkanıharp Mustafa, Baha Sait ve Süleyman Beylerden müteşekkil olup aşağıdaki şubelere ayrılmışlardır:

A. Harekât Şubesi: Erkanıharp Mustafa, Baha Sait, Süleyman, Yakup ve üç Bolşevik Rus,

B. Neşriyat şubesi: Şefi Dr. Fuat Bey. Bu şube bir gazete neşredecektir.

C. Propaganda şubesi: Şefi Zor mutasarrıfı Salih Bey.

Sözkonusu grupların ortak anlaşmasından sonra grup arasından seçilenlerden müteşekkil bir teşkilat 18 Ekim 1920'de "Türk Komünist Fırkası" kuruldu. Tevetoğlu bu fırkanın isminin kısaca **T.K.F** olarak yazmakta ve Türk-Sovyet ilişkilerinin ve Lenin ile Mustafa Kemal'in karşılıklı idare ettikleri siyasi ve ideolojik mücadelelerinin birer vasıtası ve neticesidirler.³⁵⁵ Ayrıca bu fırkanın kurulmasındaki asıl amacın Bolşevikler ile irtibatı Karakol Cemiyetine bırakmamak olduğu da düşünülebilir.³⁵⁶

³⁵⁴ Süleyman Nuri, **Çanakkale Cephelelerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul 2002, s. 258-260.

³⁵⁵ Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler 1910-1960**, Ayyıldız Matbaa, Ankara 1967, s. 118, 276-277.

³⁵⁶ Yerasimos, **a.g.e**, s. 10.

2. 2. Azerbaycanın Sovyetleştirilmesi Sürecinde ASSC ile TBMM Arasında İlişkiler

Bir önceki bölümde Azerbaycanın Sovyetleşmesi sürecine geniş bir biçimde değinildiği için bu bölümde üzerinde durulmayacaktır. Daha çok konu başlığından da anlaşılacağı üzere TBMM ile ASSC arasından ilişkiler ele alınacaktır. Yukarıdaki bölümde zikredildiği üzere “Karakol Cemiyeti” ile Bolşevikler arasında görüşmelerin her iki taraflarca anlaşılması ve olumsuz karşılanması Türkiye ile Bolşevikler arasında ilk ilişkidir. Fakat 1920 yılının başlarında Kafkaslar ve Güney Rusya’daki durum değişmeye yüz tutmuş ve Denikin ordusunun mağlup olacağı kesinleşmiştir. Dağıstan direnişisi ve Yeşilordu hareketinin gün geçtikçe gelişim göstererek sola kayması Denikin’i arkadan vurmuştur. Bu durum Bakü petrollerini elinde tutmak, İran ve Irak yolunu kapamak ve Sovyetlerle Anadolu hareketinin birleşmesini önlemek için İtilâf devletlerinin elinde sadece tek bir seçenek bırakır, o da Taşnak, Menşevik ve Müsavatçılara dayanan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile bir set oluşturmaktan ibarettir. İtilâf devletlerince “*Kafkas Seddi*” politikası olarak belirlenen bu politika Türk-Sovyet ilişkilerinin boğazlar ile birlikte en önemli ilkesini de oluşturacaktı. Nitekim İngilizlerin Kafkaslarda umudunu bağladığı Denikin ordusunun mağlup edilmesi daha açık ifadeyle onları Kafkaslardan askerlerini çekmeye iter ve en kısa zamanda Batum’da belli bir kuvvet haricindeki İngiliz askerleri bölgeyi terk eder. 2 Ocak 1920’de Çiçerin’in Denikin askerlerine karşı Azerbaycan ve Gürcistan’dan ortak bir cephe oluşturulmak istemesi artık Kafkasya’da Bolşevik tehlikesinin yakından hissedildiğinin açık bir göstergesiydi. Bu istek İtilaf devletlerini kendi aralarında toplantılar yapmaya iter ve nitekim her iki ülke *de facto* (fiilen) tanınır.³⁵⁷ Bunun hemen akabinde de Curzon Londra’da dışişlerinde kendisine vekalet eden Lord Harding’e bir telgraf çekerek “Kafkas Seddi” politikası hakkında bir karar alınmasını ister.³⁵⁸ Petrolcü ve emperyalist düşüncelerin baştemsilcisi konumunda olan Curzon Kafkasların İngiliz denetiminde kalması için çalışmaktadır. Nitekim bu çalışmasını Bağlaşıklararası Askeri kurula sunarak şunları ifade eder: “Bolşevikler Avrupa’yı altüst etmeyi başaramayınca

³⁵⁷ Hasanlı, a.g.e, s. 375.

³⁵⁸ Yerasimos, a.g.e, s. 106.

Doğuya saldırmak için Müslümanlarla anlaştilar. Denikin'in bozguna uğraması ile Kafkaslar ötesinin bu iki sürünün birleşmesini önlemek için bağlaşıklar tarafından savunulması gereken bir köprü haline gelmekte" olduğunu belirtmekte ve şimdiye kadar Denikin'e gönderilen tüm maddi ve manevi yardımın Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a verilmesini ister. Fakat 12 Ocak'ta toplanan Versailles Askeri Kurulu böyle bir seddin kurulması Avrupalı birliklerin gerçekleştireceğini ve bu konuda maddi ve malî sorunlar çözülsün bile bunların oraya gönderilmesi üç ayı bulacağını açıklar. Aynı gün öğleden sonra toplanan bakanlararası Doğu Komitesinde Wilson, Kafkasların boşaltılması İngiliz kuvvetlerin Filistin-Musul-Hanakin-Birjand hattına çekilmeleri gerektiğini söyler. Ancak petrolcüler grubu kolay kolay boyun eğmeyi kabul etmez ve tüm İngiliz Hükümeti ve Genelkurmayı Paris'te buluşma kararlaştırılır ve Paris'te toplanan toplantıda üç görüş ortaya çıkar.

Birinci görüş petrolcü grubundur. Bu görüş taraftarlarına göre, İran, Irak ve Bakü petrollerini korumak için Kafkasların tamamını tutmak ve Hazar Denizinde donanma bulundurmaktır.

İkinci grup taraftarlarına göre, Bolşevikler karşı set oluşturmak gerekiyordu.

Üçüncü grup taraftarlarının görüşü daha net ve çözüme daha yakındı. Onlara göre, İngiltere'de ekonomik ve sosyal durumun çok kötü olması göz önünde bulundurularak denizaşırı asker harcamak söz konusu olamazdı. Nitekim 19 Ocak'ta Paris'te toplanan İtilâf devletleri toplantısında karar şu şekilde sonuçlandı. Kafkasya'ya asker gönderilmeyecek, sadece silah ve cephane gönderilecekti.³⁵⁹

Bu karar Bolşevikleri çok memnun etmekle birlikte, Kafkasya'nın özellikle de Azerbaycan'ın Bolşevik işgaline açılması için fırsat yaratmıştır.³⁶⁰ Bu süreç Türkiye'den Kafkasya'da faaliyet göstermek için gönderilenler üzerinde büyük etkisi olmuştur. XI. Kızıldunun kuzeyden inmeye çalışması ve Dağıstan'da ortaya çıkan direnişin radikalleşmeye başlaması ile Nuri Paşa ve emrinde bulunanlar oradaki feodal güçlere desteklemeye başlarlar. Nuri Paşa ve emrindekilerin karşı ihtilâlcilerden dolayı Anadolu temsilcileri Fuat Sabit ve Hali Paşa Bakü komünistlerine yanaşmasını sağlayacaktır. Diğer taraftan da İngiliz yetkililer de

³⁵⁹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 116-118.

³⁶⁰ Azerbaycan Cumhuriyetinin Bolşeviklerce işgali süreci bir bölüm olarak anlatıldığından bu bölümde anlatılmayacaktır.

Türkiye'yi Kafkas seddinin bir parçası haline getirmek için uğraş vermektedirler. Nitekim o dönem Erzurum'da bulunan ve bölgede silahları toplamakla görevli Yarbay Rawlinson bu iş için büyük bir çaba harcamıştır. Kazım Karabekir'in o dönemki görüşünde yarbayın etkisi açıkça sezildiği aşağıda vereceğimiz kıssadan anlaşılmaktadır. Karabekir 22 Ocak'ta Ankara'ya gönderdiği raporda:

“Şimdiden direniş karar ve hareketına girişmek ya da söz vermek bile Bolşeviklerin kazanmaları halinde yok olmamız demektir. Bolşevikler kazanmasalar bile vatanımızı kendi elimizle İtilâf hükümetlerine teslim etmek demektir. Şu halde en doğru yol, tarafsızlığı tüm gücümüzle korumamız gerektiğidir. Fakat bu tarafsızlık siyasetini o kadar ustalıkla yönetmek gerekiyor ki, İtilâf devletleri bu işin kendilerinde gerçekten çıkar sağlayacağına inansınlar.” Bu ustalık şöyle olacaktı:

“İtilâfa anlatılacak ki, Bolşevizmi hiçbir şekilde istemeyen Türkiye İtilâf tarafından rahat bırakılırsa tarafsızlığıyla bir set meydana getirecektir. Ancak ne olursa olsun, durum açıklığa kavuşmadan tüm eylem ve olaylar fiilen sınırlarımıza kadar dayanmadan ve hatta dayandığı halde bile güç ve etkilerinin derecesi inandırıcı bir biçimde belirmeden Bolşeviklerin tarafını tutmak memleketin yok olmasıdır”. Nitekim Mustafa Kemal bu telgrafa “yüksek görüşlerinize tümüyle katılırız” cevabını verecektir. Ancak bu cevabın samimi veya diplomatik bir cevap olup olmadığı kesin değildir. Çünkü Mustafa Kemal 5 Şubat'ta durum değerlendirmesi yaparak farklı bir sonuca vararak bir yazı kaleme alarak tüm kumandan ve İstanbulda meclise katılmak üzere bulunan Rauf Beye (Orbay) gönderir. 11 Şubatta Rauf Bey bu rapor çerçevesinde Harbiye Nazırı Fevzi Çakmak ile görüşür. Ondan İngilizlerle açık bir şekilde görüşmesini ve bağımsızlığımızı onaylamaları şartı ile Kafkas durumuna etkili olabileceğimizi ve Bolşevik birliklerinin Kafkas dağları kuzeyinde durdurulması olasılığını anlatmasını ister. Fevzi Paşa ise Rauf beyin dediklerinden de daha ileri giderek I. ve XV. Kolorduların Bolşeviklere karşı savunma amacıyla seferber edilmesi için İtilâf Devletleri katında girişimlerde bulunmaya Vekiller heyetini teşvik etmiştir. Belli bir zaman sonra ileride Ankara'da Başbakan ve Genelkurmay başkanı olacak olan bu kişiler Mustafa Kemal'in önerilerinin tam tersini yaparak ve bunları anlatan Rauf Beyin telgrafının kenarına bir el, “İstanbul'un rapora cevabı hemfikirdir” diye not düşmüşlerdir. Buradan anlaşılan o ki, o dönem yapılacak başka bir yolun mevcut

görülmemesidir.³⁶¹ Karabekir Paşa ise sözkonusu raporu alır almaz Rawlinson ile görüşür. Rawlinson Karabekir'e Aras nehri ve Soğanlı dağlarının iyi bir savunma hattı olduğunu, İngiliz kuvvetlerinin gerekirse onları destekleyebileceğini söyler. Karabekir bu düşüncüyü Mustafa Kemale ulaştırır.14 Şubat'ta Ankara bu metni aldığı teyit eder ve soruları yeniden tekrarlar. Karabekir ise cevabında Rawlinson'la gerçekleştirdiği görüşmede, "Kafkas Seddi" politikasının artık sözkonusu olmadığını bildirdiğini yazar. Olayların bu şekilde hızlı bir biçimde gelişmesi ve Baha Sait³⁶² olayı üzerine Mustafa Kemal, Karabekir ve Halil Paşa'ya Baha Sait'in Anadolu'yu temsil etmediğini bildirmesini ister. Fakat Karabekir'in verdiği cevapta bazı düşüncelerinde değişiklik olduğu sezilir: *"Bolşevizmin bulaşıcı olan güç ve harekâtı er geç memleketimizi de sürükleyecek ve tek aman ve kurtuluşun o güçle beraber kader birliği yapılmasını gerektirecektir. Fakat acele davranmamak gerekmektedir. Bu kesin olarak bilinmelidir ki Bolşevizmin bizi kurtaracak bir biçimde girmesi ve onun gerektirdiği harekâtın yapılması ancak doğu illerinden yani Erzurum kapısından olabilir"*³⁶³

Burada Karabekir'in bir anlaşmanın kaçınılmazlığı karşısında hiç değilse denetimi ellerinde tutmak gayretinde olduğu görülmektedir. Nitekim birkaç gün sonra Ankara'ya çektiği telgraftan da anlaşıldığı üzere: *"şimdiden hiçbir yükümlülüğe girmemek şartı ile Bolşeviklerin bir an önce Güney Kafkasları aşmasını sağlamak için kendilerini bir kurtarıcı gibi bekleyen milyonlarca halkın olduğunu kendilerine anlatmak"* olduğunu yazar. Bunun ertesi günü Mustafa Kemal cevap telgrafında hemen Bolşeviklerle irtibatı sağlamak için bir heyet gönderilmesini ister. Fakat Karabekir ayrıca bir heyetin gönderilmesini uygun bulmadığını, kendisinin devamlı Bakü ile irtibatta olduğunu Mustafa Kemale iletir.³⁶⁴

Fakat artık duraklama zamanı olmadığı açık ortada olduğu görülmektedir. Çünkü son Osmanlı Mebuslar Meclisinin Anadolu'da, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kabul edilen istiklal esaslarını "Misakı Millî" adını verdikleri bir program haline getirmesi üzerine İtilâf devletleri millî hareketi önlemek amacıyla

³⁶¹ Yerasimos, **a.g.e**, s. 118-121.

³⁶² Baha Sait olayı yukarıdaki sayfalarda geniş bir şekilde anlatıldığı için burada üzerinde durulmayacaktır. Detaylı bilgi için bkz. s. 4-5.

³⁶³ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 482-483.

³⁶⁴ Yerasimos, **a.g.e**, s. 122-123.

hazırlanmak üzere olan barış muahedesinin şartlarını kolay bir biçimde kabul ettirmek maksadıyla 16 Mart 1920’de İstanbul’u resmen işgal ettiler. Milliyetçi olarak bilinen münevverleri gözaltına alarak Malta’ya gönderdiler. Aynı zamanda da Mebuslar Meclisini de kapattılar.³⁶⁵ Bu durum Anadolu’nun tutumunda da büyük bir değişikliğin başlangıcı olmuş ve Ankara ile Erzurum arasında yazışmayı hızlandırmıştır. Çünkü Mustafa Kemal olası bir taarruzun doğuya olabileceğini Karabekir’e sormaktadır. Karabekir cevabında henüz İstanbul’daki durumun açıklığa kavuşmadığını, Bolşeviklerle de irtibat kurulamadığını ancak şimdilik Karadeniz kıyılarından bağlantı kurmak üzere Batum’daki yerli hareketten istifade ederek, Bolşevikliğin ilan edilebileceğini yazar. Mustafa Kemal cevaben Batum ve çevresinde Bolşeviklik ilanı konusunda yüksek görüşlerinize tümüyle katıldıklarını bildirir. Ertesi gün Karabekir’e gönderdiği diğer bir yazısında Mustafa Kemal; “Bunun için Bolşevizmin zaten hazır olan memleketimizde ve sınırlarımıza fiilen dayanması için hemen Kafkasların istilâsı ve hatta Bolşeviklerin küçük bir kuvvetle Azerbaycan gelerek Azerbaycanlılarla beraber sınırimıza doğru hareketi amaca varmak için yeterlidir. Azerbaycan ve Dağistan’da Bolşeviklik düşüncesinin egemen olması ve gereğinde Batum Bolşeviklerine yardım edilebilmesinin ve Gürcistan’ın da Bolşevik grubuna sokulmasının sağlanması çok yerinde olur”. demektedir.

Bu esnada Kafkasya’da İtilâf devletlerinin de müdahale edememesi sonucu XI. Kızılordunun bölgede ilerlemeye başlar. Bu durum karşısında iki seçenek karşısında kalan Anadolu hareketi ya Bolşeviklerle beraber veya onlara karşı hareket etmek zorundaydı. Nitekim 21 Mart’ta Trabzon’daki 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey Karabekir’e “Bolşeviklik kisvesi altında” Ermenistan’a karşı bir harekât gerçekleştirilmesini böylece güneye doğru inen XI. Kızılordu ile birleşmeyi önerir. Bunu olumlu telakki eden Karabekir daha beklemeyi uygun olduğunu bildirir. Birkaç gün sonra Karabekir Mustafa Kemal’e yeni bir telgraf çekerek XI. Kızılordunun bir aya kadar Güney Kafkaslara ineceğini haber vererek: “Biz bunları kendi sınırlarımızda beklersek maneviyatımız üzerinde olumsuz bir etki yapacak ve gelen orduyu bize göre üstün duruma getirecektir. Bundan başka Ruslarla imzalamış olduğumuz Brest-Litovsk anlaşmasıyla belirlenen sınırimızı işgal fırsatını kaçırmakla

³⁶⁵ Hasan Refik Ertuğ, **Yeni Türkiye**, Bölüm III, Enver Ziya Karal, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kurulması ve Siyasi Faaliyetleri”, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1959, s. 55.

millet ve tarih karşısında sorumlu oluruz”. Mustafa Kemal bu düşünceye tümüyle katıldığını bildirir.³⁶⁶ 10 Nisan’da Kazım Karabekir’in 17 Mart tarihli mektubunu Halil Paşa’ya götüren Topçu Mülazımı İbrahim Efendi Bakü’den Trabzon’a döner.³⁶⁷ Ertesi gün sunduğu raporda, Bakü’de toplanmış olan Türkiyeli gruplar hakkında bilgiler vererek, XI. Kızılordunun yaklaştığını, Azerbaycan’ın işgalinin çok yakın olduğunu, Ermenilerce olası bir saldırıyı önlemek için Türk ordusunun müdahalesinin yerel komünistlerce arzu edildiğini ve T.K.F’nin oradaki çalışmaları hakkında detaylı bilgi sunmuştur. Ayrıca kaybedilecek zamanın kalmadığı için Sovyetlerle görüşmek üzere bir temsilcinin gönderilmesini de eklemektedir.³⁶⁸

8 Nisan’da Baha Sait Mustafa Kemal Paşa’ya ulaştırılmak üzere bir mektup gönderir. 11 Nisanda sözkonusu mektup 7. alay Kumandanı Rıza Bey tarafından Kazım Karabekir’e ulaştırılır. Şifreli mektupta Azerbaycan’daki genel durum değerlendirilerek şunlar yazılmaktaydı:

*“.....Mustafa Kemal Paşa’ya bildiriniz. Moskova’ya gönderilecek Heyet-i Murahhasasını göndersin. Pek müstaceldir ve lazımdır. Oradan gönderilecek adam titizlikten bulamazlarsa burada Küçük Talat ve ben varım. Kırmızı Ordu’nun bütün Kafkas umuru şimdilik benim mukadderatıma bağlanmış haldedir. Halil Paşa Karabağ’da Ermenilere karşı hareket eden kuvay-ı tanzim ile meşguldür. Nuri Paşa bir ahmak, hain gibi vaziyet-i umumiye-i milliyeyi sarsacak çocukluklar yaparak Azerbaycan hükümeti ve İngiliz taraftarı oldu. Artık o ihtilal kuvvetleri nazarında kirli bir nokta oldu. Maateessüf böyle oldu. Bugün Denikin’in Bahr-i Hazar Filosu Azerbaycan ile birleştiği gündür. Bunun vahameti muhakkaktır. Türkiye’ye muavenet edebilecek Rusya bunu biraz daha kapayacaktır. Amiral Sergiyef, Azerbaycan Hükümeti ve Ermeniler fena halde vaziyeti işkâl ediyorlar. Erzurum’un Ermenileri tevkif etmesi elzemdir. Artık burada Halil ve falan paşalar yoktur. Halil’in de dahil olduğu teşkilat-ı umumiye vardır. Onun vasıtası da benim. Onun için muhaberati olvehile tanzim etsin. Türk Komünist Fırkası adına olacaktır. Vasıtamız Hacı Şahin Beyzade Ahmet Beydir. Rıza Beyin akrabasıdır. Kendisi Batum’dadır”.*³⁶⁹

³⁶⁶ Yerasimos, a.g.e, s. 124.

³⁶⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 581.

³⁶⁸ B. Aslan, a.g.e, s. 51; Yerasimos, a.g.e, s. 125.

³⁶⁹ B. Aslan, a.g.e, s. 51-52.

13 Nisan'da bütün bu bilgiler Karabekir tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya iletilir. Ayrıca Karabekir Bolşeviklerle görüşüp anlaşacak bir heyetin bir an evvel gönderilmesi, bu aracı heyetin Bakü'deki Türk Komünist Fırkasından seçilmesi uygun olduğunu açıklar.³⁷⁰ Ayrıca bu heyete verilecek talimatın ilkeleri de şu şekilde olacaktır:

*“Memleketimiz kapitalist değildir. Çiftçi memleketidir. Fabrikalarımızda yoktur. Emperyalist olan İngiltere ve Fransa âlemi islami Asya'da ve Afrika'da boğmuş ve her yerde esir mertebesine getirmiştir. Binaenaleyh Bolşevik gayelerinde bir milletin diğer millet toprağına göz dikmesini ve emperyalizm tahribatının yıkılarak umum milletleri kardeş gibi yaşatmak varsa biz emperyalist olan bu devletlerin ve hassaten İngilizlerin düşmanıyız ve bu noktalarda Bolşeviklerle nihayete kadar beraberiz. Bizde bir padişahlık ve bir de hilafet vardır. Meşrutî idare bütün mesuliyeti hükümete verdiği cihetle padişahlar gayri mes'ul ve müdahale hakları da yoktur. Bizde ne padişahlık ne de hilafet ile oynanmamalıdır. Çünkü biz padişahlığı ıskat edersek hilafet kalkacak hilafet ıskat edilirse padişahlık kalmayacaktır”.*³⁷¹

22 Nisan'da Karabekir sözkonusu telgraflara cevap beklemektedir. Fakat ertesi gün Anadolu hareketinin kurtuluşu için Bolşeviklerle birlikte hareket etmekten başka bir çarenin kalmadığını bildirir ve acele bir heyetin gönderilmesini ister.³⁷²

Yukarıda da zikredildiği üzer bu dönem bir duraksama dönemidir. Bir taraftan İtilaf devletleriyle birlikte hareket etmek isteyen grup mevcut olmakla birlikte, diğer taraftan Mustafa Kemal ise Bolşeviklerle birlikte hareket etmenin daha mantıklı olacağı görmektedir. Nitekim Mustafa Kemal ile bazı kurmayları arasında bazı anlaşmazlıklarda söz konusudur. Fakat hem İstanbul'un işgali hem XI. Kızıldunun Kafkaslara inmesi, hem Türk-Sovyet ilişkilerinin İttihat ve Terakki tarafından yürütülmesinin tehlike oluşturacağı düşüncesinden sonra kesin bir değişim olur. Zaten bu döneme gelene kadar Bolşeviklerle Mustafa Kemal hareketi arasında doğrudan bir ilişki olmamıştır. Kurulan ilişkiler de daha çok Komünist Partinin Kafkas Bölge Komitesi aracılığıyla Kafkasya'daki Türklerle bazı anlaşmalar

³⁷⁰ B. Aslan, **a.g.e.**, s. 52.

³⁷¹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 586.

³⁷² Yerasimos, **a.g.e.**, s. 126.

yapılmıştır. Birincisi, Dağıstan cephesi idi ki, burada da Nuri Paşa'nın tutumu sürtüşmelere yol açmıştır. İkincisi, Baha Sait ile imzalanan anlaşmaydı. Fakat bu anlaşmayı da ne Bolşevik hükümet ne de Mustafa Kemal tarafından tanınmamıştır. Üçüncüsü ise Türk Komünist Fırkasının Bakü'de Bolşeviklerle yaptığı işbirliğidir.³⁷³

2. 3. TBMM'nin Açılması ile Azerbaycan'ın Sovyet Rusya Tarafından İşgali Sürecindeki İlişkiler

16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal edilmesi, bir kısım münevverin Malta'ya sürgün edilmesi, mebuslar meclisinin kapatılması akabinde Mustafa Kemal, Türkleri sindirme politikası olan bu haksız hiddet darbesine karşı fevkalade yetkilere sahip meclis toplamak ve Anadolu'da meskun İtilâf subaylarını tevkif etmekle cevap vermek kararına gelir. İstanbul'dan kaçıp kurtulanlarla birlikte 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini kurdular. Nitekim kurulan yeni kurucu meclis yetkisi, yasama ve yürütme kudretini de eline almış oldu. Meclisin reisi aynı zamanda Hükümetin de reisiydi. Böylece saltanat ilga edilmedi, ama millî, demokratik ve İhtilâlcî yeni bir Türk devleti kurulmuş oldu. Meclisin kurulması üzerine reisliğe seçilen Mustafa Kemal, yabancı devletler birer nota göndererek onları yeni hükümetin kuruluşundan haberdar ederek bundan böyle tek muhatap merciin bu hükümet olduğunu bildirdi.³⁷⁴

Kurulan yeni devletin iç politikada olduğu gibi dış politikada da yeni ilkelerin kabul edilmesi gerekiyordu. Çünkü mecliste toplanan bütün milletvekillerinin tek ortak noktaları vatanın kurtarılması idi. Nitekim bu amaç çerçevesinde ilk diplomatik temas Sovyetler Birliği ile oldu.³⁷⁵ Bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere henüz 26 Nisan'da³⁷⁶ Karabekir tarafından hazırlanan taslak esas alınarak aynı

³⁷³ Detaylı bir bilgi için bkz: Yerasimos, **a.g.e.**, s. 125-128.

³⁷⁴ Hasan Refik Ertuğ, **Yeni Türkiye**, Bölüm III, Enver Ziya Karal, "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kurulması ve Siyasi Faaliyetleri" ..., s. 54-55.

³⁷⁵ Hasan Refik Ertuğ, **Yeni Türkiye**, Bölüm I, Ahmet Şükrü Esmer, "Türk Diplomasisi" (1920-1955), s. 68.

³⁷⁶ Emperyalist hükümetlere karşı harekatı ve bunların hakimiyet ve sömürüsü altında bulunan ezilen insanların kurtuluş gayesi yüzünden Bolşevik Ruslarla çalışma ve hareket birliğini kabul ediyoruz. Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri harekât yapar veya takip edeceği politika ve göstereceği tesir ve nüfus ile Gürcistan'ın da Bolşevik birliğine girmesini ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlara karşı harekata başlamasını sağlarsa, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine bir askeri harekatı yönetmeyi de Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler grubuna sokmayı üstüne alır.

gün Erzurum'a gönderilir. Mustafa Kemal imzalı bu metnin başlığı yoktur. Karabekir bu metne; "Türkiye Büyük Millet Meclisinin Moskova Sovyet Hükümetine Birinci Önerisidir" başlığını koyarak Halil Paşa grubunun Bakü'de kurduğu "Türk Komünist Fırkası"na gönderir. Ayrıca Fırkaya da bir mektup yazarak bunları Trabzon'a 3. Fırka kumandanlığına gönderir. Söz konusu metin orada kağıda geçirilecek ve fırka mühürü ile mühürlendikten sonra Binbaşı Ali Rıza Bey eliyle Bakü'ye götürülecek ve Bakü'deki Komünist Fırka aracılığı ile Moskova'ya iletilmesi istenecekti. Fakat aynı gün XI. Kızılordunun Bakü'yü işgal etmiş ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurmuştur³⁷⁷. İngilizler bunun üzerine Batum yolunu kapatır. Haliyle

Önce millî topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri kovmak ve ileride emperyalizme karşı meydana gelecek ortak mücadelelerimiz için iç kuvvetlerimizi kurmak üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak sayıda cephane ve diğer savaş, makine aletler ve sağlık malzemesinin ve yalnız doğuda harekât yapacak kuvvetler için yiyeceklerin Rus Sovyet Cumhuriyetince sağlanması rica olunur". Yerasimos, **a.g.e**, vesika N: 39, s. 232.

³⁷⁷ Mirza Bala "Millî Azerbaycan Hareketi" adlı kitabında bu konuyu geniş bir biçimde ele alarak işgale iştirak etmiş olan bir Türk zabiti tarafından yazılmış rapordan şöyle aktarıyor: "...Trabzon'dan geçerken fırka kumandanlığı vasıtası ile Anadolu Heyet-i Temsiliyesinin memleketin tahlisi için Bolşeviklerle tevhidî mesaiye karar verdiği anlaşıldığından Azerbaycan'a vasıl olduğumuz andan itibaren Kafkasya Merkez Komitesi ile (Rusya Komünist Fırkasının Kafkasya Merkez Komitesi ile) teşriki faaliyet edilmiştir. Erkanı Harp Yüzbaşısı Mustafa Şevki Bey Komite'nin hareketi ihtilaliye şubesine, yüzbaşı İhsan Bey istasyon ve civarı kumandanlığına, Mülazımı evvel Bahaddin efendi Çornigorod (Kara şehir) fabrikalar mıntıkası kumandanlığına, mülazımı evvel Vehbi Efendi, Tağıyev fabrikası kumandanlığına komitenin emriyle tayin edilmişlerdi..., Halil Paşa kumandanlığının Moskova'ca kabul edilip edilmeyeceği anlaşılacak üzere bir kurye ile kırmızı ordu karargahına bildirilmiştir. Bir müddet sonra buna ret cevabı verildiği halde keyfiyet Halil Paşa ve arkadaşlarından gizletilmiştir. Halil Paşanın Dağıtsana giderek kırmızı ordunun başına geçmesi ve Kafkas Merkezi İhtilal Komitesinin işbu kat'i teklifinin Moskova'ca reddedilmek imkanı olmadığı Moskova hükümet vekili Viktor tarafından dermeyan ve komite âzası tarafından tasdik ve teyit edildi. Hemen o gün Dağıstan'a hareket eden Halil Paşa, daha yolda iken kırmızı ordu 26 Nisan akşamı Azerbaycan'ın hududunu geçerek Bakü üzerine yürümeğe başlamıştı. Dahili ihtilal ile bir iş yapılamadığından Kızılordu, daha aylarca evvel karar verdiği şekilde, Azerbaycanı sadece işgal edecekti". Bu konuda bir rapor sahibi: "Türk azasının malumat ve muvafakati olmaksızın ordunun Azerbaycan'a karşı hiçbir hareket yapamayacağı merkeze komitesince bize temin edildiği halde, bu haber işin içinde samimiyet olmadığı ve iki taraflı çalışıldığı ve mahzen Türk nüfusundan istifade edilmek maksadıyla bizim birer alet gibi istihdam edildiğimiz kanaatini verdi. Ve şafakla beraber iki zırhlı trenin karşısında hiçbir mukavemet olmadığı halde istasyonları bombardıman ederek ilerlediği görüldü. Bu hali gören köylüler taraf-taraf müsellâhen toplanarak mukabeleye şitab ediyorlardı. Bunun üzerine Halil Paşa tarafından Azerbaycan zırhlı treninin mukabile etmeyerek şeran Bakü'ye avdeti emredildi ve tren avdet etti. Toplanan ahaliye vesayede bulunularak dağıtıldı. XI. Kızılordunun kumandanı Levandovski'ye mülaki olundu. Miralay Skaçkov tarafından Levandovski'ye Halil Paşanın Kızılordu kumandanlığı deruhte etmesi hakkında komitenin kararı tebliğ edildi. Levandovski kendisine Moskova tarafından böyle bir emir verilmediği, ordusu ile eski Osmanlı-Rus hududuna kadar ilerleyeceğini ve Hali Paşa'nın Moskova'ya gitmesi çok münasip olacağını dermeyan etti. Paşa da muvafakat etti..., Yazar ayrıca Halil Paşa hakkında paşanın arkadaşlarından Talat beyin İstiklal mahkemesinde bulunduğu itirafı şu şekilde aktarıyor: "Kazım Karabekir Paşa ve fırka kumandanı Cavit Bey, Halil Paşa ve sairlerine yazdıkları müteaddit mektuplarda bir an evvel Bolşeviklerle teması emir ve bu emrin, her ne pahasına olursa olsun icrasını ısrar ediyordu. Halil Paşa ve arkadaşları da Azerbaycan muhalif firkalarına "siz doğrudan doğruya Müsavat" harici firkalarla birleşmek sureti

kurye de Bakü'ye geçemez.³⁷⁸ Bazı araştırmacılara göre söz konusu mektup Azerbaycanın Sovyetleştirme sürecine çok önemli bir rol üstlendiğidir. Fakat bunlar yanlıştır. Çünkü mektup Azerbaycanın işgalinden iki gün önce kaleme alınmış ve Azerbaycanın Sovyetlerce işgalinden sonra Lenin'e ulaşmıştır. Ayrıca bu mektup yön belirlemekten başka hiçbir rol oynamamıştır.³⁷⁹ 5 Mayıs 1920'de Karabekir bu metnin ikinci bir mektup yazarak Bakü'de Komünist Fırkasına ulaştırmak amacıyla Beyazıt'taki 11. Fırkaya göndererek iki subay aracılığıyla Nahçıvan yolu ile Bakü'ye

ile Nesip bey hükümetini devire bilirsiniz tavsiyesinde bulmuyorlardı..., Hükümeti bu şekilde deviren Halil Paşa ve arkadaşları Bakü halkının müthiş heyecanı ile karşılaşmışlardı. Hadisata bizzat iştirak etmiş bir Türk zabıtanın raporundan iktibasla yazar şöyle aktarıyor: "Azerbaycan dahilindeki taraftarları münhasıran Bakü şehrinde olmak üzere 8-10 genç münevverle üçyüz ameleli tecavüz etmeyen müslüman Bolşeviklerin, ahali üzerinde hiçbir tesir ve nüfusu olmadığından, Bakü şehri dahil olmak üzere pek müheyyiç bir halde ayaklanan halkı tatmin için mevki iktidara gelen İhtilal Komitesi, gelen kırmızı ordunun Anadolu'ya muavenete gideceğini, Türklerle Bolşeviklerin müttefik olduğunu, komiserlerin kamilen müslüman olduğunu, Bakü vali ve kumandanlığına Osmanlı zabitanından yüzbaşı Rıfat Beyin tayin edildiği ve Bakü'ye gelen kırmızı ordunun bir kaç gün misafir kaldıktan sonra Ermenistan üzerine yürüyeceğini ahaliye temin etmiş ve Osmanlı zabitan ve muallimleri otomobillerle sokak-sokak dolaşarak aynı nakaratı tekrar suretile efkârı teskine çalışmış ve muvaffak olmuşlardı" Detaylı bilgi için bkz. M. M. Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 186-202; Halil Paşa hakkında Cebesoy "Moskova Hatıraları" adlı kitabında ise Halil Paşa ile görüşüğünü ve bu konuda Halil Paşa'nın şunları ifade ettiğini yazmaktadır: "...Mustafa Kemal Paşa Halil Paşa ile Sivas'ta görüşür ve ona yeni görevi hakkında bilgiler verir ve oradan Erzurum'a doğru yola çıkarılır. Halil Paşa Erzurum'da şark cephesi karargahında misafir edilmiş, fakat Kazım Karabekir Paşa teftişe çıkmış olduğu için kendisiyle görüşememiştir. 1919 yılının son aylarında Cenubi Kafkasya'da bazı müşkülata uğramış ve nihayet Bakü'ye varmıştı. Bu sırada yeğeni Nuri Paşa'nın Dağıstan'da olduğu haberini alır". Bundan sonra Halil Paşa Bakü'yü şöyle anlatır: "Bakü'yü terk ettiğim tarihten itibaren oralarını bir hayli değişmiş buldum. Filhakika memleket henüz Sovyetize edilmemişti. Fakat yekunu bir hayli fazla olan Bakü amelesinin mühim kısmı Bolşevikleştirilmişti. Millî ve mahalli hükümetin elinde asayişini temin edecek kuvvet yoktu. Hariçten gelecek bir tecavüze karşı duracak bir vaziyette de değildi. Derbendin şimalinde X ve XI. Kızılorduların şimendifer hattı boyunca Bakü'ye doğru ilerlediği haberleri Azerbaycan'da huzursuzluk yaratıyordu. Diğer taraftan "Kızılordulardan korkulacak bir şey yok, bunlara Halil Paşa tayin edilmiş" gibi şayialar çıkartılarak Azerbaycanlıların mukavemetlerini kırmaya çalışılıyordu. Hatta bana yerliler tarafından bir çok müracaatlar olmuştu. "Ne için Kumandayı almıyorsunuz" gibi sualler karşısında de kalmıştım Hem Bakulülerin telaşını teskin etmek ve hem de Kızılordu'ya kumandan tayin olunacağım hakkındaki şayanın içyüzünü anlamak ve fırsat bulabilirsem Moskova'ya kadar gitmek için Bakü'den ayrıldım, şimale doğru çıktım. Bir müddet sonra karşıdan bir askeri trenin geldiğini ve sebepsiz olarak trenden her iki tarafa topçu ateşi açıldığını görmüştüm. Nihayet iki tren durunca karşı tarafa geçtim. Kendimi tanıttım. Bakü'den geldiğimden haberi varmış, iyi muamele ettiler. Nereye gittiklerini sordum. Cenubi Kafkasya amele ve proletaryasının arzuları üzerine evvela Bakü'ye gideceklerini ve sonra da Cenubi Kafkasya'nın diğer şehirlerine uğrayacaklarını söylediler. Kumandanları Levandovski adında bir zattı. Askeri mesleğinden yetişmemişti. Onlar da şimale hareketimin sebebini öğrenmek istediler. Kızılordu kumandanının kararı kat'i idi. Bakulülere bir şefaetim olmayacağını anlıyordum. Bakulüler namına Kızılordu nezdinde kendimi Ankara mümessili olarak takdim ettim. Refakatime bir mihmandar verilmesi ricasında bulundum. Eski miralaylardan İskoçiko adında bir zatı yanıma verdiler ve Moskova'ya hareket eden bir trende yer ayırdılar. Uzun seyahatten sonra Moskova'ya geldim". Daha geniş bir bilgi için bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 74-76.

³⁷⁸ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 148-149.

³⁷⁹ Protokolü VNST (Velikoe Naçionalnoe Sobranie Turçii), 14 Sesiya ot 11 May 1920, N:71, s. 291-300.

iletmesini ister. Burada 28 Nisan tarihli mektubundan farklı olarak Binbaşı Ali Rıza Bey'in aracılığından vazgeçildiği de bildirilmektedir.

Diğer nüsha ise doğrudan Kurye teğmen İbrahim Efendi vasıtasıyla 8 Mayıs'ta Moskova'ya gönderilir ve Haziran ayında Çiçerin'in eline geçer.³⁸⁰ Fakat bu mektubun Azerbaycan ile ilgili bölümünün bir anlamı kalmadığı aşikardır. Çünkü Azerbaycan Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiş ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.³⁸¹ Bu gelişme üzerine Kazım Karabekir harekete geçmek ister ama bu hareketlerin resmi olması da gerekmektedir. Nitekim 3 Mayıs'ta Ankara hükümeti kurulur ve dışişleri bakanlığına Bekir Sami Bey getirilir. Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) iktisat bakanı olur. 5 Mayıs'ta ilk bakanlar kurulu toplanır ve Bekir Sami Bey ile Yusuf Kemal Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırılır.³⁸² Aynı tarihte Karabekir Bakü'de bulunan Türk Komünist Fırkasına bir mektup göndererek:

“Büyük Millet Meclisi, Azerbaycan Hükümeti nezdinde teşebbüsünü lazimedeki bulunarak mümkün olan muavenet-i nakdiyenin icrası ve hatta istikraz akdi hususunun temini heyeti muhteremelerinden rica etmektedir”. Fakat bu yazının bir anlamı kalmamıştır. Çünkü bütün sorumluluk Moskova'nın eline geçmiştir. Nitekim böyle bir durum karşısında Ankara'daki heyet 11 Mayıs'ta, Bakü'deki Halil Paşa ve Fuat Sabit te 15 Mayıs'ta Moskova'ya hareket ederler. Ankara'dan hareket eden heyet çok gecikmektedir. Nitekim onların Erzurum'a varmaları 25 Mayıs'tır³⁸³. Fakat

³⁸⁰ B. Aslan, **a.g.e**, s. 63; Yerasimos, **a.g.e**, s. 149.

³⁸¹ B. Aslan, **a.g.e**, s. 64.

³⁸² Yusuf Kemal Tengirşek, **Yusuf Kemal, “Vatan Hizmetinde”**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 146.

³⁸³ Tengirşek bu yolculuğu şöyle anlatmaktadır: “ Erzurum'a vardık. Orada Karabekir Paşa ile buluştuk. Heyetimizin doğruya doğru yola devam etmesi olanaksızdı. Çünkü yollar Ermeniler tarafından kapatılmıştı. Nitekim Bolşevik memleketine giden yoldan bahsedilirken Paşa: “Ben bayırın dibindeyim bir yer göremiyorum. Üst tarafa tepeye çıkmak istiyorum ama Ankara'dan henüz müsaade almadım. Sizde buna lüzum görüyorsanız gelin üçümüzün imzasıyla Ankara'dan bir daha izin isteyelim” dedi”, Tengirşek devamla, Paşa bu sözleriyle askeri seferber edip Sarıkamış'a, Karsa gitmek istediğini anlatıyordu. Biz garptaki düşmanlarla uğraşırken bu taraftan yani arkamızdan bir ikinci cephenin açılması muhtemeldir. Onun için bu harekete lüzum vardı. Bekir Sami Beyle beraber Paşanın teklifini kabul ettik. Üçümüzün imzası ile seferberlik için Ankara'dan müsaade istedik. İzin geldi. Ordu seferber edildi. Bizim heyet de ordu karargahı ile beraber hududa, Horum düzüne, Ahmetmuhtarpaşa tepelerinin bulunduğu yere gittik... O zaman Taşnak hükümetinin idaresinde bulunan Ermenilerle bir iki ufak çarpışma oldu. Hatta Bekir Sami Bey Hariciye vekili olarak protestomu bir de nota verdi..., Taşnak ta olsa Ermeni devletine karşı hareketimize Rusya'nın ne diyeceği belli değildi. Bundan dolayı Ankara bile hemen yolumuza devam etmeliğimizi emretti. İki yol vardı. Deniz yolu, Aras yolu... Bekir Sami Bey denizden gitmek istemiyordu. Aras yoluyla gitmeyi kararlaştırdık. Hareketimiz sabahı Kazım Paşa İstanbul'dan gelen gazeteleri bana vermişti. Birinde Sevr Muahedesi projesi sureti, öbüründe birçok arkadaşlarla beraber Bekir Sami Beyin ve

Bakü'deki Halil Paşa heyeti ise 16 Mayıs'ta artık Moskova'ya ulaşmışlardır. Daha önce kendisinde söz edildiği Kurye İbrahim Efendi de birkaç gün sonra Ankara'nın resmi önerisi ile birlikte Moskova'ya gelir. Bu öneri doğrultusunda Halil Paşa ve Fuat Sabitin Çiçerin ve Karahan ile gerçekleştirdiği görüşmede onlara anti-empyalist bir cephe önererek silah ve maddi yardım istenir. Ayrıca da Anadolu'dan bir heyetin dostluk ve ittifak anlaşması yapmak amacıyla geleceğini söylemesi üzerine Çiçerin doğuda millî hareketlere yardım etmeye kararlı olduklarını, ancak verecekleri silahların bir gün kendilerine karşı yöneltmesinden çekindiklerini açıklar. Halil Paşa ile orada bulunan Fuat Sabit ise Anadolu hareketinin niteliği konusunda ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Çiçerin bu konuda bir rapor ister, Fuat Sabit bunun üzerine 24 Mayıs'ta Anadolu hareketinin ideolojisi niteliğindeki ilk raporu Çiçerin'e sunar. Bu ara yani ayın 27'sinde Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla beraber Almanya'ya kaçmış olan Cemal Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Bedri Beyler de Moskova'ya gelirler. Bu peş peşe Moskova'ya gelinmeler bir ilişkisizlikten kaynaklanıyor olması gerek ki, ayı tarihte Türkistan'da bulunan Mustafa Suphi ve arkadaşları da Azerbaycan'da Sovyet İşgali yapılması üzerine Bakü'ye geçerler.

Yukarıda sözkonusu Halil Paşa ve Fuat Sabit ile Rus heyeti arasında görüşmeler sonucu yardım konusunu görüşerek karara bağlamak konusunda Harbiye Komiseri Kamenev³⁸⁴le görüşülmesi tavsiye edilir. Nitekim Kamenev'le bu konu

benim idamımıza karar verilmiş olduğu yazılıydı. Daha detaylı bilgi için bkz: Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 146-148.

³⁸⁴ Cebesoy, "Moskova Hatıraları" adlı kitabında yardım konusunda şunları yazmaktadır: "... 23-24 Şubat gecesi Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e mülaki olduğumuz zaman, askeri hususların iki gün zarfında harbiye Komiserliğinde ve başkumandanlığında görüşülerek kararlaştırılmasını teklif etmiş ve biz de bu teklifi kabul eylemiştik. Askeri hususları ikiye ayırmıştık. Birincisi askeri olacak maddi yardımdı. İkincisi ise, icabında iki taraf ordularının müttefik orduları gibi hareketlerine lüzum görülecek bir durum olup olmadığı keyfiyeti idi. Askeri yardım için bir liste hazırlanmıştı. Bu liste muhteviyatına göre, askeri mütehassıslarımız ile Rus zabitleri arasında müzakere yapılacaktı. O tarihlerde Sovyet Harbiye Komiseri Lev Davidovitch Trotski idi. Fakat Trotski Moskova haricindeki teftiş seyahatleri sebebiyle yerine muavini genç Skalanski yoldaşı bırakmıştı. Skalanski meslekten yetişmiş bir asker değildi. Fakat askerlikte ünsiyet peyda etmişti. Başkumandan, Çarlık ordusunda kaymakamlığa kadar yükselmiş harbiumumide fırka kumandanlığı yapmış Kamenev adında bir zattu Bizim tarafımızdan, askeri mütehassıs olarak Erkanıharp Kaymakamı Seyfi (Seyfi Düzgören), Büyük elçilik ateşemiliteri Erkanıharp Binbaşı Saffet (Milli Müdafaa Vekili rahmetli Saffet Arıkan), ve muavinleri Erkanıharp Yüzbaşı Kemal (rahmetli General Kemal), Erkanıharp Yüzbaşı Mithat (Sayın Mithat Erman) beyler memur edilmişlerdi....

" Rusya listemizde yazılı olup harp maddelerini ya Rus limanlarında veyahut Rus şimendiferinin müntehasında Türk memurlarına teslimi taahhüt edecekti. Bir muhtelit Türk-Rus komisyonu, onların nakliyatı ile ve hangi Rus limanında veyahut Rus şimendiferinin sonunda teslim edilmesi işiyle meşgul olacaktı. Daha geniş bir bilgi için bkz. Cebesoy, "**Moskova Hatıraları**", s. 186-188.

görüülür ve bir milyon altın lira, 60.000 tüfek, 180 milyon fişek, 108 sahra topu ve 12 ağır top yardımı yapılması kararlaştırılır. Lakin bu yardımın gizli tutulması ve açıklanmaması kararı verilir.³⁸⁵

Rusya'dan yardım sözü alan TBMM Hükümeti bu yardımı Sovyet Azerbaycan'ından da beklemektedir. Fakat Gence'de vuku bulan Azerbaycan Millî Ordusu'nun Gence Alayının Bolşeviklere karşı başlattığı isyan³⁸⁶ (25-26 Mayıs) her ne kadar Bolşevik Ordusu tarafından bastırılmış olsa da bu isyan etraf kazalara da sıçramıştır. Söz konusu ayaklanmalara Nuri Paşa ve bazı Türk subaylarının da katılması Anadolu hareketi tarafından endişe ile karşılanmıştır. Nitekim Kazım Karabekir Paşa, Kurmay başkanı Albay Kazım Beye (Nuri Paşanın Eniştesi)³⁸⁷:

*“Derhal Nuri Paşaya yaz, eğer elindeki kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi halde vatan aleyhinde düşmanlarımızla hareket ediyor cürmüyle suçlanmaktan kendini kimse kurtaramaz”*³⁸⁸ şeklinde emrettiği görülmekle beraber diğer taraftan da Halil Paşa'ya “firka aracılığıyla Bakü'de Halil Paşa isal edilecektir” başlıklı telgraf çekerek şunları söylemektedir:

“...Bilhassa şimdiye kadar Rusya'da kalan üseramızın teçhiz olunarak iade edileceğine pek sevindik. Memleketimizin her köşesinden zorla ve muharebe ile Anadolu'muza girmek isteyen İtilâf kuvvetlerine karşı son nefese kadar dayanmak ve yurdumuzu istilalarından kurtarmak için askere son derece muhtacız. İran'da ve Irak'ta Türk kanı dökülmesine artık ne ırkımızın tahammülü ne de içinde bulunduğumuz müdafaa-i vatan ihtiyacının müsaadesi yoktur. Bu Osmanlı evlatlarını mümkün olduğu kadar çabuk, taze kuvvet halinde hududumuzun en yakın yerine getirmek millete ve vatana en büyük hizmet ve yardımdır. Bugün her işten ve her teşebbüsten evvel milletimize şarkta Bolşeviklik ve müslüman yolunu açmalıdır. Para, silah ve cephane ihtiyacımız malumunuzdur. Ana vatana serian bir yol açmadan Irak ve Hint seferleri bizden ziyade başkalarının nef'ine olur. Ne yapıp yapıp aramızdaki manianın kırılması ve bize şark yolunun açılmasını temin ediniz. Bu mania maatteessüf en esaslı olarak yine kendi asker ve zabitlerimizin başta Nuri Paşa olduğu halde Karabağ'da Bolşevikler karşı muharebe etmeleri ile vücut

³⁸⁵ Yerasimos, a.g.e, s. 149-153.

³⁸⁶ Bu isyan etraflı bir biçimde “Gence İsyani” bölümde anlatılmıştır.

³⁸⁷ B. Aslan, a.g.e, s. 64-65.

³⁸⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, 772.

bulmuştur. Bütün mesai ve arzularımız hilafına olan bu hadisatı müessifeden dolayı Bolşevikler nezdinde hakkımızda şüphe ve tereddüt hasıl olmamasını temin ve kendileriyle bir gün evvel birleşmemiz için her yerde bizi düşünmenizi ve bütün nüfus ve kuvvetinizi istimal buyurmanızı milletimizin mevcudiyet ve bekası namına istirham ederim Paşam”³⁸⁹

Sözkonusu karşılıklı görüşmeler (Mustafa Kemal Paşa ve Halil Paşa arasındaki) sürerken bir yandan da 9 Haziran’da Nuri Paşa Bolşeviklere yenik düşmesi akabinde Arası geçerek İran’a sığınır. Ama ortam bununla yatışmaz. Bir yandan Nahçıvan’daki feodal unsurların kışkırtılması, diğer yandan da Ermeni ordusunun baskısı ile o noktada bir set oluşturulmak istenmekteydi. Sözkonusu seddin oluşturulması yardımın gecikmesine de sebep teşkil etmekteydi. Anadolu yolunu kapamak isteyen Ermeniler İngilizlerin de etkisiyle 6.000 kişilik Kızılordu birliklerinin Zengezur ve Nahçıvan’a geçmesini engellemekteydi. Bunun üzerine Şant başkanlığındaki Ermeni heyeti Moskova’ya davet edilir Haziran sonuna kadar görüşmeler devam edilir. Sonuç olarak Ruslar Ermenilerin Doğu Anadolu konusunda arabuluculuk yapmak şartıyla yolun açılması karara bağlanır. Şant 1 Temmuz’da bu öneriyi Erivan’a iletir. Ertesi gün Halil Paşa Bakü’ye doğru yola çıkar. Yanında Elçilik katibi Y. Y. Upmal, Angarski başkanlığında Sovyet heyeti, Legran (Ermenistan ile görüşmeler yapmak için yetkili), Bahattin Şakir ve Anadolu’ya para yardımı olarak 125.000 altın ve Çiçerin’in M. Kemal’e bir mektubu vardır. Bu ara Kafkaslardaki gelişen olaylar karşısında Karabekir bazı önlemler almak kararına gelir ve Bakü’ye bir kurye gönderir. Kuryeye üç mektup verilir. Mektupların birincisi XI. Kızılordu Kumandanı Levandovski’yedir. Mektupta İngiliz maşası olarak nitelendirdiği İstanbul hükümeti subayları ile hiçbir ilişkilerinin olmadığını, iki ordunun biran önce birleşerek hareket etmesi amacıyla XI. Kızılordunun Zengezur’u, Türk birliklerinin de Nahçıvan’ı işgal etmelerini ister. İkinci mektup Azerbaycan Harbiye Komiserliğine yazılıydı. Mektupta, Ermenilerin saldırısına karşı ortak bir hareket önerilmekteydi. Üçüncüsü son mektup ise Bakü’de bulunan Halil Paşayaydı. Aslında burada Halil paşadan istenen İran ve Hindistan ihtilâllerinden önce en önemli işin Türk-Sovyet yolunun açılması olduğudur. Yapılan bu girişim Ankara’nın

³⁸⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 759.

talimatı üzerine yapılıp yapılmadığı bilinmemekle birlikte, aynı zamanda Beyazıt'taki XI. Fırkaya bağlı müfreze Nahçıvan'a gönderildiği kesindir. Fakat Taşnak hükümetinin İngilizlerin etkisiyle Zengezur ve Nahçıvan'ı Kızılordu'ya açmayı reddeder. Ama Ermeniler anlaşmaya yanaşmamakta ısrarlı oldukları görülmektedir.³⁹⁰ 5 Temmuz'da Levandovski kumandanlığındaki XI. Kızılordu birlikleri Şuşa'dan Zengezur'a bağlı Goris kentine doğru hareket eder ve 8 Temmuz'da Goris'i alır ve bunun akabinde Ermeni birlikleri Batıya doğru çekilmek zorunda kalırlar. Fakat Moskova hükümeti buna taraftar görünmemektedir. Bu ara Kafkaslarda bulunan İtilâf devletlerinin Polonya ordusu aracılığı ile saldırıya geçmeleri onları Kafkaslarda bulunan askeri birliklerinin Polonya cephesine sevk edilmesi bölgede geçici de olsa barışçıl çözüme yardımcı olmuştur. Zengezur ve Nahçıvan Ermenilere bırakılmasına karşılık, Ermenilerden Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunu kullanma izni alınması düşünülmüş ve acele olarak Orconikidze Bakü'ye gönderilmiştir. Bu ara Karabekir'in gönderdiği kurye İbrahim efendi de Bakü'ye varmış Karabekir'in Levandovski'ye yazdığı mektubu ona verir.³⁹¹ Aynı günlerde Halil Paşanın yaveri Naim Cevat Bey Goris'e varır ve Nahçıvan'daki Türk müfrezesinin yardım isteğini Kızılordu temsilcilerine iletir. Halil Paşa ve yanındaki grup bu ara Bakü'ye varmış ve Orconikidze'yi beklemektedirler. Nitekim Orconikidze 15 Temmuz'da gelir ve görüşmelere başlanır. Fakat Orconikidze'nin Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenilere bırakılması fikrine Halil Paşa karşı çıkarak reddeder. sonuç olarak Goris-Nahçıvan yolunun açılması için çalışmalar yapılması kararlaştırılır.³⁹² Nitekim 19 Temmuz'da Petrograt'ta açılışı yapılan ve 23 Temmuz-7 Ağustos tarihleri arasında Moskova'da devam ettirilen "Üçüncü Enternasyonal İkinci Kongresi"nde alınan Lenin'in tezleri, gerek Sovyet Rusya gerekse de Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Türkiye'ye yönelik politikalarını belirlemede çok önemli etkileri olmuştur. Kongrede kabul edilen Lenin tezi şu şekildeydi:

³⁹⁰ Mehman Ağayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında TÜRKİYE AZERBAJCAN İLİŞKİLERİ**, İG Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 185-192.

³⁹¹ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 163-164.

³⁹² Bu konu geniş bir biçimde "Nahçıvan'da Sovyet Sisteminin Kurulması" başlığı altında işlendiği için kısaca değinilmektedir.

“Sömürge ve geri kalmış ülkelerdeki Demokratik burjuva kurtuluş hareketleri bütün komünist partileri tarafından desteklenecek, ancak bu hareketleri, bir komünist hareket olarak nitelendirme teşebbüslerine karşı mücadele edilecektir”

Bu tezin kabul edilmesi sonrası Azerbaycan Sovyet hükümetinden de Anadolu’ya olumlu mesajlar gelmeye başlamıştır. Buna açık örnek olarak Nerimanov’un Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği mektubudur:

“Büyük Millet Meclisi Reisi’ne

İzzetli efendim Kemal Paşa

Müslüman Komünistleri sizin maksadınıza çatmak yolunda var kuvvetlerini sarf edeceklerdir. Aksi takdirde ne bizim için ne sizin için ve ne de bütün Şark için varlık yoktur. Madem ki İngiltere ve onun kuvvetiyle yaşayış eden Avrupa emperyalist vardır. Ermeni meselesi de bu esastan çıkar bir meseledir. Avrupa emperyalizmesi olursa çürük, Ermenistan özü özünden mahvolacaktır. Yaşayınız efendim. Yaşasın bu fikirde olan kardeşlerimiz. Neriman Nerimanov”

Bu mektup TBMM’de okunmuş ve Azerbaycan hükümetinin tebrik edilmesi amacıyla bir mektup gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Buradan anlaşılan o ki artık Azerbaycan hükümetinde Türkiye ile ilgili olumlu düşünceler oluşmaya başlamıştır. Nitekim 28 Ağustos’ta Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi toplantısında Anadolu Hükümetine yönelik belirlenecek politika ele alınmış ve sonuç olarak Türkiye ile ilgili siyaset belirleninceye kadar Anadolu’daki “Millî Bağımsızlık Hareketi”ne yardım etmek kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Türk Komünist Teşkilatı çalışmalarına destek kararını da benimsemiş onları kurultaya çağırarak amacıyla çalışmalar başlatmıştır.³⁹³

2. 4. Doğu Halklarının Birinci Kurultayı ve ASSC-TBMM

İlişkileri

Bolşeviklerin Rusya içerisinde durumu kendi ellerine almaya başlamalarını müteakip dış ülkelere de İnkılâbı götürmek zamanın geldiğini düşünmeye başlamışlardır. Nitekim bu amaç çerçevesinde hem Doğu hemde Batı ülkelerinde teşkilatlanmak gerekiyordu. Fakat batı ile doğunun yapısı birbirinden çok farklı idi. Özellikle Batıda teşkilatlanmak çok zordu. Çünkü Batıda işçi kadrosu, Sosyalist

³⁹³ B. Aslan, a.g.e, s. 74-76.

Partiler, sanayi güçlü olduğundan dolayı Sovyetlerin Batıya yönelmeleri bu partileri ihtilalci bir cephede birleştirmek şeklinde olabilirdi. Bunun içinde henüz 1919 yılında Moskova’da Üçüncü Enternasyonal Merkezi kurulmuş ve onun aracılığı ile Batıya el atılmıştır. Doğu’da ise yukarıda sözkonusu olanların mevcut değildi. İşte Sovyetlerinde sıkıntıya girdikleri taraf bu olduğundan yeni politik ortam oluşturmak için Doğu Halklarının temsilcilerini biraraya getirmek ve onlarla beraber emperyalistlere karşı yürütülen mücadelede yanlarında olduklarını göstermekti. Keza bu amaç çerçevesinde bir kongrenin düzenlenmesi düşüncesi Moskova’da konuşulmaya başlandı. Aslında Sovyet hükümeti bir taraftan Doğu’dan gelecek tehditlerle batılıları korkutmaya çalışıyor, diğer taraftan da Doğu’yu kendisine müttefik etmeyi planlıyordu.³⁹⁴ Cebesoy bu kongrenin toplanmasının amacı hakkında şöyle söylüyordu:

“Cepheden ve garp hudutlarından Avrupa’ya sirayet ettirilemeyen İhtilâl hareketini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak.

Üçüncü Enternasyonal’in İkinci Enternasyonal’e mukabil köylü ve amele hukukunu tanıdığını cihana ilân etmek.

Şark Milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek.

Şark Milletlerini ihtilâle, kıyama davet veya mecbur etmek.

Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek, İslam milletleri arasında emniyet ve nüfus kazanmak.

İhtilâlcî Türkiye’nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam alemine göstermek suretiyle Türkiye’nin İslam alemi üzerindeki nüfusundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilâller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulûl ve nüfus etmek”.³⁹⁵ İşte bu arzu ve istekler doğrultusunda kongre 1-7 Eylül tarihleri arasında Bakü’de toplandı. Türkiye adına 235 delege katıldığı bilinmektedir. Fakat sözkonusu delegeler için TBMM’ne resmi bir müracaat edilmemiştir. Bunun Mustafa Kemal Paşa’nın 14 Ağustos’ta yaptığı Meclis konuşmasından anlaşılmaktadır:

³⁹⁴ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 130-132.

³⁹⁵ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 39-40.

*“Son günlerde Bakü’de beynelmil bir kongre yapılmaktadır. Resmi ve gayri resmi vuku bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahhaslar davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara, her tarafa bir takım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malumata göre bazı yerlerden bilhassa hududa civar yerlerden bazı zevat kongreye icabet etmiştir... “Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet gider, yani yalnız milletin mümessillerinden mürekkep olan Meclis gider ve yapılması lazım gelen şeyi yapar ve ancak Meclis-i Alinizin salahiyetini haiz olan memurların herhangi bir mahalde, herhangi bir cemiyette, herhangi hükümette yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lazım gelir”.*³⁹⁶

Nitekim Atatürkün bu konuşmasından anlaşılacağı üzere TBMM kongreye resmi delege göndermemiş, sadece TBMM Hükümeti adına temsilci olarak Bu dönem Moskova’da bulunan İbrahim Tali (Öngören) Bey³⁹⁷ gözlemci olarak katılmıştır. Bize göre buna sebep, kongreye davetin TBMM Hükümetine değil de doğrudan halka yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Fakat bu şartlar içerisinde Doğu Halklarını ilgilendiren bir kongreye Türkiye’nin seyirci kalamazdı ve kalmamıştır da. Bunun birkaç sebebi mevcuttu;

1.Kongreyi toplayan Sovyet Rusya’dan yardım almak için uğraş veriyor onu kendisine dost olarak göstermesi gerekiyordu.

2.Azerbaycanın başkenti Bakü’de olup bitenlerden haberdar olmakla birlikte kongreye katılan diğer halklar arasında propagandalar yapılarak emperyalizme karşı onların da desteği alınabilirdi.

³⁹⁶ **TBMM Zabit Ceridesi**, C. III, 14.8.1336/1920, s. 211.

³⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa tarafından 26 Nisan 1920 tarihli talimatına hamilen Sovyet Hükümeti nezdine gönderilmiştir. 1921 yılının Mart ayına kadar TBMM adına çalışmıştır. Ağustos 1920’de Bakü’ye gelmiş ve TBMM gözlemcisi olarak Doğu Halklarının Birinci Kurultayına katılmış ve burada bir de konuşma gerçekleştirmiştir. Burada Nerimanov ile yaptığı görüşmelerde Türkiye’nin taleplerini iletmıştır. 1 Ekim’de 15. Kolordu Kumandanlığına bir rapor göndererek hem kurultay hem de Mustafa Suphi tarafından geniş bir bilgi vermiştir. Ayrıca Bakü’ye esaslı bir mümessilin gönderilmesini çok önemli olduğunu vurgulamış, Bolşeviklerin Ermenistan ve Gürcistan’da komünist idare kurmak için çaba harcadıklarını ve bundan sonra da Türkiye ile ciddi olarak meşgul olacaklarını belirtmektedir. Onun verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, Azerbaycan’da bir kısım kişiler Türkiye’de Sovyet idaresi kurulması için önceliği TKF. geliştirilmesine vermiştir, Detaylı bilgi için bkz: B. Aslan, **a.g.e**, s. 101-102.

Yukarıda söz konusu olası problemlere karşı Türkiye Hükümeti resmi değilse bile kendisinin belirlediği kişileri kongrede bulundurması gerektiğinin önemini kavramaya başlamıştır. Diğer bir husus ise Türkiye’den davet edilen temsilcilerin durumu idi. Gidecek temsilcilerin komünistlerden seçilmesi gerekmekteydi. Bu husus da TBMM Hükümeti için çok olumsuz bir durumdu. Çünkü gidecek temsilciler Türkiye hükümetinin belirlediği siyaset çerçevesinde gitmeyeceklerdi. Yukarıda sözkonusu problemlerden dolayı Karabekir Paşa 40-50 arasında delege heyeti kongreye gönderilmiştir. Kendi belirledikleri kişiler haricinde Türk Komünist Teşkilatı aracılığı ile gidecek temsilcilerin Bakü’ye gitmelerinin önü kesilmiş, fakat Trabzon ve çevresi haricinde pek başarılı oldukları da söylenemez.³⁹⁸ Kongre 1 Eylül 1920’de Nerimanov’un açılış konuşmasıyla açılmıştır. Tüm grupların oybirliğiyle Zinoviye kongre başkanlığına seçilmiştir. Kongreye 1 891 delege katılmıştır. Bunlardan 1273’ü komünist, diğerleri ise partisizdir.

Kongre sonucu bir çok kararlar alınmıştır. Bu alınan kararlar daha çok Rusya’dan katılan yöneticiler tarafından alındığı görülmektedir. Yani her ne kadar kongre “Doğu Halklarının Kongresi” adı altında yapılmış olsa da doğu halklarından katılan hiçbir delegenin kongrenin kararlaştırılması aşamasında, hazırlık safhasında, kongre gündemini oluşturmada, kararların alınma safhasında bir etkisi söz konusu olmadığı görülmektedir. Daha açık bir dille, Kongre doğu halklarının kendi sorunlarını tartıştıkları bir kongre olmayıp, komünist liderler tarafından kendi düşünce ve çıkarlarını katılımcılara empoze etmekten ibaret olmuştur.³⁹⁹

Bundan sonraki süreçte TBMM Hükümeti ile Azerbaycan arasında işler daha resmi ve aynı zamanda da Rusya’nın müsaade, emir ve direktifleri sonucu yürütülecektir. Buna sebep ise Azerbaycan ile Sovyet Rusya arasında 30 Eylül 1920’de imzalanan ittifak antlaşmasıdır. Bu antlaşma aslında 27 Nisan tarihinde işgal edildikten sonra oluşturulan Sovyet Azerbaycanın Sovyet Rusya’nın himayesi altına girmesinin hukuki bir şekle sokulması haliydi. Hukuki bir şekle giren Azerbaycan bundan böyle Sovyet Rusya’nın müsaadesi alınmaksızın kendi başına hareket etmesi

³⁹⁸ B. Aslan, **a.g.e**, s. 77-79.

³⁹⁹ Y. Aslan, **a.g.e**, s. 203; B. Aslan, **a.g.e**, s. 85.

mümkün olmayacaktır. Yani TBMM hükümetiyle ilgili politikayı da onların gözetimi altında gerçekleştirecekti.⁴⁰⁰

Nitekim 16 Ekim 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi, Politbüro ve Teşkilat Bürosunun ortak toplantısı da bu minval üzerinde toplanmıştır. Toplantıya, Nerimanov, Garayev, Stasova, Yegarov, Korkmazov, Starua ve Rusya'nın o dönem İran'da bulunan temsilcisi Elieva katılmıştır. Toplantıda Türkiye ile ilgili meseleler görüşülmüş ve bazı önemli kararlar da alınmıştır. Nerimanov Türkiye'de mevcut durum ile ilgili açıklamalar yaparak özellikle Mustafa Kemal Paşa hükümetinin durumunun oldukça ciddi olduğunu belirtmiştir. Nerimanov'dan sonra bir konuşma gerçekleştiren Elieva da Mustafa Kemal Paşa Hükümetinin durumunu oldukça sıkıntıda olduğunu ve İstanbul Hükümeti taraftarı bazı isyancıların İtilaf kışkırtma ve destekleri sonucu bazı bölgeleri ele geçirdiğini, sözkonusu vaziyete karşı önlem alınması gerektiği üzerinde durur. Elieva'nın düşüncelerine katılan Starua da sözkonusu isyancılar karşı önlem alınması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ayrıca toplantı sonuç bildirgesinde alınan kararda Ermenistan'ın Sovyetleştirme kararı da alınır.⁴⁰¹

Toplantıda alınan yardım kararların en önemlisi hiç şüphesiz Malta'da bulunan Türk esirleri konusunda olmuştur. Azerbaycan Sovyetleştirildikten sonra Azerbaycan'da bulunan İtilaf devletleri vatandaşları tutuklanmıştır. Buna karşılık İngiltere'nin elinde de çok sayıda esir bulunmaktaydı. Bu esirlerin karşılıklı değiştirilmesi amacıyla her iki taraf temsilcileri arasında görüşmelere başlanır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. D. Hüseyinov tarafından görevlendirilen Sadıkov'a, Malta'da tutuklu bulunan Türk esirleri ile Bakü'de tutuklu İngiliz esirlerinin değiştirilmesi konusunda hazır oldukları konusunda direktif vermiştir.⁴⁰² Bu teklif İngiltere temsilcisi Lyuk tarafından İngiltere dışişleri bakanlığına bildirilmesine rağmen olumlu sonuç elde edilememiştir. Fakat daha sonra sözkonusu değişim gerçekleşmiştir. Ancak Azerbaycanın yukarıda sözkonusu teklifi her ne kadar olumlu sonuçlanmış olmasa dahi böylesi bir girişim TBMM tarafından oldukça iyi

⁴⁰⁰ ACSPIHDA, F. 28, Siy. 1, İş. 66, s. 8-9.

⁴⁰¹ ACSPIHDA, F. 1, Siy. 1, D. 24, İş. 4, s. 13.

⁴⁰² Değiştirilmesi Düşünülen Esir Listesi ve bu konu İçin Bkz. ACEYTA, F. 28, D. 1, İş. 71, s. 151-157.

karşılanmıştır.⁴⁰³ Nitekim bu durum İzmir mebusu Mahmut Esat bey tarafından ele alınmış ve Meclis başkanlığına Azerbaycan Hükümetine teşekkür edilmesi konusundaki beyanı açık ortaya koymaktadır:

Riyaset-i Celileye

“Kardeş Azerbaycan Hükümeti Malta zindanlarında inlemekte olan vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz esirlerini İngiltere Hükümetine iade etmeyeceği resmen bildirmiştir. Mütarekenin akdinden beri rencide edilmekte olan millî namusumuzu müdafaa etmekte fedakarlığını, kardeşliğini gösteren sevgili Azerbaycan Hükümetine teşekkür edilmesini rica ve teklif ederim”

Fakat bu teklif genel kurulda ele alınmasına rağmen, Azerbaycan hükümetine teşekkür edilmesi hususu hükümete havale edilmiştir.⁴⁰⁴

2. 5. TBMM-ASSC Arasında Diplomatik İlişkiler Açısından Temsilciliklerin Açılması ve Önemi

Bu bölüme gelene kadar yukarıdaki bölümlerde Bolşeviklerle kurulan ilişkiler açısından Azerbaycanın ve özellikle de Bakü'nün öneminden ve oynadığı rolden bahsetmiştik. Nitekim bu ilişkiler daha çok devlet seviyesinde değil de, çeşitli vasıtacılar kullanılarak kurulmaya çalışılmıştır. Ancak Azerbaycan Sovyetler tarafından işgal edilmesi ve bu arada TBMM'nin de açılmasından sonra Türkiye bu vasıtacıardan vazgeçerek işlere resmîlik kazandırmak amacıyla Bakü'de temsilciliğini açmak kararına gelmiştir. Bu karara gelinmesinde bir çok sebep sıralamaktan kaçınarak sadece birini zikretmek daha doğru olur kanaatindeyiz. O da Rusya'dan gelen Türk esirlerinin Bakü'de toplanmış olmasıydı. Sözkonusu esirlerle de Mustafa Suphi, Halil Paşa ve Fuat Sabit gibi TKT üyesi bir grup insanın ilgilenmesiydi. Nitekim bu durum yukarıda da zikredildiği üzere Halil Paşa tarafından Kazım Karabekir'e bildirilerek en kısa zamanda Bakü'ye resmî bir temsilcinin gönderilmesi istenmiştir.⁴⁰⁵ Bu durum Kazım Karabekir tarafından şifreli telgrafla Mustafa Kemal Paşaya bildiriyor. Telgrafta:

“Bakü'de bir sefirimizin bulunması pek lazımdır ve sürat-ı izamını arz ederim. Gönderilecek zatın amele ve askere kendisini sevdirecek derecede olması, Anadolu

⁴⁰³ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSCB**, T. III, Moskova 1959, s. 313; B. Aslan, **a.g.e**, s. 98.

⁴⁰⁴ B. Aslan, **a.g.e**, s. 98-99.

⁴⁰⁵ B. Aslan, **a.g.e**, s. 157.

vilayeti halkından bulunması ve bir lisan bilmesi menafimize daha muvafik olacağını arzeylerim”.

Nitekim yukarıda yazılan özelliklere münhasır bir şahıs olan Memduh Şevket bey akla gelir ve Mustafa Kemal onu Bakü’ye temsilci olarak görevlendirir. 25 Ağustos’ta Mustafa Kemal Paşa Karabekir’e çektiği telgrafta Memduh Şevket Beyin Bakü’ye temsilci olarak tayin edildiğini, eğer Sovyet Azerbaycanı tarafından Türkiye’de elçilik açması durumunda Bakü temsilciliğinin de elçiliğe dönüştürüleceğini yazmaktadır.⁴⁰⁶ Memduh Şevket Bey TBMM’nin ilk resmi temsilcisidir. Nitekim TBMM tarafından kendisine verilen talimatnamede, onun her ne kadar Azerbaycan temsilcisi olduğu vurgulanmış olsa dahi aynı zamanda da bütün Kafkasya’dan da sorumlu olduğu görülmektedir. Yani Karadeniz ile Hazar denizi arasında olan bölge ondan sorulacaktı.⁴⁰⁷ Nitekim büyük bir sorumluluk altında çalışmalarına başlayan Memduh Bey kısa zamanda hem Azerbaycan hükümet çevreleri tarafından hemde orada bulunan TKF’liler tarafından çok sevilen bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Sovyet Azerbaycanı Dışişleri Bakanı M. D. Hüseyinov ile dostlukları ve Hüseyinov’un Memduh Şevketin karşılaştığı problemleri çözüme kavuşturulmasında ona gösterdiği yardımdan anlaşılmaktadır. Nitekim bu dostluklar sonucu olması gerek ki, 2 Nisan 1921’de 1 milyon altın ruble temsilciliğe teslim edilmiştir.⁴⁰⁸ Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi ve bütün işlerin merkeze bağlanması akabinde 31 Mart 1924’de Bakü temsilcili kapatılmış ve Memduh Şevket Bey geriye çağırılmıştır.⁴⁰⁹

TBMM’nin temsilcilik açmasına karşın Azerbaycan ise temsilcilik veya elçilik açma konusunda biraz tereddüt içerisinde hareket ettiği görülmektedir. Azerbaycan daha çok Türkiye’de yürütülmekte olan bağımsızlık hareketine destek vermek ve buna bağlı olarak Türkiye Komünist Teşkilatının geliştirilmesi yönünde hareket etmektedir. Fakat daha sonra kendi iç problemleri ve yakın komşularıyla ilişkilerini yolunu koyduktan sonra Türkiye’de yetkili temsilcisini görevlendirmek kararına gelmiştir. Bu düşüncelerini Bakü’de Türkiye temsilciliğine bildirilmiştir. Düşüncelerinin esas temeli de Antanta devletlerine karşı yürütülen bağımsızlık

⁴⁰⁶ Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, İstanbul 1996, s. 71-77.

⁴⁰⁷ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.78.

⁴⁰⁸ **ACSPİHDA**, F. 28, Siy. 1, D. 606, s. 35, 51, 54.

⁴⁰⁹ Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s.78; B. Aslan, **a.g.e**, s. 172.

hareketinde Türkiye ile mümkün mertebe kardeşlik ilişkilerinin göz önünde tutmak ve buna bağlı olarak ortak hareket etmek olarak açıklamaktaydılar.⁴¹⁰ Nitekim yukarıda sözkonusu problemlerin bir anlamda çözüme kavuşturulması sonucu yani Temmuz 1921’de İbrahim Ebilov yetkili temsilci olarak atandı.⁴¹¹ Fakat temsilcilik heyetinin belirlenmesi konusunda Çiçerin Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyinov’u uyararak dikkatli olmasını da belirtmektedir. Çiçerin uyarısında daha çok seçilecek temsilci heyetinin insanların akli selim insanlardan seçilmesiydi.⁴¹² Bütün bu olumsuzluklar bertaraf edildikten sonra İbrahim Ebilov ve beraberindeki temsilci heyeti 11 Ekim 1921’de Ankara’ya varır ve 18 Kasım’da da Mustafa Kemal Paşa tarafından Sovyet Azerbaycanı bayrağı çekilmekle temsilcilik faaliyetine başlamış oldu.⁴¹³ Bu tören 21 Kasım’da Ebilov tarafından Hüseyinov’a gönderilen telgrafta şöyle anlatılmaktadır:

“ 18 Kasım Cuma günü bizim temsilciliğin gönderine Bayrağımızın çekilme töreni yapıldı. Menim (Benim) terefimden (tarafımdan) Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya, İtalya, Afganistan nümayendeleri (temsilcileri), TBMM Hükümet (Hükümet) nümayendeleri (temsilcileri) ve bir neçe (kaç) Milletvekilinin katıldığı muhteşem bir günorta (öğle) yemeyi verildi. Mustafa Kemal Paşa saat 13.00’de bando eşliğinde bayrağımızı göndere çekti”.⁴¹⁴ Bu temsilciliğin açılmasından kısa bir zaman sonra Kars (17 Temmuz 1921), Trabzon(Şubat 1922) ve Samsun’da(Şubat 1922) konsolosluklar açılmıştır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, TBMM-Sovyet Azerbaycanı arasında ilişkileri daha çok Sovyetlerin rızası istikametinde yürütüldüğü görülmektedir. Yani Sovyetlerin müsaade etmedikleri ve kendilerinin şekillendirdikleri siyasetleri dışında hareket etmeleri mümkün görünmediği bir gerçektir. Böylesi bir durum da çok normal olarak telakki edilmesi gerekir. Çünkü Azerbaycan ile Sovyetler arasında birlik antlaşması imzalanmış olup, Sovyet Azerbaycanının bu antlaşma dışına hareket etmeleri halinde nasıl bir muamele ile karşı karşıya kalacaklarını da çok iyi biliyorlardı. Nitekim Sovyet Azerbaycanı ile TBMM arasında zuhur eden ilişkileri de

⁴¹⁰ ACSPİHDA, F. 28, Siy. 1, D. 68, s. 48, 49.

⁴¹¹ ACSPİHDA, F. 28, Siy. 1, D. 133, s. 1.

⁴¹² ACSPİHDA, F. 609, Siy. 1, D. 15, s. 137.

⁴¹³ ACSPİHDA, F. 609, Siy. 1, D. 15, s. 135.

⁴¹⁴ ACSPİHDA, F. 609, Siy. 1, D. 15, s. 135.

bu yönde değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde yanlış anlaşılmaya fırsat verilmiş olur.

2. 2. SOVYET AZERBAYCANI VE NAHÇIVAN

2.2.1. Azerbaycan'da Sovyet Dönemi Kurulmasına Kadarki

Dönemde Nahçıvan

Çarlık Rusya vuku bulan “Şubat İhtilâli” sonucu yıkıldı. Çarlığın yıkılması elbet Kafkasya’da da etkisini gösterdi ve burada dengeler bozuldu. Nitekim bozulan bu denge sonucu Güney Kafkasya da **Ozakom** kuruldu. Ekim ihtilaliyle ise bölgede sırasıyla **Zakafkom**, **Maverâ-yı Kafkas Komiserliği** ve **Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti** oluşturuldu. Batum Antlaşması (23 Şubat 1921), öncesinde ise Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsız devletlerini kurdular. Bağımsız devletini oluşturan Ermenistan Ruslardan aldığı destek sonucu Erivan (Revan)’ı kendilerine başkent yaptılar. Erivan’ı kendilerine başkent yapan Ermeniler haliyle Erivan Guberniyasına (Valilik) dahil Uezd (Kaza)’leri de sahipleneceklerdir. Fakat bunun karşılığında Azerbaycan harekete geçmiştir. Buna sebep onların Güney Kafkasya’da çoğunluğu oluşturan türklerin yaşadıkları yerleri kendi toprakları olarak görüyor olmalarıydı. İkinci sebep ise Osmanlı devletinin imzaladığı Mondros mütarekesi (30 Ekim 1918), gereğince bölgeyi mecburen terk etmesiyle bölge sahipsiz kalmıştır.⁴¹⁵ Türk yardımından da mahrum bırakılan Nahçıvan, Şerur ve Dereleyez kazaları, Vedibasas, Kars, Ardahan ve Sarıkamış toprakları da dahil ile birlikte **Araz Türk Cumhuriyet’ini** (3 Kasım 1918-20 Kasım 1918) kurdu. Cumhuriyetin merkezi İğdır seçildi ve bir reis ve altı üyeden müteşekkil hükümet kuruldu. Hükümet idaresi Emir Bey Ekberzade tarafından yönetiliyordu.⁴¹⁶ Sözkonusu Cumhuriyet 4 Ocak 1919 tarihinde kabul ettiği beyanatında Nahçıvan’ın Azerbaycanın bir bölüm olduğunu açıkladı.⁴¹⁷ Bölge insanını biricik koruyup kollayacak devlet vardı o da Azerbaycan Cumhuriyetiydi. Bundan dolayı Nahçıvan

⁴¹⁵ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 248-249.

⁴¹⁶ Ali Arslan, “**I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvanda Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvanın Statüsünün Oluşumu**”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Özel Sayı, 41, cilt, 14, yıl, 1998, s. 521-546.

⁴¹⁷ **Dirçeliş XXI esr**, N: 19, Bakı 1999, s. 277.

başta olmak üzere Müslüman kesimin çoğunluk teşkil ettiği bölgeleri Azerbaycan kendinin bir parçası görmekte ve uluslararası plâtformlarda onların hukukunu gözetiyordu. Nahçıvan meselesi Paris Sulh Konferansında Azerbaycan ile Ermenistan arasında sert tartışmalara neden olmuştur. Azerbaycan tarafı Nahçıvan ve Şerur'un kendi toprakları olduğunu ispatı için çaba sarf ediyordu. Ermeni tarafı ise bu topraklarda yaşayan Müslüman topluluk sayısının Azerbaycan tarafından abartıldığını savunuyordu. Azerbaycan açısından Nahçıvan çok önemli bir konumdaydı. Çünkü Nahçıvan üzerinden Türkiye Cumhuriyeti ile irtibatı sağlamaktaydı. Bunun için Bakü'den Culfa'ya uzanacak demiryolunu Şahtahtı-Makû, Beyazıt-Ağrı üzerinden Erzurum'a ulaştırmak niyetindeydi. Nitekim bunu başarabilirse şayet demiryolu aracılığıyla Nahçıvan'ın kontrolü de kolaylaşacak idi. Aynı zamanda Ermenistan'a karşı da üstünlük elde etmek mümkün olacaktı. Azerbaycan tarafının bu yoldan başka bir çözüm yolu mevcut değildi. Çünkü Arada Zengezur Ermeni kontrolünde olduğu gibi Bakü-Tiflis-Erivan-Nahçıvan demiryolu da onlar tarafından sekteye uğratılmıştı.

Azerbaycan Cumhuriyeti yukarıda söz konusu bütün olumsuzluk ve imkansızlıklara rağmen Nahçıvan'a sahip çıkmak istiyordu. Fakat bunu başarmak öyle de kolay değildi, çünkü Güney Kafkasya'da Azerbaycan'ın bölge ile ilgili politikalarını etkileyecek olan olaylar ortaya çıkmaya başladı. İngiltere'nin Kafkaslardaki Komutanı General Thomson bazı toprakların bölüşümünü yapmış, Şerur ve Nahçıvan'ı da Ermenistan'a verilmesini talep etmiştir. Bu talep reddedilerek bildiriliyordu ki, Nahçıvan ve Şerur vatandaşları "kendilerini Azerbaycan Cumhuriyetinin vatandaşı, yaşadıkları topraklarında Azerbaycan toprakları addediyorlar". Buna rağmen İngiliz askerleri himayesinde ermeni birlikleri Haziran sonu Nahçıvan'a girdiler ve 20 Kasım'da Araz Türk Cumhuriyetini sukut ettirdiler ve kısa bir zaman zarfında Azerbaycan askeri birliklerinin burayı terk etmeleri istediler. Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Yusufbeyli müttefiklerin Güney Kafkasya baş komiseri Haksela itiraz etti. Haksel Yusufbeyli'ye verdiği cevapta Dağlık Karabağ'ın ve Zengezur'un tamamen Azerbaycan'a katılmasına itiraz etmediklerini, fakat Nahçıvan, Şerur ve Dereleyez topraklarının tarafsız bölge ilan edilmesi istedi. Nitekim sözkonusu bölge Hakselin isteği doğrultusunda tarafsız bölge olarak ilan edildi. ABD'li Albay Dell bölge valisi tayin edildi. Fakat bazı

tartışmalar sonucu Dell'i vali olarak değil, Amerikan Baş komiserinin temsilcisi olarak görev yapacağı açıklandı. Böylelikle Ermenilerin Nahçıvan hakkından ki düşünceleri hayal oldu. İngilizlerin de Araz vadisinden çekilmeleri akabinde Azerbaycan hükümetini Ermenileri Nahçıvan'dan çıkarmak planları yapmaya itti (Tabi bu ara Ermenistan'a verilmekte olan petrol sevkiyatı da durdurulmuştur), Nahçıvan'a para ve cephane sevk edildi. Kısa bir zaman sonra bölge Ermeni tecavüzünden kurtarılarak Nahçıvan istiklaline kavuşturuldu.⁴¹⁸ M. E. Resulzade bu konuda şunları yazıyordu: "Bakü'den pek uzakta bulunan Nahçıvan'ın Ermenistan hükümetine karşı mücadelesi hem madden, hem manen ve hemde siyaseten takviye olunarak oraya vali göndermek suretiyle Azerbaycan'a merbutiyeti idareten dahi taht-ı temine alınmıştır."⁴¹⁹ Nahçıvan'ın bağımsızlığından sonra Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki ilişkiler iki kat daha artmıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bu ilişkileri sağlamak öyle de kolay olmamıştır, çünkü Azerbaycan ile Nahçıvan arasında irtibat Azerbaycanın Erivan'da bulunan elçiliği (Elçi, A. Hakverdiyev) vasıtasıyla sağlanıyordu.⁴²⁰ Fakat Azerbaycan'da Sovyet dönemi başlayınca Nahçıvan ile Azerbaycan arasında da ilişkiler geçici olsa da durma noktasına gelmiştir.⁴²¹

2.2.2. Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti'nin Kurulması ve Nahçıvan

I. Dünya savaşı ve onun akabinde vuku bulan ihtilaller sonucu Güney Kafkasya'nın hem siyasi hemde ekonomik açıdan çok etkilendiğini yukarıdaki bölümde zikretmiştik. Bu ortamdan çok iyi bir şekilde istifade eden Ermeniler komşularından toprak koparmak amacı doğrultusunda çaba sarf ediyorlardı. Bu toprakların başında hiç şüphesiz Nahçıvan toprakları geliyordu. Nitekim 1918-1920 yılları arasında sayısız müdahalelerden istifade eden Ermeniler bu toprakları defalarca ele geçirmişlerdir. Fakat Nahçıvan halkının azimkar savunması ve bu

⁴¹⁸ Atnur, **a.g.e**, s. 253-255.

⁴¹⁹ M. E. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyet-i Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Yayın hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul 1990, s. 88.

⁴²⁰ Aydın Hacıyev, **Kars ve Aras-Türk Respublikaları Tarihinden**, Bakı 1994, Elm, s. 93.

⁴²¹ Atnur, **a.g.e**, s. 257.

savunmalar esnasında Türkiye'den (Halil Paşa) aldıkları yardımlar sonucu Ermenileri bu topraklardan uzaklaştırmayı başarmışlardır.⁴²²

27 Nisan tarihinde Bakü'de Bolşeviklerin idareyi ele geçirmesi ile Çarlık Rusya'da olduğu gibi Güney Kafkasya'nın da dengesini sarsmaya yetti. Bundan böyle bölgede İngiliz ve Amerikan politikalarının yerini Komünist propaganda ve politikaları almaya başladı. Genellikle vurgulandığı üzere Bolşevikleri Azerbaycan'ı işgal ettikleri zaman iki yol takip ettikleri her bölümde yazılmıştır. Bu yolun ilki komünist propagandacıların bölgeye sevki, ikincisi ise propagandacıları müteakip XI. Kızılordu birliklerinin işgali idi. Nitekim Azerbaycan'da da hakimiyeti eline geçiren Bolşevik Rusya Bakü'den sonra Komünist propagandacıları Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'a yönlendirdiler. İşgal maksadı çerçevesinde harekete geçen komünist propagandacılar, Mayıs ayı başlarında Nahçıvan'da da yerli Bolşeviklerin de desteğiyle faaliyetlerini sürdürdüler. Propagandacı gruba öncülük eden Behbud Bey Şahtatinski idi. Şahtatinski halka komünizmin prensiplerini çok yumuşak dille anlatmaktaydı. Fakat halkın büyük bir çoğunluğu bu tip propagandalara çok az inanıyordu.⁴²³

Fakat Azerbaycan'dan gelen bazı haberler olayları daha da farklı boyutlara kaymasını sağladı. Gelen haberler arasında en önemlisi ise sözde Bolşeviklerle Türkler anlaşarak Nahçıvan'ın Sovyetleşmesi esnasında aktif rol alacaklarıydı. Bu anlamda Nahçıvan halkının en büyük tepkisi Türk askeri makamına karşıydı. Onlar Türkleri Sovyetlerle müttefik olmakla suçlamaktaydılar. Bundan dolayı Nahçıvan ileri gelenleri Ermenilerle bir anlaşma yolunu bile arar oldular. Bu anlaşmaya da tek engel olarak Türk askerleri görülüyordu.⁴²⁴ Bu olayların cereyanını fırsat telakki eden Ermeniler de boş durmuyorlardı. Onlar Rusya'nın da yardımı ile kendi toprak iddialarını gerçekleştirmek düşüncesindeydiler. Nitekim Haziran başlarında Ermeni temsilcisi Orconikidze'den Nahçıvan ve Dereleyez'i Ermenistan'a vermeleri durumunda kendilerinin (Ermenistan) Dağlık Karabağ ve Zengezur'u Azerbaycan'a verilmesine karşı çıkmayacaklarını açıkladı. Bu teklif Orconikidze, Çiçerin ve Karahan (Çiçerin'in yardımcısıdır) tarafından Nerimanov'a bildirildiğinde,

⁴²² A. Paşayev, **Açılmamış Sehifelerin İzi İle**, s. 473.

⁴²³ Atnur, **a.g.e.**, s. 353-354.

⁴²⁴ Atnur, **a.g.e.**, s. 354-355.

Nerimanov şu karşılığı verir: “Sovyet Azerbaycan’ına bağlı olan Zengezur ve Karabağ tartışılması dahi söz konusu olamayan yerlerdir. Bu yerler bundan sonra da Azerbaycan sınırları dahilinde kalması gerekir. Culfa ve Nahçıvan kazalarının tamamı Müslümanlardan ibaret olduğundan dolayı bu yerler de Azerbaycan’a katılması gerekmektedir”.⁴²⁵ Fakat bu mesele Çiçerin tarafından tamamen çarpıtılarak Lenin’e şöyle bildirilir: “Karabağ, Şerur, Dereleyez, Nahçıvan, Ordubat ve Culfa her zaman Ermenistan’a ait olmuştur. Nerimanov ise şunu istemektedir, güya bütün söz konusu yerler Rus askerleri tarafından tutularak Azerbaycan’a verilsin. Bunu yapmak asla doğru değildir”.⁴²⁶

7 Temmuz’da RK(b) Partisinin Siyasi Bürosu bu amaç çerçevesinde Kafkas Cephesi Komite Başkanlığına talimat göndererek, problemin Ermenilerin toprak iddiaları çerçevesinde çözümlenmesini istemektedir. Nerimanov alınan karara ile ilgili RK(b) Partisine şöyle bir yazı ile müracaat ederek: “XI. Kızılordunun Zengezur’a girmesi Azerbaycan’ın ilişkilerinin gelişimine yardımcı olmayacağı gibi, bunun tam tersi Zengezur’un ve Karabağ’ın Taşnaklara verilmesi akabinde ise Sovyetlerin yok olmasına ve düşmanlığın körüklemesine sebep olacaktır”.⁴²⁷ Henüz 14 Haziran’da Orconikidze Çiçerin’e bu konu ile ilgili bilgi aktararak şunları söylemekteydi; Karabağ’ın tamamı Azerbaycan’a birleştiriliyor, Zengezur tartışmalı bölge ilan ediliyor, diğer kazalar ise Ermenistan’a bırakılıyordu. Bir sonraki gün AK(b) Partisinde bu mesele Orconikidze’nin de katılımı ile gerçekleştirilen toplantıda tartışılır ve Karabağ ve Zengezur’un Azerbaycan’a birleştirilmesi karara bağlanmıştır.⁴²⁸ Bu kararı müteakip yani 17 Haziran’da XI. Kızılordu birlikleri Zengezur’u Taşnak Ermeni birliklerinden temizleyerek orada Sovyet hakimiyetini kurdu ve oradan geçerek Nahçıvan’a doğru hareket etmeğe başladılar. Tarhov komutasındaki XI. Kızılordunun 28. atıcı Tümenin I. Kafkas Süvari Alayı Goris, Çağrı ve Şahbuz’dan geçerek 28 Temmuz’da Nahçıvan’a varır.⁴²⁹ Orada sadece Türk müfrezesine ait iki subay bulunuyordu. Buna rağmen Sovyet-Türk anlaşması imzalanana kadar her iki devletin askeri birlikleri burada kalmaları konusunda karar

⁴²⁵ Nerimanov, *İzbrannie Proizvedeniya*, C . II, s. 310-311.

⁴²⁶ Nerimanov, *İzbrannie Proizvedeniya*, C . II, s. 311.

⁴²⁷ Nerimanov, *İzbrannie Proizvedeniya*, C . II, s. 311.

⁴²⁸ *K İstorii obrazovaniya NKAO...*, s. 55-57.

⁴²⁹ A. Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*, s. 474.

alınır ve bir Türk birliğinin Nahçıvan'a gönderilmesi istenir.⁴³⁰ Fakat Aynı gün bölgede Sovyet hakimiyeti ilan edilmiştir. M. Bektaşi (başkan), A. Gedimov, F. Mahmutbeyov, Ç. Babayev, H. Aliyev, N. Necefov ve A. Azimov'dan müteşekkil Nahçıvan İhtilâl Komitesi oluşturuldu.⁴³¹ Bunun yanı sıra Hacı Mahsudi Erzak Komite Başkanı, General Habib Selimov ise Harbiye Komiseri görevine getirildi. Aynı gün Nahçıvan İhtilâl Komitesi Ermenistan hükümetine sulh yapmak konusunda müzakerelere başlamak için müracaatta bulundu. Müracaata karşılık veren Ermenistan Genelkurmayı (askeri bakan) Nahçıvan'ın Ermenistan'a sorgusuz sualsiz itaat etmesi sonucu sulhun söz konusu olabileceğini bildirdi.⁴³² Ermeni sıkıntısı da 850 asker, 30 makineli tüfek ve 4 Rus cebel topu ile Nahçıvan'ı işgal eden süvari alayını daha büyük sıkıntılar beklemekteydi. Çünkü Şahtahtı bölgesini işgal eden Ermeniler Nahçıvan'a taarruz edileceği düşüncesi halkta korku yaratmış, halk İran'a göç etmeye başlamıştı. 29 Temmuz'da Tarhov Ermenilere Şahtahtı'yı boşaltmaları için ikinci ültimatomu gönderdi. Aynı akşam Sovyetlerle müttefiklik prensibi esasında Halil paşa⁴³³ ve heyeti Nahçıvan'a geldi. Halil Paşa ve Tarhov arasında geçen olası Ermeni taarruzuna karşı Veysel bey kumandasındaki Türk müfrezesinin Nahçıvan'a davet edilmesi kararlaştırıldı.⁴³⁴ Oradan Veysel Beye iki haberci gönderen Halil Paşa onu Nahçıvan'a çağırır. Nitekim Veysel Bey 300 kişilik kuvvetle yola çıkarak 31 Temmuz akşamı Nahçıvan yakınında Anadolu ordusu ile XI. Kızılordu ilk kez karşılaşır. Fakat bu karşılaşma ile de sorunlar bitmek bilmez. Aynı gün Ermeni milis güçleri Goris-Nahçıvan arasındaki yolu Angelavut'un batısından kesmişlerdir. Yolda olan elçilik heyeti Angelavut'a kaçır ve manda arabalarına yüklü olan altınlar orada bırakılır. Ertesi gün Ermeni birlikleri Angelavut'a girmesi üzerine elçilik heyeti Goris'e çekilir. Aynı gün Tiflis'te Legran'ın Ermenilerle görüşmeye başlanır fakat bu görüşme ancak 10 Ağustos'ta anlaşma imzalanarak sonuca bağlanacaktır.⁴³⁵ Yukarıda sözkonusu müfreme 2 Ağustos'ta Nahçıvan kışlalarından

⁴³⁰ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 164.

⁴³¹ A. Paşayev, **Açılmamış Schifelerin İzi İle**, s. 474.

⁴³² T. Köçerli, **Yaddan Çıkamaz Garabağ. Negşi-Cahan Nahçıvan**, Elm, Bakı 1998. s. 282.

⁴³³ Bakü'den yanında elçilik heyeti ile birlikte 500 kg altınla yola çıkmışlardır, ancak Henüz 26 Temmuzda Goris'e ulaşabilmiştir. Ondaki sonraki yolun pek güvenli olmayışı nedeniyle tek başına devam eder. Detaylı bilgi için bkz: Yerasimos, **a.g.e.**, s. 164.

⁴³⁴ Atnur, **a.g.e.**, s. 354-368.

⁴³⁵ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 164-165.

Aras Nehri'ne kadar olan bölgenin müdafaasını üstlenir. Nahçıvan'da söz konusu müfreze "Türkiye İhtilâl Kızıl Müfrezesi" namıyla anılmaya başlandı.⁴³⁶

10 Ağustos günü Bektaşî (Nahçıvan İhtilâl Komitesi Başkanı) tarafından Neriman Nerimanov'a gönderilen bir mektupta; "Halkın çoğunluk kararıyla Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ayrılmaz bir parçası olduklarını kabul ettiklerini, artık Azerbaycan Sovyet Respublikası Nahçıvan bölgesi halkı için ufukta görünen yeni bir şafak olduğunu bildirdi."⁴³⁷ Fakat Nahçıvan ile ilgili çok büyük iddiaları olan yukarıda sözkonusu olan Ermenistan kendi iddialarından ve işgal ettiği toprakları boşaltmak niyetinde değildi. Bundan dolayı Aynı gün Taşnaklarla Sovyet Rusya arasında anlaşma imzalanması üzerine problem çözüme kavuşturulmuş olur. Bu anlaşmaya göre Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici denetimi altında bırakılıyor, Gümrü-Şahtahtı demiryolu ise sadece sivil malzeme aktarımı için açık bırakılıyordu.⁴³⁸ Nitekim 12 Ağustos'ta Sovyet Rusya ile Arasında bir yol açılmış oldu. Fakat bu yol çok uzun ve tehlikelidir. Heyet ancak 27 Ağustosta Karaköse'ye vardığında yanlarında getirdikleri altın 400 kg. düşmüştür.⁴³⁹ Ayrıca RSFSCB yetkilileri tarafından Türkiye tarafına aktarılanlara göre Ermenilerin Gümrü-Culfa demiryolundan yararlanmasına karşılık, Kars-Sarıkamış demiryolundan da Türkiye için gerekli olan malzeme geçirmek mümkün olacaktı.⁴⁴⁰ Yukarıda yazılanlardan çıkarılacak sonuç ise şudur,

1. Rusya Azerbaycan'ın iştiraki olmadan topraklarını Ermenilere terk etmesi aslında onun sözde bağımsızlığına olan suikast idi.

2. Rusya Azerbaycan toprakları karşılığında Ermenistan'ı Sovyetleştirme sürecini kolaylaştırmak istemekteydi.

12 Ağustos'ta Şahtahtinski Lenin'e mektup göndererek yukarıda alınan karara karşı itirazını bildirdi. Aynı konuda Türk tarafının da karşı olduğunu bilen ve bu meyanda yetkilileri ile de görüşme gerçekleştiren Şahtahtinski, Nahçıvan'ın konumunu konuşmuştur. Ona göre Nahçıvan ya Azerbaycan'a ya Türkiye'ye yada

⁴³⁶ Atnur, **a.g.e**, s. 354-368.

⁴³⁷ A. Paşayev, **Açılmamış Şehifelerin İzi İle**, s. 474.

⁴³⁸ Yerasimos, **a.g.e**, s. 165.

⁴³⁹ Yerasimos, **a.g.e**, s. 165.

⁴⁴⁰ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s.191; Atnur, **a.g.e**, s. 378-379.

bağımsız bir devlet olarak kalması gerekiyordu. Bu üç şıktan başka yol mümkün görünmüyordu.

Yukarıda Türk tarafının da geçici sulh antlaşmasına karşı çıktığına kısaca değindik. Fakat neden Türk tarafının karşı çıkmasının sebebine gelince;

1. Sovyetler ile dostluk konusunda bir hayli mesafe kat etmiş Türk makamları şu şekilde bir anlaşma karşısında hayal kırıklığına uğramış olduklarından Rusya'ya karşı gücenmişlerdir.

2. Bu gücenmeye sebepte yolun stratejik tarafından olan Şahtahtı-Culfa hattının Ermeniler verilmiş olmasıydı.

3. Şahtahtı-Culfa yolunun Ermenilerce kullanılması Azerbaycan yolunu tıkayacak, dolayısıyla da Türkiye'ye askeri yardımda bulunacak olan Rusya'nın yardımda bulunması önlenmiş olacaktı.

4. Bu anlaşma ile erzak sıkıntısı çeken Ermenistan söz konusu demiryolu vasıtasıyla İngiliz hegemonyası altında bulunan İran'dan istediği kadar malzeme alabilecek, bu da Ermenistan'ın daha da şirretleşmesini sağlayacaktı.

Nitekim Türk tarafı temsilcileri bu sıkıntılarını Moskova'da Lenin ile görüşmelerinde dile getirirler, Lenin cevabında Ermenilerle yapılan anlaşmada bir hata olduğunu ve bunun biran önce düzelteceklerini ifade eder. Türk heyetinin baskısı ve Zengezur'da Kızılordu'ya karşı Ermenilerin verdiği direniş üzerine Sovyet Hükümeti, Şahtahtının Türk ordusu tarafından işgal edilmesine itiraz etmeyeceğini açıkladı. Haliyle Bolşevik-Ermeni antlaşmasının Şahtahtı-Culfa demiryolu ile ilgili hükmü fiilen kalkmış oldu. Devamında da Şahtahtı üzerine yapılan Türk taarruzuyla birlikte Şahtahtı da tekrar geri alındı.⁴⁴¹ Şahtahtı geri alındıktan sonra Ermenilerle 2 Aralık günü "Gümrü antlaşması" imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Erivan ve Göyçe gölü istisna olmakla bütün Ermenistan toprakları Türkiye'nin eline geçti. Ermenistan toprakları ise tahmini olarak 10 bin kv. km sınırlarında kaldı.

⁴⁴¹ Dirçeliş, XXI Esr, N: 19, Yıl 1999, s. 279; Atnur, a.g.e, s. 354-368.

2.2. 3. Ermenistan’da Sovyet Hakimiyeti, Nahçıvan ve Zengezur’un Sovyet Azerbaycan’ı Tarafından Ermenistan’a Verilmesi

Azerbaycan’ı kolay bir biçimde kendi kontrolleri altına almayı başaran Bolşevikler, aynı şekilde bu başarılarını Ermenistan ve Gürcistan’da gösterememişlerdir. Buna sebep ise bölgede yeterli seviyede askeri güce sahip olmamaları gelmekteydi. Bundan dolayıdır ki Ermenistan ve Gürcistan ile anlaşma yolunu arar olmuşlardır. Fakat burada kendi güçsüzlüklerini göstermeksizin bu ülkeleri siyasi vaatlerle İngiliz etkisinden çıkarmak, her an askeri bir harekâta başlaması muhtemel olan Türkiye’nin önünü kesmek ve kendi lehlerine siyasi bir kamuoyu oluşturmaktan ibaretti. Özellikle de Nahçıvan ve Zengezur’un Ermenistan’a vermek konusunda azami çaba sarf etmekteydiler. Fakat Türk tarafının kararlı tutumları karşısında bunu başaramamışlardır.

Bolşeviklerin güçlü stratejik atılımları sonucu 29 Kasım’da XI. Kızılordu’nun da büyük yardımı ile Kervansaray (İcevan) ve Delican işgal edildi ve aynı gün Ermenistan’da Sovyet hükümeti kuruldu. 30 Kasım’da İhtilâl Komiteleri oluşturuldu. Sovyetler burada kendi hakimiyetlerini kurmayı başarinca haliyle Taşnak hükümetine istediğini kabul ettirmekte sıkıntı yaşamayan Türkiye’nin de önü kesilmiş oldu. Tabi bu formül bir anlamda önceden hazırlanmış olan siyasi konjonktür sonucuydu. Taşnak hükümetini gözden düşürmek için Nahçıvan ve Zengezur Ermenistan’a peşkeş çekilecek ve böylelikle savaşla alınamayan bölgeler kalemle hediye edilmiş olunacaktı.⁴⁴²

30 Kasım’da AK(b) Partisi Merkez ve siyasi kurul toplantısında Sovyet Ermenistan’ı ile kurulacak ilişkiler gündeme geldi. Toplantı sonucu alınan kararlar ise şöyleydi; “Sovyet Azerbaycan’ı ile Sovyet Ermenistan’ı arasında sınırlar kaldırılacak, Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan’a verilecek, Yukarı Karabağ’a da kendi geleceğini tayin etme statüsü sağlansın. Bu alınan kararlar Nerimanov tarafından açıklanması uygun görüldü. Nitekim 1 Aralık’ta hem Ermenistan’da Sovyet hakimiyetinin kurulması ilgili kutlama, hemde yukarıda söz konusu kararlar açıklanmış oldu. Orconikidze bu toplantı ve orada alınan kararlar ile ilgili “ cefakeş

⁴⁴² Atnur, a.g.e, s. 407.

Ermeni halkının” Sovyet bayrağı altına girmesini alkışlıyor, Nahçıvan ve Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi konusunda ise, “Beşeriyet tarihinde örneğine rastlanmayan en önemli bir tarihi olay” olarak nitelendirmekteydi. Orconikidze yukarıda söz konusu bölgeler hakkında ise şöyle söylemekteydi. Hangi Zengezur, verimsiz dağlar, ne ekmek ne su var. Burada hiçbir şey yoktur. Nahçıvan gelince, bataklık, sıtma hastalığı, Yukarı Karabağ’da da hakeza, ne var burada, hiçbir şey yoktur.⁴⁴³ Orconikidze’nin konuşmalarından şöyle bir sonuç çıkarmak mümkün, bu toplantıda iştirak eden Azerbaycanlılar Ermenilere teşekkür borçlular, ondan dolayı ki onları böylesi yaşanamayacak durumda olan topraklardan kurtardıkları için.

Orconikidze bu meyanda Ermeni Komünist liderlerden olan Nazeretyan’a Nerimanov’un açıklamasını iletmiş ve müjdeyi vermişti. Nazeretyan’da cevabında, çok sevinçli olduğunu ve “bravo Azerbaycanlılar” diye bildirmişti. Fakat 2 Aralık’ta Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan “Gümrü antlaşması”na göre Erivan ve Göyçe gölü hariç bütün ermeni topraklarının Türkiye’ye geçmesi hem Sovyet Rusya’yı hemde Sovyet Ermenistan’ını teşvişe sevk eder. Bundan dolayı Rus temsilci Mdivani 3 Aralık günü Kazım Karabekir’den Nahçıvan’ın Ermenistan’a devrini istemişse de, elbette reddedilmiştir. Bundan dolayıdır ki Sovyet Ermenistan’ı da Gümrü Antlaşması’nı tanımadığını açıklamıştır. 5 Aralık’ta Azerbaycanın Nahçıvan’ın Ermenistan’a hediye edildiği haberi Nahçıvan halkı arasında yayılmaya başlayınca, halk İhtilâl Komitesi önünde toplanarak protestoya başladı. Vaziyetin sanıldığından daha keskin olduğunu gören Azerbaycan rehberliği Adliye Komiseri (nazır) Şahtatinski’yi 15 Kasım’da Nahçıvan’a gönderir. Şahtatinski Şerur ve Ordubat’ta gerçekleştirilen mitinglerde halka yaptığı konuşmada şu açıklamalarda bulundu. Açıklamasında kendisinin Bakü’ye dönmesi halinde Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesine karşı çıkacağını söyledi. Nahçıvan halkın büyük çoğunluğu Azerbaycan himayesinde bağımsız Sovyet Nahçıvan’ın kurulması taraftarıydılar.⁴⁴⁴ Nitekim halk bu uğurda gerekirse canını bile vermeye hazır görünüyordu. Çünkü bundan başka çareleri söz konusu değildi. Nitekim bazı gerçekler vardı ki onları bu davalarında başarı kazanmalarına engel teşkil etmekteydi. Nahçıvan halkı bu

⁴⁴³ A. Paşayev, **Açılmamış Sehifelerin İzi İle**, s. 476.

⁴⁴⁴ İsmail Musayev, **Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti**, Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakı 1996, s. 298-299; Atnur, **a.g.e**, s. 407-409.

engelleri gidermekte tek çareyi Türkiye'den gelecek yardımda görüyordu. Bundan dolayı onalar Şahtahtı'da bulunan Türk müfrezesine giderek derdlerini anlatarak yardım talebinde bulundular. 19 Aralık günü Veysel bey Şark Cephesi ve Sağ Cenah Grubu Komutanlıklarına bir telgraf gönderdi. 20 Aralık günü Kazım Karabekir Paşa'nın Veysel beye gönderdiği cevabında; Nahçıvan sınırlarında bazı tedbirler almasını, Ermenistan ve Azerbaycan'ın Nahçıvan'a karışamayacağını" bildirmesi üzerine Veysel beyin eli güçlenmiş ve Ordubat, Şahtahtı ve Noraşen komite başkanlarına yönelik bir beyanname yayınladı, beyannamede; Nahçıvan'ın Gümrü antlaşmasına göre Türkiye himayesinde olduğunu, TBMM'nin Nahçıvan'a göndereceği Fevkalade Komiser gelinceye kadar kendisinin bu görevi yürüteceğini bildirdi.

Türk tarafının Nahçıvan'a bu şekilde sahip çıkması, Sovyet Rusya'yı bölgeye yönelik yumuşak siyaset uygulamaya yönlendirmiştir. Bu siyasetin asıl amacı ise Ermenistan'ı taktik değiştirmeye itmektir. Nitekim Nahçıvan halkının tepkisi yumuşatmak gönüllerinin de alınması amacıyla beyanname hazırlandı, Beyannamede; Nahçıvan halkına kendi geleceğini tayin etme yetkisi veriliyordu. 26 Aralık'ta Velibeyov tarafından halka ilan edilirken diğer taraftan aynı gün Ermeni tarafı da Nahçıvan'ın Ermenistan'ın ayrılmaz parçası olduğu hususunda bir beyanname yayımlandı. Fakat bu beyanname 28 Aralık günü yürürlükten kaldırıldı ve yeni bir beyanname yayımlandı. Bu beyannameye göre Ermenistan Nahçıvan'ı bağımsız Sovyet Cumhuriyeti olarak tanıdı, Taşnak partisinin bu bölge ile ilgili toprak iddiası talebi rafa kaldırıldı.⁴⁴⁵

1921 yılı başlarında Nahçıvan Bölge insanı arasında Azerbaycan ve Ermenistan İhtilâl Komitelerinin beyannamelerine münasebet konusunda gerçekleştirilen rey sorgusu esnasında halkın %90'ı Nahçıvan Muhtar Cumhuriyetinin Azerbaycan'a bağlı kalması konusunda rey verdi.⁴⁴⁶ AK(b) Partisinin 12 Ocak 1921 tarihli kararı ile Şahtahtinski İnkılâbi-askeri şuranın direktifiyle Nahçıvan'a Komiser gönderilmesi konusunda mutabakata varıldı.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Atnur, **a.g.e.**, s. 410-412.

⁴⁴⁶ Gaffarov, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁴⁷ İ. Musayev, **a.g.e.**, s. 307.

2.2.4. Nahçıvan'ın Statüsünün Belirlenmesi ve Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Yukarıda da değindiğimiz üzere Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik askeri bir harekattan sonra Gümrü Anlaşmasını imzalaması Sovyet yönetimini tedirgin etmekteydi. Bu tedirginlik tek taraflı olmayıp başka bir yönde daha fazla tedirginlik yaratmaktaydı. O da Türkiye'nin Batılı devletler ile yapılması muhtemel olan bir anlaşmaydı. Bundan dolayı Sovyet Rusya Doğu Anadolu'dan Ermenilere toprak verilmesi konusundaki düşüncesini değiştirmiş, bu düşüncelerinin sadece yanlış bir anlaşılmadan kaynaklandığını ifade ederek Türkiye ile anlaşmayı RK(b) Partisi Merkez Kuruluna götürecektir. Nitekim kurulda görüşmeler sonucu Lenin tarafından Türkiye'ye yönelik olumlu mesajlar çıkmıştır.⁴⁴⁸ Tabi ki Rusya tarafının tedirginliği Türk tarafında sezinlenince, bunun üzerine bir heyetin (İktisat vekili, Yusuf Kemal, Maarif Vekili, Rıza Nur, Askeri Danışman, Saffet Arıkan, Yeni Moskova Büyükelçisi, Ali Fuat Paşa Rusya'ya gönderilmesi ve burada bir konferans yapılması kararlaştırıldı. Bu konferansta Azerbaycan ile olan problemler de görüşülmesi düşünülüyordu. Heyet 18 Şubat (1921) tarihinde Moskova'ya ulaşabildi. Heyetin Rus yetkililerle yapacağı görüşmede gündemde olan en önemli konulardan biri de Nahçıvan problemi gelmekteydi. Nahçıvan Türkiye için ne kadar önemli olduğunu şuradan çok rahatlıkla görebiliriz. Henüz 13 Aralık tarihinde Rusya'ya gidecek olan heyet arasında bulunan Yusuf Kemal Beyin Mustafa Kemal Paşa ile yaptıkları görüşmede, Yusuf Kemal, "*Paşam Ruslar Nahçıvan üzerinde ısrar ederlerse ne yapalım?*" diye sorunca, Paşa cevabında; "*Nahçıvan Türk Kapısıdır. Bu hususta nazar-ı itibara alarak elinizden geleni yapınız*" cevabını almıştı. Nitekim Türk heyeti bu şartları göz önünde tutarak hareket edecektir.

26 Şubat'ta Rus heyeti Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Pan Rus Merkez Yürütme Komitesi Üyesi Celâl Korkmazov'dan müteşekkildi.⁴⁴⁹ İki taraf arasında

⁴⁴⁸ Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)*, İstanbul 2000, s. 196.

⁴⁴⁹ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 189-190

görüşmelere başlanır, fakat taraflar arasında bir kaç anlaşmazlık ortaya çıkar. Birincisi, Çiçerin'in Türk tarafına niçin geldiniz sorusu olur, Buna karşılık Yusuf Kemal şöyle cevap verir, niçin çağırdınız. Çiçerin, biz çağırmadık efendim, Yusuf Kemal, Rusya'nın Ankara elçisi Mdivani imzasıyla yazılı mektup var elimizde deyince, Çiçerin cevabında, belki burada çeşitli devlet murahhaslarından müteşekkil toplanacak olan konferansa çağırmışlardır, Yusuf Kemal, biz sadece Rus murahhaslarıyla⁴⁵⁰ görüşüp anlaşırsak bir muahede akdetmek için geldik deyince, Çiçerin Türkiye ile dostluk anlaşması imzalamayacaklarını, ancak bir barış anlaşması imzalayabileceklerini ve bunun yanında da yardıma devam edebileceklerini söyler.⁴⁵¹ Anlaşmazlığın ikinci sebebi ise Taşnak direnişinin haberinin Moskova'ya ulaşması, Ermenistan ile akdedilen Gümrü Anlaşmasını değiştirmeye yanaşmamaları nedeniyle Çiçerin'in Türk tarafını suçlamasıydı. Burada Rusya tarafı söz konusu anlaşmayı tanımadığını açıklarken, Türk tarafı ise anlaşmanın halen yürürlükte olduğunu savunur. Elbette Rus tarafının bu anlaşmayı tanımaması aynı zamanda, Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki himayesini de kabul etmiyor anlamına geliyordu.⁴⁵² Rus tarafı Nahçıvan'ı Türkiye'ye vermek fikrinde görünmemesinden dolayıdır ki görüşmeler uzamaktaydı. Fakat meselenin pek uzatmağın doğru olmadığını her iki taraf ta farkındaydı. Nitekim sonuç olarak Yusuf Kemal Bey Rus tarafına Nahçıvan'ın Türkiye ile Sovyet Azerbaycan ortak himayesi altında bağımsız bir devlet olmasına razı olabilecekleri teklifini sunar. Türk heyetinin bu teklifi de Rus heyetince kabul edilmeyince, 9 Mart günü yapılan toplantıda Türk heyeti Nahçıvan halkının isteği üzere Türk askerinin bölgeye geldiği, bu durumun da Nahçıvan'ın Türkiye himayesinde olduğunun bir göstergesi olduğunu, buna rağmen Türkiye Nahçıvan'ın özerk bir yapıya sahip olması ve başka bir devlete terk edilmemesi şartı ile himayesinin Azerbaycan'a bırakılmasına razı olduğunu açıklar (10 Mart 1921). Çünkü Nahçıvan'a yapılacak her hangi bir saldırı karşısında Türk askeri sessiz

⁴⁵⁰ Henüz resmi olmayan görüşmeler esnasında, Rus tarafı Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan delegelerinin de katılımını ısrar ederler. Türk delegeleri buna yetkili olmadıklarını sadece Rus hükümetiyle görüşmelerde bulunabilecekleri konusunda direnir. Türk delegeleri söz konusu devletlerle ayrı ayrı görüşeceklerini ifade eder. Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov** (1920-1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 126-127.

⁴⁵¹ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 215-216.

⁴⁵² Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 138.

kalamazdı.⁴⁵³ Nitekim bu teklif üzerine Rus tarafı da sadece Azerbaycan himayesinde Nahçıvan'a özerklik verilmesine razı olduğunu açıkladı.

12 Mart'ta taraflar arasında Moskova'da düzenlenen toplantıda Nahçıvan ve Ermenistan arasındaki sınır meselesi görüşmelerin asıl gündemini oluşturmakla birlikte, Rus tarafına sınır hattı konusunda Azerbaycanın azami taleplerinin yüksek olduğunu savunması üzerine Türk heyeti iki yönden itiraz etmiştir: Birincisi, Malum kanlı olayların vuku bulduğu bölgeye gelen Türk askerinin bir ihtiyaçtan dolayı geldiği. İkincisi ise, Söz konusu yerlerde yaşayan insanların büyük bir çoğunluğunu müslümanlar olduklarından dolayı bölge himayesinin Azerbaycan'a verilmesi gerekiyordu. Türk tarafının azami çabaları sonucu Nahçıvan Azerbaycan dahilinde özerk bir statüye kavuşturulmuş, ve Nahçıvan Azerbaycan dahilinde özerk bir cumhuriyet oluşturması karara bağlanır.⁴⁵⁴

13 Mart'ta Şahtatinski Rusya ile Türkiye arasında anlaşmaya varıldığını Azerbaycan hükümetine bildirir.⁴⁵⁵ Taraflar arasında diğer meseleler de çözüme kavuşturulunca 16 Mart tarihinde "Moskova Antlaşması" imzalandı.⁴⁵⁶ Fakat aynı gün Londra'da İngilizler⁴⁵⁷ ile yaptıkları ticaret antlaşmasından dolayı Çiçerin'in ricası üzerine antlaşmanın imza tarihi değiştirilmemek şartıyla iki gün sonra 18 Mart'ta neşir ve ilanına müsaade ettiklerini Cebesoy "Moskova Hatıraları" kitabında

⁴⁵³ ACSPİHDA, f. 609, d. 1, iş. 94, S. 5.

⁴⁵⁴ ACSPİHDA, a. belg.

⁴⁵⁵ ACSPİHDA, a. belg.

⁴⁵⁶ Atnur, a.g.e, s. 440-441.

⁴⁵⁷ Cebesoy İngilizler ile yapılan ticaret anlaşmasının sebep ve onun Rusya hükümetince önemli addedilmesi konusunda şunları yazmaktadır: " 1921 yılında Rusya'da hüküm süren açlık, istihsal kaynaklarının kurumuş ve fabrikaların durmuş olması halk arasında memnuniyetsizliği bir kat daha artırmıştı. Bazı mintikalarda ayaklanmalar, Bolşevik müesseslerine tecavüzler olmuştu. Halk elindeki tohumluğu yiyip bitirmişti. İstihsal kabiliyetini artıracak makine ve aletler de harap olmuştu. Yerlerine yenileri konulmadığı için haricin yardımına müracaat zarureti aşikar bir hal almıştı. Haricin yardımı bir an evvel temin edilmeli idi.Çünkü bilhassa açlık vaziyetinin beklemeye tahammülü yoktu. Rusya'nın kendi kendine iktisadi durumuna bir çare bulması hemen hemen imkansızdı. O tarihlerde bütün dünya siyasetine ve iktisadiyatına hakim olan İngilizlerle hiç olmazsa iktisadi sahada anlaşarak onların yardımı temini zarureti vardı. Bu maksatla Sovyetler, bir çok tavizler yaparak Londra'da İngilizlerle bir iktisadi mukavele imzalamışlardı.... " İngilizlere yaranmak isterken bize muahede ile taahhüt ettikleri yardımları durdurmuşlardı. TBMM Hükümeti de Moskova Muahedesinin tasdikini geciktirmiş ve Kafkasya her biri ile ayrı ayrı muahedeler akdi hususunda ısrar eylemişti. İki taraf arasında başlamış olan dostluk bulanmış ve münasebetler çok gergin bir duruma düşmüştü. Fakat, İkinci İnönü savaşını kazanmamız üzerine Çiçerin tavrını esaslı olarak değiştirmişti. 16 Mart tarihli Moskova Muahedesinin TBMM tarafından tasdikini ve bir konferans halinde Kafkas milletlerinin her biriyi ayrı ayrı muahedeler akdini benden rica etmişti. Bununla beraber komünizm lehine müsamahakar davranmamızı istemeyi de unutmamıştı. vaat edilen maddi yardımın nakline tekrar başladığını ve mümkün olduğu takdirde fazlasıyla gönderileceğini söylemişti.". Daha geniş bir bilgi için bkz. Cebesoy, "Moskova Hatıraları" s. 254-259.

yazmaktadır.⁴⁵⁸ Nitekim bu antlaşma ile Azerbaycanın toprak bütünlüğü korunduğu gibi, Nahçıvan'ın statüsü kesin sonuca bağlanmış oldu.⁴⁵⁹ Antlaşmanın 3. maddesine göre Nahçıvan toprakları üçüncü bir devlete terk etmemek şartı getirildi. Nahçıvan'ın sınırları da şu şekilde tespit edilmiştir: Araz talveg çizgisinin doğusu ile Dehne dağı (3829)- Veli Dağ (4121)-Bağarsık (6587)-Kömürlü Dağı (6930) çizgisi arasına sıkışmış üçgen biçiminde, bu toprakların Kömürlü Dağı'ndan başlayıp Saray Bulak (8071)- Develi (Ararat) istasyonundan geçerek Karasunun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır çizgisi Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon eliyle belirlenecekti. Buna göre Nahçıvan arazisi Develi İstasyonu- Saray Bulak Dağı (8071)- Kömürlü Dağı (3080) Sayat Dağı (7868) Kurt Kulak Köyü- Gamasur Dağı (8160)-(7022) Kuki Dağı (10282) ve eski Nahçıvan Kazasının yönetim sınırının doğusu. Yani bu gün Ordubad'ın Ermenistan ile olan sınırı.⁴⁶⁰ Bu antlaşmanın imzalanması ile Gümrü Antlaşmasının Nahçıvan ile ilgili maddesi yürürlükten kalkmış oldu.

20 Mart'ta RSFSCB Merkezi Komite Yönetim Kurulunca onaylanan antlaşma 21 Temmuz'da da TBMM tarafından onaylandı.⁴⁶¹ Nitekim Nahçıvan probleminin bu şekilde çözüme kavuşturulmuş olması Mustafa Kemal Paşayı da çok memnun etmiştir. Nitekim Yusuf Kemal Bey Paşam! "Nahçıvan meselesi konusunda elimizden geleni yaptık" dediğinde, Paşa cevaben, "kapımız mevcudiyetini muhafaza ediyor, bizim için mühim olan budur" ifadesini kullanır.⁴⁶² Moskova antlaşmasının Nahçıvan'ı Özerk bir Cumhuriyet olarak Azerbaycan'ın himayesine devrettikten sonra, bölgedeki Türk askeri birliklerinin görevi de fiilen sona ermiş oldu. Nitekim, 23 Mart günü Kazım Karabekir Paşa tarafından Türk müfrezesinin bölgeyi terk etmesi talimatı verildi. 14 Nisan tarihinde Karabekir Paşa Veysel Bey'e kesin talimat doğrultusunda Nahçıvan topraklarının tamamen boşaltılması emri verildi.⁴⁶³ Türk askeri bu emir gereğince 16 Nisan'da

⁴⁵⁸ Cebesoy, "Moskova Hatıraları", s. 195.

⁴⁵⁹ Gaffarov, a.g.e, s. 30

⁴⁶⁰ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I**, Ankara 1983, s. 38; Atnur, a.g.e, s. 441.

⁴⁶¹ İ. Musayev, a.g.e, s. 308.

⁴⁶² İ. Musayev, a.g.e, s. 308.

⁴⁶³ Atnur, a.g.e, s. 442-443.

Nahçıvan'dan ayrılmıştır. Fakat bölge ülkelerine de Nahçıvan'ın yeni konumunu kabul ettirmek yönünde çalışmalar yürütmüştür.⁴⁶⁴

2. 2. 5. TBMM Heyetinin Bakü'de Görüşmeleri, Nahçıvan

Problemi ve Kars Antlaşması

Yukarıda imzalandığı sözkonusu Moskova Antlaşması sonucu Doğu sınırını belirlemiş olan Türkiye, bu antlaşmanın 15. maddesi gereği sınır komşusu olduğu Güney Kafkasya devletleri (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) ile de ayrı ayrı anlaşmalar yapmak niyetindeydi. Bu amaç doğrultusunda Moskova'da bulunan Yusuf Kemal ve beraberindeki heyetle beraber Bakü'ye Hareket edeceklerdir. Yusuf Kemal'in Ankara'ya gönderdiği raporunda Bakü'ye hareket tarihinin 24 Mart tarihinde gerçekleşeceği bildirilmiştir. Bakü ve Gürcistan hükümet temsilcileriyle birer görüşme gerçekleştirilerek Türk-Sovyet antlaşmasını tamamlamak amacıyla sözkonusu ülkelerle de antlaşma imzalanacağını bildirir. Ermenistan hükümetiyle görüşmeler yapılması konusunda ise TBMM'den müsaade istemektedir.⁴⁶⁵ Çünkü, Türkiye'nin Ermenistan ile Kars, Ardahan ve Nahçıvan, Azerbaycan ile Nahçıvan, Gürcistan ile de Batum problemleri mevcuttu. Bu problemler sınırların kesin çizilmesine rağmen devam ediyordu. Yukarıda zikredildiği üzere Moskova antlaşması gereği Nahçıvan sınırında bazı düzenlemelerin yapılması gerekli idi. Bu durum ancak ilgili ülkeler arasında toplanacak yeni bir konferansta ele alınabilirdi.⁴⁶⁶ Türk heyet 8 Nisan tarihinde Rusya hükümetince sağlanan dört milyon altın ruble yardımıyla beraber Bakü'ye ulaştı. Bakü'de Sovyet Azerbaycan yöneticileriyle bir görüşme gerçekleştirilerek onlarla anlaşma yapmak için geldiklerini bildirirler. Fakat Azerbaycan hükümeti TBMM ile Sovyet Azerbaycanı arasında anlaşma imzalanmasının mümkün olmadığını açıklarlar. Buna sebepte Çiçerin'in Hüseyinov'a gönderdiği 9 Nisan tarihli telgrafıdır. Çiçerin telgrafında; Her üç Cumhuriyet temsilcilerinin bir araya gelerek konferans tertip etmelerini tasvip etmedikleri gibi, ayrıca Sovyet Rusya bu ülkeler ile ayrı ayrılıkta antlaşma yapmasına karşıydı. Şayet sözkonusu anlaşma imzalandığı takdirde bu devletlerin egemenlikleri

⁴⁶⁴ B. Aslan, **a.g.e.**, s. 130.

⁴⁶⁵ Tengirşek, **a.g.e.**, s. 217.

⁴⁶⁶ Atnur, **a.g.e.**, s. 443-444.

kısıtlanmayacak ise Rus tarafınca müsaade edileceği bildiriliyordu.⁴⁶⁷ Yani Sovyet Rusya'nın asıl amacı açıkçası TBMM Hükümeti ile sözkonusu Cumhuriyetler arasındaki anlaşma ayrı ayrılıkta değil de tek çatı altında imzalanmasıydı. Nitekim bu düşünceleri Çiçerin'in Hüseyinov'a gönderdiği telgraftan çok net biçimde anlaşılmaktadır; Yusuf Kemal ve beraberindekiler Bakü'ye geldiğinde onun karşısına tek cephe oluşturmak için Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin Tiflis'e gitmeleri ve birlikte bir plan yapmaları konusunda talimat vermektedir. Nitekim bu telgrafın alınması üzerine Azerbaycan tarafı anlaşma yapmaktan çekinecektir.

Nitekim Türk heyeti her üç devleti bağımsız görmek istediğini ve onlarla bağımsız bir anlaşma yapmak arzusunda olduğunu vurgulayınca, Nerimanov henüz üç cumhuriyet arasında bir ittifak yapmak üzere olduklarını ondan sonra TBMM ile bir anlaşma yapabileceklerini açıklamıştır. Yusuf Kemal bunun uzun bir zaman alacağını Nerimanov'a ileterek Kars'ta bir konferans yapılması konusunda teklifte bulunur. Nerimanov ise konferansın Bakü'de gerçekleştirilmesini ister. Fakat Türk heyetinin ısrarları üzerine Kars'ta yapılması kararlaştırılır.⁴⁶⁸

Bu amaç çerçevesinde taraflar arasında yazışmalara başlanır. Özellikle Türk tarafı Azerbaycanın toprak bütünlüğü ve Nahçıvan konusunda rahatsızdı. Nitekim Türk tarafı Moskova antlaşması sonrası yani 19 Nisan'da Moskova'da Azerbaycan Dışişleri Komiseri Hüseyinov ve Adliye Komiseri Şahtatinski ile iki ülke arasında bir antlaşma yapılması ve Kars'ta buluşulması konusunda anlaştı. 26 Ağustos'ta Sovyet Hükümetinin ve Azerbaycan KP(b) Partisinin Siyasi Bürosunun da kararı ile Şahtatinski'yi Sovyet Azerbaycan'ı temsilen konferanstaki temsilcisi seçti. Fakat Sovyet Rusya'nın bir dönem için Türkiye'ye karşı serin bir politika takip etmesi konferansın toplanmasını geciktirmiştir. Fakat Sakarya Zaferi'nin ardından Sovyetlerin politika değiştirmesi sonucu Kars Konferansının hazırlıklarına hız verilmiştir. 23 Eylül 1921'de Kars'ta gerçekleştirilen bir törenle Moskova antlaşması teati edildi. 26 Eylül 1921'de Kars Konferansı'na katılacak ülkelerin (Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) temsilcileri Karsa vardılar. Aynı günün

⁴⁶⁷ B. Aslan, **a.g.e.**, s. 131-133..

⁴⁶⁸ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Celse Zabıtları**, D. I, C.2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985. s. 227-229.

akşamı saat 19.30'da Ordu Caddesinde konferans için ayarlanan binada Kars Konferansı törenle açıldı.⁴⁶⁹

Konferansa Türkiye adına,

Edirne milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa,
Sabık Bayındırlık Müsteşarı Muhtar,

Burdur Milletvekili Veli Saltıkgil

TBMM Hükümeti Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey,

Müşavirler:

Mebus Edip Bey

Reji Umumi Müfettişi Muvaffak Bey

Doğu Cephesi Kurmay Başkanı Kadri Bey

Kurmay Binbaşı Veysel Bey

Kurmay Binbaşı Talat Bey

Katipler:

Dışişleri Memurlarından Zühtü Bey ve Osman Bey

Cephe Yaverleri Nazmi ve Selahattin Bey⁴⁷⁰

Azerbaycan adına:

Halk Komiseri Behbud Şahtatinski,

Gürcistan adına:

Kara ve Deniz Kuvvetleri Komiseri Şalva Elieva, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze,

Rusya adına:

Letonya Olağanüstü Yetkili Temsilcisi Yakov Ganetzky, Ermenistan adına:

Dışişleri Komiseri İskinaz Mravyan ve İçişleri Komiseri Bogos Makenzyan katılmışlardır.⁴⁷¹ Konferans Karabekir Paşanın açılış konuşması ile başladı. Onu müteakip Rus deleğe Ganetzky ve Ermenistan delegesi Mravyan birer konuşma gerçekleştirdiler. İlk oturumda diğer bir konu ise her cumhuriyet ile ayrı ayrı anlaşma yapmak arzusunda olduğunu açıkladı. Fakat bu teklif Ganetzky tarafından reddedildi.

⁴⁶⁹ İsmail Hacıyev, Ebülfez Amanoğlu, **Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s. 53-54; Atınur, **a.g.e.**, s. 444.

⁴⁷⁰ B. Aslan, **a.g.e.**, s. 139-140.

⁴⁷¹ **TBMM**, GCZ, D.I, C.2, s. 235; Ayrıca bu Konferans ile daha detaylı bir bilgi için Bakınız, Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1988, s. 955-956.

Sözkonusu tartışmalar 30 Eylül'e kadar devam eder. dördüncü oturumda toplantının iki kısma ayrılmasını teklif eden Karabekir, Birinci kısımda tüm Sovyet Cumhuriyetlerini ortak ilgilendiren konuları, ikinci kısımda ise her cumhuriyet ile sınır, ticaret ve ekonomik konuların ele alınması teklifinde bulunur. Fakat Karabekir'in bu teklifi de kabul edilmez. Özellikle Azerbaycanın Sovyet temsilcisi aynı zamanda Azerbaycan adına katılan delegesi Şahtatinski bu konuda itiraz ederek, Kafkasötesi Cumhuriyetlerin siyasi, askeri ve ekonomik birlik oluşturduklarını belirterek anlaşmanın genel olmasını teklif etmiştir.⁴⁷²

Nitekim bu konferansın önemli konu başlıkları arasında Nahçıvan meselesi gelmekteydi. Konferansta bu konu çerçevesinde konuşma gerçekleştiren Şahtatinski şunları dile getirir: "Nahçıvan bölgesi Azerbaycan himayesinde bağımsız bir Halk Şurâlar Cumhuriyetidir. Bu Cumhuriyetin Halk Komiserleri Sovyeti (Şura) mevcuttur. Azerbaycan'ın bu cumhuriyette bir mümessili faaliyet göstermektedir. Şu ana kadar Nahçıvan'ın bütün ihtiyaçları Azerbaycan tarafından temin edilmektedir. Azerbaycan Hükümetinin müessese ve mektepleri millileştirilmesi konusunda aldığı kararlar zamanla bu mıntikalarda tatbik edilecektir. Mezhep ve vicdan hürriyetinden bahsetmeye bile gerek yoktur. Çünkü bunlar Sovyet usulüne göre idare edilen memleketlerin esas unsurlarından biridir."⁴⁷³ Ayrıca Türk delegelerinin Bakü petrollerinden her sene belli bir miktar Azerbaycanın ayırması konusunda yükümlü tutulması teklifine de Şahtatinski resmi olmasa dahi özel olarak yardımda bulunabileceklerini söylemiştir.⁴⁷⁴

18 gün, 6 celsede yapılan Konferans sonucunda taraflar 13 Ekim 1921'de Rusya'nın da iştiraki ile taraflar arasında (bir tarafta Türkiye diğer tarafta ise Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve Gürcistan SSC) 20 madde ve 3 ekten oluşan "Kars Antlaşması" imzalandı.⁴⁷⁵ Kars Antlaşması bazı değişiklikler haricinde Moskova antlaşmasının bir benzeri niteliğindedir.⁴⁷⁶ Antlaşmanın toprak başlıklı maddesinin 3. ekine göre Nahçıvan'ın statüsü ve sınırları şu şekilde tespit edildi: " Nahçıvan arazisi Urmiye köyü oradan düz bir çizgiyle Arezdeğen İstasyonuna (söz

⁴⁷² B. Aslan, **a.g.e**, s. 143-144.

⁴⁷³ Atnur, **a.g.e**, s. 444-445.

⁴⁷⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 963; B. Aslan, **a.g.e**, s. 144.

⁴⁷⁵ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 196-197; İ. Musayev, **a.g.e**, s. 308; Atnur, **a.g.e**, s. 444-445

⁴⁷⁶ Cebesoy, **a.g.e**, s. 338.

konusu istasyon Ermenistan'a bırakıldı), yine düz bir çizgi ile batı Taşburun (3142) Dağına- su ayırımı hattıyla doğu Taşburun (4108) Dağına, Cehennem Deresi Bağarsık Dağının (6607) veya (6587) su ayırımı hattı takip edilerek Ravona (Bulak) güneyinden Bağarsık dağı su ayırıcı hattı ile eski Erivan Şerur-Dereleyez kazalarının inzibati sınırı ile 6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839 veya 6930) ve oradan da 3080 rakımlı Sayat dağ yükseklikleriyle Kurt Kulak köyü, Gamasur Dağ (8160 veya 8022) rakımlı tepe ve Gökdağ (10282) ve eski Nahçıvan Kazası'nın yönetim sınırının doğusu. Bu antlaşmanın 5. maddesine göre, "Türk tarafı ile Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri bu antlaşmanın 3. ekinde gösterildiği sınırlar dahilinde Nahçıvan'ın Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesi konusunda hemfikirdirler".⁴⁷⁷

Bize göre bu antlaşmanın en önemli tarafı hiç kuşkusuz onun sınırsız imzalanmış olmasıydı. Olumsuz tarafı ise bundan önce imzalanan iki antlaşmaya (Gümrü ve Moskova antlaşmaları) kıyasla Nahçıvan'ın sınırlarının küçülmüş olması ve Develi ve Arazdeyen'in Ermenistan'a bırakılması olmuştur.

Kars Antlaşmasının imzalanması akabinde Nahçıvan ile ilgili alınan maddelerin uygulanmasına geçildi. Bu maddelerin biri siyasi diğeri ise ekonomik problemlerim çözüme kavuşturulması yönündeydi. 22 Mayıs günü AK (b) Partisi Merkez Komitesi Yönetim Kurulu Nahçıvan hakkında tüzüğü ve Nahçıvan SSC Anayasasını Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi tarafından takdim edilen plânlarını müzakeresine başladı. Nitekim Nahçıvan hakkından hazırlanan nizamnamede şöyle denildi: "Nahçıvan bölgesi ASSC. vesayetinde muhtar cumhuriyet ilan edilerek Nahçıvan SSC. adlandırılın."⁴⁷⁸ Kasım ayında Rusya KP (b) Partisinin Siyasi bürosu Lenin başkanlığındaki toplantısında Nahçıvan meselesi müzakere edildi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin kurulmasının zaruri olduğu karara bağlandı. Nitekim 12 Kasım 1922'de toplanan I. Güney Kafkasya Sovyetler Kurultayı Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulması konusunda karar kabul etti.⁴⁷⁹ 22 Kasım'da AK(b) Partisinin Yönetim Kurulunun Siyasi ve Teşkilat Bürosu Nahçıvan Ülke Parti Komitesinin kuruluşu meselelerini müzakeresine başladı

⁴⁷⁷ Ç. Memmedov, **a.g.e.**, s. 196-197; İ. Musayev, **a.g.e.**, s. 308; Atnur, **a.g.e.**, s. 444-445

⁴⁷⁸ **ACSPİHDA**, f.1, d. 74, iş. 127, s. 157-158.

⁴⁷⁹ **ACSPİHDA**, f.1, d. 74, iş. 127, s. 7; İ. Musayev, **a.g.e.**, s. 308.

ve sonuç olarak şu kararı aldı: “AK(b) Partisinin Kaza Komitesi Şubelerine, Kaza Parti Komitelerinin işleyişi ise AK (b) Partisinin Nahiye Komitelerinin işleyişine uygun gelmesi, AK (b) Partisinin Kurultaylarında Nahçıvan parti teşkilatının Azerbaycanın kaza parti teşkilatları ile aynı hukukta temsilcisinin bulundurulmasını uygun gördü.” Akabinde Nahçıvan’da Sovyetlere seçimler yapıldı.⁴⁸⁰ 18 Ocak 1923’te I. Güney Kafkas Sovyetler kurultayının kararlarına bağlı kalınarak “Nahçıvan’ı Muhtar (özerk) Cumhuriyete çevirmeği”, İhtilâl Komitesinin feshedilerek yerine Nahçıvan İcra Komitesi ve Nahçıvan Halk Komiserleri Sovyeti kurulmasını teklif etti.⁴⁸¹ 21 Ocak’ta bu karar tasdik edildi, Nahçıvan Ülke Komitesi AK (b) Partisi Nahçıvan Ülke Komitesi olarak değiştirildi. 27 Şubat’ta III. Nahçıvan geneli Sovyetler Kurultayı beyanname yayımlayarak, Sovyet Azerbaycan’ı ile omuz omuza çalışmaktan gurur duyduklarını ve Sovyet Azerbaycanın ayrılmaz özerk bir bölgesi gibi onun terkibine dahil olduklarını zaruri addettiklerini açıkladılar. Nitekim bu açıklama akabinde kurultaya karar kabul etti. Kararda; “Bütün Nahçıvan diyarı bütün kurumlarıyla özerk ülke hukukunda Sovyet Azerbaycanın çatısı altına girmeyi kabul etti.”⁴⁸² Yani kurultay Merkezi İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyet’ini feshederek 17 aday ve 1 aday adayından müteşekkil Nahçıvan Ülke İcra Komitesini seçmiş oldu. 16 Haziran 1923’de III. Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi toplantısında Nahçıvan’ın Azerbaycanın özerk bir bölgesi gibi onun terkibine dahil olması konusunda Nahçıvan Sovyetler kurultayının vesayetini tasdik etti. Fakat bu özerklik fazla uzun çekmedi 11 Aralık 1923’te AK (b) Partisinin yönetim kurulu toplantısında yeniden Nahçıvan özerk bölgesini Nahçıvan Cumhuriyetine çevrilmesi konusunda karar kabul etti.⁴⁸³ 31 Aralık günü Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi Nahçıvan özerk ülkesinin Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Sovyet cumhuriyetine çevrilmesi konusunda kesin karar kabul etti ve Güney Kafkasya Merkezi İcra Komitesinden bu kararın biran önce tasdikini istedi. Nitekim 8 Ocak 1924’de Güney Kafkasya Merkezi İcra Komitesi G. Musabeyov’un konuşmasını ve Azerbaycan Merkezi İcra Komitesinin bu melse ilgili muvafık kararını

⁴⁸⁰ ACSPİHDA, f.1, d. 74, iş. 127, s. 165-166.

⁴⁸¹ ACSPİHDA, f.1, d. 74, iş. 127, s. 6.

⁴⁸² İbrahim Bağirov, **Kengerli Yurduunun Generalleri**, Bakı 1994, Yazıçı Neşriyatı, s. 25-27; A. Paşayev, **a.g.e.**, s. 481.

⁴⁸³ A. Paşayev, **a.g.e.**, s. 481-482.

müzakeresinden sonra Nahçıvan ülkesini, Azerbaycan SSCB vesayetinde Özerk Nahçıvan Cumhuriyetini ilan etti.⁴⁸⁴

18 Ocak 1924'de Nahçıvan Merkezi İcra Komitesinin F. Mahmutbeyov başkanlığındaki I. Genel toplantısında yukarıda zikredilen kararı onaylandı. Toplantıda ayrıca Merkezi İcra Komitesi'nin 7 kişilik yönetim Kurulu seçildi. B. Talıplı Yönetim Kurulu Başkanı seçilirken, Başkan yardımcısı ve Halk Komiserleri Sovyet'inin başkanlığına, Seyidbeyli, Mahmutbeyov ise genel sekreter olarak atanıyor. Y. Tahirov, K. Babayev, R. Ahundov ve H. Mahmudov üye seçildiler. Aynı zamanda;

K. Babayev- İçişleri Komiseri,
F. Mahmutbeyov-Halk Toprak Komiseri,
Gurbanov-Halk Adliye Komiseri,
Dadaşov- Halk Maliye Komiseri vekili,
R. Ahundov- Halk Emek Komiseri vekili,
K. Babayev- Askeri Komiseri olarak atandılar.

Fakat Halk Maarif Komiserliği koltuğu boş kaldı.⁴⁸⁵ 9 Şubat 1924'de Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi Nahçıvan ülkesini Azerbaycan himayesinde Nahçıvan Sovyet Cumhuriyetine çevirmek hakkında karar kabul etti. Kararda şöyle deniliyordu:

1.Nahçıvan'ı Azerbaycan SSCB himayesinde Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine çevrilsin.

2.NSSC konusundaki nizamname lâyihasını hazırlamak adına şu isimlerden, Velibeyov, Bağirov, T. Şahbazi ve A. Ahundov'dan müteşekkil komisyon oluşturulsun. Oluşturulan komisyon hazırlayacakları lâyihayı en kısa zamanda Merkezi İcra Komisyona ulaştırması tevdi edecektir.⁴⁸⁶ Nitekim Komisyon tarafından Merkezi İcra Komitesine ulaştırılan lâyiha 24 Şubatta AK (b) Partisi Merkez Yürütme Kurulunca müzakere edildi ve 23 Mart günü Azerbaycan Merkezi

⁴⁸⁴ ACSPİHDA, f.1, d. 14, iş. 135, s. 45-46.

⁴⁸⁵ A. Paşayev, a.g.e, s. 482.

⁴⁸⁶ Bakinskiy Raboçiy, 15 Şubat 1924. N: 26;Gaffarov, a.g.e, s. 33.

İcraye Komitesince tasdik edildi.⁴⁸⁷ Bu nizamnamenin genel tezini oluşturan I. maddesinde deniliyordu:

1. Özerk Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bağımsız sosyalist cemiyetidir. Sovyet Nahçıvan sınırları dahilinde hakimiyet Sovyetlerde biraraya gelmiş çalışkan halkına aittir.

2.Sovyet Nahçıvan'ı Azerbaycan SSCB. ayrılmaz bir parçasıdır ve Özerk cumhuriyet gibi ona bağlanmıştır.

Nizamnamenin V. Kısımında Nahçıvan SSCB. Arma ve bayrağından söz edilmekteydi. Buna göre NSSCB. Hem arma hemde bayrağında Nahçıvan SSCB. beyanı yazılması düşünülmüştü. Bu düşünce Azerbaycan Merkezi İcraye Komitesine müracaatla bildiriliyor. Tabi Azerbaycan hükümeti de bunun Rusya Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin'e bildiriyor. Fakat Çiçerin konu ile ilgili cevabında, Nahçıvan'a özel bayrak tahsisini uygun görmediğini bildiriyor. Çiçerin'in buna sebep olarak, Sovyet Azerbaycan Anayasasında Nahçıvan için bayrak tahsisinin olmadığını vurgulamaktaydı. Nitekim bayrak ve arma problemi 1936 yılının 16 Haziranında Nahçıvan SSC. anayasasının IV. Bölümünde çözüme kavuşturularak denildi: " Nahçıvan SSC, ASSC. Bayrak ve armasından istifade eder" denildi.⁴⁸⁸

3. Azerbaycan Sovyet Hakimiyetinin Genel Yapısı

3.1. İhtilal Komitelerinden Köy Sovyetliklerine

Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti kendine özgü bir şekilde devam etmekteydi. Fakat Azerbaycan Türklerinden önemli görevlerde yeterli sayıda kişinin olmaması hakimiyette sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Sıkıntıları atlatmak ve Sovyet sistemini benimsemiş olan kadroların yetişmesi için okul ve kurslar açılmasına ihtiyaç vardı. Bu amaçla Moskova Sverdlov Üniversitesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Şark şubesine 50 kişi öğrenci gönderildi. Gönderilenler arasında 35 Kaza Yönetim temsilcisi de bulunuyordu.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ ACSPİHDA, f.1, d. 74, iş. 135, s. 103-104.

⁴⁸⁸ A. Paşayev, a.g.e, s. 483-485.

⁴⁸⁹ ACSPİHDA, fon 1, siy. 74, iş. 120, s. 137-138.

Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyetinin ilk kuruluş aşaması doğrudan Sovyetliklerin değil, İhtilal Komiteleri'nin faaliyete geçirilmesiyle oldu.⁴⁹⁰ İhtilal Komiteleri ile paralel Halk Komiserleri Sovyeti de faaliyet gösteriyordu.⁴⁹¹ Sovyetlikler henüz Kazalarda kurulmadığından sadece Bakü'de faaliyet göstermekteydiler. Çünkü Kazalarda Sovyetliklere geçmezden evvel Yoksul Komiteleri'nin kurulması kararlaştırılmıştı. Yani Kazalarda İhtilâl Komitelerinin feshinden sonra ikinci merhale Yoksul Komiteleri sayılacaktı. İhtilal Komitelerinden Yoksul Komitelerine geçmekte güdülen amaç araştırılınca, görülecektir ki İhtilal Komitelerinden Yoksul Komitelerine geçmekte asıl amaç, Sovyetlerde de aynı sistemin yürürlükte olmasıdır. Fakat Azerbaycan'daki Yoksul Komiteleri'nde bazı farklılıklar söz konusu idi. Rusya'da Yoksul Komiteleri Kaza ve Köy Sovyetlikleri'nin kaim olduğu bir ortamda yerel hakimiyet teşkilatları gibi teşkil edilmiş olmasına rağmen Azerbaycan'da ise bu durum Sovyetliklerden daha önce köyde Sovyet hakimiyetinin kurumları gibi oluşturulmuştu. Yoksul komiteleri bu dönemde kendi rolünü üstlenecek, köy ve mıntıka İhtilâl Komitelerinin yerini tutmaya başlayacaktı.⁴⁹² Nitekim 3 Ağustos 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi'nin genel kurul toplantısında İhtilal Komiteleri bünyesinde (yani onlara bağlı) meşveretçi bir kurum olarak Yoksul Komiteleri'nin kurulması fikri ortaya atıldı.⁴⁹³ Fakat 25 Ağustos'ta üçüncü umum Bakü Parti Konferansında köy İhtilâl Komiteleri feshedilerek yerine Yoksul Komitelerinin kurulmasının lüzumlu olduğu addedildi. Bu dönemde "Bütün hakimiyet yoksul köylülere" şiarı ortaya atıldı. Aynı zamanda bu işin uygulanması İçişleri Komiserliğine havale edildi. Aslında burada söz konusu Kaza İhtilâl Komitelerinin feshi değil, Köy İhtilâl Komitelerinin feshi idi. Nitekim 23 Eylül 1920'de Azerbaycan İhtilâl Komitesi "Köy Yoksul Komitelerinin teşekkülüne dair" direktif yayımlandı.⁴⁹⁴ Direktifte, işçi-köylü hükümetinin siyasi ve ekonomik programının uygulanması için köylerde başkan ve dört üyeden oluşan Köy Yoksul Komitelerinin seçilmesi öneriliyordu. Yoksul Komitelerine üye olabilmek yaşı

⁴⁹⁰ **Sbornik Uzakonenii Raboçe Krestyanskovo Pravitelstva Azerbaydjanskoy SSCB**, 1920, N. 5, s. 482.

⁴⁹¹ A. Hacıyeva, **20-ci İllerin Siyasi Tarixinin Bezi Meseleleri**, Elm, Bakı 1997, s. 85.

⁴⁹² **Sbornik Uzakonenii Raboçe Krestyanskovo Pravitelstva Azerbaydjanskoy SSCB**, 1920, N. 5, s. 482.

⁴⁹³ **ACSPİHDA**, fon 1, siy. 1. 1, iş. 25, s. 6.

⁴⁹⁴ İbişov, **a.g.e**, s. 33.

18'den büyük olmakla birlikte yoksul ve orta halli insanlardan seçilmesi de kararlaştırıldı. Fakat bu durum halkta ciddi bir itiraza sebep olmakla birlikte, aynı zamanda da köylerde sınıflararası husumeti derinleştirdi. Direktifte ayrıca Yoksul Komiteleri sorumluluğunda bulunan toprak sınırları çerçevesinde en yüksek hakimiyet kurumları olduğu da kabul ediliyordu. Köy Yoksul Komiteleri sırası ile Kaza İhtilal Komitelerine ve Halk İçişleri Bakanlığına tabiiydi.⁴⁹⁵ Bu arada şunu da belirtmekte yarar görmekteyiz. O da Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetinin kurulmasının ilk aşamasında Halk İçişleri Komiserliğinin çok büyük görev üstlendiği gerçeğidir. Nitekim SSCB Halk İçişleri Komiserliği'nin 9 Haziran tarihli direktifinde bu durum açıkça şu şekilde ifade edilmekteydi: "Halk İçişleri Komiserliği ülkenin en yüksek inzibati kurumudur. Azerbaycan İhtilâl Komitesi ancak onun izni ve aracılığıyla şartıyla inzibati işleri uygulayabilir".⁴⁹⁶ Sovyet Yönetimi Yoksul Komiteleri'ni teşkilindeki amacı, toprak sahibi insanların İhtilal Komitelerinden uzaklaştırılarak hakimiyeti işçi ve köylülere devretmesini kendi siyasi konjonktürünün genel hattı olduğuyla açıklamaktaydı. Gerçektende toprak sahiplerinin hakimiyetten uzaklaştırılması için alınacak kararlar çok uzun sürmez ve 16 Ekim'de Azerbaycan Komünist Partisi'nin II. Kurultay'ında toprak sahiplerinin ekonomik gücüne karşı mücadelenin güçlendirilmesi konusunda direktif imzalanır. Tabii ki bu durum köylerde sınıflar arası tabaklaşmayı ve çatışmayı da beraberinde getirir. 20 Kasım'da Han, Bey ve toprak ağalarının siyasi otoritelerinin ortadan kaldırılması maksadıyla Yoksul Komiteleri hakkında yeni bir direktif kabul edildi. Direktifte, toprak sahiplerinin ve ihtilal karşıtı güçlerin yoksul komitelerine katılmamaları ve onlara karşı mücadele edecek olan özel komisyonlar oluşturulması emri verildi.⁴⁹⁷ Lenin 27 Kasım 1920'de Yoksul Komiteleri'nin geliştirilmesi ve hakimiyet alanında önemli nüfuz sahibi olabilmeleri için bir direktif daha imzaladı. Direktifte, Azerbaycan'da Yoksul Komitelerinin inkişafı, Sovyet Hakimiyet sisteminin her yönden güçlendirilmesinin gerekliliğini Stalin'e havale etti ve Azerbaycan genelinde çalışmalarını hızlandırmak amacıyla Teşkilât (Komünist Parti) aracılığıyla her kazadan

⁴⁹⁵ **Sbornik Uzakonenii Raboçe Krestyanskovo**, s. 483.

⁴⁹⁶ A. Paşayev, **Açılmamış Sehifelerin izi ile**, s. 461-462.

⁴⁹⁷ **Dekreті Azrevkoma**, s. 396-397.

çok sayıda Müslüman Komünist görevlendirilmesini istedi.⁴⁹⁸ Komünist Partinin II. Kurultayından sonra yerlerde Yoksul Komitelerinin kurulmasına geçildi. İhtilâl Komiteleri ise zamanı geçmiş bir kurum olarak değerlendirildi ve köylülerin tabakalaşması için engel teşkil ettiği vurgulandı. Hakimiyete göre köylerde henüz sınıfsal mücadele vuku bulmadığından, toprak sahipleri köyde henüz müteşekkil bir güç olduklarına göre hemen Köy Sovyetliklerine geçmek mümkün değildir. Bu nedenle İhtilâl Komiteleri dönemi ile Sovyetlikler arasında köyde hakimiyet kurumu olarak Yoksul Komiteleri aracılığı ile köylülerin derin tabakalaşması dönemi geçmeliydi. Yoksul Komiteleri köy yoksullarını ve orta hallileri, toprak sahiplerine karşı koymak için teşkilat yönden birleşmekle birlikte, onların görevlerinin esası erzağı, hayvanları, toprağı içte bölüştürmek, fazladan tahıl ve başka gereksinimleri müsadere etmekten müteşekkilidi. Bu iş Komünist ve işçilerin yardımı sonucu uygulanacaktı.⁴⁹⁹ Yoksul Komiteleri ile ilgili kararnamede şöyle deniliyordu; Yoksul Komiteleri nüfusu 300 kişiden fazla köylerde teşkil edilecek, nüfusu 300 kişiden az olan köyler ise birleşerek Yoksul Komiteleri teşkil edeceklerdir. Komite başkanı ve üyeleri üç ay müddetine seçilebileceklerdi. Komite çalışanları çok ciddi görevlere tabi tutuluyorlardı. Bunlar sırası ile şöyleydi:

- 1.Yöneticilikte İnkılâbi kanunlar korunacak şekilde uygulanması,
- 2.İhtilâl karşıtı güçlere karşı çok ciddi biçimde mücadelede bulunulması,
- 4.Toprak sahibi (kolçomak) insanların köylerdeki ekonomik ve siyasi etkinliğini sıfıra indirerek hâkimiyetin yoksul köylülerin tekelinde toplanılması,
- 5.Zorunlu çalışma sisteminin uygulanması,
- 6.Nüfusun kayıt altına alınması,
7. Hakimiyet tarafından alınan direktiflerin aynen uygulanması,
- 8.Erzak Komiserliğince alınan bütün kararları sorgusuz sualsiz uygulamakla mükelleflerdi.⁵⁰⁰

Yukarıda zikredilenler arasında hakimiyete sıkıntı yaratan grup toprak sahibi insanlar gelmekteydi. Bundan dolayı da toprak sahibi insanlarla mücadele etmek gerekiyordu. Nitekim 5 Kasım'da Azerbaycan HTK. tarafından köy ve nahiye

⁴⁹⁸ Lenin, ETK, C. 42, s. 50.

⁴⁹⁹ İbişov, a.g.e, s. 33.

⁵⁰⁰ İbişov, a.g.e, s. 33-34.

Yoksul Komitelerine özel direktif gönderildi.⁵⁰¹ Fakat direktifte toprak sahiplerinin bir sınıf olarak tamamen ortadan kaldırılması istenmedi, aynı zamanda da onlara karşı ihtiyatlı davranmak gerektiği tavsiye edildi. Çünkü söz konusu bölgelerde büyük bir nüfus sahibi olan grupla mücadele zannedildiği kadar da kolay olmadığı gibi onlara karşı ihtiyatlı davranılması da tesadüfi değildi. Çünkü, 27 Nisan işgalinden sonra hayata geçirilen tedbirler Sovyet hâkimiyetine karşı köylü halkın onlara olan umudunu tamamen ortadan kaldırmıştı.⁵⁰² Fakat 20 Kasım'da "Yoksul Komitelerinin" görevleri konusunda alınan kararda yukarıda zikredilenlerin tam tersi savunulmaya başladı. Kararda özellikle Yoksul Komiteleri'nin ertelenemez görevleri sıralanıyordu. Ertelenmemesi gereken görevlerden en önemlisi toprak sahibi bu insanların elindeki gücü biran evvel yok etmek ve onları sınıfsal olarak tamamen ortadan kaldırmaktı. Nitekim bu kararı müteakip yetkili komisyonlar kuruldu.⁵⁰³ 20-23 Şubat 1921'de Bakü'de Yoksul Komiteleri'nin ilk toplantısının yapılması kararlaştırıldı. Toplantı, yoksul köylülerin genel kitle içtimai kuvvetlerin ayrılmasına, onların tüm ülkede Sovyetler'in teşkili çalışmalarına geçmesine faal katılmaları için uygun ortam sağlanmasına yardımcı oldu. Aynı zamanda bu kurultay karşıdaki Azerbaycan geneli Sovyetler kurultayı için bir zemin hazırladı.⁵⁰⁴ Bunun hemen akabinde Merkez Komitesi (Komünist Yönetimi) bu iş için yerel yönetimi bilen Komiserlik çalışanlarından %50 sini görevlendirdi.⁵⁰⁵ Fakat bütün bu çabalara rağmen Yoksul Komiteleri'ne beslenen umutlar da kendisini doğrultamadı ve bunun için hükümet yeni bir siyasi çözüm yolu bulmaya yeltendi. Çözüm olarak düşünülen mevcut yoksul komitelerinden Sovyetlere (Sovyetliklere) geçmek konusunda anlaşıldı. Fakat yetkileri yoksul komitelerinden Sovyetliklere devrederken onları çok ciddi sıkıntılar bekliyordu. Çünkü Köylerde zıtlıklar hat safhaya ulaşmış, çiftçilikle uğraşan köylü halk çok kötü durumdaydı.⁵⁰⁶ Her iki siyasi adımdan (İhtilâl Komiteleri ve Yoksul Komiteleri) da başarılı olamayan Sovyet yönetimi neyin pahasına olursa olsun kendi siyasi maksatlarına ulaşmak istemekteydi. Bunun için

⁵⁰¹ **Komünist**, 5 Kasım 1920.

⁵⁰² İbişov, **a.g.e.**, s. 34.

⁵⁰³ **Dekretil Azrevkoma**, s. 397.

⁵⁰⁴ **Perviy Soziv Azerbaydjanskovo Siezda Sovetov Raboçih Krestyanskih, Krasnoarmeyskih i Matrosskih Deputatov, Stenog, Otçet**, Baku 1922. s. 27.

⁵⁰⁵ **ACSPİHDA**, fon. 1, siy.1, iş. 8, s. 319-320.

⁵⁰⁶ **ACPIHDA**, fon. 1, siy.1, iş. 8, s. 319-320.

Yoksul Komitelerini feshederek Sovyetliklere geçerek Kaza Sovyetler Kurultaylarında seçilen Kaza İcra Komitelerinin teşkilinden başlamayı uygun gördü.

Sovyetliklere geçiş döneminde Bolşevik hâkimiyeti için esas problem merkez teşkilat ile yerel teşkilatlar arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların nasıl çözüleceği problemiydi. Nitekim Sovyet hâkimiyeti bu problemlerin çözüme kavuşturulması amacıyla eskisinden daha katı olan iki kat tabilik sisteminin tatbik edilmesini kararlaştırdı. Yani tüm kurumlar gibi Azerbaycan Olağanüstü Hal Komisyonun (ÇK) bölgede yerel kurumları, siyasi büro ikili tabiciliği devam ettiriyor, bir tarafta Azerbaycan Olağanüstü hal Komisyonları diğer tarafta da Merkezi İcra Komiteleri onların karşısındaydı⁵⁰⁷. İki kat tabicilik sistemi ne anlama geldiğine incelendiği takdirde, görülecektir ki bu sistem aslında yeni kurulacak olan Sovyet Bolşevik Hâkimiyeti nüfusunun nasıl olacağına olan inançsızlığının ifadesi idi. Açıkçası Sovyet Rusya'da olduğuna benzer seçim sistemini uygulamak arzusunda olan Bolşevikler, bölgedeki Sovyet karşıtı güçlerin Sovyetlikleri ele geçirmelerinden çekinerek hakimiyetin bir önceki halkasını her ihtimale karşı elden bırakmak istemiyorlardı. Diğer taraftan demokratik seçim sistemine geçmek düşüncesinde olan hâkimiyet Olağanüstü hal Komisyonunun faaliyetini devam ettirmekteki amacı da yeri geldiğinde güç tatbik etmek gerektiğinde ondan istifade etmekten ibaretti.⁵⁰⁸ Mart sonu Nisan başlarında (1921) Azerbaycan Komünist Partisinin III. Kurultayı'nda alınan karara uygun olarak Kazalarda Sovyetliklere seçim çalışmalarını Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin birinci yıldönümü gününe denk gelmesi istenmekteydi. Merkezi İcra Komitesinin bazı üyeleri ise Kurultayın Mayıs ayında yapılmasını talep ediyorlardı. Bu maksatla nabız yoklamak adına Kazalara Parti ve devlet adamlarından bir grup gönderildi. Fakat yapılan bütün uğraşlara rağmen ülkenin bir çok yerinde Sovyetler'in teşkili işini sonuçlandırmak ve I. Umum Azerbaycan Sovyetler kurultayının tespit edilen zamanda (27 Nisan) toplamak mümkün olmadı.⁵⁰⁹

I. Umumazerbaycan Kurultayı konusunda anlaşma sağlanamadı, ama Kaza Parti Komiteleri Bakü'den gönderilen 700 Komünist ve öncü işçi grubu üyelerinin

⁵⁰⁷ AKP. Katname ve Kararları....., s. 62.

⁵⁰⁸ H. Ahmedov, a.g.e, s. 43.

⁵⁰⁹ ACSPİHDA, fon. 2, siy. 22, iş. 5, s. 87.

yardımı ile Sovyetliklere seçim çalışmalarına başlanmış oldu. Önce Köy ve Nahiye daha sonra da Kaza Sovyetleri seçimleri yapıldı. Köy ve Nahiye Sovyetleri milletvekillerinin yarısından çoğu yoksul ve orta hallilerin temsilcisiydiler. Sovyetliklerin bir çoğunda Milletvekillerinin büyük bir bölümünü Komünistler oluşturuyordu.⁵¹⁰ Ocak 1921’de Bakü Kazası Sovyetler Kurultayı toplandı.⁵¹¹ Bazı Kazalarda Sovyet Hakimiyetinin akıbetinin nasıl olacağı şüphe arz ettiğinden buralarda seçimler zamansız yapıldığı görüldü. Örneğin Lenkeran ve Nahçıvan kazalarında mukavemet hareketi o kadar güçlü olmuştu ki hükümet bölgeye askeri birlik sevk etmek mecburiyetinde bile kalmıştı. Bu karışıklıklardan dolayı Nahçıvan’da henüz Yoksul Komiteleri kurulmazken direkt Köy Sovyetliklerine geçildi. Nitekim Lenkeran Kazasında da Köy Sovyetliklerinin teşkili meselesi ancak Haziran ayında çözüme kavuşturuldu. Fakat yukarıda da zikredildiği kadarıyla Azerbaycan’ın bazı kazalarında Sovyetlere seçimler yapılması Yoksul Komiteleri ile Köy Sovyetlikleri arasında anlaşmazlık yaratıyordu. Buna sebep de aşağı yukarı üç ay önce kurulmuş olan Yoksul Komiteleri bütün yetkilerini yeni kurulacak olan Köy Sovyetliklerine devretmekte çekingen davranmasından kaynaklanmış olduğudur.⁵¹²

Seçimler çok sıkıcı bir ortamda devam etmekteydi. Sovyetliklere girmek için çaba harcayan toprak sahipleri ve başka gruplara karşı önlem alınamıyordu. Mesela, Lenkeran kazasının bir çok köylerinde İhtilâl Komitesi yöneticilerinin kışkırtması sonucu köylü halk toprak sahiplerini toplantılardan kovuyorlardı. Fakat alınan bütün önlemlere rağmen bazı kazalarda toprak sahipleri kendileri Köy Sovyetliklerine giremeseler dahi kendine bağlı insanları sokmayı başarmışlardır. Seçimlerde ülke geneline bakıldığı takdirde başarı sağlandığı söylenebilir. Bunun açık örneği ülkede 30 bin kadar milletvekilinin seçildiği 1400’e yakın köy Sovyetliği seçilmiş olduğu idi.

6 Mayıs 1921’de Bakü’de Azerbaycan SSC. Birinci Kurultayı toplandı. Sovyetliklere seçilen 601 milletvekilinden sadece 590’ı kurultaya katıldı. Kurultay sonrası Azerbaycan SSC. İlk anayasasının biran önce onaylanmasının önemli görevlerden biri olarak addetti. 11 Mayıs 1921’de Anayasa taslağının müzakeresine başlandı. Müzakerelerin devam ettiği esnada söz alan Sarkis Danielyan Sovyetler

⁵¹⁰ Aynı belge, s. 87.

⁵¹¹ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/I, Bakı 1973, s. 291.

⁵¹² ACSPİHDA, fon. 1, siy. 125, iş. 218, s. 28-29.

kurultayına üyelik şeklini açıkladı. Sarkis her 5000 köylü halktan ve her 1000 işçiden bir milletvekili seçilmesini öngören maddeye karşı çıkararak, her 5000 köylüden ve her 500 işçiden 1 milletvekili seçilmesi teklifini ileri sürdü. Fakat kurultay üyelerinin büyük çoğunluğu onun teklifine sıcak yaklaşmadıklarından olması gerek ki bu madde üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan yürürlükte kalmasına taraftar oldular. Kurultayın 13 Mayıs'ta düzenlenen toplantısında, Lenin'in 14 Nisan direktifi mahiyetindeki mektubu Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan ve Dağlılar ülke komünistlerine Azerbaycan ve Rus dilinde okundu. Bu mektup kurultay işinin temelini oluşturdu. Lenin mektubunda, Kafkasya komünistlerine sosyalizm'in kuruculuğu işinde kendi ülkelerinin alameti farikasının dikkate almaları gerektiği ve bu sayede parti siyasetinin başarılı bir biçimde uygulanmasını uygun görüyordu. Kurultay aynı zamanda Lenin tarafından kaleme alınan mektubun bir nüshasını bütün kazalara göndermeyi kararlaştırdı.⁵¹³ Yukarıda Danielyan tarafından karşı çıkılan meselenin özüne inildiğinde Azerbaycan'da işçi-köylü hakimiyetinin yüksek kurumunda Azerbaycanlıların temsil olunmasına münasebet problemi teşkil ediyordu. 14 Mayıs oturumunda bu mesele yeniden müzakere edildi ve bunun çözüme kavuşturulması işi M. Hüseyinov'un teklifi ile Azerbaycan MİK'e (Merkezi İcra Komitesi), havale edildi.⁵¹⁴ Bu teklif aslında Azerbaycan devletinin aleyhine işleyen bir haksızlıktı. Çünkü kazalarda halkın büyük çoğunluğunu Azerbaycanlılar oluşturmaktaydı. Bu sebepten dolayı teklif ikinci kez daha sert tartışmaların yaşanmasına sebep olmuş ama yine de reddedilmiştir.

Bütün bu leh ve aleyhte yapılan konuşmalara rağmen 19 Mayıs 1921'de Azerbaycan SSC. İlk anayasası onayladı. Büyük bir oranda RSFSC anayasası örnek alınarak düzenlenen bu yasa ergenlik yaşında bütün halkın, milliyeti ve dinine bakılmaksızın devlet hakimiyeti idaresine seçmek ve seçilmek hakkını veriyordu. Aynı zamanda onlara göre (Sovyet Rusya Yönetimi'ne) tüm istismarcı unsurlar seçilme hukukundan mahrum edilmeliydi. Anayasa'da devletin idare edilmesi işinde işçi sınıfına üstünlük sağlanması onlara rehber görevlerde çalışmalarını kolaylaştırıyordu. Eğer kaza Sovyetler kurultayları ülke Sovyetler kurultayına beş

⁵¹³ Lenin, ETK, C. 43, s. 214.

⁵¹⁴ АСРІНДА, fon. 1, siy. 74, iş. 38, s. 37.

bin seçmenden bir milletvekili gönderiyor idiye şehir Sovyetleri bin seçmenden bir milletvekili gönderilecekti.⁵¹⁵

Bu anayasa taslağının kabulünden sonra devlet kurumlarının kuruluş şeması resmîyet kazanmış oldu. Azerbaycan İhtilâl Komitelerinin faaliyetine son verildi. Kurultay, bundan böyle ülkede kanun, denetim ve nezaret kurumu Azerbaycan Merkezi İcra Komitesini (AMİK) seçti. Komite kurulduktan hemen sonra kendi üyelerini seçti. AMİK, 73 asli üyeden, 26 ek üyeliğe üyeden oluşmaktaydı. Üyelerden 51'i Azerbaycan Türkü, 14'ü Rus, 3'ü Ermeni, 2'si Gürcü biri ise Yahudi idi.⁵¹⁶ 21 Mayıs'ta MİK'in birinci oturumunda kurum başkanlığına M. H. Hacıyev, yardımcılığına ise S. Ağamalıoğlu seçildi. Yönetim Kuruluna ise S. Ağamalıoğlu, T. Hüseyinov, M. Gasımov, İ. Konoşkin, N. Nerimanov, M. Pleşakov ve S. Fetelizade kabul edildi. İcra kurumu olan Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet'i de Sovyetler kurultayı da MİK karşısında sorumlu hale getirildi. Böylece Sovyet devlet kuruculuğu sonuçlanmış oldu.⁵¹⁷

3.2. Kafkasötesi Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliği (ZSSCBFİ), ve SSCB. Kurulması

Azerbaycan (27 Nisan 1920), Ermenistan (29 Kasım 1920), ve Gürcistan'da (25 Şubat 1921) silah zoruyla millî hükümetler devrildi ve buralarda Sovyet hakimiyeti kurulmuş oldu. Bununla birlikte söz konusu ülkeler kısa zaman diliminde askeri ve ekonomik bağımsızlıklarını kaybetmiş oldular. Fakat göstermelik dahi olsa siyasi bağımsızlıklarını koruyabildiler. Bu dönemde Bolşevikler zayıf ve anarşizme meyilli bulunan Rus halkını Avrupa'nın kurtarıcısı olarak addediyorlardı. Nitekim Maksim Gorki, "Şark halklarını müstemlekeleri Bolşevizmi kabul etmeyen Avrupa'ya karşı ayaklandırmağı bunun en önemli yolu olarak görmekteydi". Tabii Moskova da dünyanın bir bölümünü kendi nüfus alanına çekmek için burada İnkılâbi olayları canlı tutmak için ekonomik potansiyeli ile önemli bir yere sahip olan Azerbaycan'ı Şarkın kapısı olarak görüyor, ona özel bir yer ayırıyordu.⁵¹⁸ Bundan dolayı Şark Halklarının I. Kurultayı (1-7 Eylül 1920), ve Şark Gençleri Kurultayı'nın

⁵¹⁵ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/I, s. 291-292; Ç. Memmedov, a.g.e, s. 172.

⁵¹⁶ Perviy Sozıv Azerbaydjanskovo Siezda Sovetov..., s. 150.

⁵¹⁷ Azerbaycan Tarihi, C. III, Kitap/I, s. 292-293.

⁵¹⁸ Gaffarov, a.g.e, s. 41-42.

(9-10 Eylül 1920) Bakü’de yapılması hiçte tesadüfi değildi. Bu kurultayda Şark halkları arasında Komünist ideolojisini yaymak ve bağımsızlık hareketlerini idare ve yönlendirilmesi amacıyla özel şuralar da tesis edilmişti. Fakat Şark halkları Sovyet Azerbaycan’ın siyasi olarak Moskova’ya bağımlı olduğunu, ekonomik ve kültürel gelişmede tarafsız olmadığını bunun da müstemleke rejiminin güçlenmesine hizmet ettiğinin de farkındaydılar. Bu sebepten olması gerek ki Bolşevikler bu kurultay sonucunda dahi isteklerinde muvaffak olamamışlardır. Aslında Bolşeviklerin amaçları şark halklarının şuuruna yapay olarak Bolşevik ideolojisini yerleştirmek, İslamın yeşil bayrağını komünistlerin kıvılcık bayrağı ile değiştirmekten başka bir şey olmadığı gibi bölgede Sovyet ideolojisini yerleştirmek amacıyla Güney Kafkas bölgesini de yeniden kendine birleştirmek niyetini adım adım hayata geçiriyordu. Nitekim bu ülkelerle ilk başta iki taraflı antlaşmalar yolu ile müttefiklik prensibi esasında kurmaya üstünlük veriyor, akabinde de onların ekonomik ve siyasi yönden birleştirilerek Sovyetlere katılımını sağlamak düşüncesi ortaya atıldı. Burada komünizm faktörü müstesna rol oynamaktaydı.⁵¹⁹ Yani Bolşeviklerin hakim olduğu mntikalarda birleşik (vahit) devlet, Sovyet hâkimiyetini kurmaya yöneldiler.⁵²⁰ Burada doğal olarak Azerbaycan’ın da bağımsızlık statüsünün bırakılması meselesi Rusya’nın gözünde gittikçe önemini yitirdi, ve önce hukuki yönden Rusya ile Azerbaycan arasında münasebetler müttefiklik prensibi esasında kuruldu. 30 Eylül 1920’de RSFSCB ile Azerbaycan arasında Moskova’da askeri ekonomik ittifak antlaşması imzalandı.⁵²¹ Antlaşmanın imzalanmasında asıl maksat da iki ilke çalışan halkının umumi düşman olarak nitelenen emperyalist burjuvaziye karşı ortak mücadelesi gösterildi.⁵²² Fakat bu anlaşma aslında Stalin, Orconikidze ve Mikoyan yoldaşların gösterdikleri sayû-gayretleri sonucunda imzalanmıştı. Çünkü antlaşma asıl uluslararası nitelikte antlaşma olmayıp görünürde ona benzeyen yarım kalmış antlaşma hüviyeti taşıyordu.⁵²³ Antlaşmaya göre her iki ülke askeri komutanlık, ekonomi ve dış ticaret, teçhizat kurumları, demiryolu ve su nakliyatı,

⁵¹⁹ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 186.

⁵²⁰ Gaffarov, **a.g.e**, s. 42.

⁵²¹ **Azerbaydjanskaya Bednota**, 16 Ağustos 1920, N: 20,

⁵²² **ACMDA**, fon. 28, siy. 1, iş. 55, s. 40.

⁵²³ **Azerbaydjanskaya Bednota**, 16 Ağustos 1920, N: 20

posta ve telgraf kurumları, maliye meselelerinde tek çatı altında birleştirildi.⁵²⁴ Azerbaycan'da Bolşevikler için olmazsa olmaz olan erzak siyaseti RSFSCB. Erzak siyaseti ile tek çatı altında birleştirilmesi onları çok memnun etmekteydi. Nitekim kısa zaman sonra söz konusu erzak ve diğer ürünlerin tedarik ve satış fiyatı RSFSCB. Erzak komiserliği tarafından belirlenmeye başladı. Keza bundan böyle Azerbaycan Erzak Komiserliği Rusya'dan bağımsız adım atamazdı. Dış ticaret konusunda da aynı kuralın geçerli sayıldı ve sadece komşu devletler olan Türkiye ve İran devletleri ile bağımsız ticaret yapmak hukuku tanındı. Fakat bu ülkelerle dahi sağlanan ticaret anlaşmaları RSFSCB.Dış Ticaret Komiserliği ile müzakere edildikten sonra imzalana bilirdi.⁵²⁵ Aslında bu antlaşma ile birlikte sözde bağımsız Azerbaycan'ın bağımsızlığı son bulmakla birlikte, Azerbaycan Rusya'ya bağımlı hale geldi, daha doğrusu ülke bundan sonra bağımsız uluslararası, diplomatik ve ekonomik münasebetler yaratmak hukukundan tamamen mahrum olmuştur.

Rusya ile Azerbaycan arasında anlaşma imzalandıktan hemen sonra Rusya çok uluslu memleketinde yeni cemiyet kuruculuğu, bütün milletlerin çalışkan halkının sıkı ekonomik işbirliğinin temin etmek amacıyla çalışmalara başladı. Bunun için yegane ekonomik mekan ise Kafkasötesi ülkeleriydi. Kafkasötesi ülkelerinde Sovyet hakimiyeti kurulduktan kısa bir zaman sonra bu yeni ülkelerin ekonomik ittifakı meselesi Bolşevik Rusya karşısında duran başka bir problemdi. Bu problemin çözüme kavuşturulması amacıyla Mart 1921'de Azerbaycan SSCB. Moskova'da bulunan temsilciliyi ile Kafkasötesi olarak nitelenen bu üç ülkenin bir çatı altında birleştirilmesinin zaruri olduğu konusunda meseleyi tartışmaya açtı. Bu zaman Kafkasötesi ülkeleri erzak yönünde ciddi sıkıntılarla boğuşuyordu. özellikle Bakü işçi sınıfı çok zor durumdaydı. Bu da bütün ülkenin en önemli ihtiyacı olan petrol üretiminde aksamalara sebep olmaktaydı. Lenin 9 Nisan 1921'de Orconikidze'ye gönderdiği mektupta Kafkasötesi ülkelerinin bütün Kafkasya ötesi "vilayet ekonomi kurumunun" kurulması direktifini verdi.⁵²⁶ Bunun yanı sıra Rusya'ya göre, ayrı ayrı faaliyet gösteren üç ülkenin demiryolunun mevcudiyeti Kafkasya halklarının ziraat işlerinin yapılanmasında çok büyük engel teşkil etmekteydi. Onlardan her biri aslında

⁵²⁴ ACMDA, fon. 28, siy. 1, iş. 55, s. 40.

⁵²⁵ ACMDA, fon. 28, siy. 1, iş. 61, s. 29-31.

⁵²⁶ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 154-155.

kendi ülkelerinin halk ziraatçılığının inkişafı namına demir yolunun normal biçimde çalışması için onları bir çatı altında birleştirmek gerekiyordu.⁵²⁷ Nitekim 11 Nisan'da Kafkas ülkelerinin vahit ekonomi kurumunda birleştirmesini konusundaki mesele ortaya atıldı ve bu iş için Orconikidze'nin başkanlığında Diyar (söz konusu Güney Kafkasya Komünist Partisidir) Parti Komitesi'nin nezareti uygun görüldü.⁵²⁸ Sovyet yönetimine göre diğer önemli bir problem ise ayrı ayrı faaliyet gösteren demiryolu hatlarının mevcudiyeti ve bu hatların biran evvel tek çatı altında birleştirilmesi problemi gelmekteydi. Bu sebepte G. Kafkas ülkelerinin halk çiftçiliğinin inkişaf etmesine engel teşkil ettiği gösteriliyordu. Bu sebepten dolayı Güney Kafkasya Demir yollarının idare edilmesi için tek çatı altında bir kurum kurulması gerekiyordu.⁵²⁹ 14 Nisan'da G. Kafkasya ülkeleri demir yolu idaresi birleştirildi.⁵³⁰ 18 Nisan 1921'de Lenin, Azerbaycan Petrol (Azpetrol) Komitesi'ne Batı ülkeleriyle petrol ürünlerinin âlet-edevat ile takası konusunda direktifi imzaladı. Aslında Lenin tarafından imzalanan izin ilerde Güney Kafkasya ülkeleri dış ticaret kurumlarının da tek çatı altında birleştirilmesinin habercisi konumundaydı. Nitekim ilerde göreceğimiz gibi bu kurum kurulacaktır.⁵³¹ Demir yollarının birleştirilmesinin çözümü kavuşturulması akabinde G. Kafkasya ülkeleri arasında gümrük probleminin halledilmesi gerekiyordu. Nitekim 2 Mayıs'ta Lenin talimatı ile bu problem de çözüme kavuşturuldu ve her üç G. Kafkasya ülkesi arasında gümrükler kaldırıldı.⁵³² Akabinde Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti komşu ülkeler ile gümrüğün kaldırılması konusunda direktif verdi.⁵³³ Dış ticaretin de birleştirilmesi çok uzun sürmedi, nitekim 2 Haziran tarihinde bu idare de tek çatı altında birleştirildi.⁵³⁴ Her şey öylesine kuruluyordu ki, sözde Kafkasya halkları bu ittifakı çoktan arzu ediyorlarmış gibi. Aslında Moskova yönetimi bu ekonomik birliktelikten öte bu ülkelerin siyasi birliğini kurmak düşüncesindeydi.⁵³⁵ 2 Haziran 1921'de yukarıda da

⁵²⁷ ACMDA, fon. 8, siy. 1, iş. 39, s. 80.

⁵²⁸ Ç. Memmedov, a.g.e, s. 186-187.

⁵²⁹ Mahir Abdullayev, **Beynelxalg Münasebetler Tarixi (XX. y.y)**, Azerbaycan Beynelxalg Üniversitesi yayınları, Bakı 2003, s. 112.

⁵³⁰ ACMDA, fon. 8, siy. 1, iş. 39, s.

⁵³¹ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 157.

⁵³² ACMDA, fon. 41, siy. 4, iş. 27, s. 36.

⁵³³ Gaffarov, a.g.e, s. 42.

⁵³⁴ ACMDA, fon. 41, siy. 4, iş. 27, s. 36.

⁵³⁵ Nerimanov, **İzbranne Proizvedeniya** C. II. s. 596.

zikredildiği gibi Güney Kafkasya ülkelerinin dış ticaret komiserlikleri aynı çatı altında birleştirilmesi karara bağlandı. Akabinde bunların “Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın dış ticareti konusunda “ittifakı” birleştirilmesi hakkında her üç ülke arasında antlaşma sağlandığı açıklandı.

2 Temmuz 1921’de Tiflis’te her üç ülke (Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan), Ziraat kurumlarının da birleştirilmesi meselesi ve bu kurumun tek bir çatı altında dünya pazarlarına açılımı Komünist Partisi ve Kafkas Ordusu askeri-ihtilâl şurası üyelerinin katılımıyla toplanan genel toplantıda dile getirilerek tartışıldı. Toplantıda, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Komünist Parti temsilcileri bazı problemlerin çözüme kavuşturulması konusunda sadece bu ülkelerin emekçi birliklerinin komşuluk işbirlikleri çerçevesinde ve onların menfaatlerinin esas tutulması teklifinde bulundular. Zira hem Gürcistan hem de Azerbaycan Komünist Parti temsilcilerinin kahiri ekseriyeti Kafkasya ülkelerinin ekonomik yönden birleştirmesinin hızlandırılarak uygulanmasına çok ihtiyatkâr yaklaşıyorlardı. Özellikle Nerimanov bu konuda şunları söylüyordu: “mevcut bu birleşme bir kadar sunîdir. Bu ülkeler el kol açmaları için onlara fırsat tanımak gerekir. Ülkeler bu yakınlaşmayı hakikaten doğal olarak hissetsinler. Yani bu yakınlaşmayı doğal olarak talep etsinler”.⁵³⁶ Fakat ona karşı çıkanlar olduğu gibi katı taraftar olanlar da yok değildi. Onların öncülerinden biri olan S. M. Kirov şöyle diyordu: “Eğer felaketle karşı karşıya kalacak olur isek, eğer bu güney semalarında yeniden emperyalizm rüzgarı esecekse sizi inandırabilirim ki federatif şekilde ağlamak gerekmecektir. Ondan dolayı size tavsiyem, kendi bağımsız dükkanlarınızı kapatıp bütün birikiminizi bir umumi Sovyet hazinesine koyunuz”.⁵³⁷

ihtiyatkâr yaklaşımlara rağmen toplanan müşaverede Güney Kafkasya ülkelerinin bütün dünya pazarlarında tek çatı altında faaliyet gösterecek olan kurumun kurulması konusunda anlaşma imzalandı.⁵³⁸ Anlaşmayı müteakip Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomik teşkilatı kuruldu. Teşkilatın kurulmasındaki asıl amaç ise kısaca şöyle özetleniyordu; Her üç Kafkas ülkesinin tarım faaliyetleri konusundaki planları belirlemek, Ortak dış ticaret faaliyetlerini yönetmek, her bir

⁵³⁶ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s.158.

⁵³⁷ **Pravda**, 7 Aralık 1921.

⁵³⁸ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 157-158; M. Abdullayev, **a.g.e**, s. 112.

ülkenin döviz kuru ihtiyacını belirlemek ve bu ihtiyaçlarını sağlamak için önlem almak, Her üç ülkenin maliye ve taşımacılığını sağlam hale getirmekten ibaretti.⁵³⁹ 5 Ağustos'ta Azerbaycan ile Gürcistan arasında sınırlar konusundaki antlaşma imzalandı, (imza Tiflis'te, Gürcistan taraftan F. Muharadze, Azerbaycan taraftan ise N. Nerimanov atmıştır). Anlaşma beş maddeden oluşmakta idi. Birinci maddeye göre Azerbaycan ile Gürcistan arasında siyasi sınırlar aynen kalıyor, İkinci maddeye göre Kazak kazası köylüleri Karayazı ovasından başka mülk edinme haklarına sahip oluyor, Üçüncüsü, Eldar ovası problemi karma komisyona havale ediliyordu. Dördüncü maddeye göre ise Gürcistan SSCB Zakatala kazasına olan her hangi bir iddiasından elini çekmesi için Gürcistan İhtilal Komitesi bu konuda gerekli açıklamayı yapması zorunlu idi.⁵⁴⁰ Bunun akabinde de yani 7 Ağustos'ta Kafkas Bürosu Tiflis'te ülkelerin ekonomik istişare kurulunu topladı. İstişare kurul toplantısında malî siyasetin ilişkilendirilerek her üç ülkede vahit para uygulamasına geçilmesi konusunda beş maddelik anlaşma imzalandı. Fakat vahit para birimine geçiş ancak 10 Ocak 1923'te mümkün olacaktır.⁵⁴¹ Söz konusu anlaşma şartlarına göre ülkeler dış ülkelerle ticari ilişkilerini yalnız RSFSCB. İzni olduğunda yapabilirlerdi.⁵⁴² Ülkelerin tarım komiserliklerinin faaliyetini tanzim etmek maksadıyla ekonomik büro kuruldu. 12-14 Ağustos Tiflis'te yapılan ülkeler arası (diyar) parti toplantısı bu teşebbüsü beğeni ile karşıladı ve Parti teşkilatlarına milliyetçi temayüllere karşı mücadeleyi hızlandırmayı tavsiye etti.⁵⁴³

24 Ağustos 1921'de RK(b) Partisi, ekonomik birlikteliğin önemini bütün parti teşkilatı üyelerine anlatılması görevini yerel parti teşkilatlarına havale etti. Nitekim ekonomik büro, demir yolu, dış ticaret ve Komsomol⁵⁴⁴ teşkilatlarının birleştirilmesi Kafkasya federasyonunun kurulmasında tetikleyici unsur olduğu kesindir. Bu adım 3 Kasım 1921'de Rusya KP(b) Merkez Yürütme Kurulu'nun Kafkas Bürosu toplantısında ele alındı. Toplantıda ülkeler arasında ilk önce askeri, ziraat, maliye ve dış ticaret alanında federatif ittifakın kurulması konusunda müzakerelere başladı.

⁵³⁹ M. Abdullayev, **a.g.e**, s. 112.

⁵⁴⁰ M. Abdullayev, **a.g.e**, s. 155-157.

⁵⁴¹ Ç. Memmedov **a.g.e**, s. 187.

⁵⁴² M. Abdullayev, **a.g.e**, s. 135.

⁵⁴³ **ACSPİHDA**, fon. 1, siy. 85, iş. 116, s. 37.

⁵⁴⁴ Komünist Gençler Teşkilatının kısaltılmış ismidir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi C.V**, s. 477.

Müzakereler sonucu kurulması konusunda karar kabul edildi.⁵⁴⁵ 29 Kasım 1921’de Rusya K(b)Partisi Merkez Yürütme Kuruluna bağlı Siyasi Büro Kafkas ülkelerinin federasyon şeklinde birleştirilmesi konusunda karar kabul etti.⁵⁴⁶ Federasyonun kurulması her üç Kafkas Cumhuriyeti’nde farklı tepkilere neden oldu. Gürcistan’da Mdivani, Azerbaycan’da R. Ahundov ve M. D. Hüseyinov federasyonun kurulmasını zamanı gelmemiş bir tedbir olarak değerlendirdiler.⁵⁴⁷ Aynı zamanda Nerimanov da federatif yapının kurulmasında aceleci davranıldığını savundu. Nitekim böylesi bir yapının kurulması Nerimanov’un nüfus dairesini bir hayli daraltmış olacaktı nitekim öyle de oldu.⁵⁴⁸ Çünkü güvenilir diye nitelenen kadroların rehber vazifelere tayin edilmeleri merkezin kendi planını uygulamasında ona yardımcı oluyordu. Azerbaycan’da Federasyon yapılanmasına karşı olan kesimlerin düşüncelerine göre Kafkasya’da oluşturulacak Federasyon Azerbaycan’ın bağımsızlığını ortadan kaldırılmasının ilk adımı olarak değerlendiriliyordu. Bu kesimde genel olarak iki fikir egemendi. Birincisi, Azerbaycan’ın önce Güney Kafkasya’ya, akabinde de Rusya’ya bağlanacaktı. İkincisi ise zengin yer altı servetlere sahip bulunan Azerbaycan’ın fakir ortakların eline geçeceği yönündeydi. Komünist Şahtatinski de ikinci görüşü desteklemekte ve bu adımı siyasal açıdan Azerbaycan için akametsiz olacağını düşünenlerdendi. Şahtatinski Rusya’nın çatısı altına yalnız girmektense, diğer Kafkas ülkeleriyle birlikte katılmaktan yanaydı. Hacinski ise bu siyasetin karşısında yer almaktaydı. Onun bu görüşe karşı oluşu iki gerekçeden kaynaklanıyordu. Birincisi, Azerbaycan’ın Federasyona katılmadığı takdirde Rusya tarafından kısa bir zamanda yutulmasının kolaylaşacağı, İkinci olarak da, Bunun çözümü ancak Kafkasya ülkeleriyle birlikte karşı konulduğunda mümkün olabileceğiydi. Kafkasya ülkeleri ekonomik yönden birbirilerine er veya geç birleşeceklerdi. Aydın kesimine gelindiğinde de onlarda federasyon kurmak siyasetine karşı tavır takınıyorlardı. Onlara göre bu federalizm fikri bağımsızlığın sonu anlamına gelmekteydi.⁵⁴⁹ Nitekim aydın kesimi uygulanmak üzere olan federasyon ittifakına karşı oluşları onları Müsavat ideolojisi etrafında daha sık

⁵⁴⁵ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 159.

⁵⁴⁶ M. Abdullayev, **a.g.e**, s. 113.

⁵⁴⁷ Ç. Memmedov, **a.g.e**, s. 188.

⁵⁴⁸ **Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov**, s. 132.

⁵⁴⁹ Gasımlı, **a.g.e**, s. 51-52.

birleştirmesine sebep oldu. Bu ideolojiyi benimsemelerindeki etkenlerin başında özellikle Sovyet karşıtı olmaları gelmekteydi.⁵⁵⁰ Kasım başlarında Lenin “federatif birliğin kurulmasının tamamen doğru ve biran önce oluşturulması” amacıyla G. Kafkas ülkeleri federatif birliğin kurulması hakkında teklif plânını hazırladı. 3 Kasım 1921’de Rusya K(b)P Merkez Kurulunun ve Kafkas Bürosu Bakü’de genel toplantı yaparak bu meselenin müzakeresine başladı.⁵⁵¹ Güney Kafkas ülkeleri arasında federatif ittifak kurulması işine taraftar olması,⁵⁵² 5 Kasım’da Gürcistan ile akdedilen anlaşma ve bu anlaşmanın Azerbaycan (MİK) komitesi tarafından olumlu karşılanması 15 Kasım tarihinde de Azerbaycan ile Gürcistan arasında sınırlar konusunda da anlaşma imzalanması,⁵⁵³ 16 Kasım’da Bakü’de Azerbaycan HKS ve MİK yönetim kurulu toplantısında G. Kafkas ülkeleri arasında federatif birliğin kurulması hakkında karar kabul etti. 20 Kasım 1921’de Rusya Komünist Partisi Merkez Yürütme Kurulu Lenin’in talimatıyla Kafkasya ülkelerinin federasyon biçiminde kurulması prensibinin tamamen doğru ve mutlak kurulması gerektiği hakkındaki direktifi doğrultusunda karar kabul edildi.⁵⁵⁴ Bu karar (Federatif yapı konusunda) Nerimanov’un Lenin’e gönderdiği mektupta şöyle değerlendiriliyordu: “Şüphe yok ki parti’nin takip ettiği siyasete uygun biz bu meseleyi liyakatli bir biçimde uygulayacağız, fakat bir birimizle olan ilişkilerimiz konusunda bundan böyle ne gibi sonuç çıkacağını önceden tespit etmek çok zordur. Her halükarda toplantı konusunda mesele son zamanlar çok açık olan ve bunu hissetmeyen Orconikidze’nin konuşması esasında artık merkeze sunulmuş ve akabinde karşısında halledilmiş olsa dahi yine de tekit etmek gerekiyor ki, federatif yapının merkezi Tiflis değil, Bakü’de kurulsun. Bu durumu bir nebze de olsa kolaylaştıracağını düşünmekteyim”.⁵⁵⁵ Nerimanov’un böyle bir düşüncesi kağıt üzerinde kaldı ve 29 Kasım 1921’de federatif ittifakın teşebbüsçüsü olan Lenin ve RK(b) P Merkez Kurulu Siyasi Bürosu kararı tasdik etti. Her üç Güney Kafkas ülkesinin askeri, maliye, dış siyaset, ticaret, ulaşım ve.b. meseleler birlik Sovyet’ine tabi edildi.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Gasımlı, **a.g.e.**, s. 52.

⁵⁵¹ **ACMDA**, f. 379, siy, 7, iş. 20, s. 50.

⁵⁵² M. Abdullayev, **a.g.e.**, s. 113.

⁵⁵³ M. Abdullayev, **a.g.e.**, s. 157.

⁵⁵⁴ **Lenin**, ETK, C. 44, s. 282.

⁵⁵⁵ **ACSPİHDA**, Nerimanov fondu, iş. 32, s. 50-51.

⁵⁵⁶ **Lenin**, ETK, C. 44, s. 255.

Aynı gün RSFSCB. Bakü’de Baş konsolosluğu faaliyete başladı. Kuznetsev Baş Konsolos olarak atandı. Konsolluğun görevi her iki taraf arasında ilişkileri inkişafi yönünde belirlenmiş olmasına rağmen tam tersi ilişkilerde daha çok sıkıntılar çıkmaya ve Azerbaycan hükümetine tazyik uygulamalarına başlandı. Bu problemlerin ortaya çıkmasında ve çözümünde söz konusu Kuznetsev olunca, Rusya kısa zamanda onu görevden aldı ve yerine Fratkin’i tayin etti. Fakat kısa bir zaman sonra Sovyet Dışişleri Komiserliği konsolluğun faaliyetini de uygunsuz buldu ve kapattı.⁵⁵⁷ 3 Mart 1922’de Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulunun III. Olağan toplantısı Kafkas ülkeleri federasyon’un ittifakı konusunda karar kabul etti. 7 Mart’ta Azerbaycan KP(b) Merkez Yürütme Kurulu ittifak hükümetinin misyonu konulu meseleyi müzakere etti ve Nerimanov, M. Myasnikov ve Gürcistan temsilcisinden ibaret yürütme kurulunu onaylanması konusundaki teklifi desteklediğini açıkladı. 11 Mart 1922’de Tiflis’te, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Merkez Yürütme Komite temsilcilerinin katılımıyla konferans işine başladı. Konferansta İttifak Sovyet’i ve onun üç üyesinden oluşan yönetim kurulunu ve Yüksek İktisat Şurasını (YİŞ) kurdu.⁵⁵⁸ 12 Mart 1922’de Azerbaycan Gürcistan ve Ermenistan Merkez Yürütme Komitelerinin yetkili temsilcileri konferansında Merkezin talimatıyla antlaşma onaylandı. Keza **Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri’nin Federatif İttifakı** (ZSCFİ) kuruldu.⁵⁵⁹ Nerimanov aynı gün Federasyon ittifakının üyesi seçildi ve daha sonra yani 22 Mart tarihinde Sovyetlerin I. Kongresinde ittifak federasyonun yönetim kuruluna dahil edildi.⁵⁶⁰

Nerimanov’un federasyon yönetim kuruluna katılması ile birlikte Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet’i başkanlığı koltuğu boş kaldı. Bu göreve kısa zaman zarfında Gazenfer Musabeyov getirildi. Nerimanov bu ara Moskova’da bulunuyordu. Kafkasya’ya geri gelmesi 28 Mayıs 1922’de Genuya Konferansından sonra olacaktır. Nerimanov, 6 Haziran tarihinden 5 Aralık tarihine kadar ittifak Sovyet’inin başkanlarından biri gibi Güney Kafkasya devletleri ittifakının başkanlığını idare etmiştir.⁵⁶¹ 29 Mart 1922’de yukarıda adları zikredilen her üç devlet Kafkasya

⁵⁵⁷ M. Abdullayev, a.g.e, s. 135.

⁵⁵⁸ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 162.

⁵⁵⁹ Ç. Memmedov, a.g.e, s. 188.

⁵⁶⁰ Nerimanov, **Ucgarlarda İnkılâbımızın Tarihine Dair..**, s. 42.

⁵⁶¹ Nerimanov, **Ucgarlarda İnkılâbımızın Tarihine Dair..**, s. 42.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu şeklinde birleştikleri konusunda anlaşma sağlandığını yazmıştık. 13 Mayıs'ta da bu üç devlet için vahit dış siyaset konusunda esasname kabul edildi.⁵⁶² Bu esasnemeye göre G. Kafkasya Sovyet Birliği dış siyasete de rehberlik edecekti. Aynı zamanda da her bir ülkenin kendinin dış ülkelerde diplomatik temsilcileri söz konusu ülkelerinde karşılıklı olarak temsilcileri görev yapacaklardı. Dışişleri Komiserlikleri feshedildi ve onların yerine Dışişleri Şubeleri kuruldu. Bu şube de G. Kafkas Birlik Sovyet'ine tabi edildi.⁵⁶³ Bundan böyle hiçbir ülke dış siyaset alanında serbest adım atması yasaklanıyordu. ve Ağamalıoğlu bu birliğe başkan tayin edildi. Bu dönem Her üç Kafkas ülkesinde ziraat birliği, ekonomi ve kültürel inkişaf alanında bir çok işler görüldüğü müşahede edilmiştir. Fakat, Kafkasya Halk Komiserlerinin birleştirilmesi, sınır problemlerinin çözüme kavuşturulması bazı sıkıntıları beraberinde getiriyordu. Bütün bu saydığımız problemleri ortadan kaldırmak adına bölgeyi tamamen merkezin emrine vermek maksadıyla Moskova'dan bütün Sovyet ülkelerini tek ittifak devletinde birleştirmek siyaseti ileri sürüldü. Akabinde ZSCFİ vahit federatif ülkeye çevrildi ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın ZSFCB bayrağı altında birleştirilmesi ve SSCB'ye bağlanması şiarı ileri sürüldü. Haziran 1922'de Rusya KP(b) Kafkasya ülkelerinin RSFSCB ile karşılıklı ilişkiler kurması konusunda meselenin müzakeresine başladı. Müzakereler sonucu SSCBİ. Kurulması konusunda görüş birliğine varıldı,⁵⁶⁴ ve akabinde Rusya Komünist Partisi siyasi bürosu 10 Ağustos 1922'de Samet Ağamalıoğlu, Valerian Kuybışev , Georgi Mdivani, F. Myasnikov, G. Orconikidze ve Stalin'in de katılımıyla komisyon kuruldu. Stalin başkanlığında hazırlanan teze göre Sovyet ülkeleri bağımsızlığını kazanmaları durumunda Ukrayna, Belorusya, ve Kafkas ülkeleri bağımsız ülkeler hukukunda birleştirilecek ve RSFSCB'e bağlanacaklardı.⁵⁶⁵ Fakat Stalin'in bu planı bazı ülkelerde özellikle Gürcistan'da büyük memnuniyetsizlikle karşılandığı haberi⁵⁶⁶ ve Komisyonun aldığı kararlar kısa zaman zarfında Lenin'e ulaştırıldı. Lenin bu bağımsızlık kararını dikkatlice

⁵⁶² Hayit, a.g.e, s. 24.

⁵⁶³ İstoriya Diplomatii, C. III, Moskova 1945, s. 72-74.

⁵⁶⁴ ACSPIHDA, fon.1, siy. 74, iş. 128, s.174-175.

⁵⁶⁵ ACSPIHDA, fon.1, siy. 85, iş. 233, s. 1.

⁵⁶⁶ Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov, s. 133.

inceledikten sonra,⁵⁶⁷ 26 Eylül 1922’de Rusya Komünist Partisinin Siyasi Büro üyelerine müracaat ederek “bağımsızlık” konusunda alınan kararı keskin tenkit ederek aleyhte tavır aldı. Bağımsız ülkelerin “muhtariyet” haline dönüştürülmesinin onların hukuklarını ve onlar arasında dostlukları da etkileyeceğinden dolayı uygun görmedi. Bu meselenin çözüme kavuşturulmasını başka bir yol denenerek çözüleceğini gösterdi. Keza bu yol SSCB. teşkiline dair olan kendi projelerinin uygulamaya koymakla mümkündü. Lenin bu projesine dayanarak komisyon Sovyet ülkelerinin birleştirilmesi konusunda yeni bir taslak hazırlayarak Rusya Komünist Partisi merkez yürütme kurulu üyelerinin müzakeresine sundu. Lenin’e göre taslağın birinci maddesini öylesine kaleme almak gerekiyordu ki, güya burada açık bir biçimde bağımsız Sovyet millî ülkeleri Rusya Federasyonuna katılması söz konusu değil, RSFSCB ile birlikte yeni devlet kurumunda “eşit haklara sahip” ülkeler federasyonunda birleşeceklerdi. Lenin devamla; “Biz kendimizi Ukrayna SSCB ve başkaları ile eşit haklara sahip olarak görüyoruz, onlarla birlikte yeni ittifak kurarak, yeni federasyona katılıyoruz”. Bu minval çerçevesinde biran evvel müzakerenin tamamlanması ve çalışmalara başlamaları direktifini verdi. Ayrıca taslakta, Ukrayna, Belorusya, Kafkas Ülkeleri federasyonu ve RSFSCB’nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCBİ), halinde birleşmesi konusunda onlar arasında anlaşma yapılması gerekli addedilmesi, bu ülkelerden her birisine ittifaktan serbest şekilde ayrılmak hukukunun sağlanması tevdi edildi.⁵⁶⁸ 6 Ekim 1922’de RK (b) Partisi Lenin tarafından yukarıda dikte edilen direktif doğrultusunda Sovyet ülkelerinin birleşmesi konusundaki kararı kabul ettiğini açıkladı. Bu ittifak birleşiminin yüksek yönetim kurumu RSFSCB, Kafkasya Federasyonu, Ukrayna ve Belorusya Merkez İcra Kurumlarının temsil ettikleri topluma orantılı biçimde temsilcilerden oluşan Merkez İcra Komitesi yürütecekti. Fakat Rusya Komünist Partisi olağan toplantısı, Kafkas ülkelerinden her birinin SSCB’i ittifakı çatısı altında birleşmesini uygun görmeyerek reddetti. Ancak bu ülkelerin ayrı ayrı değil de Kafkasya Federasyonu çatısı altında SSCB’ye katılmalarını uygun görerek karar kabul etti. Karara dayanarak kararname hazırlamak ve onu Sovyetler Kurultayından geçirmek için bütün Sovyet ülkeleri temsilcilerinin iştiraki ile komisyon kuruldu. 6 Ekim tarihinde alınan karar, ancak 10

⁵⁶⁷ Lenin, ETK, C. 45, s. 605.

⁵⁶⁸ Lenin, ETK, C. 45, s. 236, 606.

Ekim'de Kafkas Ülke Parti teşkilatlarına ulaştırıldı.⁵⁶⁹ 1 Kasım 1922'de Azerbaycan Komünist Partisi genel kurulu Lenin teklifi ile razılaştığını ve Azerbaycan'ın ZSFCB bünyesinde Rusya'ya bağlanmasına olumlu baktığını açıkladı.⁵⁷⁰ Azerbaycan ve diğer devlet yetkililerinin bu şekilde Rusya'ya ilhak meselesini benimsemelerine rağmen, P. G. Mdivani* ve grubu ZSFCB. Feshedilerek her bir ülkenin bağımsız bir şekilde SSCB'ye katılmalarını isteyince durum ciddiyet kazanmaya yüz tutmuştur. Fakat merkezin (RK(b)P) ciddi mukavemeti sonucu karşıt güçler burjuva milliyetçisi damgası ile partiden uzaklaştırılarak Moskova'ya geri çağrıldılar ve yeniden Gürcistan KP(b) yöneticileri yeniden atandı. Akabinde Kafkasya parti konferansı toplandı ve SSCB ittifakını beğeni ile kabul ettiğini açıkladı (11-12 Kasım). 14 Kasım 1922'de her üç devleti (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan) Merkezi İcra Komite kurultayının 22 Aralık tarihinde Bakü'de yapılmasını kararlaştırdı. Bu federatif yapının Moskova için pek yararlı olmadığı anlaşılınca 1 Aralık 1922'de Kafkasya Sovyetlerinin kurultayı Bakü'de topladı. Kurultay sonucu Kafkasya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyetler Birliği kuruldu.⁵⁷¹

30 Aralık 1922'de Kreml⁵⁷² de Kafkasya SSFC, RSFSCB, Ukrayna SSCB ve Belorusya SSCB Sovyet ülke yetkili temsilcileri SSCB. Kurulması konusunda hükümet bir bildiri yayınladı ve akabinde ortak anlaşma imzaladılar. Aynı günün akşamı Büyük Tiyatro salonunda toplanan I. Sovyetler birliği kurultayı özel bir bildiri ile SSCB. Kurulması hakkında karar kabul etti.⁵⁷³ Kurultayda toplam 2214 temsilci iştirak ediyordu. Temsilcilerin 1721'i Rusya'dan, 364'ü Ukrayna'dan, 91'i Güney Kafkas ülkelerinden ve 33'ü ise Belerusya'dan idi. Bu temsilcilerin %44.4 işçi, %26.8 köylü, % 28.8 bilim erbabı, 3.8 ise Kadınlardı. Nitekim çok uluslu

⁵⁶⁹ ACSPİHDA, fon.1, siy. 74, iş. 129, s. 1.

⁵⁷⁰ Konferençiya Azerbaydjanskoy Komunistiçeskoj Parti, 1-4, XI g. Rezelyuçii, Baku 1922, s. 221-222.

*
⁵⁷¹ Hayit, a.g.e, s. 24.

⁵⁷² Rus feodal şehirlerinin burçlu kale duvarları ile çevrilmiş ve sağlam hale getirilmiş merkez kısmı. XIV. Yüzyıla kadar "kremnik", "detinets" (her ikisi kale içi) olarak isimlendiriliyordu. Kremlin duvarları önceleri ağaç ve kerpiçten, XI. Yüzyıldan itibaren ise taş ve kerpiçten örülüyor, su doldurulmuş çukurlarla kuşatılıyordu. Kremli genellikle Knayaz sarayı, kilise, toplantı mekanı, boyarların ve kilise mensuplarının evleri olarak kullanılıyordu. Bu yapının en güzel örneği hiç şüphesiz Moskova'daki kremlidir. XVI-XVII. yüzyılda Nijni Novgorod, Tula, Kazan, Smolenski, Heşterhan şehirlerinde taştan Kreml inşa ettirilmiştir. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kremliler inzibati merkez olarak ta kullanılmıştır. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. V, Bakı 1981, s. 568.

⁵⁷³ Bakinskiy Raboçi, 18 Mart 1923, N. 60.

ülkenin yüksek kanun koyucu organı aslında tek partili sistemin icra kurumu idi. Yukarıda zikredildiği gibi mutabakat sonucu ülkeler hiç düşünmeksizin yeni oluşmak üzere olan Bolşevik hakimiyetinin eyaletlerine çevrilmiş oldular. SSCB’i kurulduktan hemen sonra 371 üye ve 138 aday adayından müteşekkil Merkezi İcra (Yürütme) Komitesi oluşturuldu. Komiteye, Samet Ağamalıoğlu, Ruhullah Ahundov, Sergey Mironoviç Kirov, Gazanfer Musabeyov, Neriman Nerimanov üye seçildiler.⁵⁷⁴ Lenin ayrıca ülkelerin temsilci sayısına göre Sovyetler birliği yürütme komitesine aynı anda dört başkan atadı. Bunlar, Grigori İvanoviç Petrovski, Aleksandr Grigoryeviç Çervyakov, Mihail Kalinin, ve Neriman Nerimanov idi. Nerimanov’un bu görevi ona fazla bir katkı sağladığını savunmak doğru değildir çünkü, ondan önce bir çok etkin ve yetkin insanlar bulunuyordu. Asıl konu Nerimanov’un bir şekilde merkezden uzaklaştırılması gerekiyor, diğer taraftan da Nerimanov’un Azerbaycan’dan uzaklaştırılması Azerbaycan’ın göstermelik (sözde) bağımsızlığını kaybetmesinin tam kanıtı idi.⁵⁷⁵

Nitekim yukarıda alınan kararların müzakeresi amacı ile Ocak 1923’de ZSFCB Merkezi İcra Kurulunun ilk toplantısı yapıldı. Toplantıda ZSFCB Halk Komiserleri Sovyet’inin kurulması kararlaştırıldı. Akabinde de Yüksek Ekonomik Şuranın da kurulduğunu açıkladı. SSCB’i ilk anayasası kabul edildi. Anayasada SSCB’de yaşayan bütün halkların sözde de olsa, hukuki yönden eşitlik prensibi tespit edildi. Aynı zamanda onların ittifaka katılmaları gönüllü olduğu da açıklandı.⁵⁷⁶ 16 Mart 1923’te S. Ağamalıoğlu başkanlığında Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi olağanüstü toplantı yaptı. Toplantıda imzalanan ittifak anlaşması müzakere edildi. Müzakereler sonucu ittifak temsilcileri tarafından kabul edilen taslak üzerinde hiçbir değişiklik yapılmaksızın olduğu gibi kabul edildiği açıklandı.⁵⁷⁷ 6 Haziran 1923’te Sovyet MİK. II. dönem toplantısı SSCB. Anayasasının oluşturulduğunu açıkladı. Oluşturulan Anayasa taslağı metni kati tasdik edilmesi için SSCB. II. Sovyetler Kurultayına takdim edilmesi havale edildi. Aynı tarihlerde Sovyet Merkezi İcra Komitesinin II. dönem toplantısı SSCB. Halk Komiserleri Sovyet’inin teklif olunan

⁵⁷⁴ Bakinskiy Raboçi, 18 Mart 1923, N. 60.

⁵⁷⁵ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 170-171; Eldar İsmayilov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov, s. 133.

⁵⁷⁶ Ç. Memmedov, a.g.e, s. 189

⁵⁷⁷ Bakinskiy Raboçi, 18 Mart 1923. N. 60,

içeriğini de onayladı. Bu tarihten itibaren umum ittifak Sovyet hükümetinin faaliyeti başlamış oldu. Akabinde Umum ittifak Halk Komiserlikleri, Devlet Planlama Komiserliği, SSCB. birliği Yüksek mahkemesi kuruldu. RSFSCB Halk Millî İşler Komiserliği feshedilerek onun yerine Milletler Sovyet'inin kurulması kararlaştırıldı. Nitekim son alınan kararlar ittifak hükümeti dış devletlerle yürütülecek ilişkileri kendi üzerine götürmüştü.

26-31 Ocak 1924'de SSCB. II. Sovyetler kurultayı toplandı. 31 Ocak tarihinde yukarıda zikredilen meselelerin yanı sıra başka meselelerde müzakere edildi. A. S. Yenukid'⁵⁷⁸ zenin konuşması dinlendikten sonra SSCB. Anayasası onaylandı. Nerimanov yeniden ZSFCB'den Sovyet Merkezi İcra Komitesinin başkanı seçildi. Yeni anayasaya göre MİK iki kısımdan oluşacaktı. Birincisi Birlik Sovyeti, ikincisi Milletler Sovyet'inden. Birlik Sovyeti (414 üye ve 220 aday) müttefik ülkelerin halk nüfusunun sayısına uygun olarak Sovyetler kurultayları tarafından seçiliyordu. Azerbaycan SSCB. buraya üye olarak M. D. Hüseyinov, S. M. Kirov, M. Memmedhanov, L. İ. Mirzoyan, G. M. Musabeyov, M. G. Pleşakov, A. P. Serebrovski, aday olarak ta H. Tağıyev, V. D. Kasparov vb. kabul edildi. Milletler Sovyet'ine ise S. Ağamalıoğlu, R. Ahundov, D. Bünyadzade, G. Cebiyev, A. Garayev, Dağlık Karabağ'dan A. Karakazov, Nahçıvan MSSCB'den Y. Tahirov seçildiler.⁵⁷⁹ Söz konusu anayasaya göre bundan böyle Azerbaycan ekonomik ve siyasi açıdan tam olarak SSCB'ye tabi duruma getirilmiş oldu. Yani açıkça Azerbaycan'da da Sovyet İnzibati Amirlik sistemi uygulanmasına geçildi. Azerbaycan'da bağımsızlık tamamen ortadan kaldırılmış oldu.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ Avel Safranoviç Yenukidze, (partide takma ad olarak ona Abdul Zolotaya Rıbka deniliyordu), Avel 15.09. 1877 yılında Katausi vilayetinin Shadisi köyünde dünyaya geldi. 1898 yılından itibaren Komünist Parti üyesi. Aynı yılda Bakü'de makineci olarak görev yaptığı esnada gizli teşkilatlar kurmuştur. 1907 yılında hapsedilerek Arhangelsk vilayetine sürgün edilmiştir. 1910 yılında yeniden Bakü'ye dönmüş ve Parti teşkilatında rehber teşkilatta görev almıştır. 1913 yılında Petersburg'da parti işini yürütmüş ve buradan Lenin ile mektuplaşmıştır. 1914 yılında yeniden hapsedilmiş ve Yenisey vilayetine sürgün edilmiştir. Petrograt'ta Ekim ihtilalinin faalleri arasına katılmış, II. umum Rusya Sovyetler kurultayına temsilci seçilmiştir. Lenin nişanı ve kırmızı emek bayrağı nişanı ile ödüllendirilmiştir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. V, s. 120.

⁵⁷⁹ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 172-173.

⁵⁸⁰ **Pervaya Konstituçiya SSSCB**, Moskova: Yurideçiskoe İzdatelstvo Ministerstva Yustiçii SSSCB, Moskova 1948, s. 425.

Üçüncü Bölüm

3. Sovyet Azerbaycan'ında Eğitim ve Din

3.1. Azerbaycan'da Sovyet Dönemine Kadar Eğitim

Azerbaycan Çarlık tarafından işgal edilmeden önce eğitim ve öğretim genel olarak dini karakter taşımaktaydı. Eğitim kurumları mahalle mektepleri ve medreselerden oluşmaktaydı.⁵⁸¹ Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgalinden sonra ise ülke tam anlamıyla onun (Çarlık Rusyası'nın) müstemlekesi konumuna çevrildi. Ülkede Çar usul idaresi tatbik edildi ve Rus olmayan halkların her türlü devletçilik yapılanması yok edilmeye başlandı. Bu da bir anlamda Azeri Türklerini hem kültür hem de dil bakımından "Ruslaştırmak" siyasetinden kaynaklanmaktaydı. Böylesi bir siyasetin yürütülmesinde sebeplerine bakıldığında görülecektir ki; bu halkın siyasi, kültürel ve ekonomik yönden geride bırakılmış olmasından kaynaklanmaktaydı.⁵⁸² Bu durum daha sonra Azerbaycan'ı çok sıkıntılı günlerin beklediğinin habercisi konumundaydı. Tabii ki bu sıkıntılı günlerin başlangıcındaki en önemli problem, halkın eğitimsiz olduğunu göz önüne sererek ortaya koymak ve bu alanda çalışmalarını başlatmak olacaktır. Aslında Çarlık döneminde yok mesabesinde olan eğitim sistemi ilerlemesi gerekirken gün geçtikçe gerilemeye, doğu eğitim sistemiyle ilişkileri kesilmeye ve eğitim kurumlarında Ruslaştırma siyaseti oturmaya başlayacak ve bu siyasetlerine kendilerinin açmış oldukları Rus-Tatar (Azerbaycan) okullarının çalışanları yardımcı olacaktır. Çarlık, halk eğitimini desteklememekle birlikte aynı zamanda da çeşitli bahanelerle onların eğitim almasına da engel olmaktaydı. İşte böyle bir siyasetin sonucudur ki 1915 eğitim yılına gelindiğinde üniversite yoktu, sadece 11 anaokulu, 4 ortaokul, 2 ticaret lisesi ve bir teknik okul (Teknikum) faaliyet gösteriyordu.⁵⁸³ Çarlık Rusya, Azerbaycan'ı işgal dönemi başlarında bölgede İran'ın etkisini azaltmak için Rusça eğitim veren okullar açmaya başladı. Bu okulların açılmasında asıl amaç kendi idarelerine kendi zihniyetleri ile uyum sağlayabilen

⁵⁸¹ Serge A. Zenkovski, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çeviren, İzzet Kantemir, Hikmet ve Dava Yayınları, İstanbul 1983, s. 81.

⁵⁸² **Sovyet İttifakı Komünist Partisinin Katname ve Kararları**, I. Bölüm, Azereşr, Bakü 1964, s. 617-618.

⁵⁸³ **Azerbaycan Tarihi**, C. II, Azereşr, Bakı 1964, s. 842.

idareci yetiştirmekten ibaret olacaktı. Nitekim 1830'da Şuşa'da, 1831'de Nuha'da, 1832'de Bakü'de, 1833'de Gence'de, 1837'de Şamahı'da bu okullardan açıldı. Söz konusu eğitim kurumlarında Azerbaycan Türkçesi (lehçesi)'nin bir ders olarak okutulması kararlaştırıldı. Ayrıca okullarda okutulan diğer dersler ise şöyleydi; Farsça, Rusça, Matematik, Coğrafya ve Din.⁵⁸⁴ Fakat açılan okullara dini açıdan tepki gösteren halk çocukları “gavur mektepleri” dedikleri bu okullara göndermeyip geleneksel dini okullara göndermekten yanaydılar. Çünkü medreseler halk nazarında yabancı işgalcilere karşı kendi hüviyetlerini korumanın son kalesi olarak görülmekteydi. Bu sebebe binaen yeni usulde eğitim büyük mukavemetle karşılaşıyordu. Fakat Rus okulları bir yandan dezavantaj olarak görüldüğü gibi birçok açıdan avantajda sağlamaktaydı. Emperyalist bir güce dönüşen Avrupa devletlerini anlamak ve takip etmenin tek yolu iyi bir şekilde Rusça'yı bilmekten geçiyordu. Bu durum Türk beyleri ve varlıklı insanlar tarafından çok kısa zamanda anlaşıldı. Onlar yerel idareleri ellerine geçiren Hristiyan memurların adaletsizliğinin önüne geçmek için çözüm olarak Rusça eğitimi bir ön koşul olarak gördüler.⁵⁸⁵ Nitekim XIX. Yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'da bu okullardan epeyce kalabalık bir aydın topluluğu yetişti ve bu aydın grubu basın ve tiyatrunun ilk çekirdeklerini attıkları gibi aynı zamanda da ilk okullar açılmasına da vesile teşkil etmişlerdir. Açılan bu okullara “Usûlü Cedit” denilmekteydi. Okullar modern eğitim kurumları olarak anılıyordu. Bu okulun faaliyete geçmesinden sonra 1876 yılında Gürcistan'da kurulan Gori Öğretmen Okulu kısa bir zamanda tüm Kafkasya için öğretmen yetiştiren en önemli bir eğitim kurumuna çevrildi. 1879 yılında Gori öğretmen okulunun (seminariye, buna bazen ruhban okulu da deniliyordu) Türk şubesi açıldı. Bu şube Türk öğretmen kadrosunun hazırlanmasında büyük katkı sağladı. Azerbaycan'ın siyaset ve düşünce sistemine büyük katkı sağlayacak olan C. Mehmet Kulu-zade, N. Nerimanov, R. Efendiyev, M. Mirzayev, H. Mahmutbeyov, F. Göçerli gibi aydınlar bu okul mezunlarıydı. Tabi bu durum Çar usul idaresindeki Türk halkının millî uyanışını körüklemekteydi. Çarlık mevcut durumun önüne geçmek için eğitim kurumlarında okuyan Azerbaycan uyruklu öğrencilere baskı

⁵⁸⁴ Hüseyin Baykara, **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri, XIX. Yüzyıl**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:16, Ankara 1966, s. 106.

⁵⁸⁵ Ebülfez Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken yayınları, İstanbul 2006, s. 65.

yapmaya başladı. Bu okulda öğretmen olan Rus uyruklu Smirnov, Türk öğrencilere yapılan baskıyı şu şekilde ifade ediyordu: “Azerbaycan’dan olan öğrencilerin sadece kendi dillerinde konuşmaları değil, düşünceleri dahi yasaklanmıştı.”⁵⁸⁶ Bu öğrencilere karşı takınılan tavır daha sonra bu gençlerde milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncelerinin daha da kuvvetlendiğini söylemek mümkündür.

Çarlık Rusya, hızlı bir biçimde gelişen ve gelişmekte devam eden milliyetçilik ve bağımsızlık düşüncesi sahibi insanlara karşı siyaset geliştirdi. Bu siyasette Rus olmayan halkları Ruslaştırmak amacıyla Nikolay İlminskiy’nin hazırladığı eğitim programından yararlanmak idi.⁵⁸⁷ İlminskiy, aslında iddia edildiği üzere bir eğitmen değildi. O iyi bir Rus milliyetçisi aynı zamanda da koyu bir Hıristiyan idi. İlminskiy’e göre Rus idaresine bağlı, fakat Rus olmayan halkları Ruslaştırmanın tek bir yolu vardı: “Rus dilinin ve Hıristiyanlığın” (bilhassa Ortodoksluğun) öğretilmesiyle mümkündür. İlminskiy bu düşüncelerini çarlık yönetimine kabul ettirmek hem de Türk toplulukları arasında bizzat çalışmak yolunu seçmiştir. İlminskiy, Rus alfabesini, Müslüman Türk topluluklarının lehçelerinde kullanarak, Rus kültürünü ve Ortodoksluğu Türk topluluğuna öğretmeye çalışıyordu. Bu ısrarlı çalışmalarını takdirle karşılayan Çarlık, Rus olmayan milletleri Ruslaştırma sürecinde bu metodun iyi bir yol olabileceğini düşünerek 1870 yılında yayınladıkları bir kararnameyle, İlminskiy metodunun Rus eğitim sisteminde uygulanması kararlaştırıldı.⁵⁸⁸ Nitekim Rusya Eğitim Bakanı Tolstoy bu konuda şunları söylüyordu: “Anavatanımızın sınırları dahilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi, onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir”.⁵⁸⁹ Fakat Türk halklarının ruslaştırılmak istenmesi hedefi öyle de kolay değildi. Nitekim kısa zaman zarfında bu durum bir çok aydını önlem almaya sevk etti. Öncülüğünü İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) tarafından yürütülen bir grup aydın, millî ve dini varlıklarını sürdürebilmek amacıyla yetersiz olduğu çok iyi anlaşılmış olan medreseleri bırakarak, biran evvel yeni usûl eğitimi kabul etmek teklifinde bulunmaya başlamıştır. Bu amaç çerçevesinde ilki Bahçe

⁵⁸⁶ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁵⁸⁷ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 67.

⁵⁸⁸ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 27-29.

⁵⁸⁹ Saray, **a.g.e.**, s. 28.

Saray Kaymaz-Ağa bölgesinde kurulan ve usûl-u cedit (yeni metot) okulları adı verilen eğitim kurumları açıldı. Usûl-u cedit okulları zamanla bütün Türk topluluklarının meskun olduğu bölgelerde yayılarak açılmaya başladı. Okullarda genel olarak şu dersler okutuluyordu, Türkçe-Arapça okuma yazma, resim, Türkçe dilbilgisi ve matematik.⁵⁹⁰

Azerbaycan'da bu okulların (usûl-u cedit) ilki 1874 yılında Seyit Azim Şirvani (1835-1888) tarafından açılmıştır. Okul, ana dilde (Azerbaycan Türkçesi) eğitim veren ilk okul olarak kabul edilmekteydi. Burada dersler Türkçe anlatılmakla birlikte yanı sıra Arapça ve Farsça da öğretilmekteydi. Aynı yıllarda usûl-u cedit okulları dışında Rus-Tatar okulları da faaliyet göstermekteydi. Bu okullarda dersler ise Rusça okutulmaktaydı. Özellikle Türkiye'den getirilen Türkçe kitaplar okumak veya okutmak yasaklanmıştı. Bir sonraki dönemde, ilköğretim okullarında yaşanan öğretmen sıkıntısını gidermek amacıyla yeni darü'l-muallimin mektepleri açılmış ve bu okullardan mezun olanlara ilköğretim okullarında öğretmen olabilmek olanağı sağlanmıştı. Öğretmenlerin halka gösterdikleri saygı ve verdikleri hizmet karşılığında "Mirza" adına layık görülmüşlerdi. Bu anlamda 1906 ve 1907 yılında Bakü'de Türk öğretmenlerin I. Kongresi yapıldı. Kurultayda ana dilde eğitim, kadınların eğitimi ve ulusal okullar için öğretmenlerin hazırlanması gibi meseleler tartışıldı. Tabii eğitim alanında yaşanan gelişmeler, 1914 yılına gelindiğinde verimli olmaya başlamış ve okur yazar oranı iki katına çıkmış durumda idi.⁵⁹¹ Azerbaycan Türkleri de bu dönemde (1905-1907 İhtilâli sonucu) Rusya'nın açmış olduğu okullardan gerektiği gibi faydalanmayacağını anlayınca yönünü Osmanlı devletine çevirmiş, buradan kendilerini eğitmeleri için öğretmenler gönderilmesi konusunda ricada bulunmuşlardır. Nitekim bu ricalarını kırmayan Osmanlı devleti buraya (Azerbaycan'a) öğretmenler gönderme nezaketinde bulunmuştur. Bu öğretmenlerin ilki Ahmet Kemal Bey olmuştur.

Bakü'de yerleşen Balahanı mektebinde göreve başlayan Ahmet Kemal Bey, tedrisatı da İstanbul'dan getirdiği kitaplardan hazırlamıştır. Daha sonra gelen öğretmenler Zeynalabidin Tağıyev⁵⁹² tarafından Azerbaycan'a davet edilen Muallim

⁵⁹⁰ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 68.

⁵⁹¹ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 68- 83.

⁵⁹² Azerbaycanın bu dönemdeki en zengin birkaç hayırsever işadamlarından biri.

Cevdet, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Beyin de yardımlarıyla burada Osmanlı kültürünü tanıtmaya devam edeceklerdir. Muallim Cevdet ve arkadaşlarının Azerbaycan'da bıraktıkları olumlu etki ve kazandıkları başarı dolayısı ile Osmanlı'dan daha çok öğretmen getirilmesine sebep olmuş, aynı zamanda bu çaba 1918 yılına kadar devam etmiştir. Nitekim Osmanlı devletinin hem siyasi hem de eğitim alanında yaptığı yardımlar Bolşevik Rusyası'nın dikkatini çekmemesi mümkün değildi. Rusya neyin pahasına olursa olsun iki Türk dilli ve kardeş halk arasında rabıtaı koparması gerekmektedir. Nitekim öyle de oldu ve ilk iş siyasi yönden hareket edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁹³

3.1.1. Azerbaycan'da Sovyet Dönemi Eğitim

Güney Kafkasya istikametinde hareket eden XI. Kızılordu Azerbaycan topraklarına girerek 27 Nisan 1920'de Ekim ihtilali'nin yeni ve daha geliştirilmiş bir şeklini tatbik ederek ülkeyi işgal etti. 27 Nisan işgalinden hemen sonra birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da Sovyet Hükümeti İhtilâlî yenilik yapmak kararına geldi. Bu yenilik aslında eski Azerbaycan Cumhuriyet (23 aylık) eğitim sistemi feshedilerek yerine Sosyalist eğitim sisteminin sistematik bir biçimde değiştirilmesiydi. Nitekim bu böyle de oldu ve Sovyet hükümeti halkın eğitiminin yeniden gelişimini hızlandıracak olan bazı kararnameler yayınlamaya başladı. Bu aşamanın ilki, 28 Nisan'da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nın eski çalışma sisteminin tamamen feshedilmesi, yerine Sovyet Halk Eğitim Komiserliğinin kurulması ve Dadaş Bünyatzade'nin de kuruma Komiser olarak tayin edilmesi oldu.

594

10 Mayıs 1920'de İhtilâl Komitesince direktifin imzalandığı açıklandı. Yayımlanan direktifte “eski eğitim sisteminin” feshedildiği yerine “yeni sosyalist yönelimli eğitim sisteminin” oluşturulacağı açıklandı.⁵⁹⁵ Yukarıda zikredildiği gibi Azerbaycan'da Sovyet Halk Eğitim Komiserliği'nin faaliyete başlaması ile birlikte Bünyatzade tarafından bazı direktifler de kabul edildi. Bu direktiflerden en önemlisi Teknik Yüksek Okullar (Tehnikum) ve normal eğitim verecek olan okulların

⁵⁹³ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 40-41.

⁵⁹⁴ *Sbornik Uzakoneniü Azerbaydjanskoy SSCB*, NO: 1, Baku 1920, s. 39.

⁵⁹⁵ *Sbornik Uzakoneniü N: 1...*, s. 39-40.

kurulması hakkında karar gelmekteydi. Kararda; “Yeni kurulacak olan okulların iki aşamalı olacağı, I. aşamalı okullar beş yıllık (iptidai, ilkokul), II. Aşamalı okullar ise 4 yıl (orta okul) faaliyet göstereceklerdi. Eğitim ana dilde (Azerbaycan türkçesi) yürütülecek, erkek öğrenciler ile kız öğrenciler aynı sınıfta karma eğitim göreceklerdi. I. Aşamalı ilk okullardan II. Aşamalı orta okullara geçiş ise serbest tutulacaktı. eğitimin mecburî aynı zamanda da ücretsiz olacaktı.”⁵⁹⁶

Fakat henüz yeni kurulma aşamasında olan eğitim sisteminin sürekliliği söz konusu olunca bunu yürütmek yönetim için öyle de kolay olamayacaktır. Bunun iki nedeni söz konusuydu. Birincisi, henüz yeni kurulma aşamasında bulunan Eğitim Komiserliği’nde ihtisas sahibi kadrolarının mevcut olmayışı, ikincisi ise eski sistemden (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Eğitim sistemi) de istifade etmek işlerine gelmemesi idi. Bundan dolayı kendi zihniyetlerine uyum sağlayabilecek yeni ve aynı zamanda da kalifiye kadroya çok büyük ihtiyacı karşılamaları gerekmektedir. Nitekim Halk Eğitim Komiserliği, bu zaruri ihtiyacı gidermek konusunda ilk başta kendi bünyesinde çalışanlar arasında teşkilatî ve propagandaya dayalı çalışmalar başlatsa dahi bu çok zaman alacağına benziyordu. Şundan dolayıdır ki, bu yeni öğretmen kadrosu ile ilgili hususî bir kararname hazırlandı ve 15 Mayıs’ta Eğitim Komiseri Bünyatzade tarafından kararname tasdik edildi. Bünyadzade kararnamede Kaza İhtilâl Komiteleri nezdinde (onlara bağlı) eğitim kurslarının kurulması talimatı verildiğini açıkladı.⁵⁹⁷

Aslında bu karara göz gezdirildiği takdirde görülecektir ki bu karar aslında eğitim işlerinin bundan böyle partinin (Komünist Parti) ciddi takibi altında sürdürüleceğidir. Eğitim Komiserliği yukarıda zikredilen ülke yönetiminin aldığı kararlara da bağımlı kalarak 26 Mayıs’ta umumi (vahit) emek okulu hakkında yeni tüzüğü tasdik etti. Kararda yukarıda zikredilenlere benzer şeylere değinilerek şöyle deniliyordu: “Bütün eğitim kurumları Halk Eğitim Komiserliği’ne tâbi olacak, I. (ilkokullar) ve II. (ortaokullar) aşamalı okullar ücretsiz olmakla birlikte aynı zamanda da okul çağına gelmiş olan bütün çocukların okula gitmesi mecburî olacaktı. I. aşamalı ilkokullar beş yıl, II. Aşamalı ortaokullar ise dört yıl eğitim vereceklerdi. Ayrıca Kararda meslek yüksek okullarında eğitim alan öğrenciler karma (kız-erkek)

⁵⁹⁶ **Sbornik Uzakonenii** N: 1, Baku 1920.

⁵⁹⁷ **ACMEYTA**, Fon. 57, siy. 1, iş. 9, s. 14-15.

olarak ta derse girmeleri kararlaştırılmışı.⁵⁹⁸ Fakat yukarda zikredilenlerden farklı cihet ise burada yerel ortam göz önünde tutularak örgencilerin eğitim gördükleri okullarda erkek ve kız örgencilerin karma değil ayrı ayrı derslere devam etmelerine geçici bir süre için müsaade ediliyordu.⁵⁹⁹ Bu dönemde yönetimin karşılaştığı diğer bir problem ise azınlık halkların durumu ile bağlantılıydı. Nitekim 14 Haziran 1920’de Halk Eğitim Komiserliği azınlık halklar şubesini oluşturarak onların da sıkıntılarını gidermiş oldu.⁶⁰⁰ 8 Eylül’de pedagoji kurslarında öğretmen sıkıntısından dolayı kurs müdavim ve öğrencileri askerlikten muaf tutuldu ve Azerbaycan Türkçesi ile dersliklerin hazırlanmasına başlandı.⁶⁰¹ Aralık 1920’de İhtilâl Komitesi’nin aldığı diğer bir kararda Azerbaycan genelinde devlet okullarında, yani I. ve II. aşamalı okullarda eğitim dilinin örgencilerin kendi ana dilleri (Azerbaycan Türkçesi) ile yürütülmesini onayladı.

Azerbaycan’da Sovyet yönetiminin daha yeni kurulmasına rağmen eğitime ayrılan bütçenin artırılması konusunda da karar kabul edildi. Fakat 1920 yılında eğitime ancak beş milyon manat ayrılabilirdi. Bu rakam 1921 yılında artırılarak 86 milyar manata kadar yükseltildi.⁶⁰² Aynı yıl (1920) İhtilal Komitesi vicdan özgürlüğü (azatlığı) konusunda karar kabul etti. Karar uyarınca Din İşleri Bakanlığı feshedildi ve Halk Eğitim Komiserliği’ne bağlı bütün devlet okullarında dini konuların anlatılması, her hangi bir dini programın tedrisi dahi yasaklanmış oldu. Bununla da yetinmeyen Sovyet yönetimi, eğitim kurumları ve okul kurullarında başkanlık (müdür, müdür yardımcısı v.s) görevini yürüten dindar şahıslar görevlerinden uzaklaştırılması emrini verdi.⁶⁰³ Akabinde ağustos ayında Nerimanov’un talimatı esas alınarak gayretli proleter grubun hazırlanması adına Teknik Sanat Okulları ve onların bağlı bulunacağı komite kuruldu.⁶⁰⁴

Eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması esnasında yapılan en önemli adım hiç şüphesiz proleter halk kitlesinin eğitimi ve bu eğitimin zorunlu hale getirilmesi

⁵⁹⁸ ACMEYTA, fon. 57, siy. 1, iş. 23, s.207.

⁵⁹⁹ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 203.

⁶⁰⁰ ACMEYTA, fon. 410, siy. 1, iş. 3, s. 11.

⁶⁰¹ Dekreti Azrevkoma, s. 253.

⁶⁰² Azerbaycan Halk Maarifi, 1920-1927-ci iller, HMK’nın (Halk Maarif Komiserliğinin) yayını, Bakı 1928, s. 20.

⁶⁰³ Nerimanov, İzbranme Proizvedeniya, C. II, s. 341.

⁶⁰⁴ Dekreti Azrevkoma, s. 184.

gelmekteydi. Fakat bu siyaset, Sovyet yönetimince eski okulları yeniden yapılandırmak anlamında olmayıp bütün eğitim sürecini başarılı bir biçimde değiştirerek sosyalist ideolojisi çerçevesinde uygulamaktan ibaretti. Böylesi bir siyasette de başarı elde edebilmesi için Eğitim Komiserliği'nin ilk önce iki problemi çözüme kavuşturması gerekmektedir. Birincisi ve en önemlisi (yukarıda zikredildiği gibi) hiç şüphesiz kalifiye öğretmen kadrosunu hazırlamak, İkincisi ise cehaletle mücadele ve onun ortadan kaldırılması işini hızlandırması gerekmektedir. Bunun için ilk başta sosyalist ideolojiyi benimsemiş öğretmenler yetiştirilecek akabinde de bölgelere gönderilecekti. Söz konusu öğretmenler halka ilk başta konferanslar aracılığıyla ulaşmayı deneyeceklerdi.⁶⁰⁵ Öğretmen kadrosunun yetiştirilmesi meselesi daha sonra daha geniş bir biçimde açıklanacağından bu konuya kısa değinerek cehalet ile mücadele konusunu ele alacağız.

3.1.2. Cehaletle (Savadsızlık) Mücadele Okulları'nın Açılması ve Faaliyetleri

Konferansta tartışılan ve çok önemli görülen diğer önemli karar cehaletin (Savadsızlık) ortadan kaldırılması ve onunla mücadele etmek olduğunu vurgulamıştık. Ancak cehaleti ortadan kaldırmak için büyük uğraş gerekiyordu. Çünkü 1917 yılının bir raporuna göre halkın tamamının sadece %9.3 eğitilmiş idi. Bu sebeple Azerbaycan Halk Eğitim Komiserliği cehalete karşı mücadeleyi yürütmek adına Eylül 1920'de kendi bünyesinde komisyon oluşturdu.⁶⁰⁶ Komisyon kısa bir zaman zarfında çalışmalarını hızlandırarak bütün kazalarda faaliyete başladı. Bu amaç doğrultusunda yeterli sayıda birikim sahibi kültürlü insanlar (kültür düzeyleri tartışılır) köylere gönderildi.⁶⁰⁷ Söz konusu eğitilmiş grup sayesinde köylerde bazı önemli gelişmeler gözle görülür duruma geldi. Özellikle, Bakü'de bu alanda önemli gelişmeler yaşandığı doğrudur. Nitekim bunun açık örneği 4845 kişi bu okullardan eğitim aldığı belirlenmiş olmasıdır.⁶⁰⁸

Daha sonra Azerbaycan Halk Eğitim Komiserliği'ne bağlı cehaletin ortadan kaldırılması işi üzere kurulan komisyonun çalışmalarını hızlandırması sonucu büyük

⁶⁰⁵ *Komünist*, 19 Eylül 1920, NO: 6.

⁶⁰⁶ *ACMEYTA*, fon. 57, say. 1, iş. 232, s. 194-195.

⁶⁰⁷ Terane Musayeva, *Revolüçiya i Narodnoe Obrazovaniya v Azerbaydjane*, Elm, Bakı s. 50.

⁶⁰⁸ *ACMEYTA*, fon. 57, say. 1, iş. 279, s. 6.

oranda başarı elde edildi. Nitekim Komisyonun açıkladığı verilere dayanarak denilebilir ki; artık Şamahı'da yedi, Gence'de ise iki cehaletle mücadele okulu faaliyet gösteriyordu. Ülke genelinde ise 206 cehaleti ortadan kaldırma okulu faaliyet gösteriyordu. Rakamsal olarak bu sayıyı çok az bulan Halk Komiserleri Sovyet'i Kaza İhtilâl Komitelerine ve diğer teşkilatlara müracaat ederek cahil-eğitimsiz insanların toplam sayısını talep etti.⁶⁰⁹ Aynı zamanda da yukarıda isimleri zikredilen kurumların çalışanlarına kendi işlerini erteletmek izni verilerek kazalarda eğitimin daha canlı hale getirmek için çalışmaya sevk edildi.⁶¹⁰ Şubat 1922'de Azerbaycan Komünist Partisi IV. Kurultay'ı halkın cehaleti (eğitimsizliği) konusunda yeniden acil toplandı. Toplantıda Azerbaycan halkı arasında cehaletle mücadele etmek yılın en önemli problemi olarak görüldü ve onunla mücadele etmekte de yılın en önemli vazifesi olarak telakki edildi.⁶¹¹ Halkın eğitiminde bu şekilde gelişmeler yaşanırken diğer taraftan işçi grubunu da bu okullara çekmek amacıyla çalışmalar başlatıldı. Bu çerçevede Bakü ve onun kazalarında seyyar cehaleti ortadan kaldırma okulları faaliyete geçirildi.⁶¹² 1923 yılının ilk aylarından itibaren cehaletle mücadele işi daha planlı ve programlı bir biçimde uygulanmasına geçildi. Bu konuda Gazanfer Musabeyov başkanlığında Azerbaycan Halk Komiserliğine bağlı cehalete karşı mücadele komisyonu oluşturuldu. Komünist Partisine bağlı eğitim komisyonu da bu sebeple ciddi kararlar alarak katkıda bulundu. Böylece alınan bu kararlar sonucu ülke genelinde cehaletle mücadele okullarında büyük oranda sıçrama yaşandı.⁶¹³ Bu çerçevede kısa müddetli kurslar, cehaleti yok etme mıntıkları, I. ve II. aşamalı okullarda faaliyete başladı. 1923 yılının ortalarına gelindiğinde Azerbaycan'ın 17 kazasında açılan 243 cehaletle mücadele okullarından 7987 kişi okur yazar hale getirilmiş oldu. Aynı yılın sonlarında toplanan Azerbaycan Komünist Partisi cehaletle mücadele konusunda karar kabul etti. Parti'nin almış olduğu karar ülke genelinde 13 bin kişi cehaletten kurtarılmasına vesile olmuş ve bu insanlar eğitilmiş hale gelmişti. 1924 yılına gelindiğinde ise 774 cehaletle mücadele okullarının

⁶⁰⁹ ACMEYTA, fon. 57, siy. 1, iş. 279, s. 3-4.

⁶¹⁰ Rezolyuçii i postonovleniya IV sieżda AKP(b), Baku 1922, s. 5-6.

⁶¹¹ Rezolyuçii i postonovleniya IV sieżda AKP(b), s. 6.

⁶¹² Musaeva, a.g.e, s. 6.

⁶¹³ ACMDEYTA, fon. 57, siy. 1, iş. 279, s. 60.

faaliyet gösterdiği görülmektedir.⁶¹⁴ 18 Mart 1924’de Halk Komiserleri Sovyeti yukarıda zikredilen kararına esasen 14 ila 35 yaşa arası okur yazarlığı olmayan bütün ülke gençlerinin okula çekebilmek ve eğitimi hale getirmek amacıyla yeni direktif imzaladı.⁶¹⁵ Aynı yıl İşçi kesimi için de yedi yıllık okullar da açıldı.⁶¹⁶ 17 Haziran 1924’de ise Hamit Sultanov başkanlığında “**Def Olsun Cehalet**” cemiyeti kuruldu. Cemiyetin Bakü ve kazalarda şubeleri açıldı. İşçi ve köylülerin de katılım ve katkısı ile cehaletin ortadan kaldırılması adı altında toplantılar ve özel etkinlikler düzenlendi. Bu etkinliklerin devam ettiği günlerde cemiyet’e gönüllü olarak nakdi para yardımında bulunanlar oldu. Nitekim 1925 yılına gelindiğinde ise cemiyetin Bakü ve kazalarda 16 şubesi ve on bin üyesi bulunuyordu.⁶¹⁷ 1926 yılında ise cemiyetin de yardımlarıyla köylü gençler için de yedi yıllık okullar açıldı. 1927 yılına gelindiğinde cemiyet bünyesinde on beş bin insanı barındırıyordu.⁶¹⁸ Aynı yılın Kasım ayında Azerbaycan Komünist Partisi’nin olağan kurul toplantısı oldu. Kurulda eğitim komiseri Ruhullah Ahundov zorunlu iptidaî eğitime adım atılmasının önemine değinerek tam zamanın geldiği konusunda fikir beyanında bulundu. Ahundov’a göre artık buna adım atmanın tam zamanı idi. Çünkü, okullar maddi yönden desteklenir hale gelmiş, cehaletle mücadele okullarının başarılı çalışmaları sonucu eğitimi insan seviyesi yükselmişti.⁶¹⁹

Bu kurultayın sona ermesinden hemen akabinde, yani 9 Haziran 1928 tarihinde Sovyet Halk Komiserleri Sovyet’i Azerbaycan’da genel iptidaî eğitimin tatbiki konusunda komisyonun kurulması konusunda karar kabul etti. Bu kararın komisyon üyelerince tatbiki Komünist Parti Yüksek Kurulu tarafından beğeni ile karşılandı. Kurul 25 Haziran 1930’da zorunlu iptidaî eğitimin uygulanması hakkında direktifi tasdik etti ve 28 Ağustos 1930’da Azerbaycan Komünist Partisi ülkede genel zorunlu eğitimin uygulanmasına geçilmesi konusunda talimat verdi..

Direktifte 1930-31 eğitim öğretim yılında sekiz ile on yaş arası çocuklar için umumi mecburi eğitim, 1931-32 eğitim yılında ise 11 yaşında olan çocuklar için

⁶¹⁴ ACMEYTA, fon. 57, siy. 1, iş. 279, s. 60.

⁶¹⁵ *Sbornik Uzakonenii Azerbaydjanskoy SSCB*, N0:6, Baku 1924. s. 145.

⁶¹⁶ Gaffarov, a.g.e, s. 81.

⁶¹⁷ *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 207.

⁶¹⁸ ACMEYTA, fon. 57, siy. 1, iş.125, s. 507.

⁶¹⁹ *VIII. sjezd Azerbaydjanskoy Komunistiçeskey Parti*, Baku 1928, s. 4-5.

mecburi iptidai eğitimin uygulanması talimatı yer aldı.⁶²⁰ Direktifin uygulamaya konmasının akabinde Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet'ine bağlı iptidai eğitim işleri üzere kurul oluşturuldu. Kurulun esas işi iptidaî eğitim işinde rehberliği merkezileştirmekten ibaret olacaktı.⁶²¹ 1931-32 eğitim-öğretim yılında sekiz ile on beş yaş arası çocuklar için zorunlu ilköğretimin uygulanmasına geçildi. 1935'de Halk eğitimi okullarının yapısı değiştirilerek II. aşamalı okullar kapatıldı. Bu okullar yerine ilkokul (1-4 sınıflar), orta okul (1-7 sınıflar) ve lise (1-10 sınıf) açıldı. 1939 yılı genel sayımına göre 10 yaş ve üzeri her on bin kişiden 113'ü orta okul veya lise mezunuydu.⁶²²

Sonuç olarak; ilköğretim, ortaöğretim ve liselerde eğitim konusunda Azerbaycan Sovyet yönetiminin olumlu sonuçların aldıkları kesindir, Bize göre bu durum dönemin Rus yönetiminin baskı siyasetinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü, eğitim alanında bazı olumsuz yönlerinin olduğu aşıkardı. Şöyle ki Azerbaycan'ın 27 Nisan'da Ruslarca henüz yeni işgalinden hemen sonra kurulan Halk Maarif Komiserliğine bağlı okul dışı şube de kurulmuştu. Şubenin neden kurulduğuna bakıldığında görülecektir ki bu şubenin kurulması hiçte eğitime katkı sağlayacağından filan değil aslında öğretmenlerin siyasi dünya görüşünü baskı altında tutmak, sosyalist dünya görüşü sahibi olmayan öğretmenleri tespit ederek ortaya çıkarmak ve cezalandırmak maksadından kaynaklanıyordu. Nitekim bunun açık örnek olarak sıkıştırılmalar, yasaklar ve onu takip eden ceza uygulamalarına geçmeleridir. Birçok Azerbaycan Türk eğitimci 1920'den 1937'ye kadar devam eden baskı siyasetinin sonucu ya sürgün edildi, ya hapsedildi, yada öldürüldü. Şurada akla şöyle bir soru gelebilir, neden bu insanlar bu cezalara tabi tutuldu? Cevap ise çok basit aslında çünkü bu insanlar artık Azerbaycan tarihi dersinin Rus tarihi dersiyile değiştirilmesi, halkın soy kökünden uzaklaştırılmak istenmesi, program ve dersliklerin ikinci el kaynaklardan yararlanmasına karşı çıkmalarından dolayı bu cezalarla cezalandırılıyorlardı.

⁶²⁰ Bakinskiy Raboçi, 28 Ağustos 1930.

⁶²¹ Sbornik Uzakonenii Azerbaydjanskoy SSCB, N0:30, Baku 1930, s. 27.

⁶²² Gaffarov, a.g.e, s. 81.

3. 1. 3. Sovyet Azerbaycanı'nda Alfabe Problemi ve Latin

Alfabetesinin Kabulü

Her milletin alfabesi ve bu alfabe ile yaratılan eserler onun serveti, tarihinin anahtarı ve gelecek nesillere yadigarı sayılmaktadır. Nitekim her millet geçirdiği gelişim sürecini, ilmi, felsefi ve estetik dehasını yazı ile kaydederek, kültürünün büyük bir kısmını onun yardımı sonucu gerçekleştirmektedir. Alfabenin tarihi, milletin tarihinin ayrılmaz bir unsurudur.⁶²³ Nitekim 1920 yılı eğitim alanında yapılan reformlar arasında en somut başarıların elde edilmesi kendini en geniş siyasi, kültürel ve dini yelpazesıyla farklılık arz eden “Alfabe reformu” alanında olmuştur. Çünkü Alfabe ıslahatı ideolojisinin yerel eğitim mekanizması kadar derin kökleri mevcuttu.⁶²⁴ Eğitimsizliğin de ortadan kaldırılması işinde de önemli bir problem yeni alfabenin (Latin alfabesi) kabulü meselesi gelmekteydi. Çünkü Azerbaycan’a Sovyet yönetimi gelene kadar Arap Alfabeti ile yazıp okuyordu.⁶²⁵ Bazı ilim erbabı insanlar bu alfabenin Azerbaycan halkının eğitilmesi işinde büyük bir engel olarak görmekteydiler. Onlara göre bu alfabenin benimsenmesi esnasında yaşanan sıkıntılarla birlikte, dilin fonetik ve gramer özelliklerine de uygun düşmemekteydi. Bu sıkıntılardan dolayı Mirza Fethali Ahundov Arap alfabesi yerine yeni Latin alfabetesinin kabul edilmesini teklif etmekteydi. Nitekim bu konuda bazı ilim erbabı insanların da Ahundov’a destek olması 1907 yılında Azerbaycan öğretmenlerinin II. Kurultayının toplanmasını zaruri hale getirmiştir. Nitekim Kurultay bu meseleyi müzakeresine başladı. Fakat gelenekçi camia alfabe probleminin tüm İslam aleminde değişmesi gerektiğini savunarak karşı çıktılar.⁶²⁶ Aynı problem Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde parlamentoda tartışılmış fakat yine ruhanilerin karşı çıkmasıyla yeni alfabe kabulü gerçekleştirmek mümkün olmamıştır.⁶²⁷

Azerbaycan’da Sovyet yönetimi yer edinmeye başladıktan sonra bu yönetime göre Azerbaycan dilinde (latince) yayın işinin ilerletilmesi problemi karşıda duran en önemli problem olarak dile getirilmekte ve çözüm aranmaktaydı. Bu problemin

⁶²³ Yasin Aslan, **Can Azerbaycan** (Karabağ’da talan var), Editör, Buşra Atsız, Kök Yayınları, Ankara 1990, s. 11.

⁶²⁴ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 153.

⁶²⁵ **ACMEYTA**, f. 57, siy. 1, iş. 151, s. 191-192.

⁶²⁶ **Antologiya Pedagogičeskoy Mıslı Azerbaydjanskoy SSCB**, Moskova 1989, s. 207-209.

⁶²⁷ S. M. Efendiyev, **Seçilmiş Eserleri**, Bakı 1997, s. 292-293.

çözümüne kavuşturulması ancak yeni ve daha kolay bir alfabenin kabul edilmesiyle mümkündür. Yeni alfabe ıslahatının kabulü için Halk Eğitim Komiserliği, (Kasım 1920) çalışmalar başlatarak yeni alfabe ıslahatı komisyonunu kurdu. Eğitim Komiserliği Azerbaycan yazısının Arap alfabesinden latinceye geçirilmesi konusunda karar kabul etti (5 Ocak 1921).⁶²⁸ Kararda şöyle deniliyordu: “Bir yandan eski Arap Alfabesinin çok büyük eksiklerini, diğer taraftan ise geniş bir halk kitlesinin öğrenmesi için Müslüman (Azerbaycan dili) dilinin kolaylaştırmak zaruriyetini de dikkate alarak, 1- Eski Arap alfabesinden latin alfabesine geçiş, 2- Daha geliştirilmiş bir latin alfabesi üzerinde durmak gerektiği vurgulanmakta idi.”⁶²⁹ Nitekim Azerbaycan Komünist Partisi’nin 6 Mart 1922 tarihli toplantısında Azerbaycan alfabesinin (Arapça) latinceye ile değiştirilmesi konusunda Samet Ağa Ağamalıoğlu başkanlığında alfabe komisyonu kuruldu. Komisyon çalışmalarına başlayarak kısa zaman zarfında latin alfabesinin plan ve programını hazırladı. Kısa tartışmalar yaşanmasına rağmen komisyon Latin çizelgesi doğrultusunda yeni alfabe kabulünü onayladı.⁶³⁰ Böyle bir kararın onaylanmasına gerekçe olarak ta üç esas gösterildi, Birincisi, latin harflerinin okur yazarlığa çabuk geçilmesi ile birlikte hızlandırılacağı, İkincisi, Arap alfabesinin okullardaki eğitim-öğretim için elzem ders kitaplarının neşrine ve toplu neşriyat yapılmasına asla elverişli olmaması, üçüncüsü ise Alfabenin kabulüyle birlikte Türkler arasında okur yazarlık oranının artacağı öne sürülmekteydi.⁶³¹ Yeni alfabenin lâyihası yönetimce de beğeni ile karşılanarak basılmasına müsaade edildi. Mayıs 1922’de Yeni Türk Elifbası (Alfabe) komisyonu kuruldu. Komisyon başkanı Sametağa Ağamalıoğlu seçilirken, üyeleri de Hudat Melikaslanov, Ahmet Pepinov, Ali Tağızade, Sultan Mecit Efendiyev, Ferhat Ağayev, Mirza Celil Memetguluzade, Halit Sait, Veli Hulufu, Teymur Hüseyinov gibi Azerbaycan bilim adamları oldu. Komite bütün kazalarda şubelerini açarak faaliyetini sürdürdü. Hükümet Yüksek Ekonomi Şurasına komitenin ihtiyaçları için üç milyar manat vesait ayrılması için gerekli talimatı verdi.⁶³² Komite Türk Dili için

⁶²⁸ ACMEYTA, fon. 57, siy. 1, iş. 151, s. 191-192.

⁶²⁹ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 208.

⁶³⁰ Musaeva, a.g.e, s. 63-64; Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 208.

⁶³¹ Süleymanlı, a.g.e, s. 158.

⁶³² Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 209.

latin alfabesine uygun yeni bir alfabe hazırlayarak uygulamaya koydu.⁶³³ Daha fazla zaman kaybetmeden yeni harflerle “Yeni Yol” (21 Eylül 1922) adında Türk gazetesi basıldı. Bu gazete genel Türk dünyasında latin harfleriyle yayımlanan ilk Türk gazetesiydi. Gazeteyi neşreden bir kısım genç yazar ilk sayıda yeni Türk alfabesinin hazırlanmış olduğunu okurlarına duyurdu. Aynı zamanda da yeni Türk alfabesinin kampanyası da bu şekilde başlamış oldu. Burada maksat Türk dilini sadece Arap harflerinden kurtarmayı değil, aynı zamanda yabancı kelimelerden de arındırılması amaçlanmaktaydı.⁶³⁴ Fakat çok kısa bir zaman zarfından alfabe reformunun yürürlüğe konması sert tartışmalara da sebep oldu. Sadece tarihi ve edebi mirasın tamlığını savunan gelenekçi taraftarlar değil, aynı zamanda Sultan Galiyev’in Sovyetlere yayılmış ihtilâlcî devamcıları da Latin alfabesinin kabulüne karşı çıktılar. Onlara göre arap çizelgesi sesli sesleri ifade etmemekle, bütün Türk halkları için tek bir dilin varlığına hizmet ediyordu. Bu çizelge çeşitli aksan ve dillerin fonetik özelliklerinden öne çıkan dil problemlerini aradan kaldırmaya ortam hazırlıyordu. Moskova’ya gelindiğinde ise müslümanlar arasında millî farklılıkları artırmak siyasetini devam ettiriyordu. Lenin bu işte Ağamalıoğlu’na kendi tavsiyesini verdi ve ıslahatı aşama aşama uygulamaya kondu.⁶³⁵

Yönetim bir taraftan Lâtin alfabesi hazırlanıp uygulamaya koyarken diğer taraftan önemli bir problem olan dil sorununu da çözmek gerekmektedir. Yani; Sovyet yönetimi alfabe reformuyla birlikte dil devrimini de uygulamak istiyordu. Bunun için ilk önce Türkçe’nin gramer kurallarını iyi bir biçimde belirlemek gerekiyordu. Çünkü bu kuralların yeterince bilinmemesi yüzünden dilde kargaşa olacağı pek muhtemel görünüyordu. Bundan dolayıdır ki gazete problemin çözümlenmesi için “İstılah Komitesi”nin kurulduğunu açıkladı. Gazete 14 Ekim tarihli dördüncü sayısında başyazı olarak dil problemini ele aldı. Yazı, Türk diline Arapça ve Farsça sözlerin doldurulmuş olmasından yakınıyordu.⁶³⁶

1923 yılı başlarında Azerbaycan Sovyet Merkez Yürütme Kurulu yeni yazıya sahip çıktığını alenen açıkladı ve işçi fakülteleri ve II. Aşamalı ortaokullarda eğitime

⁶³³ Musaeva, a.g.e, s. 64

⁶³⁴ Bilal N. Şimşir, **Azerbaycan’da Türk Alfabesi Tarihçe**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları:563, Ankara 1991. s. 4-10.

⁶³⁵ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 154.

⁶³⁶ Şimşir, **Azerbaycan’da Türk Alfabesi...**, s. 4-10.

latin alfabesi ile yürütülmesini kararlaştırdı. Bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Bakü'deki temsilcisi Memduh Şevket (Esental) Bey, 21 Nisan 1923 günü Ankara'ya şöyle bildiriyordu: “Bu mesele (Latin harflerinin kabul edilmesi) bidayette Bolşevik Fırkasına mensup olmayan bazı gençler tarafından ileri sürülmüş idi. Sonradan Neriman Nerimanov (partili) ve bazı onun gibi şahıslar buna taraftar çıktılar. Bunun da başlıca sebebi, resmi dili süratle Türkçeleştirerek, daireleri Rus ve Ermenilerin istilalarından kurtarmak idi. Çünkü Türkçe yazılıp okunamamasının yegane sebebi harflerden ibaret olduğu zannediliyordu. Bidayeten Ruslar bu meseleye aleyhtar iken bazı taraflardan vuku bulan itirazlar onların gözlerini açtı ve Latin harflerini kabul taraftarı oldular. Mesele İcraiye Komitesine vaz olunarak tasdik ettirildi ve 1923'te mekteplerde tatbikine karar verildi”.⁶³⁷ 19 Mayıs tarihinde de Eğitim Komiserliği Bakü Eğitim Komiserliği'ne yeni eğitim-öğretim yılında bütün okullarda yeni alfabe eğitim yapmağı tavsiye etti ve 20 Ekim 1923'te Merkez Yürütme Kurulu tarafından kabul edilen yeni alfabenin devlet alfabesi gibi tanınması hakkında direktife uygun olarak bütün idare ve teşkilatlarda yazışmayı hem eski (Arapça) hem de yeni (lâtince) alfabe üzere yürütülmesi talimatını verdi.⁶³⁸ Komisyon üyelerince Azerbaycan okullarında Lâtin harfleriyle öğretime karar verilmesine rağmen yeni alfabenin uygulamaya konması hemen değil de zamanla, toplumun bu konudaki düşünce ve fikirlerinin müzakeresinden sonra tatbik edilmesi uygun görüldü.⁶³⁹ Başka bir neden ise bu ders yılına latin yazısıyla kitap yetiştirilememiş olması geliyordu. Fakat o yıl eğitim öğretim eski harflerle yürütülecek, fakat okullarda yeni harfler de gösterilecekti.⁶⁴⁰

Bu alfabe kısa bir zaman zarfında tutunmaya başlayınca Azerbaycan yönetimi de her bir Azerbaycan vatandaşının bu alfabeyi hem öğrenmesini hem de kullanmasını zorunlu hale getirildiğini açıkladı. Yeni alfabenin fiilen uygulamasında bazı sıkıntılar olduğundan dolayı gecikme olduğunu zikretmiştik. Bu sıkıntıların ortadan kaldırılmasından sonra yani 1925 eğitim yılında I. aşamalı okullarda Latin alfabesiyle eğitime başlandı. Aynı zamanda Cehaletle mücadele okullarında okuyan

⁶³⁷ Şimşir, a.g.e, s. 11-12.

⁶³⁸

⁶³⁹ Musaeva, a.g.e, s. 63-64.

⁶⁴⁰ Şimşir, a.g.e, s.12.

örgencilere de Latin çizelgesi ile alfabe kitapları dağıtıldı.⁶⁴¹ Yeni alfabenin uygulanmasında en önemli rolü üstlenen kurumlardan biri de matbuat idi. Arap alfabesiyle çıkan gazete ve dergiler yeni latin alfabesiyle çıkmaya başladı. Bunlar, yukarıda zikredilen Yeni Yol, Komünist, Yeni Gence gazetesi ve Molla Nesreddin ve Kızıl Kalem dergileriydi. Ama yeni alfabenin uygulanması işinde ona taraftar olanlarla birlikte ona karşı olanlar arasında bir anlaşmazlık söz konusu idi. Devam etmekte olan mücadelede yeni alfabeyle basılan bu dergi ve gazetelerin arasında Yeni Yol gazetesi ve Gelecek dergisi önemli rol üstlenmekteydi.⁶⁴² Köylü halkın eğitime davet edilmesine rağmen bu alanda bir çok sıkıntı da söz konusu idi. Bu sıkıntının başında köylü halkın büyük bir kısmı almak isteği had safhaya çıksa da eğitim kurumlarında yer sıkıntısı devam etmekteydi. Nitekim bu durum gidişatı engellemekteydi. Yönetim sıkıntıyı atlatmağı gece okullarını faaliyete geçirmede buldu.⁶⁴³ 7 Ağustos 1925'te alınan diğer bir kararla da Arap alfabesiyle basılmış olan yayımların Sovyetler Birliğine girmesi yasaklandı.⁶⁴⁴ Azerbaycan genelinde yeni alfabenin kabulü Sovyetlerin diğer Arap alfabesini kullanan milletleri arasında da ilgi uyandırdı. Bu ilgi sonucu latin alfabesi Dağıstan, Karakalpak ve diğer devletlerde de uygulanmaya başlandı.⁶⁴⁵

3. 1. 4. Sovyet Azerbaycan'ında Türkoloji Kurultayı (26 Şubat 1926)

Türkoloji Kurultayı Sovyet Rusya için çok iyi bir fırsat idi. Ortaya çıkan bu fırsatı çok iyi bir şekilde değerlendiren Sovyet yönetimi alfabe meselesinin müzakeresi için Türk dilli halkların kurultayını toplamak kanaati hasıl oldu. Azerbaycan Latin alfabe Komitesi (ATE), Azerbaycan Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti ile birlikte Türkoloji kurultayını toplamak kararına geldi. Hükümet bunun için yüz bin manata kadar vesait ayırdı.⁶⁴⁶ 26 Şubat 1926'da I. Türkoloji Kurultayı Bakü'de

⁶⁴¹ Musaeva, a.g.e, s. 63-64.

⁶⁴² *Byulleten 2-y Azerbaydjanskoy Konferençii i Rabotnikov Zemli i Lesa* (20-24 Avgusta 1922), s. 400-401.

⁶⁴³ *ACMEYDA*, fon. 57, siy. 1, iş. 249, s. 34-35.

⁶⁴⁴ Süleymanlı, a.g.e, s.159.

⁶⁴⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 211.

⁶⁴⁶ *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 211.

toplandı. 26 Şubat-6 Mart tarihleri arasında devam edecek olan kurultaya 131 temsilci katıldı. Bu temsilcilerden 93'ü Türk soylu, 33'ü ise yabancıydı.⁶⁴⁷

Temsilciler arasında sadece bir kadın üye bulunuyordu. Bu üyenin adı Ayna Sultanov'a idi. Kurultaya katılacak temsilciler hem bölge hem de millîlik yönünde seçilmişlerdir. Şöyle ki, Azerbaycan 6, Nahçıvan 1, Gürcistan 1, Ermenistan 1, Acaristan 1, Türkistan 4, Kırım 3, Tataristan 6, Başkırdistan 3, Kazakistan 3, Özbekistan 6, Türkmenistan 4, Kamlık 1, Çuvaşistan 2, Çin'in Uygur Bölgesinden 1, Abhazya 1, Hakasyadan 1, Karaçay 1, Kuzey Kafkasya'nın Türkmen bölgesinden 1, İlimler Akademisinden 3, Şarkşunaslar Cemiyetinden 2, Taşkent üniversitesinden 1, Leningrad üniversitesinden 1, Kuzey Kafkasya Milletler Sovyet'inden 2, Ufa Halk Millet Komitesi'nden 1, RSFSCB Milletler Sovyet'inden 4, Güney Azerbaycan'dan 2 temsilci katılmışlardı. Bireysel anlamda ise şöyle, Tataristan 2, Kuzey Kafkasya 2, Azerbaycan 2, Moskova 2, Ukrayna 1, Leningrad 4, Kırım 2, Dağıstan 2, Kafkasya Ötesi (Zakafkasya) 2, Ermenistan 1, Özbekistan 4, Başkırdistan 2, Türkiye 3, Almanya 2, Macaristan 1 temsilci katılmıştır. Kurultayda gerçekleştirilen tüm konuşmalar Rusça olduğu yönünde düşünce mevcuttur. Fakat stenografi haberi ciddi biçimde incelendiğinde bu fikrin yanlış olduğu çıkmaktadır. Nitekim kurultayda 59 kişinin türkçe konuşma gerçekleştirdiği de görülmüştür. Konuşmacılardan sekizi önce türkçe, daha sonra rusça tercümesini okumuştur. Üzüntü verici yönü odur ki; bu Türkçe gerçekleştirilen konuşmaların ne müellif elyazmaları ne de stenografik yazısı hiçbir yerde mevcut değildir.⁶⁴⁸ Kurultayda, Sovyetler Birliğinde yaşayan Türk nüfusu, Türk nüfusun yoğunlukta yaşadığı bölge haritalarının çizilmesi, merkezi bir Türkoloji müzesinin oluşturulması, okullarda etnografya derslerinin okutulması gibi konular karara bağlandı. Bu konulardan sonra bölgede hakim olan Arap alfabesinin ıslahı ve Lâtin alfabesinin kabul edilmesi, Türklerin bilim dili terminolojisi ve Türkçe'nin imla (yazım) sorunlarına geçildi. Türkoloji Kurultayı Lâtin alfabesinin tebliğinde ve Türk halklarının kültürel hayatında önemli rol oynamış olması üzerinde önemle duranlar da oldu. Menşece Tatar aynı zamanda Bakü Üniversitesi'nin profesörsü olan Bekir Çobanzade bu konuda şunları söyledi: "Türk diline ayrı ayrı

⁶⁴⁷ Perviy vsesoyuznyy Turkologičeskiy siezd, Stenog, Otçet, Baku 1926, s. 401; Şimşir, a.g.e, s. 16-17.

⁶⁴⁸ A. M. Babayev, **Elimizin ve Elmimizin Soykırımı** Kitap/I, Bakı Devlet Üniversteti, Bakı 2003, s.23-25.

dillerden birçok yabancı kelime girmiş olmasının Türkler arasında bölünmeye yol açtığını ve bu sıkıntılı durumu ortadan kaldırmak için dil ve alfabe birliğinin sağlanması gerektiğini” savundu. aynı zamanda da temsilciler arasında yerini alan Rus Türkolog Manatov, Çobanzade’nin konuşmasına sert bir dille karşı çıkarak; tek bir ulusal Türk dili yaratılmak istenildiğini belirtti. Aleyhte konuşma yapanlar arasında Kazakistan temsilcisi Ömerov da bulunuyordu. ⁶⁴⁹ Aleyhte konuşma gerçekleştiren bazı aydınlara karşı söz alan S. Efendiyeve ise şunları söyler: “Bazı aleyhte konuşma yapanlarımız Lâtin alfabesinin kabulünün tehlikeli olduğunu savunmaktalar. Aslında bu insanlar belki bu alfabenin tatbikinin menfi sonuçlar doğuracağından endişelendiklerinden böyle düşünüyorlardır. Aslında doğu ülkeleri kültürel yönden Azerbaycan’dan çok geride kalmışlardır. Bize geride kalan halklar örnek teşkil edemezler. Tam tersi geride kalan ülkeleri kendi peşimizden ileriye doğru götürmemiz gerekiyor. Dini hurufat her zaman geri kalmamıza sebep olmuştur. Nitekim Lâtin alfabesinin kabulü bizi bu hurufattan kurtaracak ve kültürel yöndeki ilerlememize yardımcı olacaktır.”⁶⁵⁰ Bütün bu karşı konuşmalara rağmen kurultay Azerbaycan ve diğer ülkelerde alfabenin birleştirilerek tatbik edilmesi konusunda karar kabul etti. 33 harften oluşan bu alfabaya ortak Türk Lâtin Alfabeti ismi verildi.⁶⁵¹ Lâtin alfabesinin tatbik edilmesine din görevlileri ve katı milliyetçi ilim adamlarından da büyük tepki gösterenler olduğu da belirtilmelidir.

6 Mart 1926’da Türkoloji kurultayı sona erdi. 7 Mart 1926’da Azerbaycan Yeni Türk Alfabe Komitesi yeni Lâtin alfabesini kesin kabul ettiklerini karara bağlayarak bu meseleyi diğer ülke ve vilayetlerin temsilcileriyle birlikte müzakereye başlamıştır. ⁶⁵² Kurultay müzakereleri sonucu diğer Türk halklarının da kendi alfabelerinin Lâtinleştirmeleri için Azerbaycan’ın tecrübesinden istifade etmeyi tavsiye etmiştir. Nitekim Lâtin çizelgeli alfabenin kabulü diğer Sovyet Türk halklarının bir birlerinden farklı edebi dillerinin inkişafını süratlendirilmesine yardımcı olacak, bu durum onların ayrılıkta millî kimlik şuurunun formalaşmasını sağlayacaktı. ⁶⁵³ Nitekim bu düşünce eksenini beğeni ile karşılanmış olup bu meyanda

⁶⁴⁹ **Perviy vsesoyuznyy Turkologičeskiy siezd**, Stenog, Otčet, s. 401; Şimşir, **a.g.e**, s. 16-17.

⁶⁵⁰ S. Efendiyeve, **Seçilmiş Eserleri**, Bakı 1997, s. 224-226.

⁶⁵¹ **Perviy vsesoyuznyy Turkologičeskiy siezd**, Stenog, Otčet, s. 401; Şimşir, **a.g.e**, s. 16-17.

⁶⁵² **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 212.

⁶⁵³ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 154.

müzakerelere başlanmıştır. Müzakere sonucu ittifak sınırları dahilinde bu işin tanzimi için tek bir merkezin kurulması tavsiye edildi. Bu tavsiyeyi müteakip Samet Ağamalıoğlu başkanlığında özel bir komisyon kuruldu ve Bakü’de Yeni Türk Alfabeti Sovyetler Birliği Merkez Komitesinin oluşturulması karara bağlandı. Merkezi komitenin uygun gördüğü şahıslardan biri bu komiteye başkan olarak seçilecekti. Nitekim görüşmeler sonrası S. Ağamalıoğlu Komite başkanı seçilirken, Sovyetler daha önceleri yazısı olmayan veya Arap alfabesinden istifade eden bütün halklar için mecburi tutulan genişletilmiş olan yeni latin alfabesi kabul etti.⁶⁵⁴ Komite aynı zamanda bütün Türki Cumhuriyetleri ve özerk bölgeleri de temsil edecekti. İçinde cumhuriyetlerin eğitim komiserleri, Parti ileri gelenleri, gazete başyazarları gibi etkin 38 üyesi bulunuyordu. Moskova’daki merkezi hükümet, 11 Mayıs 1927’de Türk alfabesi Merkez Komitesi’nin tüzüğünü resmen onayladı. Bununla birlikte komite resmîyet kazanmış oldu. Gereken yetkiyle donatılan Komite, yeni Türk alfabesini tanıtım işini hızlandırdı. Hemen Hemen tüm Türk Cumhuriyetleri ve özerk bölgelerde Lâtin alfabesiyle dergi, gazeteler çıkmaya başladı. Tiflis’te Dan Ulduzu (Tan Yıldızı), Kazanda Yenelif (Yeni alfabe), Kırım’da Koz-Aydık, Taşkent’te Almas gibi yayınlar idi. Komite başkanı Ağamalıoğlu Bakinskiy Raboçi (Bakü emekçileri) gazetesinde yapmak istediklerini şöyle açıklıyordu: “Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi’nin amacı, yeni Türk alfabesini Türk-Tatar Cumhuriyetlerine benimsetmektir. Yeni yazı, eski Arap alfabesinin yerini alacaktır. Arap yazısı tarihî görevini tamamlamıştır. Eski yazıdan yeni yazıya geçiş, Azerbaycan’da tamamlanmak üzeredir. Azerbaycan Eğitim Komiserliği, yeni yazının kesin başarı kazanması için gereken önlemleri almış bulunmaktadır. Ama yeni yazı her tarafta aynı heyecanla karşılanmamıştır. Yer yer güçlükler ve direnişlerle karşılaşmıştır. Azerbaycan, öteki cumhuriyetlere örnek olacaktır. Azerbaycan deneyi, bu yolda “korkunç” güçlükler bulunmadığını kanıtlamıştır. Eskiden Türk-Tatar halklarının pek tutucu ve bağınaz oldukları sanılırdı. Bu görüş artık iflas etmiştir. Türk-Tatar halkları uyanmışlardır. Azerbaycan’da yeni alfabenin yayılışı, eskiden pek kıt düşünceli olarak bilinen Türk kitlelerinin artık bilinçlenmiş olduklarını kesinlikle kanıtlamıştır. Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan gibi

⁶⁵⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 212.

cumhuriyetlerin emekçi kitleleri de hiç kuşkusuz bilinçlenmektedirler. Bu ilerleme aracı olan Lâtin alfabesi oralarda da benimsenecektir. Orta Çağ karanlıklarına artık yer yoktur. Gerici çağrılar, çöl ortasında kalmış insanların haykırılarıdır. Yeni alfabenin tek başına sonsuz mutluluk getireceğini ummak elbette yersizdir. Fakat yeni alfabe sayesinde kitleler daha çabuk bilinçlenecekler, ekonomik, politik ve entelektüel yaşamı daha iyi kavrayacaklardır.”⁶⁵⁵

Komite, yukarıda Ağamalıoğlu'nun da zikrettiklerinden de anlaşılacağı üzere üzerinde durduğu konuların başında yeni Türk alfabesinin birleştirilmesi meselesi üzerinde durmaktaydı. Çünkü eski yazıdan yeni yazıya geçerken, Türk lehçelerine uygulanan alfabelerin birbirinden farklı olmasına dikkat edilmişti. Araştırmacılar bu konuda, Sovyetlerin bu meseleyi siyasi hedeflerine uygun bir tarzda tanzim ettikleri yönündedir. Fakat burada asıl amaç Türk lehçelerini alfabe yönünden de ayırmaktan ibaretti. Bunu çok iyi fark eden bir grup Türk aydını, 3-6 Haziran tarihleri arasında toplanan I. Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesinin toplantısında gündeme getirerek, Türk alfabelerinin birleştirilmesi meselesini ileri sürdüler. İleri sürenler arasında Bakü üniversitesinin profesörü Çobanzade geliyordu. Çobanzade kısaca konuya değinerek şunları dile getiriyordu, alfabelerin birleştirilmesi gerektiği, bu konuda karşılaşılan en önemli sorunun bir dil birliğinin olmadığından kaynaklanmaktadır. Elbette daha önce İsmail Gaspıralı tarafından ortaya atılmış olan dil birliği düşüncesi yeniden gündeme taşınmış oldu. Nitekim Çobanzade'nin konuşması değerli bulunarak Türk alfabesinin birleştirilmesi oy birliğiyle kabul edildi. 33 harften oluşan bu alfabeyle Birleştirilmiş Türk Alfabesi ismi verildi.⁶⁵⁶ Fakat dil birliği konusunda bu kurultayda bir karar alınmadı.

17 Ocak 1928'de Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesinin ikinci kurultayı Taşkent'te toplandı. Keza yeni Türk yazısı Orta Asya'ya kadar genişletilmiş oluyordu. Kurultay'da Latîn alfabesinin geliştirilmesinin vazgeçilmez şartı olduğu vurgulandı. Bu kurultayın hemen akabinde yani 25-29 Ocak 1928 tarihleri arasında Bakü'de diğer bir konferansın toplandığı açıklandı. Eğitim Komiserliği ile Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesi ile ortaklaşa düzenlenen konferansta, yeni alfabeyle ilgili ilkelerinin belirlenmesi amaçlamaktaydı. Beş gün devam eden çalışmalar

⁶⁵⁵ Şimşir, **a.g.e.**, s. 20-22.

⁶⁵⁶ Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 160-161.

sonucu çeşitli kararlar alındı. Alınan kararlar yeni alfabe, yeni edebiyat dili, yeni imlâ gibi konuları ihtiva etmekteydi. Tabi bu konferans sonucu alınan kararlar, Azerbaycan'da alfabe reformundan dil devrimine geçiş anlamını taşımaktaydı.⁶⁵⁷ Sovyetlerde yaşayan Türklerin birleştirilmiş lâtin alfabesini kabul etmeleri sadece Sovyetlerde yaşayan Türklerin merakı olarak kalmaz, Mustafa Kemal'in önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde de merak uyandırır. Bu merak konusu Azerbaycan'dan sürgün edilenler hesabına biraz daha güçlenir. Bu insanlar kendi vatanlarının Türkiye'den ayrı düşmesinin karşısını almak düşüncesi ile Türk alfabesinin lâtince ile değiştirilmesinde tekit ederler. Bu ıslahat ülküsü Kemal Paşa'nın Osmanlı geçmişi ile ilişkilerin kesilmesini ebedileştirmek isteğine uygun düşmekteydi. Yani yeni alfabeğe göre eğitim gören genç nesil sadece lâtin çizelgesi ile ifade edilen idelerden haberdar olacaktı.⁶⁵⁸ Bundan dolayı çok hızlı bir biçimde Türkiye Cumhuriyeti Devleti de Arap alfabesinden Lâtin alfabesine geçmek konusunda karar kabul etti. Bu bir ihtilal idi. Bu ihtilali Mustafa Kemal Paşa 9-10 Ağustos 1928 gecesi Gülhane Parkında açıkladı ve 1928 yılı sonuna kadar bütün Türkiye tam olarak yeni yazıya geçmiş oldu.⁶⁵⁹ Atatürk, bu kararı alınmasının gerekçeleri arasında, bozulan Türk kültür birliğinin yeniden yapılanmasına yardımcı olunması hususu da yer alıyordu. Türkiye'de kullanılan Lâtin alfabesi ile Sovyet Türklerinin kullandıkları alfabe arasında çok az bir fark kalıyordu. Türkiye'de çıkan neşriyat Sovyetlerde yaşayan Türkler ve onların Türkiye'de kolay bir şekilde okunup anlaşılabilirdi. Kolay bir biçimde anlaşmak onların dil birli konusunda çalışmalar yapmasında kolaylıklar sağlamaktaydı. Bu durum Sovyetlerin dikkatini çekmekte ve onları oldukça rahatsız etmekteydi. Çünkü onların maksadı, sosyalist bir kültür içinde sosyalist bir millet yaratmak idi. Sovyetlerde yaşayan Türklerin bu kültürel bütünleşmesini önlemek amacıyla Sovyet yöneticileri Türk Cumhuriyetlerindeki aydınları ikaz etmeye başladılar. Diğer taraftan da yazılı neşriyata başlayarak Lâtin alfabesinin işe yaramaz olduğunu ve Rus kiril alfabesinin daha kullanışlı olduğunu propaganda etmeğe başladılar. Bu konuda öne sürülen motif şöyleydi:

⁶⁵⁷ Şimşir, a.g.e, s. 25-27.

⁶⁵⁸ Swietochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 155.

⁶⁵⁹ Süleymanlı, a.g.e, s. 161; Şimşir, a.g.e, s. 27.

“Beşer kültürünün en zengin hazinesini, şüphe yok ki ihtilalci bir milletin dili olan büyük Rus dili kendi içerisine almış bulunuyor, Rus dili Sovyetler birliği milletlerinin doğma kendi öz dilidir. Bu sebeple, dünyanın en ileri, doğma Rus dilini öğrenmenin ehemmiyeti ölçülemez surette büyüktür. Rus dilini daha kolay ve daha çabuk öğrenmek için Lâtin alfabesinden vazgeçip Rus alfabesi ile yazmak lâzımdır”. Bu metodu halka anlatmaları için Sovyet yöneticileri Türk aydınlarına baskılar yapmaya başladılar. Sovyet döneminde yetişen münevver zümrenin kılıçtan geçirmeden alfabenin Ruslaştırılmasına geçmek mümkün görünmüyordu. Nitekim, Ruslar 1937-38 yılları arasında edip, şair, gazeteci, ressam, musikişinas, sanatçı, âlim ve öğretmeni ortadan kaldırdıktan sonra, Türk Cumhuriyetleri genelinde Lâtin alfabesinin kiril alfabesine çevrilmesine fırsat hasıl oldu. Bu aydın kesiminin ortadan kaldırılmasından sonra (1939-1940) bir emirle Lâtin alfabesi terkedilerek Rus Kiril alfabesini (1 Ocak 1940) esas alan yazı şekline geçildi. Kiril alfabesine geçildikten hemen sonra Rus Sovyet yönetimi, her bir Türk lehçesi için kullanılacak olan alfabeyle de tespit etmeye başladı. Tabii artık daha sistematik hareket eden Sovyet yönetimi her Türk boyu için ayrı fonetik ve orfografik özelliklere sahip alfabeler teşkil ederek, onların birbirleriyle eskiden olduğu gibi rahat bir biçimde anlaşmalarına karşı set çekmiş oldular. Farklı alfabelerin oluşturulması aynı zamanda Sovyetler birliğindeki türkçe lehçelerin birbirinden farklı “yazınsal dil” haline getirilmesi anlamına gelmekteydi. Nitekim bu atılım ile birlikte Türkçe adı da ortadan kaldırılmış oluyordu. Artık Azerî türkçesi, Özbek türkçesi, Kazak türkçesi, Kırgız türkçesi dahi anılmaz oldu. Bunun yerine Azerbaycan dili, Özbek dili, Kazak dili, Türkmen dili ortaya çıktı. Yeni dillerin Çarlık döneminde “lehçe” olarak isimlendirilmesi böyle bir değişikliğin siyasi amaçla yapılmış olduğunu açık bir şekilde göstergesidir.⁶⁶⁰

Henüz Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Türk dili devlet dili olarak kabul edilmişti. Sovyetler tarafından Azerbaycan’ın işgal (27 Nisan 1920) edilmesi ile beraber bu dil benimsenmiş, 27 Haziran 1924’de Azerbaycan Merkez İcra Komitesi, Sovyet Azerbaycan’ın devlet dilinin “Türk dili” olması ve devlet işlerinin de Türk dilinde yürütülmesi bir direktifle kabul etmişti. Bu durum 1936 yılına kadar

⁶⁶⁰ Mehmet Saray, **Gaspıralı İsmail Bey’den...**, s. 89-91; Süleymanlı, **a.g.e.**, s. 161-163; Şimşir, **a.g.e.**, s. 27-29.

devam etmiştir. Aynı yılda hazırlanan yeni anayasa paketinde devlet dilinin “Türk dili” yerine “Azerbaycan dili” olması şeklinde bir madde de yer almış, fakat kabul görmemiştir. Dil ile ilgili maddenin Anayasadan çıkarılması dilin adının “Azerbaycan dili” olarak değiştirilmesi fikrinden vazgeçildiği anlamına gelmiyordu. Nitekim yeni anayasa taslağını görüşmek adına toplanan Umum Azerbaycan 9. Sovyetler Kurultayına katılan delegelerin hüviyet bilgilerinde dilin adı olarak “Türk dili”, milliyet adı olarak “Türk” yazılmasına rağmen aynı delegeler kurultayı erteleterek Moskova’ya giderek Sovyet anayasasını kabul edip dönmeleri müteakip, hüviyet bilgilerinde dilin adı olarak “Azerbaycan dili”, milliyet adı ise “Azerbaycanlı” olacaktır.⁶⁶¹ Bu konuda 1937 yılında Bakü’de orfografi ve terminoloji konferansı toplandı. Konferansta Azerbaycan dilinin orfograyasına göre dilin adının “Azerbaycan dili” şeklinde değiştirilmesi dilciler tarafından benimsenerek onaylandı. Ayrıca dilinin başka şive ve lehçelerden ayrılması için şu hususlara dikkat edilmesi istenmekteydi. 1- Kelimelerin yazılışında yerli ağızlar esas alınacak; 2- Arap, Fars ve Türkiye türkçesinden alınan kelimeler atılacak ve onların yerine rusça kelimeler kullanılacak; 3- Avrupa dillerinden alınan kelimeler Rusça’da olduğu gibi yazılacaktı. Bu denilenler esas alınarak orfografi tanzim edenleri “avı”- “ov”, “tavşan”ı- dovşan, “yüz”ü-“üz” vb. pek çok kelimeyi bundan sonra bu şekilde kullanılmasını emretmişlerdir.⁶⁶²

Yeni Sovyet eğitim sisteminin diğer önemli bir eksiği Öğretmen eksikliğiydi. Bu eksikliğin ortadan kaldırılması için 19 Eylül 1920’de Nerimanov başkanlığında Bakü’de toplanan ilim çalışanları toplantısında dile getirildi. Toplantıda özellikle beş yüz elli bin öğrencinin eğitim gördüğü bir ülkede kırk bin öğretmene ihtiyaç olmasına rağmen, fakat mevcut öğretmen sayısı ise iki bin civarında idi.⁶⁶³ Bu öğretmenler arasında da Azerbaycan vatandaşı çok az idi. Öğretmen ihtiyacını gidermek adına ilk önce bu iş yerlerinde pedagoji (öğretmen,eğitim) kurslarının açılması kararlaştırıldı. Sovyetlerin ileri koyduğu I. Aşamalı değişik teknik (emek) okullarına yeterli sayıda kalifiye öğretmen kadrosu gerekiyordu. Çünkü, okullarda öğretmenlikle alakası olmayan insanlar genel olarak eski mollalar, askerler,

⁶⁶¹ Süleymanlı, a.g.e, s. 163-164.

⁶⁶² Mehmet Saray, **Gaspiralı İsmail Bey’den...**, s. 90-91.

⁶⁶³ **Perviy Soziv Bseazerbaydjanskoe siezda Sovetov paboçih, krestyanskiy, Krasnoarmeyskih i Matrosskih Deputatov**, Stenog, Otçet, Baku 1921, s. 115-116.

muhasebe işleri ile ilgili çalışanlar yapmaktaydı. Pedagojik formasyonu bulunanlar genel öğretmen kadrosunun %4 oluşturmaktaydı. Bu gereksinimden dolayı Azerbaycan'da Sovyet yönetimi öğretmene olan ihtiyacı karşılamak amacıyla dokuz kazada bin kişilik üç aylık pedagoji kurslarını faaliyete geçirdi.⁶⁶⁴ Bu kurslarda eğitim iki bölüm halinde yürütülüyordu. Birinci kısım nazari, ikinci kısım ise tecrübeye dayanmaktaydı. Ayrıca bu kurslarda sosyoloji, kuram, el emeği gibi fenler de öğretiliyordu.⁶⁶⁵ Kurslara en az ilkokul öğretmeni olan insanlar alınıyordu. Öğretmenler Halk Komiserleri tarafından belirlenerek atanıyordu. Öğretmen ve öğrencilerin teçhizi eğitim komiserliğince tespit ediliyor, öğrencilerin günlük masrafları şahıs bazında 300 ruble olarak tespit edilmişti. Bu kurslar dan mezun olan öğrenciler Azerbaycan'ın ilk öğretmenleri olacaktı. 1921 yılına geldiği zaman öğretmen sıkıntısını halletmek adına kırkın üzerinde pedagoji kursunun açılmış olmasına rağmen bu rakam bile yeterli gelmiyordu. Fakat sözü edilen kursların büyük katkısı olduğu da muhakkak.⁶⁶⁶ Aynı yılda Azerbaycan Halk Eğitim Komiserliğinin Bakü siyasi Maarif idaresi kuruldu. Bu kurumun kurulmasında asıl amaç ise ülkede öğretmen kadrosunun siyasi tutumu ve dünyaya bakışına nezaret etmektir. Ayrıca bu öğretmen kadrosu içerisinde Sovyet sistemine uygun maarif çalışanlarını tespit ederek merkeze bildirmektir. Nitekim bu amaçlarına ulaşmak adına bir çok kazada öğretmenlere seminerler tertip ediliyordu.⁶⁶⁷ 1923 yılına geldiği zaman Azerbaycan genelinde açılan sekiz pedagoji kursundan 2064 kişi mezun olmuştu.⁶⁶⁸ Nitekim yeni cemiyetin oluşturulması işinde Sovyet toplumunun koruyucusu konumunda görülen öğretmenlerin Komünizm ruhunda yetiştirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı yeni ders metodu ve dersliklerin hazırlanması işi için komisyon kuruldu. Daha sonra bu komisyonun çalışmaları bir şube dahilinde toplandı. Yeni ana dilde (Azerbaycan Türkçesi ile) dersliklerin hazırlanması için tecrübeli pedagoglar davet edildi. Bu pedagoglar Mahmutbey Mahmutbeyov, Abdullah Şaik, Ferhat Ağayev vb. idi. Kısaca özetlenecek olursa Azerbaycan'da

⁶⁶⁴ ACMDEYTA, f. 57, siy. 1, iş. 23, s. 69-71.

⁶⁶⁵ ACMDEYTA, f. 57, siy. 1, iş. 23, s. 72.

⁶⁶⁶ M. Memmedov, **Azerbaycan SSCB'de umumi İcbari Tahsilin hayata Keçirilmesi**, Azereşr, Bakı 1987, s. 34-35.

⁶⁶⁷ M. Mehdizade, Oçerki İstorii Sovetskoy şkolı v Azerbaydjane, İzdatelstvo Pedagogičeskiy Nauk RSFSCB. Moskova 1962. s. 123.

⁶⁶⁸ Memmedov, **Azerbaycan SSCB'de umumi İcbari Tehsil...**, s. 35.

devlet ve Komünist Partisi denetiminde bambaşka eğitim sistemi kurulmuş oluyordu.⁶⁶⁹

3. 1. 5. Sovyet Azerbaycan'ında Yüksek Öğrenim

Halkın eğitimi konusunda son aşamayı oluşturan yüksek öğrenimde asıl maksat kültür ve vb. alanları için yüksek eğitim sahibi kadrolar hazırlamaktır. İlimsiz yüksek öğrenimi ileriye götürmek mümkün olmayacağı gibi yüksek öğrenim olmadan da ilmin inkişaf etmesi mümkün değildir. Fakat Azerbaycan'da bu gerçekleri gözardı eden bir yönetim söz konusuydu. O da Çarlık Rusya idi. Kendi sömürgeci siyasetini devam ettirmek amacıyla her konuda olduğu gibi eğitim alanında da sürdürmüştür. Nitekim XX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar yani 114 yıllık Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan'da hiçbir yüksek öğretim kurumu açmadığı gibi açılmasına da müsaade etmemiştir.⁶⁷⁰ Azerbaycan'da bu durum bir çok ilim adamı tarafından sert bir biçimde tenkit edilmekteydi. Nedeni de genel okulların büyük bir kısmında yeterli miktarda yüksek okul mezunu öğretmen kadrosunun olmaması gösteriliyordu. Nitekim bu durum öğretmen yetiştirecek okullara olan ihtiyacı ortaya çıkarmaktaydı.⁶⁷¹ Yalnız şöyle bir bakıldığı takdirde görülecektir ki, 1871-1914 yılları arasında Kafkasya genelinde faaliyet gösteren üç öğretmen okulu ve Tiflis'te bulunan iki yıllık Aleksandrosk öğretmen yüksek okulu faaliyet gösteriyordu. Bu okullarda görev yapan Azerbaycan uyruklu 262 öğretmenin sadece 13'ü üniversite mezunuydu. Azerbaycan'ın Sovyet hakimiyeti tarafından işgal edilmesinin ilk yıllarında yeni uzman kadronun yetersiz oluşu yukarıda zikredilenleri teyit edecek mahiyetteydi. Çünkü öğretmen kadrosunun hazırlanması alanında asıl zorluk işçi ve köylü çocuklarının büyük bir çoğunluğunun hem eğitim seviyesinin aşağı seviyede olması hem de orta okul mezunu bile olmamaları geliyordu.⁶⁷² Sovyet yönetimi yukarıda zikredilen sıkıntıları atlatmak ve öğretmen açığını kapatmak adına iki yıllığına pedagoji kurslar ile birlikte bazı branşlarda teknik yüksek okullar (Tehnikum) da açmak kararı aldı. Nitekim Azerbaycan'daki Sovyet Yönetimi bu

⁶⁶⁹ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 204.

⁶⁷⁰ Bratya Noveki, C. I, Bakı 1987, s. 464- 466.

⁶⁷¹ Azerbaycan SSCB'de Medeni Kuruculuk, Statistik mecmua, Azereşr, Bakı 1961, s. 3-4.

⁶⁷² Azerbaycan'da Halk Maarifi 1920-1927 illeri, Halk Maarif Komiserliğinin yayını, Bakı 1923, s. 20.

okullarda işçi ve köylülerden uzman kadro yetiştirmek istemekteydi.⁶⁷³ Fakat bu alanda Azerbaycan'ın kendine özgü özellikleri gözardı edilmekte Sovyet Rusya'nın 2 Ağustos 1918 tarihli yüksek öğrenim okullarına sınava giriş kararı esas alınmaktaydı. Bu kararnameye bakıldığı takdirde orada eğitimin özel bir kararla yani talimin proletercesine, eşit ve demokratik olmasına rağmen burada (Azerbaycan'da) sınıflararası fark göz önünde tutularak uygulandığı görülecektir.⁶⁷⁴ Kararnamede deniliyordu: "İlk başta hiç kuşkusuz işçi ve fakir köylü çocukları kabul edilecek onlara aynı zamanda yüksek miktarda burslar sağlanacaktır". İşçi ve köylü hükümeti yeni sosyalist cemiyetin devamını istese de şayet bunun için ilk başta kendi kurucu kadrolarını hazırlamak mecburiyetindeydi. Onlara göre işçi ve köylü çocukları üniversitelerde komünist partinin asıl koruyucular olacak, proleter diktatörlük ideolojisini tebliğ ederek onu yaygınlaştıran önemli bir güce çevrileceklerdi.

Yukarıda zikredilenlere bakıldığı takdirde görülecektir ki, komünist partisi işçi ve köylü çocukları kendi gelecekleri konusunda değil, kendi siyaseti ve nüfus etme gücünü üniversitelerde de artırmak istediği için bu yolu seçmiştir. Yani komünist ideolojisi bağlamında yetiştirilecek öğretmenler hazırlamak siyaseti yürütmek fikrinde olmuştur. Fakat Yüksek Öğrenim probleminin bu şartlar altında çözüme kavuşturulması onun asıl hümanist ve serbest bir şekilde hareket etmesini sınırlıyordu. Nitekim Azerbaycan'da yüksek öğrenim kurumları olan üniversitelerin kurulması hükümetin maddi ve manevi sıkıntılar içerisinde olduğu bir ortamda başladı. Tamda bu siyasetin Azerbaycan'da müdafaa edildiğinin ispatı 1919 yılında kurulmuş olan Bakü Devlet Üniversitesi (Darülfünun)⁶⁷⁵ Azerbaycan İhtilal

⁶⁷³ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 226.

⁶⁷⁴ **Perviy Vseazerbaydjanskiy siezd Sovetov Deputatov**, Stenografiçeskiy Otçet, AZÇİK, Bakü 1922, S. 117.

⁶⁷⁵ Fethali Han Hoyski'nin sıhhatinde yaranan problemle ilgili istifasından sonra yeni hükümeti kuran Nesip Bey Yusufbeyli kabinesinin en önemli meselelerinin başında yüksek öğrenim gelmekteydi. Nitekim hükümet beyannamesinde şöyle deniliyordu: "Yüksek Ziraat" okulunun açılması hakkındaki kanun tasvibinize takdim edilmiştir. Tiflis'te bulunan Maveray-yi Kafkas Darülfünun başkentimize nakli için müzakerata girişerek eylülün başlarında tedrisata devam edilmesine say ve ikdam edilecektir. Darülfünunumuzda tabii lisanımızın, tarihimizin, edebiyatımızın inkişafına hizmet edebilecek şahıslar yetişecektir" Hükümet beyannamesinin neşredildiği gün "Vükela Şurasında" başlığı ile haber açıklandı: "Maarif Nazırının Bakü'de Darülfünun açılması hakkındaki konuşmasından sonra karara bağlanmıştır"

1.Eğitim Bakanına (Maarif Nazırına) 1919-20 eğitim yılı için Bakü'de Darülfünun açılması konusunda lazım olan tedbirleri görsün ve bundan dolayı on milyon rubleden fazla olmaması şartı ile bir fiyat takdim etsin.

2.Bakü Ticaret mektebinin mülkü hemen Darülfünuna tahsis edilsin.

Komitesinin 22 Mayıs 1920 kararı ile yeniden teşekkül etmesi oldu. Üniversite, öğrenci kontenjanı ve sınıfsal açıdan içeriği tamamen inceledikten sonra yenileştirildi. Bütün zengin çocukları çeşitli bahanelerle üniversiteden uzaklaştırılırken yerlerine işçi ve köylü çocukları yerleştirildi. Sovyet rejiminin bütün taleplerini kabul etmek arzu ve iştiyakını taşımayanlar “burjuva aydını” veya “sınıfsal düşman” damgası ile damgalanmaya başlandı. Sovyet yönetimini kabul etmek istemeyenler ise burjuvazi aydını veya sınıfsal düşman damgası altında takip edilmeye başlandı. Sonuç olarak, bu ilim erbabı insanların büyük çoğunluğu “düşman” sıfatıyla hapsedilip sürgün edildiler. Diğer kısmı ise takip edilmekten yakalarını kurtararak muhaceret hayatını seçmek mecburiyetinde kaldılar. Üçüncü gruba dahil olan ilim erbabı ise Sovyet rejimini büyük bir gönül rızasıyla kabul ederek onun için hizmet etmeye başladılar. Bunlar içerisinde, Mehmet Seid Ordubadi, Necef Bey Vezirov, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Abdullah Şaik, Üzeyir Hacıbeyov, Müslim Magomaev, Tağı Şahbazi gibi önemli insanlar yer alıyordu. Fakat bu azınlık ilim erbabı sınıfının sayı itibarıyla

Alınan kararı müteakip yani Mayıs 1919’da Vasili İvanoviç Razumovski (Razumovski, ünlü bilgin ve mahir cerrah olmakla birlikte, aynı zamanda güzel pedagoğ ve teşkilatçı idi. O üç üniversitenin, Saratof (1909), Tiflis (1918) ve Bakü (1919), kurucusu ve ilk rektörü olmuştur) başkanlığında Bakı Devlet Üniversitesinin tesisi ile ilgili evrakları hazırlayacak komisyon oluşturuldu. Komisyonun ilk toplantısı 21 Mayıs 1919’da toplanmış olup, Bakı devlet üniversitesinin kurulması hakkında Azerbaycan hükümetinin kesin kararını açıklamıştır. Razumovski başkanlığındaki komisyon kısa bir zaman zarfında üniversitenin kurulması ile ilgili evrakları tamamlayarak hükümete takdim etmiştir. Hükümet Eğitim bakanlığı aracılığı ile takdim edilen evrakları 7 temmuz 1919’da müzakere etmiştir. “Vükela Şurasında” eğitim bakanın Bakü’de açılacak üniversitenin komisyon projesi hakkındaki konuşmasından sonra karara alınmıştır: “Bakü şehrinde Devlet üniversitesinin açılması tasvip edilmekle Milli Meclise havale edilsin. Projeye işbu maddeler ilave edilmelidir”.

- 1.1919-20 eğitim yılında tarih ve edebiyat şubesinde iptidai kurslar açılın, kalan kurslar ise zamanla açılacaktır.
- 2.1919-20 eğitim senesinden itibaren Hususi bir engel olmazsa, Matematik ve Hukuk şubelerinin iptidai kursları açılmalıdır. Fakat müslüman hukuku ve tarihinin orada tedrisi şarttır (meşruttur).
- 3.Her halükarda Üniversiteye ilk önce Azerbaycanlılar kabul edilmelidir.
- 4.Türk dilinin ciddi bir şekilde bütün şubelerde tedrisi mecburidir.
- 5.Eğitim Bakanı yeni bir bölümün açılmasını uygun bulursa, Üniversite söz konusu bölümü açacaktır.
- 6.Yedinci madde feshedilsin. Üniversite binası için lazım olan arazi şehir tarafından bedavadan verilebilir.
- 7.1919-20 eğitim yılı için Üniversitenin kurulması için lazım olan 3.5 milyon manat az olduğundan 5 milyon manata kadar artırılmalı.
- 8.Hocaların maaşlarını 1/3 artırmak.

Dört aya kadar devam eden müzakereler sonucu bazı çıkarma ve ilavelerden sonra “Bakü Devlet Üniversitesi hakkındaki kanun” 1 Eylül 1919’da, Bakü Devlet Üniversitesinin nizamnamesi ise 29 Eylül 1919’da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Milli Meclisi tarafından tasdik edildi. Beş fasıl ve 72 maddeden ibaret nizamnamede Üniversitenin kuruluşu, onun ilim ve tedris alanlarının faaliyeti, profesör ve öğretmen heyetinin görev ve hakları belirtilmekteydi.Daha gen. bilgi için bk. **Bakı Devlet Üniversitesinin Tesisi**, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, Bakı 1989, s. 1-47.

az olması, millî burjuvaziden yetişmiş olması, Sovyet yönetimine kendi siyasetine göre ilim insanlarının yetiştirilmesini gerektiğini önemli kıldı. Onlara göre bu siyaset olmaksızın eğitim konusunda alınan kararların uygulanmasında başarı elde etmek mümkün değildi. Bu problemden kaynaklanması gerekir ki Sovyet yönetimi ilk önce lise ve dengi okullar için pedagoji üniversitesinin açılmasını öngördü. Tabii ki bu üniversite de Sovyet Rusya tecrübesine dayanarak, örnek alınarak açılacaktı.⁶⁷⁶

Kasım 1919'da kurulan Bakü Devlet Üniversitesinden başka Sovyet yönetimine kadarki dönemde Azerbaycan'da başka bir yüksek öğretim kurumu yoktu.⁶⁷⁷ Fakat yeni açılacak olan devlet üniversitesinin iki önemli sıkıntısı söz konusuydu; Birincisi, maddi kaynağın yetersiz oluşuydu. Sovyet yönetimi bunu bir fırsat telakki ederek devlet üniversitesini geliştirmek adına Şehir Sovyeti, Halk Çiftçilik Şurası, petrol idarelerinden üniversitenin mali yönden desteklenmesi için ona maddi yönden yardımda bulunmaları direktifini imzalayacaktır. Eğitim-öğretim hayatına başladığı günden itibaren üniversitenin sadece iki fakültesi faal durumda idi. Bunlar tıp ve tarih-edebiyat fakülteleriydi.⁶⁷⁸ Üniversitenin faaliyete başlamasında ikinci büyük bir sıkıntı ise öğretmen kadrosunun yetersiz ve çok az olması geliyordu. Nitekim bu gereksinim 17 Kasım 1920'de Halk Eğitim Komiserliğinin aldığı bir kararla giderildi ve Bakü'de bir yıllık yüksek pedagoji kursu açıldı.⁶⁷⁹ Fetullah bey Rızabeyli Kurs müdürü olarak atandı. Fakültede tabiat, coğrafya, matematik, tarih ve edebiyat dersleri okutuluyordu. Birkaç ayrı ayrı bölümden müteşekkil bu kursta eğitim Rus ve Azerbaycan dillerinde yürütülüyordu. Kurslara ilk defa 150 öğrenci alındı. Kazalardan gelen öğrenciler için 40 kişilik Yatılı öğrenci yurdu da faaliyete geçirildi. Pedagoji kursunun açılması daha sonra açılacak olan Pedagoji Üniversitenin temelini oluşturulmasına zemin oluşturdu.⁶⁸⁰ 13 Mayıs 1921'de (6-21 Mayıs 1921 tarihleri arası) umum Azerbaycan Sovyetler Kurultayı toplandı. Toplantıda Halk Eğitim Komiserliğinin bazı problemleri ele alındı. Toplantıda dönemin Halk Eğitim Komiseri Dadaş Bünyatzade kısa bir konuşma gerçekleştirdi. Bünyatzade konuşmasında: "Azerbaycan'da eğitim konusunda asırlardan beri bir çalışma

⁶⁷⁶ Perviy Vseazerbaydjanskiy siezd Sovetov Deputatov, Stenografiçeskiy Otçet, AZÇİK, Bakı 1921, s. 117.

⁶⁷⁷ a.g.e. 117-123.

⁶⁷⁸ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 227.

⁶⁷⁹ Ali Pedagoji İnstitutunun Salnamesi, N. I, Bakı 1924, s. 5-6.

⁶⁸⁰ Sbornik Uzakoneniü Azerbaydjanskoy SSCB, N0:8, Bakı 1922. s. 254-255.

yürütülmediğini, bu yakın zamanda biz halk genel sayımı yaptığımız esnada fark ettik ve gördük ki ülke genelinde sadece 62 üniversite mezunu mevcuttur. Bu alenî bir vakıdır çünkü o dönemde Azerbaycan’da üniversite yoktu. Diğer taraftan da emperyalist güçler Azerbaycan halkına her hangi bir eğitim vermek fikrinde de değillerdi”.⁶⁸¹

Nitekim Pedagoji kursunun devamı niteliğinde olan Pedagoji Üniversitesi 26 Ağustos 1921 yılında Halk Komiseri Nerimanov tarafından imzalanan kararname ile Bakü’de faaliyete geçti.⁶⁸² Komiserliğin aldığı diğer bir kararla Sebail’de meskun “Turkenev Okulu” yani şimdiki altı numaralı okul üniversite için boşaltıldı.⁶⁸³ Kararnamede ayrıca vurgulanan diğer bir yenilik ise, yüksek ihtisas sahibi maarif işçileri ile ülkeyi temin etmek maksadıyla aynı yılın 1 Eylül tarihinden itibaren özel olarak iki aşamalı şura okulları için devlet Türk dilinde öğretmenler yetiştirecek olan ilk Azerbaycan Devlet Erkek Üniversitesi tesis edilmesi konusuydu.⁶⁸⁴ 13 Haziran 1921’de Eğitim Komiserliği Devlet Erkek Üniversitesinin ilk içtüzüğünü onayladı. Bu kararın onaylanmasının hemen akabinde çalışmaların yürütülmesi için de komisyon oluşturuldu. Komisyon başkanı Fetullah Bey Rızabeyli, üyeler ise Hebipbey Mahmutbeyov, Abdulla Şaik, M. Efendiyev ve Rahim Ceferov idi.⁶⁸⁵ Üniversite’nin kuruluş yönergesinde şöyle deniliyordu: “Yeni kurulan üniversitenin asıl amacı lise ve dengi okullarda öğretmen olabilecek değerli pedagoji kadrolar hazırlamaktan ibaret olacaktır”. Üniversite birinci sınıf öğrencilerine Rus dili, Azerbaycan dili, Resim, Müzik ve Matematik dersleri okutulacak, İkinci sınıf öğrenciler ise seçmeli derslere göre derse gireceklerdir. Ayrıca Komisyon, Pedagoji Üniversite’de derslerin tedrisi konusunda da bazı açıklamalarda bulundu. Komisyon üyelerine göre tedris mekanizmasının öyle kurulması gerekiyordu ki, buradan (Üniversite’den) mezun olacak olan öğrenciler bu düzen (proleter) esasında okullarda komünist ideolojisini tebliğ edebilecek ve uygulayabilecek şanslarını elde etmeleri gerekmektedir.

⁶⁸¹ Perviy Vseazerbaydjanskiy siezd Sovetov Deputatov, 117-123.

⁶⁸² Komünist, 26 Ağustos 1921.

⁶⁸³ Ali Pedagoji İnstitutunun Salnamesi, N:1, Bakı 1924, s. 14.

⁶⁸⁴ Komünist, 26 Ağustos 1921.

⁶⁸⁵ Azerbaycan Müellimi, 29 Kasım 1959.

Üniversitede okumak isteyen öğrencilere gelince onlarda da bazı şartlar aranıyordu. İşçi çocuğu, 16 yaş üstü, fiziksel açıdan kusursuz, öğretmen okulu veya II. Aşamalı (lise) okullardan mezun, son olarak ta üniversite sınavında başarılı oldukları takdirde üniversitede okuma şansı kendilerine tevdi edilecekti.⁶⁸⁶ Öğretim üyeleri Halk Eğitim Komiserliği tarafından belirleniyordu. Buradan anlaşılan o ki, Halk Komiserleri Sovyeti kendi komünist siyasetine uygun ve bu siyaseti tebliğ edebilecek olan hocalar atayacaktı. Üniversite'nin ilk tedris yılında coğrafya, tarih, matematik, fizik ve edebiyat branşlarında öğretmen kadrosu yetiştiriliyordu. 1921 yılının sonlarına doğru bu branşların yanı sıra sosyoloji fakültesi de açıldı. Bu şubede felsefe, mantık, siyasi-iktisat, devlet hukuku gibi fenlerde eğitim söz konusuydu. Fakat 1926 yılına gelindiği zaman şube edebiyat ve tarih-sosyoloji gibi iki bağımsız şubeye bölündü. Elbette bu branşlarda Azerbaycan'da yeterli öğretim üyesinin olmayışı çok ciddi problemi ortaya çıkarmaktaydı. Problemi çözmek amacıyla Rusya'dan öğretim üyeleri davet edildi. Böylesi bir fırsat Sovyet Rusya'nın asıl Sosyalist sistem siyasetiyle örtüşmekteydi. Nitekim kısa bir zaman zarfında bazı branşlarda Rusya'dan öğretim üyeleri buraya davet edildiler. Fakat bu öğretim üyelerinin davet edilmesi ile birlikte bazı problemler ortaya çıkmaya başladı. Bu öğretim üyelerinin bir çoğunun dersleri doğal olarak Rusça tedrisi yerel öğrencilerin anlamamalarını sağlıyordu. Zira bu sıkıntıyı atlatmak adına Sovyet yönetimi bir karar almak mecburiyetinde bıraktı. Kararda deniyordu: "Yüksek öğretim kurumlarının bütün fakültelerinde dersler hem Rusça hem de Azerbaycan türkçesiyle birlikte yürütülsün".⁶⁸⁷ Fakat bu karar bazı fanatik Rus ve başka milletlerden olan öğretim üyelerini rahatsız etmeye başladı. Çünkü bu öğretim üyelerinin kısa bir zaman zarfında dersleri belirtilen dillerde tedris etmeleri mümkün görünmüyordu. Diğer taraftan da bu siyasetin devam ettirilmesi halinde bu öğretim üyeleri üniversiteyi terk etmeleri bile söz konusu idi. Ondandır dolayı büyük tartışmalardan sonra yönetim tedrisin her iki dilde yürütülmesini uygun gördü ve karara bağladı.⁶⁸⁸ Tabi bu dönemde Türkiye Cumhuriyetinden de bazı hocalar davet edilmişti. Mesela, psikoloji ve pedagoji branşında Berlin üniversitesi mezunu Dr. Halil Fikret, Türk edebiyatı

⁶⁸⁶ Azerbaycan SSCB'de Halk Maarifinin Nailiyetleri, Büyük Oktyabr Sosyalist İnkılabının 40 İlliyi Münasebetiyle, Azerbaycan Mektebi Jurnalının Neşriyatı, Bakı 1957, s. 60.

⁶⁸⁷ Ali Pedagoji İnstitutunun Salnamesi, N:1, s. 16-18.

⁶⁸⁸ Perviy Vseazerbaydjanskiy siezd Sovetov Deputatov, s. 117-118.

tarihinden, İstanbul üniversitesi mezunu Tevfik Fikret ve İsmail Hikmet, tabiat ve coğrafya branşında aynı üniversite mezunu Süleyman Selim ve İsmail Nevruz gibi hocalardı.⁶⁸⁹

Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin ilk yıllarında kadınlarında sosyal hayata katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla bazı çalışmalar başlattı. Doğrusu bu döneme kadar kadınlarının büyük bir bölümü eğitimsiz oldukları bir gerçektir. Çünkü Azerbaycan'ın Sovyet hakimiyeti tarafından işgal edilmesi dönemine kadar hemen bütün doğu dünyasında kadın ve erkeklerin birlikte eğitim görmeleri mümkün olmadığı gibi, kadınların eğitimi ise hiç yoktu. Bu döneme kadar Azerbaycan'da kız öğrencilerin eğitim görmeleri için Z. A. Tağıyev'in 1901 yılında açtığı "Necip kızlar okulundan" başka Türkçe eğitim yapan okul mevcut değildi. Bundan dolayı bazı zengin aileler kendi çocuklarını Rus-Tatar okullarına göndermeğe mecbur oluyorlardı.⁶⁹⁰ Çeçmiş dönemde kızların eğitimsiz bırakılmaları da göz önünde tutan Azerbaycan Sovyet yönetimi Azerbaycan uyruklu kadın öğretmenlerin hazırlanmasına ve eğitim kurumları açmaya önem vermeye başladı. Bu amaç doğrultusunda 1920'de Bakü'de kızlar için pedagoji okulu denginde eğitim veren **Darülmualimat** açıldı. Aynı yıl bu okula 120, 1921 yılında ise 213 kız öğrenci alındı.⁶⁹¹ Bu eğitim kurumu gerekli ihtiyacı karşılamayınca aynı yılın (1920) Kasım ayında Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Karargahına bağlı olarak Kadın şubesi⁶⁹² ve mektebe kadar pedagoji Enstitüsünün kurulması kararlaştırıldı.⁶⁹³ Komünist Partiye bağlı şube çalışanlarının asıl görevi kaza şubeleri, kurslar, özel kadın okulları, klüpler ve sanat evleri açmaktan ibaretti. Kadın eğitimi sıkıntısı 25 Aralık 1920'de Nerimanov tarafından İhtilal Komitesi yönetim kurulu toplantısında ele alındı. Toplantıda, Nerimanov'un da teşebbüsüyle I. Okul öncesi Kadın Terbiye yüksekokulunun açılması kararlaştırıldı. Fakat bazı sıkıntılardan dolayı bu eğitim kurumu ancak 1 Mart 1921'de faaliyete geçirilebildi. 29 Kasım 1922'de Halk komiserleri kadın öğretmene olan ihtiyaç göz önüne alarak bu kurumu Kadın

⁶⁸⁹ Ali Pedagoji İnstitutunun Salnamesi, N:1, s. 18.

⁶⁹⁰ Azerbaycan SSCB'de Halk Maarifinin Nailiyetleri..., s. 221-222.

⁶⁹¹ Azerbaycan SSCB'de Halk Maarifinin Nailiyetleri..., s. 222.

⁶⁹² Komünist, 28 Kasım 1928

⁶⁹³ Azerbaycan Halk Maarifi (1920-1927), Bakı Neşriyatı, Bakı 1928, s. 590.

Pedagoji üniversitesine çevirdi ⁶⁹⁴ ve Sarahanım Huramoviç Talişinskay'ı üniversitenin rehberi ilan etti. Üniversitede eğitim süresi üç yıl olarak belirlendiği gibi ilk yıllarda ülke genelinde kadın öğretmene olan ihtiyacı karşılamak amacıyla üniversiteye lise mezunu dahi olmayan kız çocukları kabul edildi. 1922/23 eğitim yılında Üniversiteden 17 kız öğrenci mezun oldu. Mezun öğrenciler genel itibariyle ilk okul ve orta okullarda öğretmenlik yapmak hakkını elde ediyorlardı. Üniversitede öğretim elemanı sıkıntısını gidermek adına Rusya'dan ihtisas hocaları davet edildi. 1922 yılında Çeşitli kazalardan 30 öğrenci, 1923-24 eğitim yılında ise 90 kız talebe kabul edildi.⁶⁹⁵ Aynı yıl üniversitede 13 üyeden müteşekkil Komsomol teşkilatı ve "Leninci Pedagog" namında duvar gazetesinin de neşredildi.⁶⁹⁶

1924-1925 eğitim öğretim yılında İşçi gençlerin üniversitelerde okumaları için işçi fakülteleri de teşkil edildi. Burada onların eğitim alabilmeleri için gerekli ortamın hazırlanması maksadıyla çalışmalar başlatıldı. Asıl amaç lise dengi bir eğitimi üstlenen işçi fakülteleri hükümetin üniversiteleri proleterleştirilmesi siyasetine yardım etmek ve kısa bir zamanda üniversiteler için işçi gençlerden müdavim hazırlamaktan ibaret idi. İşçi ve köylü çocukların üniversiteye girişlerinde lise diploması ve sınavsız olarak kabul ediliyordu. Peki Sovyet yönetimi bu siyaseti takip etmekte yani bu fakülteyi kurmakla neyi amaçlamaktaydı? İyi incelendiği takdirde görülecektir ki; 1. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti öğrencilerin sosyal (menşe) proleterleşmesini çok zayıf bulduğundan dolayı bu fakülteyi açarak bu eksikliği tamamlamağı düşünmekteydi.

3 Nisan 1923'de Halk Eğitim Komiserliği'nin imzaladığı bir karar sonucu 1924-25 eğitim yılında Yüksek Pedagoji Erkek Üniversitesiyle Yüksek Kadın Pedagoji Üniversitesi bir çatı altında birleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu karar her iki fakültenin de 1926-27 eğitim öğretim yılında Bakü Devlet Üniversitesi Pedagoji Fakültesi çatısı altında birleşerek faaliyetlerine devam ettirdiler.⁶⁹⁷ Fakat bu fakültelerin tek bir çatı altında toplanması onların verimli çalışmalarını engeller mahiyetteydi. Çünkü Sovyet yönetimine gerekli olan ve onun yürütmek istediği siyasete uygun öğretmen kadrosuna ihtiyaç günü günden artmaktaydı. Bu konu

⁶⁹⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 228.

⁶⁹⁵ Musaeva, a.g.e, s. 95.

⁶⁹⁶ **Ali Pedagoji İnstitutunun 5 illiği**, Bakı 1926, s. 24-25.

⁶⁹⁷ **ACMDEYTA**, f. 1656, siy. 3, iş. 7, s. 121-122.

çerçevesinde Nisan 1929'da VI. Azerbaycan Sovyetler Kurultayı toplandı. Toplantıda, eğitim sisteminin geliştirilmesi, öğretmen kadrosunun sosyal ve maddi durumunu desteklemek amacıyla karar kabul etti. Aynı zamanda da üniversitelerde ikinci öğretimin faaliyete geçirilmesi kararlaştırıldı.⁶⁹⁸

1927 yılında yüksek öğretimde de atılan adım (Kadın pedagoji üniversitesi ile Erkek pedagoji üniversitesinin Bakü devlet üniversitesi çatısı altında birleştirilmesi), sıkıntıları gidermekte yeteli olamadı. 19 Haziran 1930'da Halk Komiserleri Sovyeti, Yüksek Öğretim ve meslek yüksek okullarının yeniden yapılandırılması konusunda özel bir kararname imzaladı. Bu kararname ve 28 Eylül 1929 tarihli eğitim komiserliğinin aldığı karar esasında Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesini yeniden faaliyete başlandı. Alınan kararları sonrasında pedagoji eğitiminin yeniden yapılandırılması ile ilgili çalışmalar başlatıldı.⁶⁹⁹ Çalışmalar sonucunda yani 1932/33 eğitim öğretim yılında pedagoji üniversitesine 583 öğrenci kabul edildi. 1933/34 eğitim öğretim yılında ise öğrenciler milliyetlerine göre şöyleydi. Azeriler 707, bu sayıdan 107 si kız öğrenciydi. Ruslar, 32, bunlardan da 20'si kızdı. Ermeniler, 94 kişi, bunların 38'i kız öğrenciydi. Lezğiler, 19, onlardan da 6'sı kız öğrenciydi.⁷⁰⁰ Azerbaycan K(b) Partisi Merkez Yürütme Kurulu Pedagoji Üniversitesinin maddi olarak desteklenmesi için bütçe ayırdı.

3. 2. SOVYET AZERBAYCANIN'DA DİN

3.2.1. Azerbaycan'da Sovyet İşgali Dönemine Kadarki dönemde Din

Din, her dönemde toplumsal yaşantının belirleyici unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasında milli kimlik ve kan bağı gibi değerler önemli rol oynamıştır. Azerbaycan'da farklı zaman dilimlerinde farklı dinlerin var olduğu bir gerçektir. Bu bir anlamda dinin coğrafi mekan özelliğinden de kaynaklandığını söylemek mümkündür.⁷⁰¹ Bundan dolayıdır ki, Azerbaycan'da ilkel kabile dinlerinin, Zerdüştlük, Manihaizm ve Yahudiliğin izleri olduğu söylenebilir.

⁶⁹⁸ Rezelyuçii i postonovleniya siezdov Sovetov Azerbaydjanskoy SSCB, 1921-1937 g.g, Baku 1961, s. 117.

⁶⁹⁹ Ali Pedagoji İnstitutunun 5 illiği, Bakı 1926, s. 25.

⁷⁰⁰ Azerbaycan Hükümetinin VIII. Umumazarbaycan Şuralar Kurultayına Hesabat Meruzesi materialları, 1931-34 yılları, Bakı 1934, s. 294.

⁷⁰¹ Fazıl Gezenferoğlu, Azerbaycan Türkünün İman Davası, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları, Ankara, (t.y), s. 51.

Fakat bunların içerisinde Zerdüştilik ve Hıristiyanlık daha etkin görünmektedir. İslamın kabulüne kadar geçen dönemde İran ile coğrafi ve kültürel birliği söz konusu Azerbaycan'ın güney kısmında Zerdüştiliğin Hıristiyanlığa kıyasla geniş yayıldığını söyleyebiliriz. Hıristiyanlık ve onun çeşitli kollarının ise Azerbaycan'ın kuzeyinde kurulan Alban devletinde yayıldığını söyleyebiliriz.⁷⁰² Ziya Bünyadov: “İslam'ın Azerbaycan'da iki farklı yoldan yayıldığını savunmaktadır. Birinci yol; Mecusların (mağların) yaşadığı güney bölgesidir ki, insanın üzerinde zor kullanarak, halkın önüne iki seçenek sunulur, ya müslüman olacaklardı ya da ölmeyi tercih edeceklerdi. İkincisi ise; kuzeyde yaşayan halkın büyük bir bölümünün Hıristiyan (ehli kitap) oldukları için haliyle İslamı kabul etmemeleri doğaldı. Fakat onlar ödedikleri haraçtan başka cizyede ödemek mecburiyetindeydiler”.⁷⁰³ Bazı yazarlar, Hıristiyanlığın önemli bir kolu olan Yakubiliğin Azerbaycan'da ortaya çıktığını iddia etmektedirler.⁷⁰⁴

Dolayısıyla Azerbaycan, Hıristiyanlığın coğrafi bakımdan belirli bir nüfusun yerleşik hayat yaşamaları için müsait olmayan çeşitli göçlerin uğrak yeri olmuştur. Bundan dolayı XI. yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan'da çeşitli kabileler yaşamıştır. Bu kabileler Türk (Oğuz), ve Pehlevi (Pers) kabileleriydi. Fakat Selçuklularla birlikte diğer Türk kabilelerinin yoğun olarak bölgeye göç etmeye başlamaları ülkede Türklerin çok ciddi bir biçimde güçlenmesini sağlamıştır. Devam eden göçlerle beraber yani XIII. ve XIV. yüzyıllarda Türkler bölgede tam hakimiyet elde etmişlerdir.⁷⁰⁵ Türk-Oğuz göçleriyle birlikte bölge Müslüman Türklerin yerleşik hayata geçmelerine sebeptir denilebilir. Bu topluluk daha ziyade Sünnî (Hanefi mezhebi) inanca sahip olanlardı. Azerbaycan'ın özellikle de güney kısmında Şia mezhebi yaygın olsa da bunlar çok azınlığı oluşturmuştur. Şia olmaktan daha öte genel bir İslam inancına sahiplerdi. Fakat Safevî devletinin kuruluşuyla birlikte Şiiliğin resmi mezhep olarak kabul edilmesi Azerbaycan halkını da etkilemiş ve kuzey bölgesi hariç bütün bölgelerde Şiilik hakim mezhep konumuna gelmiştir. Tabii

⁷⁰² Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 51.

⁷⁰³ Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 334.

⁷⁰⁴ Gezenferoğlu, **a.g.e.**, s. 51.

⁷⁰⁵ Kerim Oder, **Azerbaycan**, İstanbul 1982, Boğaziçi Yayınları, s. 95-99.

bu süreç Şah İsmail tarafından Osmanlı İmparatorluğuna karşı propaganda aracı olarak ta kullanılacaktır.⁷⁰⁶

Safevî Devleti tarafından propaganda aracı olarak kullanılan Şiilik, kendini Sünniliğin koruyucusu gören Osmanlı devleti arasında mezhep anlaşmazlığına sebep olduğundan dolayı bu durum giderek her iki devlet arasında kalmayacak, aynı zamanda halka (her iki ülke halkını) da etkilemeye başlayacaktır. Özellikle Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinde Kızılbaş ve Şiileştirme hareketine karşı direnen Sünni cemaat Osmanlı devletinin desteğine güvenerek Safevilere karşı direnişler çıkarmışlardır.⁷⁰⁷ Mezhep çatışması olarak değerlendirebileceğimiz husus XVIII. yüzyılda artış göstererek çatışmalara sebep olmuştur. Çatışmalar sadece askeri kanat arasında kalmamış, sivil halk arasında da devam etmiştir. Bu durum Safevi devleti içinde mevcut kargaşayı alevlendirmiş ve devletin çökmesinde de etkin rol üstlenmiştir. 1747'de Nadir Şah'ın ölümü ile beraber ülke siyasi ve merkezi otorite olarak ta karışıklık dönemine girmiştir. Keza, bu şartlar altında İran'ın Azerbaycan üzerindeki hakimiyeti de son bulmuş ve Bakü, Gence, Karabağ, Kuba, Nahçıvan, Şamahı ve Talış gibi mahalli hanlıklar kurulmuş ve onlar hakim duruma gelmişlerdir. Böylesi bir durum Azerbaycan'ın yarım asır baskı altında kurtularak bağımsızlığını elde etmesi anlamına gelmekteydi.⁷⁰⁸ Sözü edilen Hanlıkların yönetim biçimi Han'ın elinde bulunmaktaydı. Bu yönetim biçiminde din ile birlikte gelenek-görenek de önemli bir rol üstlenmekteydi. Han sadece geleneğe dayalı konularda söz sahibi iken, dinî mahkemelere müdahale etme hakkına haiz değildi.⁷⁰⁹

Hanlıklar döneminde eğitim üç farklı mekanda yürütülmekteydi. Birincisi, camiler, ikincisi evler, üçüncüsü ise medreselerdi. Aynı zamanda mekteplerde dinî eğitimin ilk aşaması sayılmaktaydı. Medreseye alınacak olan öğrencilerin ise yukarıda sözü edilen mekteplerden mezun ve 16 yaşını doldurmuş olması şartı vardı. Medreseden başarılı mezun öğrencilerden Sünnî mezhebe mensup olanlar Osmanlı İmparatorluğuna; Şii mezhebine mensup olanlar ise İran'a gönderilmekteydi. Sünnî

⁷⁰⁶ F. Sümer, **İran'ın Türkleşmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992, s.

⁷⁰⁷ Oktay Efendiye, **Azerbaycan Sefeviler Devleti**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1993, s. 78-139.

⁷⁰⁸ Mustafa Kafalı, "Azerbaycan ve Azeri Türkleri" Töre, Sayı:16, Eylül 1872, s.41-42.

⁷⁰⁹ Resul Hüseyinli, **Azerbaycan Ruhaniyeti**, Kür Neşriyat, Bakı 2002, s. 31.

halk arasında din adamlarına *Efendi*, Şii halk arasında ise *Ahunt*⁷¹⁰ denilmekteydi. Din adamları vergi ödemekten muaf tutularak zekat, humus gibi vergilerin bir kısmı onların harcamaları için ayarlanmaktaydı.⁷¹¹

Hanlıklar dönemi Azerbaycan'ında devlet dahilinde birlik söz konusu değildi. Hanlıklar ayrı ayrı idarelerden yönetiliyordu. Hanlıkları yöneten hanlar gerektiği zaman birbirlerine karşı da savaş açabiliyorlardı. Bunlara örnek olarak Kuba Hanı, Fethali Han'ı göstermek mümkündür. Fethali Han Azerbaycan'ın tamamını hakimiyeti altına almak düşüncesindeydi. Fakat bu düşüncesine ulaşması için gerekli güce sahip olmaması onu başarı sağlamasına engel olmaktaydı. Çünkü, XIX. yüzyıla geldiği zaman Azerbaycan'ın yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, devlet kavramının oluşmaması, bölgenin güçlü devletleri olan İran ve Rusya'nın dikkatini çekmeye başlamıştı. Bu dikkat sonucu Rusya, Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmek için harekete geçti. Güneye doğru ilerleyen Rusya, Gülistan Antlaşması ile Karabağ, Şirvan ve Talış bölgelerini elde etti. Böylece hanlıklar İran'dan koparılarak Rusya'nın bir parçası haline geldi. 1826 yılında patlak veren yeni bir savaş, İran'ın elinde olan kuzey bölgesi topraklar Rusya'nın eline geçti. Bu işgal 1828 yılında imzalanan Türkmençay antlaşması ile resmîyet kazandı. Bu antlaşmayla Nahçıvan ve Erivan da Rusya'ya bırakılırken, Havza Aras nehri⁷¹² her iki ülke arasında sınır kabul edildi.

⁷¹⁰ Ahunt sözü Farsça "alim" "dini öncü" muallim, rehber anlamına da gelir. Önceleri Orta Asya'da Teymüriler devrinden sonra İran'da ve Azerbaycan'da, çalma giyen ve molladan yüksek olan ulemalara verilen ve dini mensubiyetini muayyen eden unvandır. Ziya Bünyadov, **Dinler Terigetler Mezhepler**, Şerg-gerb, Bakı 2007, s. 13.

⁷¹¹ Hüseyinli, **a.g.e.**, s. 130,169 -170.

⁷¹² Kafkasya Ötesinde çay. Kür çayının en büyük kolu. Ahuryan çayı (Batı Arpaçay, Arazın sol kolu, Yukarı akarı Ermenistan'da orta ve aşağı akarı Ermenistan ile Türkiye sınırlarındadır. Uzunluğu 186 km.dir. Arpiliç su ambarından akmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, Bakı 1976, s. 501) ile birleştiği yerden Behremtepe su kavşağının yakınlarına kadar. Takribi 600 km. mesafede geçmiş SSCBİ. (Ermenistan ve Azerbaycan) Türkiye ve İran ile devlet sınırını oluşturmaktadır. Behremtepe su kavşağı yakınlarından mensebe kadar Azerbaycan topraklarından akmaktadır. Sabirabat şehri yakınında (deniz seviyesinden 11m aşağıda) Kürle birleşiyor. Su fazlalığına göre Kafkasya Ötesi ülkeleri içerisinde ikinci çaydır. Uzunluğu 1072 km.dir. Türkiye'de Bingöl silsile yamaçlarından (takribi 300 m. yükseklikten) başlamaktadır. Ahuryan çayının mensebine (menseb; çayın denize,göle veya başka çaya döküldüğü yer anlamına gelmektedir) kadar olan kısmı Türkiye topraklarındadır. Ahuryan mensebi ile Araz su kavşağı arasında Ararat ovalığından, Sederek, Şerur, Büyükdüz ve Nahçıvan ovasının güneyinden akmaktadır. Bu kısımda çayın akma hızı nispeten azalmaktadır. Burada Araz'a sol taraftan Sevcur, Razdan, Azat, Vedi, Arpaçay, Nahçıvan vb., sağ taraftan ise Karasu, Maku vb. kolları birleşmektedir. Araz ayrıca soldan Elince, Gilan, Ordubat, Mehri, Okçu vb., sağdan Gotur, Gırsı (gırsu) vb. kolları kabul etmektedir. Hekeri çayının mensebinden sonra Araz, Kür Araz ovalığına çıkmaktadır. Hekeri çayının

Bunun anlamı Aras Nehri'nin yukarı kısmında kalan hanlıklar tamamen Rus hâkimiyetine geçmiş olmasıydı. Yani Azerbaycan altı asır önce Moğol hakimiyeti zamanında olduğu gibi kuzey (Rusya) ve güney (İran) imparatorluklar arasında paylaşılmış oldu.

Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinin akabinde ülke yönetiminde farklı iki yol takip edilmeye başlandı. Birinci yol; pragmatik şekilde gelenek ve faydaya dayalı yarı bağımsız bölgecilik, ikinci yol ise merkezîyetçi ve Ruslaştırmanın gerekli olduğunun savunulmasıydı. Fakat birinci yolun takip edilmesi uygun görüldü.⁷¹³ Bunun yanı sıra 1840 yılından itibaren yönetim değişerek Hazar Kıyısı Bölgesi (Prikaspiyskiy Oblast) adı altında birleştirildi. Bu idare Tiflis'te bulunan bir askeri komutan (Naçalnik) tarafından idare ediliyordu. Bu komutanların durumu eskiden yerel temsilciler olan hanlara çok benziyordu, fakat onlardan farkı yönü ölüm cezasına çarptırma, kulak burun kesme yetkisinden mahrumlardı. daha sonra ise idari yönetimde yeni sistemde değişiklik yapıldı ve tek tip sivil bir idare kuruldu. Bu sisteme göre yedi vilayet Uezd⁷¹⁴ ler haline dönüştürüldü ve sınırları da eski sınırlar dikkate alınmaksızın belirlendi. Her uezd'in başına, Rus subaylarından müteşekkil kaptan-ispravnik⁷¹⁵ atandı. Yarım yüzyıl sonra reformlar tersine işlemeye başladı ve Kafkasya Genel valiliğinin oluşturulması gibi yeni bir düzenlemeye gerek duyuldu. 1845'te tüm yetkiler hükümet dairelerinden alındı ve Çara bağlı olan genel bir valiye tevdi edildi. Geniş bir siyasî ve idarî tecrübe sahibi olan Kont Mihail Semenovîç Vorontsov (1785-1856) ilk Kafkas Genel Valisi tayin edildi. Vorontsov, göreve geldikten sonra siyasi meselelerle birlikte dini meselelere de eğildi.

Din görevlilerinin halka verdikleri vaazlarda Rus karşıtı propagandalar yürüttüklerini duyduğunu ve onlar hakkında bazı önlemler alınması konusunda kararlar aldı. Bu kararlardan biri din görevlilerinin Rusya tarafından eğitilmesi ve bu

mensebinden aşağıda Araz'a soldan Kuruçay, Köndelençay vb., sağdan Selin, Karasu vb. kollar birleşmektedir. Fakat Arazın Behremtepe su kavşağından mensebine kadar aktığı hissede kolu bulunmamaktadır. Araz karışık membalardan yararlanmaktadır. Akımının %44. yer altı sular, %38. kar suları, %18. yağmur suları oluşturmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, Bakı 1976, s. 380.

⁷¹³ Swietochowski, **a.g.e.**, s. 29-30.

⁷¹⁴ **Uezd**, Rusça'da kaza, merkez şehir anlamına gelmektedir. Çarlık döneminde alt seviyede taşra idare teşkilatıdır. Adli ve Mali kurumların en alt birimleri uezdlerde bulunmaktadır. bkz, E.M. Mustafayev ve V. G. Şerbinin, **Rusça -Türkçe Sözlük**, Sosyal yayınları, s. 912.

⁷¹⁵ Çarlık Rusyası'nda kaza polis müdürü.

idareye karşı olan insanları devlet elamanı olarak çalıştırılmalarıydı.⁷¹⁶ Ayrıca kararnamede mahkeme işleri imparatorluğun (Rusya) her tarafında belirlenen yasalara göre yürütülecek, şer-î mahkemeler ise sadece miras ve aile içi anlaşmazlıklara bakabilecekti. Bunu müteakip Tiflis'te dini kurum kuruldu. Kurulda iki farklı grup (Şii ve Suni) mevcuttu. Şii cemaati Şeyhülislam, Sünni cemaati ise Müftüler temsil edecekti. Bu karar 5 Nisan 1872 yılında II. Aleksandr tarafından onaylandı ve 1917'ye kadar yürürlükte kaldı. Aynı yılda çıkan ihtilal (1917 Ekim İhtilali) ile Çarlık Rusya bölündü ve Rusya'da hakimiyet Bolşeviklerin eline geçti.⁷¹⁷ Büyük Ekim İhtilali olarak bilinen bu ihtilâl her türlü dini farklılıklara ve takiplere son verildiğini açıkladı. Kendi mevcudiyetinin devamı için vicdan azatlığı prensibini ilan etti. Nitekim bu prensip 2 Kasım 1917 tarihli "Rusya halklarının hukuk beyannamesi"nde vurgulandı ve her türlü millî-dini imtiyazların kaldırıldığını açıkladı. Aynı yıl 20 Kasım'da Lenin tarafından doğunun ve Sovyet Rusya'nın bütün Müslüman halka müracaatı yayımlandı. Müracaatta şöyle deniliyordu: "İtikat ve ibadetleri Çarlar ve toprak sahipleri tarafından ayaklar altına alınan müslümanlar, bundan böyle sizin inanç ve ibadetleriniz, millî ve kültürel hayatınız serbest ve dokunulmaz ilan ediliyor".⁷¹⁸

Bunun sonucu olarak 23 Ocak 1918'de ise kilisenin devletten, okulun da kiliseden ayrılması konusundaki yasa (direktif) imzalanarak laik sisteme geçildi. Böylece imzalanan direktif sonucu halkın istediği (dine inanmak) gibi ibadet etmek veya hiçbir dine inanmamak hukuku sağlanmış oldu. Aslında bu o demek oluyordu ki sosyalist cemiyette adalet prensibi en demokratik ve hümanist mahiyet taşıyordu. Yani ateist tebliğ dinin bütün içeriğini tenkit etmekle birlikte cemiyetin her bir ferdini özellikle dindar olan insanları yaradılış, cemiyet ve insanın kendisi hakkında ilmin muasır başarıları ile kuşatacak, insanlara ilim öğretecek, onlarda ilmî materyalist dünya görüşü, komünist maneviyatı, faal hayat standartlarında yaşamaya sevk edecekti.⁷¹⁹ Fakat kısa bir zaman zarfında Kafkas halkları bolşevizminden ayrı kendi bağımsız devletlerini kurdular. Kafkas milletinden sayılan Azerbaycan halkı da

⁷¹⁶ Kazemzadeh, **a.g.e**, s. 15.

⁷¹⁷ Oder, **a.g.e**, 80-81.

⁷¹⁸ M. C. Memmedov, **Sosyal Tereggi ve Din**, Bakı 1985, Elm, s. 112.

⁷¹⁹ Memmedov, **Sosyal Tereggi ve Din**, s. 112-116.

28 Mayıs 1918'de millî bağımsız devlet olduğunu bütün dünyaya duyurdu.⁷²⁰ Bağımsız devlet kurulduktan hemen sonra Azerbaycan Demokratik hükümeti ülkenin Türklüğünün sembolü olan gök, Müslümanlığının sembolü yeşil, ve muasır bir halk olduğunu kanıtı kırmızı renklerden oluşan üç renkli bayrağını kabul etti. Nitekim bu durum Bağımsız Azerbaycan devletinin dine gösterdiği önemi ortaya koymaktaydı.⁷²¹ Fakat kuzey Azerbaycan'da ilk demokratik devletin teşekkülü çok sıkıntılı bir ortamda ortaya çıktı. Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle; "Genç Azerbaycan devletinin aniden bir çok iç ve dış düşmanı ortaya çıktı. Azerbaycan'da kargaşa yaratıldı, ona rahat nefes almaya fırsat verilmedi. Bazıları Denikin bayrağı altında, bazıları da Lenin'in kızıl bayrağı ile ülkenin gelecek parlak günlerini karartmak niyetindeydiler".

Ülke içinde de dini kurumların büyük bir bölümü bu düşünce (düşman) etrafında toplanıyorlardı. Bakü'de faaliyet gösteren "Rusya'da Müslümanlık" teşkilatı Eylül 1917 yılında Gence'de kurulmuş "İttihatı İslam" partisi ile vahit "Rusya'da Müslümanlık- İttihat" veya kısaca "İttihat" partisini kurdu. Parti programında siyasi faaliyetlerinde dinin tebliğini rehber edineceklerini açıklıyorlardı. Çelişkisiz olarak parti taraftarları Türkcülüğü ve genel itibarı ile Azerbaycan'ın Müslüman kuvvetlerini parçaladıkları anda her tür milliyetçiliğe karşı çıkıyorlardı. Parti yöneticilerine göre, Müslümanların şimdiki durumunda millî düşünceleri savunmak doğru değildir. Çünkü, bu düşünce bir zamanlar parlak ve kudretli olan İslam aleminin şimdiki köle durumuna düşürmüştü. Nitekim hiçbir akıllı Müslümanın milliyetçilik ideolojisini İslam'dan üstün tutamağa hakkı yoktur. Bu düşünce çerçevesinde hareket eden ittihat partisi, demokratik Rusya devletinin yanında yer aldığını açıklamaktaydı.⁷²² Bu durum Müsavat hükümetiyle İttihatçılar arasında olan kargaşaya sebep teşkil etmekteydi. Nitekim kargaşa 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan toplumunun temel taşı ve özelliği idi. Bir taraftan geleneklerin korunup saklanması, diğer taraftan ise değişiklikler uğruna mücadele gayretleri kendini nümayiş ettiriyordu. Aslında bu Azerbaycan için gelenek haline gelmiş olan hayır ile şer mücadelesinin devamı sayılmaktaydı. 17 Haziranda (ADR döneminde)

⁷²⁰ Oder, a.g.e, 80-81.

⁷²¹ Oder, a.g.e, s. 85.

⁷²² Arif Yunusov, **Azerbaycan'da İslam**, Friedrich Ebert Fondu tarafından basılmıştır, Bakı 2004, s. 125-126.

Bakanlar kurulu oluşturmak özel Halk Maarifi ve dini bakanlık kuruldu. Kuruma Nesip Bey Yusufbeyli (1881-1920) bakan olarak atandı. Parlamentoda Azerbaycan'ın hem dini hem etnik yapısı dikkate alınıyordu. Müslüman halklara (Azeri, Tat, Talış, Lezgi, Kürtler vb.) 80 milletvekili koltuğu ayrıldığı gibi kalan 35 yer ise Hıristiyanlara ayrıldı. Bu Hıristiyanlar arasında da 21 sandalye Ermenilere verilmişti. Aynı zamanda Panislamist ve Müslüman din adamları taraftarları 8 milletvekili, "İttihat Partisi 13 milletvekili sandalyesi olarak parlamentoda yerlerini aldılar. Demokratik Cumhuriyet döneminde dini idareye gelince, henüz 1872 yılında Sünni ve Şii dini idarelerinin birlikte Tiflis'te faaliyet gösterdiklerini yukarıda belirtmiştik. Fakat 1918 yılında yani Demokratik Cumhuriyet döneminde aynı zamanda Güney Kafkasya'da sıkıntılı bir durumun hakim olduğu bir dönemde bu idare Muhammed Pişnamazzade ve müftü Mustafa Efendizade başkanlığında Bakü'ye geçmeyi kararlaştırmıştır. Halk Maarifi ve Din İşleri İdaresinin aldığı başka bir karara göre Bakü'de bazı sıkıntıların zuhur edebileceğini göz önüne alarak idarenin Gence'ye sevk edilmesi uygun görülmüştür. Gence'de faaliyetini devam ettiren idare 1 Eylül tarihinde gönüllü olarak önemli bir karar kabul ederek "Meşihat"⁷²³ (Came) adlı bir kurumda birleşti. Kısa bir zaman zarfında meşihatın her iki başkanı (Şeyhülislam ve Müftü) Halk Maarifi ve Din İşleri Bakanın yardımcısı statüsü verildi. Fakat her iki dini cemaat önderleri bakanlıkta ısrar ediyorlardı. Bu dini liderlerin hakimiyet alanı o kadar genişlendirildi ki; millî ordu dahi faaliyet göstermeye başladılar. Yani millî orduda "askeri molla"lar görev almaya başladılar.⁷²⁴

3.2.2. Azerbaycan'ın Sovyet İşgalinden Sonraki Dini Durum ve Ateizm Propagandası

Azerbaycan'ın Sovyetler tarafından (27 Nisan 1920) işgalinden sonra komünistler, ülkede çifte siyaset takip etmeye başladılar. Komünist Partisi istisna olmakla birlikte diğer partiler kapatıldı. Sovyetlerin hakimiyete gelmesini büyük bir sevinçle karşılayan Müslüman İttihat Partisi ülkede yürütülmekte olan Sovyet siyasetinin kendi amaçları ile örtüştüğünü açıklayarak onların safında yer alacaklarını

⁷²³Şeyhülislamlık makamı için kullanılan idari bir tabirdir. **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, Ankara 2004, s. 372.

⁷²⁴Yunusov, **a.g.e.**, s. 127- 130.

açıkladılar. Böylece Panislamist yönelimli İttihat ile komünistler arasında ittifak kurulmuş oldu.⁷²⁵ Bu ittifak meselesi parti başkanı Garabey Garabeyov Bolşevikler ile İttihatçıların İslam'ı savunma programının aynı olduğu yöndeki fikrinden doğuyordu. Fakat bu açıklamayı müteakip ortaya çıkan tepkiler iki zıt grubun hiç anlayamayacağına bir anlamda habercisiydi. Nitekim bu durum Kahiani tarafından tektzip edilmiştir.⁷²⁶ Sovyetlerin ikili siyasetinin ikinci ayağı dini alanda kendisini daha parlak göstermeye başladı. Rusya'da, ateist olan komünistler hakimiyete geldikten hemen sonra toplumun dünyevileşmesini sağlayacak olan tedbirleri uygulamaya koyuldular. Toprak, nikah ve mülki nikah konusunda direktifler verdiler. Bu durum aslında din sahasına darbe anlamına gelmekteydi.⁷²⁷ Bunun akabinde imzalanan ve yukarıda da zikredilen vicdan azatlığı, kilise ve dini kurumlar hakkında karar (15 Mayıs 1920), din ve dini teşkilatlara olan ilintide Sovyetlerin asli evrakı oldu. Son imzalanan direktifle din ve dini cemiyetlerin faaliyeti kısıtlanıyor kilise ve mescidin ekonomik yönden gelirden mahrum ediliyordu. Yani Kilise ve Cami devletten ayrılıyordu. Bundan sonra hiç kimse kendi dini görüşlerine güvenerek vatandaşlık görevini yerine getirmekten imtina etmek hakkına sahip olamayacaktı. Her türlü devlet veya özel okullarda dini mezheplerin tebliğine yasak getiriliyordu.⁷²⁸ Fakat bu direktif ilk başta bütün dinlere karşı yöneltilse de Sovyet hâkimiyetinin ilk yıllarında özellikle pravoslavlığa karşı yönelmişti. Müslümanlara karşı ise komünist siyaset daha liberal mahiyet taşımaktaydı. Bunun sebebi ise komünistler için Müslümanları kendilerine tabi etmek değil, onlar ile anlaşma yollarını bulmak ve kendi müttefiklerine çevirmek daha vacip idi. İkinci sebepte sadece Rusya'da otuz milyon Müslüman yaşamaktaydı. Bu komünistlere karşı çıkabilecek büyük bir güç demek oluyordu. Bundan dolayı komünistler pravoslavlığa karşı mücadele ediyor, Müslümanları ise müttefik gibi elde tutmak istiyorlardı. Fakat Azerbaycan'da mevcut dini durum komünistler için pekte umdukları şekilde devam etmiyordu.⁷²⁹

⁷²⁵ Swiğtochowski, **a.g.e.**, s. 184-185.

⁷²⁶ Gasımlı, **a.g.e.**, s. 36.

⁷²⁷ Yunusov, **a.g.e.**, s. 130.

⁷²⁸ ACSPİHDA, f. 72, iş. 187, s. 3-4.

⁷²⁹ Yunusov, **a.g.e.**, s. 133.

3.2.3. Azerbaycan'da Sovyet Yönetiminin Din Karşı Tutumu

Yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı üzere Mayıs 1920'de Azerbaycan Sovyet Halk Maarif Komiserliği okullarda din dersi tedrisini yasaklamış ve bundan daha da ileri giderek “Din İşleri Bakanlığının feshi hakkında direktif imzaladı.”⁷³⁰ Ayrıca Sovyet Halk Maarif Komiserliği Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini desteklemeyen Müslüman din adamlarını “Meşihat”tan nasıl uzaklaştırılması gerektiğinin yollarını aramaya başladılar. Nitekim bu isteklerinde de başarılı oldular ve kısa bir zaman sonra ülkede (Azerbaycan'da) ruhaniliğın sadece bu kurumunu bıraktılar. Bu kurumu da merkezi Ufa şehrinde (Haziran 1917 yılında) bulunan Merkezi Ruhani İdaresine tabii edildi.⁷³¹ Sonrasında camilere ait vakıf ve toprakların “çalışkan halk” menfaati için müsadere edilmesi konusunda verilen direktif halkta büyük bir itiraza sebep oldu. Bu itiraz zamanla isyana⁷³² çevrildi.⁷³³

Bu ayaklanmaların kısa sürede bastırılmasından sonra Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi Başkanı Samet Ağamalıoğlu vatandaşlara Sovyet hâkimiyetinin dindar olan insanlara karşı olan münasebetin olumlu olduğunu açıklamaları hem halkta hemde yönetimde bulunan Millî ruhlu yöneticilerde itiraza sebep oldu. İtirazlar arasında dikkat çeken Nerimanov tarafından kaleme alınan makalede görölmekteydi. Nerimanov makalesinde; Dindar insanların her hangi bir şekilde tahkir edilmesine karşı çıkmakla birlikte, dinin de zararlı taleplerine karşı çıkmayı tavsiye ediyordu. Nitekim Nerimanov'un bu tutumu Azerbaycan hükümetinin Mayıs ayında yayımladığı direktifte kendini göstermiş ve Din İşleri Bakanlığı feshedilmişti. Böylece Azerbaycan vatandaşları istediğı dini seçmekte veya seçmemekte, dini lehine ve aleyhine tebligatta serbestlik sağlanmıştı. Ancak hükümet tarafından alınan bu karar birçok yerde bazı yerel yöneticiler tarafından ihlal edildiğı de söz konusuydu. Yerel yöneticilerin bu tutumuna karşı çıkan Nerimanov, Dindarların dini duygularının ne şekilde olursa olsun tahkir edilmemesi, ortamın zararlı taleplerine, aşırılık ve fanatizme karşı yürütölen mücadelede kendini doğrultmayan aceleciliğı,

⁷³⁰ Ç. Memmedov, a.g.e, s. 171.

⁷³¹ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 216-217.

⁷³² Ayaklanmalar daha önceki bölümde geniş bir biçimde işlendiğinden burada kısaca değinilmiştir.

⁷³³ Yunusov, a.g.e, s. 134.

mecburiyete yol vermemeği tavsiye ediyordu.⁷³⁴ Nerimanov AK(b) Partisinin Ekim 1920 tarihli II. Kurultayında bu konuya daha ciddi yaklaşarak tenkit etmiştir. Nerimanov, “Bizde öyle Müslüman Komünist yetkililer mevcuttur ki köye girdiği andan itibaren insanları camiden kovmakta, onlara camileri kapatmaları için talimat vermekte, aynı zamanda bu hareketlerinden dolayı gururlanarak büyük bir iş başardıklarını zannetmektedirler. Onlar arasında inkılâbımızı bu şekilde sağlam hale getireceklerini bile düşünenler mevcuttur. Ben böylelerini İhtilâl karşıtı olarak görüyorum. Çünkü bunlar bizim işlerimizi bozmaktadırlar. Doğu’da din meselesi oldukça vacip bir meseledir. Bu meselede çok hesaplı olmak gerekmektedir; çünkü burada bütün hayat bu kanuna tabidir. Çoğu arkadaşımız İslam dini ile Hıristiyanlık arasında farkı bilmedikleri gibi aynı zamanda anlamıyorlar da. Bunları (İslam ve Hıristiyanlık) eşit tutmak doğru değildir. Eğer Hıristiyanlık bir faraziye ise İslam hayattır. Her bir Müslüman doğumundan ölümüne kadar İslam’ın kanunlarına tabidir. Yoldaşlar! kurultayda bu mesele ile ilgili problemi çözüme kavuşturmak için tedbir almamız gerekmektedir”.⁷³⁵ Yukarıda zikredilenlerden anlaşılacağı üzere Nerimanov İslam’a olan münasebette objektif yanaşmaktaydı, fakat o hürufat ve fanatizmin kati düşmanıydı. Dindar insanlara karşı çıkmadığı gibi onlara hürmetle yaklaşıyordu. Tebliğ işinde ise inandırma metoduna üstünlük verilmesi taraftarıydı.⁷³⁶ Fakat daha ilerideki bölümlerden de anlaşılacağı üzere XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren camiler kapatılıyor, ruhanilere ve dini adet ananelere karşı zorakilik tedbirleri alınmaya başlandı.⁷³⁷

3.2.4. Muharremlik Ayini ve Ona Karşı Alınan Tedbirler

Muharremlik, “haram kılınan, yasaklanan; kutsal olan, saygı duyulan” anlamlarındaki muharrem savaşmanın haram kabul edildiği dört aydan biri sayılmaktadır. İslam’dan önce bu aya Arab-ı bâide (Âd ve Semûd) veya Arab-ı âribe döneminde mü’temir ve mûcib diye adlandırıldığı rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklarda muharremin Câhiliye döneminde “nâtık” şeklinde belirtilmekte ise de nâtık ramazan ayının ismiydi. Nitekim İslam’dan önce bu aya saferü’l-evvel

⁷³⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 217.

⁷³⁵ **ACSPIHDA**, f. 1, siy. 1, iş. 8, s. 193-195.

⁷³⁶ Musa Guluzade, **Dinimiz dün ve bu gün (1920-1995)**, Azerbaycan Ansiklopedisi Yayınları, Bakı 1996, s. 17.

⁷³⁷ Gaffarov, **a.g.e.**, s. 79.

denilmekteydi.Çünkü Araplar yılın ilk altı ayının her iki aya bir isim vermekle, safer , rebî ve cumâda diye adlandırmış, bunları birbirilerinden ayırmak için birincisine “evvel”, ikincisine “âhir”veya sâni” sıfatlarını eklemişlerdir. İlk iki aya “saferân” ismi de verilmiş,birinci safer haram aylardan olduğu için “saferü’l muharrem şeklinde söylenmiştir.⁷³⁸

Şîa mezhebi taraftarlarının iman ve davranışını belirleyen esas aylardan biridir Muharrem. Muharremlik arap takvimine göre Hicrî yılın ilk ayı sayılmakta⁷³⁹, bu ayın onuncu günü (aşûrâ) diye adlandırılmaktadır.⁷⁴⁰ Hz. Muhammed’in torunu Hz. Hüseyin, aile fertleri ve 72 taraftarı ile birlikte 10 Muharrem 61’de (10 Ekim 680) Kerbalâ’da şehit edilmesi üzerine başka bir anlam kazanmış, Şîalar için bu tarih Hz. Hüseyin’in intikamını alma ahdinin tazelendiği bir tarih olmuştur. Tarihi olguları da göz önüne aldığımız zaman görülmektedir ki hem siyasi hemde içtimai menşee itibari ile muharremlik birbirine yakın iki Mekke kabilesi arasında hakimiyet uğrunda çarpışmanın sonucundan doğmaktadır. Fakat bütün bu olanları hakimiyet uğrunda mücadele olarak görmekte doğru değildir. Çünkü vazife, makam veya ihtilafların halkın uzun bir zaman hatırdâ tutması ve nesilden nesile ötürmesi düşünülemez. Azerbaycanın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra muharremliğe karşı alınan tedbir ve yasakların temel kaynağına baktığımızda ise yönetim diğer dini ayinlere göre muharremliğe karşı aldığı tedbirlerde farklı bir yol takip ettiği görülmektedir. Bunun sebebi araştırıldığında da henüz Cumhuriyet ve ondan önceki dönemde de ilim erbabı insanlar muharremlik merasimlerinde derin fanatizmden ileri gelen kendi kendine işkence yapmak, kafa yarmak, göğüslerini zincirlemeğe karşı çıkıyor ve onu tenkit ediyorlardı.⁷⁴¹ Bu ilim erbabından olan Hasan Bey Melikzade Zerdabî (ö.1907) aşura ayinlerini “ilkel bir ayin” olarak görmekte, bu ayini çok ciddi tenkit ederek, böylesi cehaletten vazgeçmeleri amacı ile din adamlarına çağrıda bulunuyordu.⁷⁴² Yazar başka bir yazısında da bu ayini Şîalar ile Sünni münakaşasını

⁷³⁸ **DİA**, C. 31, M. Kamil Yaşaroğlu, “Muharremlik maddesi”, s. 4.

⁷³⁹ Hz. Ömer’in halifeliği döneminde (638), Hz. Muhammed’in Mekke’den Medine’ye hicretinin resmi takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi ile birlikte muharrem hicrî yılın ilk ayı olarak belirlenir. Daha geniş bilgi için bakınız; **DİA**, C. 31, “Muharremlik maddesi”.

⁷⁴⁰ Guluzade, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁴¹ Guluzade, **a.g.e.**, s. 24-25.

⁷⁴² Taleh Hacıyev, “**Sovyet Rusyası’nın Azerbaycan’da Muharremlik Törenlerine karşı Mücadelesi**”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII/2-2008, s. 468.

hızlandıran bir unsur olarak görmekte, kardeş kardeşini öldürmesine fetva veren bir tören olarak adlandırmaktaydı. O şöyle yazıyordu: “Bakü’de şialar ve Sünniler arasında düşmanlık o safhaya gelmiştir ki bu törenler esnasında Bakü’ye gelen Sünniler kendi mezheplerini gizletmek mecburiyetinde kalıyorlar”.⁷⁴³

Muharremlik diğer bir ilim erbabı olan Celil Memmedkuluzâde tarafından “Molla Nasreddin” (1906-1918/1922-1932) dergisinde gündeme getirilmiş ve tenkit edilmiştir. Bolşevik yönetimi de ilk başta yukarıda zikredilenlerden de bir anlamda ilham alarak propagandalara başlamış ve benzer şekilde olayı basitleştirmek amacı ile⁷⁴⁴ dine karşı mücadele propagandasına başlamış oldu. Yönetimin ilk adımı, “şahsey vahsey⁷⁴⁵” grubu ve burada kimlerin faal olarak görev aldıklarını belirleyerek “şahsey vahsey” adlı broşürlerin yayınlanması oldu.⁷⁴⁶ Halk Komiserleri Sovyet’inin bu aralar yayınladığı bir bildiriye şöyle denilmekteydi; “Taassupları yüzünden beyinleri zehirlenmiş, ateşli vaazlara aldanmış insanlar başlarından kan akıtıyor, zincir vuruyor ve kendilerine çeşitli şekillerde fiziksel zararlar vermektedirler. Onların oluşturdukları matem yürüyüşleri mutaassıp insanların rahatını bozmaktadır. Ayrıca bu yürüyüşler dinî mekanlarda dışında, sokak, meydan ve hükümet erkanın oturduğu binalar etrafında yapılmaktadır. Sovyet yönetimi böyle ilkel bir bağnazlığın uzantısı olan putperestlik karşısında kayıtsız kalamaz”.⁷⁴⁷

Yönetim bu açıklaması sonrasında aşura, ilkel ayinler ve yürüyüşler engellendi, bazı dinî ayinlerin sadece camilerde yapılmasına izin verildi. 19 Eylül 1920’de Azerbaycan Komünist Parti Siyasi Bürosunun toplantısında Azerbaycanın çeşitli kazalarında muharremlik ve bazı dinî ayinler ile ilgili anti kampanyaya faaliyetleri, müslümanlar arasında parti meselesini yürütmek ve yönetmek maksadı ile Bolşevikler gönderildi. Bu grup özellikle kaza ve köylerde komünist ideolojisini güçlendirecekti. Bu propaganda esnasında komünistler zora başvurmazlardı.⁷⁴⁸ Fakat ılımlı siyaset çoğu zaman kağıt üzerinde kalmakta, insanların söz konusu ayinler

⁷⁴³ Abdulla Ehedov, **Azerbaycan’da İslamın Modernleştirilmesi**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1995, s. 51-52.

⁷⁴⁴ Taleh Hacıyev, **a.g.m.**, s. 468.

⁷⁴⁵ Bu tabir Şiilerce muharremlik ayinleri esnasında kullanılmakta olup, kısaca “Ah Hüseyin Vah Hüseyin” ifadesinin kısaltılmış şekildir.

⁷⁴⁶ **ACSPİHDA**, f. 1, siy. 1, iş. 8, s. 195.

⁷⁴⁷ Taleh Hacıyev, **a.g.m.**, s. 470-471.

⁷⁴⁸ **ACSPİHDA**, f. 1, siy. 1, iş. 18, s. 143-144; Taleh Hacıyev, **a.g.m.**, s. 471.

nedeniyle çeşitli cezalara daha da ilerisi ölüme dahi mahkum edildikleri söylentiler arasındadır. Bolşeviklerce, muharremlik ayinlerine karşı konulan veya konulacak olan yasakların üç sebebi vardır.

Birincisi; Muharremlik ayinin yasaklanması sonrası İranın bölgedeki otoritesini azaltmak, İkincisi; İran din adamalarının (molla) Azerbaycan topraklarına gelmesini engellemek, üçüncüsü de ayinler esnasında çok sayıda insanların biraraya gelmesi Bolşevikleri endişelendirmekteydi.⁷⁴⁹ Yukarıda da belirtilen sebeplerden dolayı Bolşevik yönetimi muharremlik ayinlerine karşı kesin karar kabul etmiştir.

1922 sonu 1923 başlarında Bakü İcra Komitesi şehrin çeşitli sokak ve caddelerinde muharremlik ile ilgili yürüyüş yapılmaması ile ilgili kararı tasdik etti. Azerbaycan Komünist Partisi de Şubat 1923'te Ali Haydar Garayev'e "Matem kime lazımdır" başlıklı kitap da kaleme aldırıldı. Müellife göre muharremlik ayini, Fransız ve İngiliz emperyalistlerinin "şark" siyasetine hizmet etmekteydi. Muharremlik karşı yürütülen kampanyaya yazarların yanı sıra Sovyet yönümlü gazetelerde az rol oynamadı. Bu gazetelerde çeşitli şekillerde bu ayini kötülemektedirler. Mesela Komünist Gazetesi Kerbelâ⁷⁵⁰ olayı hakkında şöyle yazmaktaydı; Kerbelâ ve bu olaya ilişkin muharremlik ayinleri, sınıfi ve siyasi bir özellik taşımaktadır. Tarihe göz gezdirdiğimiz zaman Ali ile Müaviye, Hüseyin ile Yezit arasındaki kavganın din ve şeriat yüzünden meydana geldiğini görebiliriz. Aslında bu feodal savaşların "mucize" ve kutsal olarak yorumlanacak herhangi bir yönü bulunmamaktadır. Bu savaşlara katılanların tamamı "mezhep" ve "Tanrının buyruğu" perdesi altında saltanat uğrunda savaşan hırslı askerle olmuşlardır". Buna benzer makaleler Yeni Yol, Bakinskiy Raboçiy (Bakü İşçisi) gazetelerin yanı sıra İhtilâl ve Medeniyet, Şark Kadını, Genç Bolşevik, Maarif ve Medeniyet, Molla Nesreddin gibi dergilerde de yayınlanmaya devam eder.⁷⁵¹

⁷⁴⁹ Taleh Hacıyev, **a.g.m**, s. 469.

⁷⁵⁰ **Kerbelâ** ismi Akkadca "sivri külah" anlamındaki **karballatu** kelimesinin Orta İbrânice ve Arâmice'de aldığı **karbâla** şeklinden, Arapça "Bâbil çevresi" manasına gelen **Küver Bâbil'den** ve yine Arapça "ayakların yumuşak zemine batması" anlamındaki **kerbele** kökünden geldiği yolunda bazı görüşler ileri sürülmüşse de kesin bir sonuca varılamamıştır. Bağdat'ın yaklaşık 100 km. güneybatısında yer almaktadır. İslam tarihindeki önemi ise Hz. Hüseyin ile aile fertlerinin 10 muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde Emeviler tarafından şehit edildikleri yer olması ve kabirlerinin burada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Fakat Hz. Hüseyin'in kesilmiş olan başı ise Halife Yezide götürülmüştür. Daha geniş bilgi için bk. **DİA**, C. 25, Mustafa Öz, "Kerbelâ" maddesi, s. 271.

⁷⁵¹ Taleh Hacıyev, **a.g.m**, s. 474.

1925 yılından itibaren Bolşevik yönetimi muharremliğe karşı mücadeleyi tamamen dinin özüne karşı mücadeleyle çevirdiler. Propagandayı sadece muharremlik ayınlarına değil genel olarak İslam dinine de materyalist yönden yaklaştırmaya başladılar.⁷⁵² 1926 yılında Allahsızlar Cemiyetinin aracılığı ile muharremlik karşıtı kampanya işi daha da hızlandırıldı. Cemiyet başkanı Memmedzade ve bir grup üyesi toplum arasında konuşmalar yaparak dine karşı sınıflı mücadele ideolojisini tebliğ etmeye başladılar. Onların konuşmalarının bir bölümünde şöyle deniyordu;

“Biz çok güzel biliyoruz ki muharremlik ve onun doğurduğu hürafat, bir avuç molla ve tufeylilerin kendi menfaatleri namına uydurmalarından başka bir şey değildir. Onlar avam ve safdil insanların beyinlerini zehirliyor, onları yeniden burjuva zulmüne sürüklemek istiyorlar. Biz şark halklarının zulüm ve esaretten kurtulmasında medeni-maarif yolunu taktir ediyoruz”.⁷⁵³ Fakat Bolşevik yönetiminin bütün çabalarına rağmen halkın muharremlik ayinini kutlamasına engel olamadı. Aynı yıl Azerbaycan Merkezi İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti halka müracaatı yayımlandı. Müracaatta, hala bazı bölgelerde geçmişin menfur kalıntılara itaat edildiği görülmektedir. Halkın önemli bir bölümü fanatik dindarların tesiri altında eski adetlere uymaktadırlar. Halka müracaatta özellikle geçmişin bütün kalıntılarını üstlerinden atmalarını, yeni içtimai ve gelişmiş hayata kavuşmaları isteniyordu. Müracaat şöyle bitiyordu: “Redd olsun (kahrolsun) dini hürafat ve esrin esareti”.⁷⁵⁴ Müracaat akabinde her iki kurum (MİK ve HKS), bu ayinler ile ilgili karar kabul etti. Bu kararlar birlikte dinî gösteriler, yürüyüşler ve insanların kendi kendilerine yaptıkları çeşitli işkenceler yapmaları yasaklandı.⁷⁵⁵ Aynı yıl devlet, muharrem ayına kırk gün kala geniş bir anti kampanya başlattı. 56000 nüsha kitap halka ücretsiz dağıtılırken, 4000 ilan ve konuşmacılara 1000 nüsha özel tebliğ hazırlandı. Yerlerde duvar gazeteleri muharremliğe karşı özel sayı olarak yayımlanırken, Molla Nesreddin dergisinin tüm sayfaları da muharremliğe karşı makaleler ile süsletildi.⁷⁵⁶

⁷⁵² Taleh Hacıyev, **a.g.mak**, s. 474-475.

⁷⁵³ İbişov, **a.g.e**, s. 119.

⁷⁵⁴ İbişov, **a.g.e**, s. 119-120.

⁷⁵⁵ İbişov, **a.g.e**, s. 120.

⁷⁵⁶ Taleh Hacıyev, **a.g.mak**, s. 477.

1929 yılına gelindiği zaman ise 18 yaş altında gençlerin bu törenlere katılması yasaklandığı gibi aynı zamanda da aşura günü de “iş günü” olarak ilân edildi. Törenlerin organizmesini üstlenenlere karşı zoraki yöntemler kullanılmaya başlandı. Örneğin; Guba İlçesinin Baloğlan Köyünde aşura ayinine anti-sovyet havası verilmiş ve bu ayini organize eden Molla Daniyar idam edilirken, 12 kişi de bir ile altı yıl arasında hapse mahkum edildiler.

Sonuç olarak şunu belirtmekte yarar görmekteyiz ki; muharremlik ayinlerine karşı alınan önlemler Sovyet Hakimiyeti kurulduğu günden SSCBİ. dağılmasına kadar devam etmiştir.⁷⁵⁷

3.2.5. Sovyet Hakimiyeti Döneminde Ramazan Orucuna Karşı Alınan Önlemler

İslam dininin beş şartından biri de oruç tutmaktır. Oruç kelimesi, sözlükte “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelen Arapça **savmın** (siyâm) Farsça karşılığı olan **rûze** kelimesinin Türkçeleşmiş halidir. Terim olarak oruç, tan yerinin ağarmasından güneşin batmasına kadar şer’an belirlenmiş ibadeti yerine getirmek niyetiyle yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmayı ifade etmektedir. İslamdan önceki dinlerde de belirli bir zaman yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durma, perhiz yapma veya belirli yiyecekleri yememe, ağzı ve kulağı yalandan ve kötü sözden koruma şeklinde yerine getirilen oruç ibadetine hemen hemen bütün dinlerde rastlanmaktadır.⁷⁵⁸

Azerbaycanın Bolşevikler tarafından işgalinden sonra şeriatın diğer ayinleri gibi oruç tutmaya karşı da mücadele başlatıldı. Yukarıda da söylendiği gibi kadarı ile Muharremlikten farklı olarak oruçluk şeriatın esas şartlarından biri olduğundan dolayı ona karşı yürütülen mücadele genel dine karşı yürütülen mücadele anlamına gelmekteydi. Fakat bu ayine karşı yürütülecek olan mücadele diğer muharremlik veya nevrüza karşı yürütülen mücadeleden farklı olması gerekiyordu. Çünkü, şahsey vahsey çevrenin ilgisini kendine celbeden, insanın kendi kendine fiziki ceza tatbik ettiği bir merasim idiyse, oruç tutmak ise insanın dahili alemi ile ilintili idi. Yani oruç tutan komünist olsa dahi kendini saklama şansı daha yüksekti. Buna rağmen

⁷⁵⁷ İbişov, **a.g.e.**, s. 120; Guluzade, **a.g.e.**, s. 29-30.

⁷⁵⁸ Ali İhsan Yitik, “**Oruç**” maddesi, **DİA**, C. 33, İstanbul 2007, s.414.

Bolşevikler bu meseleye de çözüm yolu buldular ve oruç tutmaya karşı kendi metotlarından istifade etmeye yöneldiler. İlk olarak oruçluğu diğer dini ayinlerde olduğu gibi mollaların uydurması olduğu, organizmayı kötü bir şekilde etkilediğini devri matbuatta yazıp çizmeye başladılar. Aynı zamanda ramazan ayı “tufeyliler ayı” olarak addediliyordu. İkincisi, ramazan ayında toplantılar ve mitingler düzenleniyor, gazete ve dergilerde komsomolcu ve tarafsızların ramazan ile ilgili fikirleri yayınlanıyordu.⁷⁵⁹ Böyle miting ve toplantılar özellikle büyük müessese ve idarelerde ayda iki üç kez düzenleniyordu. Bu toplantıların çok ilginç 1925 yılı ramazan ayında Lenin adına fabrikada (şimdi bu fabrika Zeynalabidin Tağıyev ismini taşımaktadır) N. Nerimanov’a anma gecesi idi. Gecede oruç tutmaya karşı karar kabul edildi. Fakat ismine anma gecesi düzenlenen Nerimanov, Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgalinden önce oruç tutmanın insan organizmasına ne kadar faydalı olduğunu birçok makalesinde yayınladığından habersiz olmaları gerekiyordu ki böylesi bir gece düzenleniyor ve aynı gecede de karar kabul ediliyordu.⁷⁶⁰

1927’de Bolşevikler oruçluk ile ilgili bazı tezler hazırlayarak yayınladılar. On bir maddeden oluşan bu tezde özellikle orucun zararlı yönleri anlatılmıştı. Fakat bütün bu propagandaya rağmen bir sonuç alınmadı ve müslüman halk gizli de olsa dini bir vecibe olan ramazan orucunu tutmaya devam etti.⁷⁶¹

3.2.6. Azerbaycan’da Sovyet Hakimiyeti Döneminde Kurbanlık ve Ona Karşı Alınan Önlemler

İbadet amacıyla hayvan kesimi ve bu maksatla kesilen hayvan.

Arapça’da gerek maddi gerekse mânevi her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak bir anlam yelpazesine sahip olan kurban kelimesi dinî terminolojide kendisiyle Allah’a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak, yani ibadet (kurbet) amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder.⁷⁶² Yukarıda yazılanlardan da anlaşıldığı gibi İslam dininin önemli ayinlerinden biri de Kurbandır. Hem Sovyet Hakimiyeti tarafından Azerbaycanın işgal edilmeden önce hemde işgal sonrası bu dinî ayinin geçirilmesine

⁷⁵⁹ İbişov, **a.g.e.**, s. 120; Guluzade, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁷⁶⁰ İbişov, **a.g.e.**, s. 120-121; Guluzade, **a.g.e.**, s. 32-33.

⁷⁶¹ İbişov, **a.g.e.**, s. 121.

⁷⁶² Kurban ile geniş bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu, “**Kurban**” DİA, C. 26, Ankara: TDV,2002, s. 433.

devam edilmiştir. Bu durum Sovyet hakimiyeti döneminde tenkit edilmeye başlanmış, ateist ilim adamları tarafından müslüman din adamlarının uydurması olarak lanse edilmiştir. Onların halka karşı yürüttükleri propaganda esnasında kurbanın güya fakir insanlar için büyük bir sıkıntı yarattığını anlatıyorlardı.⁷⁶³ Ayrıca gazete ve dergilerde kurbanlığa karşı çok ciddi tenkit yönümlü yazılar kaleme aldırılarak yayınlanıyordu. Mekke’de kurban bayramı, orada kesilen kurbanlık hayvanların kesilmesi ile ilgili dalga geçerek şöyle diyorlardı:

- Fahri hacı adını almış olanlar **Mîna** dağında hayvanların kanını akıtıyorlar,
- **Kabe**, hırsızların ve edepsizlerin ikametgahına çevrilmektedir
- Hacılar, Mekke’de kendi dinî inançlarını tazelediler, gaddarca binlerce hayvanın kanını döktüler

Hırsızlar bu gün Peygamberin mümin evlatları oldular, elli sene bilfiil insanlığı soyup soğana çevirenler bu gün koyun derisi yüzüyorlar

Mîna dağı kan gülüne dönmüş durumda.....

Azerbaycan’da kurban bayramı nedeniyle kurban kesilmesi mutlak değildi. Bu durum aile reisi tarafından çözülmüyordu. Bazen 10-20 aile toplanarak bir koyun veya dana alarak kesiyor ve kendi aralarında pay ediyorlardı.⁷⁶⁴

3.2.7. Azerbaycan’da Sovyet Dönemi Başörtüsü ve Papak⁷⁶⁵ a karşı alınan önlemler

İslamın sosyal prensiplerinin modernleştirilmesi sonucu ortaya çıkan problemlerden biri de kadına olan münasebet gelmektedir. Nitekim dünya ülkelerinin tamamında kadınlar içtimai-siyasi ve dinî farklılıklarından asılı olmayarak dindar kesimin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktalar. Fakat cemiyetin sınıflara bölünmüş olması, özel mülkiyeti ve üretim ilişkilerinin inkişafı toplumsal üretimde erkek gücüne olan ihtiyacı artırmış, onları cemiyetin en faal kuvvetine çevirmiştir. Kısacası kadınlar erkeğe mecbur bırakılmıştır. Kadına olan münasebet meselesinde bütün dinler bir birilerine benzer, fakat devamlı olmayan zıt taraf tutmaktadırlar. Onu ilahi bir güç görenler olduğu gibi aynı zamanda ikinci sınıf vatandaş olarak görenler bile

⁷⁶³ İbişov, **a.g.e**, s. 121.

⁷⁶⁴ Guluzade, **a.g.e**, s. 37.

⁷⁶⁵ Doğrusu tüylü deriden dikilen baş giyimi. Bundan sonraki cümlelerde “papak” aynen kullanılacaktır.

olmuştur. Buna örnek olarak, Katoliklik, Judaizm⁷⁶⁶ ve Talmuda dinlerinde kadına verilen değerde görmek mümkündür. Fakat İslam dinî ise kadını ayrı bir yere koymuş ve ona değer biçmiştir.⁷⁶⁷ Azerbaycan'da din meselesi yukarıdaki bölümlerde genişçe anlatıldığı için burada üzerinde durulmayacak ve konumuzun başlığı gereği Sovyet dönemi kadına tanınan hak ve özgürlükler ve elinden alınan hak ve özgürlükler üzerinde durulacaktır.

Azerbaycan'da Sovyet döneminin ilk yıllarından başlayarak kadına tanınan hak ve özgürlükler 1928 yılına kadar belli bir ölçüde onları komünist yönümlü eğitim ve çalışma hayatına katılmalarını sağlamaktan ibaret olmuştur. 1928 yılı sonu ve 1929 başlarından itibaren ise sosyalizm davası adına hiçbir ehemmiyeti bulunmayan millî giyim-kuşamlara (Başörtüsü ve papak) karşı da mücadele etmek kararı alındı. Yani kadınları sosyal hayata kazandırma adına cezalandırma ve korkutma yolu seçildi. Henüz 1928 yılının Ekiminde Bakü'de başörtüsü meselesine hasredilmiş toplantıda Azerbaycan SSCB MİK'den başörtüsün yasaklayan direktif imzalanması istenmişti. Fakat bunun ortaya çıkarabileceği kötü sonuçları da hesaba katan MİK. bu direktifi imzalamamıştı. Kasım ayında ülke genelinde seçimlere hazırlık müşaveresinde A. Garayev yaptığı konuşmada, köylü kadının seçimlere katılımını sağlayabilmek ancak başörtüsünün atılması ile ilişkili olduğunu vurgulayarak şunları söyler: "Başörtüsü, köylü kadının Sovyet kuruculuk işine katkıda bulunmasının önünü kesmektedir".⁷⁶⁸ Nisan 1929'da Azerbaycan Komünist Partisi ve Merkezi Komitenin Bakü Komitesinin ortaklaşa gerçekleştirdikleri oturumda başörtüsünün yasaklanması, din aleyhtarı Komünist Partinin görevleri konusunda mesele müzakere edildi ve L. Mirzoyan'ın kısa bir konuşmasından sonra karar kabul etti. Kararda başörtüsü siyasi bir simge olarak telakki ediliyor ve başörtüsünün bir sınıfsal olarak feshedilmesi talep ediliyordu. Onlara göre hangi ailede başörtülü biri varsa o aile dindardır ve Sovyet yönetiminin düşmanıdır deniliyordu. Ayrıca Komünist Parti tarafından bir kitapça hazırlanarak halka dağıtılmaya başlandı. Kitapçada sadece başörtüsüne karşı değil, aynı zamanda millî adet ananelere karşı da mücadele ilan ediliyordu. Bu mücadelenin öncüleri de Kasaba ve köylerdeki Komsomolçular

⁷⁶⁶ Yahudilik, daha geniş bir bilgi için bakınız; Salime Leyla Gürkan, **Yahudilik**, İsam yayınları, İstanbul 2009.

⁷⁶⁷ Ehedov, **a.g.e.**, s. 128-130.

⁷⁶⁸ İbişov, **a.g.e.**, s. 121-122.

üstlenmekteydi. Komsomol teşkilatı üyesi bu insanlar, millî giyim olarak telakki edilen papağın da başörtüsü gibi gericiliğin bir alameti farikası olduğu insanlara tebliğ ediliyordu. Fakat ne yazık ki bütün bu uğraşlar halk tarafından büyük bir protesto gösterileriyle karşılık buldu.⁷⁶⁹ Bazı yerlerde yapılan protesto esnasında şöyle deniliyordu: “Bugün sizleri başörtüsünü çıkarmaya, yarın ise Avrupa kıyafeti giymeye mecbur edeceklerdir. O zaman siz Türk kadınına benzemeyeceksiniz”.⁷⁷⁰ Bu protesto gösterileri sonucunda kadınların başörtülerini çıkarmak istememeleri yönetimi farklı bir yöntem uygulamak suretiyle mücadelesine devam etmiştir. Bu yöntemde iki yönde kendini göstermektedir.

İlk önce Parti ve Komsomol teşkilata üyelerinin hanımları ve kız kardeşleri başörtülerini çıkararak etraftaki kadınlara örnek olacaklar. Başörtüsü problemi kısa zaman aralıkları ile Parti ve Komsomol teşkilatlarında müzakere edilecekti. Bu amaç doğrultusunda Sovyetlikler de faal görev alacaklardı.⁷⁷¹

3.2.8. Allahsızlar Cemiyeti'nin Kurulması ve Onun Din Karşıtı Faaliyeti

Sovyetlerin yukarıdaki bölümlerde de söylendiği üzere antidin faaliyetleri esnasında bazı politikalar belirlediklerini özellikle söylemiştik. Antidin faaliyeti özellikle 1923 yılının haziranında Azerbaycan fevkalade Komisyonu (ÇK) ve Sovyet devlet Siyasi İdaresinin altı numaralı gizli direktifi esasında Azerbaycan'da İslam dinini parçalamak planı hazırlandı. Bu plana göre müslümanlar içerisinde dinin parçalanması ve dağıtılması için Azerbaycan Şia ve Sünni mezheplerinden istifade edilecekti.⁷⁷²

8 Ocak 1924'de AK(b) Partisinin Siyasi Bürosu toplantısında antidin tebliğinin yürütülmesi ile alâkalı mesele müzakere edildi ve komisyon oluşturulması kararlaştırıldı. Komisyon çalışmalarını yürütmek adına R. Ahundov öncülüğünde (Çagin ve İ., de komisyona üyelerdir) komisyon oluşturuldu. Komisyonun 19 Ocak tarihli toplantısında “camilerden ve Sovyet okullarından birincilikle mezun

⁷⁶⁹ Guluzade, a.g.e, s. 37; İbişov, a.g.e, s. 122.

⁷⁷⁰ Bakinski Raboçi, 16 Ocak 1929.

⁷⁷¹ İbişov, a.g.e, s. 122.

⁷⁷² Guluzade, a.g.e, s. 15-16.

örgencilere şeriat dersinin tedrisi” meselesi müzakere edildi. Fakat burada bir çok konuşmacı şeriat derslerinin tedrisi fikrine karşı konuşma gerçekleştirdi.⁷⁷³ Burada şunu da vurgulamakta yarar görmekteyiz ki; Nerimanov Azerbaycan’dan uzaklaştırıldıktan sonra parti teşkilatı başına geçen Kirov olmuştur. Kirov’un başa geçmesi ile birlikte ülke yönetiminde ağırlıklı olarak gelme-Ermeni ve Rusların fazlalık teşkil ettiği bir gerçektir. Yani yerel adet ananelere yabancı bakışların olması bir anlamda doğal olarak karşılanmalıdır. Çünkü rehber görevlerde bulunan Azeri Türkleri de baskı altında kaldıklarından kendi milletine karşı yabancı kalmak mecburiyetinde bırakılmışlardır.

Yukarıda belirtilenler göz önünde bulundurarak 1924 yılının Ocağında AK(b) Partisinin Siyasi Bürosu “Din karşıtı komisyon” oluşturdu. Komisyon şehir ve köylerde “**Allahsızlar Cemiyeti**”nin kurulmasını uygun gördüğünü açıkladı. Allahsızlar Cemiyetinin kurulması dine karşı yürütülmekte olan mücadelenin bir kat daha güçlendirileceğinin açık göstergesiydi. Nitekim dönemin matbuatı (Bolşevik matbuatı) cemiyetin, asli görevlerini sıralarken şunlara vurgu yapmakta idi;

1. İşçi ve köylüleri Mübariz ateizm bayrağı altında biraraya getirmek
2. İşçi-köylü halkı dinî hurafelerden uzak tutmak
3. Onlarda materyalist dünya görüşü oluşturmaya çalışmak.

Nitekim yukarıda vurgulananlar 1926’da Sovyetler genelinde dine karşı mücadelenin hızlandırılmasını sağladı ve bu aşama Azerbaycan’ı da etkiledi. Allahsızlar Cemiyeti’ne bağlı üç aylık kurslar açılmaya başladı. Mart 1926’da Allahsızlar cemiyeti’nin I. Bakü geneli konferansı toplandı. Konferansta Şarkın kapısı konumunda görülen Bakü ve onun çalışkan halkı cemiyetin müdafaasına davet edildi. Bu dönemde cemiyetin 1200-1400 arasında üyesi bulunuyordu. Nisan ayı itibariyle gazete ve fabrika derneklerinin halka çağrısı neşredilmeye başlandı. Onlar meslektaşlarını geçmişin kalıntılarına karşı mücadeleye davet ediyorlardı. Cemiyet kurslarından 25 Azerbaycanlı talebe mezun olmuştu. Cemiyet Bakü klüplerinde sık aralıklarla eğlenceler düzenliyor, bu eğlencelere tarafsız gruptan olanlar da davet ediliyordu.⁷⁷⁴ 1928 yılından itibaren cemiyet köylerde antidin faaliyetini hızlandırdı

⁷⁷³ АСРІНДА, f.1, siy. 2, iş.136, s. 20-21.

⁷⁷⁴ Bakinskiy Raboçi, 2 Eylül 1925.

⁷⁷⁵ ve 700 kadar genç komünist, işçi ve aydın yüksek maaşlarla gönderildi. Köylere gönderilen sözkonusu insanlar köylü halka “Allahın olmadığını, ve açlığın da ona olan imandan kaynaklandığını” tebliğ etmeleri istenmekteydi.⁷⁷⁶

9 Nisan 1929’da Azerbaycan Komünist Partisinin Siyasi Bürosu yönetiminin (Sovyetler’in) verdiği direktifi kılavuz edinerek Allahsızlar cemiyetinin köylerde de güçlendirilerek dine karşı mücadele yürütmesi konusunda geniş bir kampanya planı hazırlanması kararı alındı. Bu plan Merkezi Komite tarafından da beğeni ile karşılandı ve uygulanması yönünde tavsiyede bulunuldu. Planın bir bölümünde; “Köylü halkın cemiyette (Allahsızlar cemiyeti) yer almaması büyük bir eksiklik olarak değerlendirilirken”⁷⁷⁷ diğer bir bölümünde de; “Birçok din görevlilerini ifşa etmek adına sadık ve tarafsız mollalardan özel bir büro kurulması istendi”. Tabii böyle mollalar bulundu ve arenaya çıkarıldı. Bu olaydan birkaç gün sonra AK(b) Partisinden Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet’ine mektup gönderildi. Mektupta mollaların gizli bir biçimde toplanacağı konferans için 100 çervon⁷⁷⁸ ayrılması da talep edilir.⁷⁷⁹ Aslında buradan yola çıkılarak varılacak sonuç şudur; Bolşevikler antidin saldırıları esnasında hem hukukî hem de gayri hukukî yollara başvurmuşlardır. Artık XX. yüzyılın sonlarına doğru Moskova’da Allahsızlar Cemiyeti’nin ismi Mübariz Allahsızlar İttifakı (MAİ) olarak değiştirilince elbette Azerbaycan’da da cemiyetin ismi aynı şekilde değiştirildi. Yani isim değişikliğinden sonra sınıflararası mücadele dine karşı yürütülen mücadele ile birleştirilmiş oldu.⁷⁸⁰

1930-1932 yılları arasında Sovyet genelinde antidin faaliyetine karşı mücadele maksimum seviyeye çıkarıldığından Azerbaycan’a da büyük etki etmiştir. MAİ. Azerbaycan’da 3 bin üyesi olmamasına rağmen 1931 yılında 20 bin, 1932’de ise 70 bin idi. Belirtilen rakamlar doğru olup olmama konusu tartışılabilir. Fakat bu

⁷⁷⁵ **ACSPİHDA**, f.1, siy. 74, iş.291, s. 54.

⁷⁷⁶ Maksat Settarov, “Medeniyet, Din ve Ateizm” **Azerbaycan Elmler Akademiyasının Haberleri**, sayı: 3, Yıl, 1990. s. 3-10.

⁷⁷⁷ **ACSPİHDA**, f.1, siy. 74, iş.291, s. 54.

⁷⁷⁸ 1-Petro’ya kadarki dönem Rusyasında tedavülde olan yabancı altın paranın genel ismidir, 2- Üç manat değerinde Rus altın parasıdır. 1922-47 yılları arasında SSCB Devlet Bankasının 1, 2, 3, 5, 10, 25, ve 50 çervon değerinde banka senetleri, 1 çervon 10 manat değerinde hazine senedine eşitti. 1947 yılında para ıslahatı sonucu çervon manat ile ifade edilen yeni banka senetleri ile değiştirilmiştir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. X, s. 315.

⁷⁷⁹ Guluzade, **a.g.e.**, s. 15-16.

⁷⁸⁰ İbişov, **a.g.e.**, s. 113.

rakamlar daha da abartarak Amerikan temsilcisine açıklayan, MAİ. Başkan Yaroslavski şöyle diyordu;

“Altı milyon insan artı on milyon sendikacı taraftar ve on milyonu geçen Allahsız kolektif çiftçiler”. Fakat yukarıda zikredilen rakamların çok abartıldığını düşünmek doğru olsa gerek. Nitekim 1937 yılında Hükümet gazetesi sayılan İzvestiya dahi bu soruyu onlara sormakta çekinmiyordu; Sizin dört yıl önce dört milyon üyeniz mevcut idi ise peki şimdi üye sayınız kaç? Belki bu söylenenler rakamsal olarak doğru olabilir. Fakat üyeler yukarıda da zikredildiği gibi genel olarak merkezin baskısından korktuklarından veya sorumluluktan kurtulmak istediklerinden yetkili insanların akraba ve yakınlarından, diğer bir kısmı ise Azeri olmayanlardan ibaretti. Bu cemiyetin bir anlamda başarısız olması ile ilgili bazı önemli bulduğumuz düşünceleri açıklamakta yarar görmekteyiz.

1.Cemiyetin aşağılayıcı isminin (Allahsız sözü) toplumu bu cemiyetten uzaklaştırmış olma ihtimali.

2.Cemiyete üye olan insanların büyük bir çoğunluğunun Azerbaycanlı olmaması. Üye olanların da yönetimde görevli olan insanların yakın akrabası olması. Fakat şunu da açıklamakta yarar görmekteyiz ki bu insanların da çoğu “Allah’a inanmıyor değillerdi.

3.Cemiyetin en faal üyelerinin de cahil gençlerden oluşmaktaydı. Makam mansıp aşkı için din görevlilerine kötü davranıyorlardı.

Genel olarak Sovyetlerin bütün çabalarına rağmen halkı “Allahsız” kılmak mümkün olmadığı gibi tam tersi halk komünist ve Komsomol taraftarlarını “Allahsız”, kollektif çiftlikleri ise “dinsizler merkezi” olarak gördüler.⁷⁸¹

3. 2. 9. Cami ve Türbelerin Kapatılması

İslam dininde ibadet mekanı camidir. Cami, arapça ibadet etmek ve secde kılmak anlamına gelmektedir. Azerbaycan’da da camiler (arapça “el cami el-came” cemaatin toplandığı yer demektir) aynı zamanda resmi devlet idaresi gibi de faaliyet göstermişlerdir. Bazen bazı devlete ait evrakların da camilerde saklandığı görülmüştür. Nitekim B. Bartold’a göre de Ön Asya bölgelerinde camiler sadece ibadet edilen yer olmayıp aynı zamanda devlet erkanın toplantılarının yapıldığı

⁷⁸¹ İbişov, a.g.e, s. 113.

mekan olma hüviyeti olmuştur. Buralarda devlet hazinesi saklandığı gibi öğretmenlerin okul olarak kullandıkları ders yaptıkları mekanlardı. Bu fikirleri Azerbaycan'daki cami içinde kullanmak mümkündü. Azerbaycanın Sovyetlerce 27 Nisan işgalinden sonra İslam'a karşı (din karşıtı faaliyet olarak) yürüttükleri çok önemli tedbirlerinden biri de hiç şüphesiz camilerin kapatılması olmuştur. Özellikle 1921-22 yılları arasında Kaza ve köylerde camilere karşı alenî bir biçimde saldırı düzenlendi ve toplu şekilde camilerin kapatılmasına geçildi. Bu cami kapatmalar merkezin direktifleri sonucu meydana geliyordu. 1924 yılında RK(b) Partisi kurultayında ülke genelinde cami ve sinagoglara karşı mücadelenin teşkili ve bu dinî mekanların kapatılması meselesi parti teşkilatlarına bir görev olarak tevdi edildi. Onlara bu mücadele esnasında bütün yollardan istifade etmeleri emniyetli olduğu öğretiliyordu. Kurultay kararından hemen sonra özellikle Faaller, Allahsızlar, yerel Bolşevikler ve komsomolcu gençlerden bu amaç doğrultusunda canla başla çalışmaya başladılar. Tabii halkın da büyük itirazı oluyordu, fakat yönetim bu itirazlar karşısında ihtiyatlı davranarak kendi siyaseti yörüngesinden hareketle mescidi mektebe, derneğe veya her hangi bir kültür ocağına çeviriyordu. Bu işe karşı çıkmak isteyenler zararlı madde olarak niteleniyor ve sürgüne gönderiliyordu.

1926 yılında AK(b) Partisinin genel kurul toplantısında yetkili bir isim şunları söylemekteydi: “Bana gelen bir habere göre Cebrayıl Kazasında bir medrese bulunmaktadır. Bu durumu ciddiye almak lazımdır. Bana öyle geliyor ki biz böyle bir okulun faaliyetine izin veremeyiz. Çünkü orada Kuran-ı Kerim talim ediyorlar. Merkezi Komite bu meseleye kendi münasebetini açıklamalıdır”⁷⁸². Bu açıklamaya benzer bir açıklama da 1928 yılında AK(b) Partisinin Bakü Komitesi toplantısında Parti Komite başkanı Y. Gasimov tarafından yapılır. Gasimov açıklamasında; “Bakü dindarları öylesine kudurmuşlar ki, yatılı din okulu açmaya bile cesaret etmektedirler”⁷⁸³. Yukarıda zikredilen sıkıntılardan dolayı Aralık 1928'de AK(b) Parti Riyaseti camilerin köylü halkın kültürel ihtiyaçları için tahsis edilmesi konusunu beğeni ile kabul etti. 1929 yılı başlarında çeşitli idarelere bu konuda talimat gönderildi. Söz konusu talimata göre camilerden minberler, kiliselerden de haçları indirilecek yeni panolar sipariş edilecek (camilerde Azerbaycan-Türk,

⁷⁸² Guluzade, a.g.e, s. 61-63.

⁷⁸³ **Sovyet İttifakı KP. Katname ve Kararları**, Bölüm/III, s. 288.

kiliselerde ise Rus ve Ermenice) mabetler boyanarak bölüm tamirine başlanacaktı.⁷⁸⁴ Aynı sene içerisinde kapatılan cami sayısı ise 400'ü buldu ve bu camilerden 120'si tamir edilerek okula çevrildi. Camilerin kapatılması özellikle yerel yönetimde görev alan komünistler tarafından yürütülmekteydi. Komünistler antidin faaliyetleri esnasında Bakü'de din tarihi ve ateizm müzesini kurdular. Maksat dinin tarihini anlatmaktan ibaret olduğu gösterilse de asıl maksat ise din ve onun ayinleri aleyhinde propagandanın ibaretti.⁷⁸⁵ Antidin faaliyetleri esnasında matbuatın da büyük rolü vardı. Matbuat özellikle mescide karşı saldırıya geçerek gayretkeş halk adına makaleler yayınlarak şunları ifade ediyordu; "Biz ne Allah'a, nede onun evine muhtaç değiliz, bütün camileri yıkıp onun yerine okullar açmalıyız".⁷⁸⁶ 1929-1937 yılları arasında Bakü'de Şark mimarilerinin incilerinden sayılan Bibi-heybet mescidi ve Emircan'da yerleşen Şemsi Esedullayev mescidi, Ağ şehirde Şibayev Kilisesi vb. kapatıldı. 1936 yılından Bibi-heybet mescidi, M. Bağırov'un talimatı ile patlatıldı.⁷⁸⁷

Hakimiyet Azerbaycan'da din karşıtı faaliyetleri esnasında sadece camileri kapatmakla yetinmez aynı zamanda insanların ziyaret ettiği ve kutsal gördükleri türbeleri de yıkıyorlardı. ziyaret edilen türbeler genellikle kervan yolları üzerinde görülmektedir. Bunların İslam emirlerinin yayılmasında ideolojik vasıta oldukları da şüphesizdir. Bu cereyanların tasavvuf ile bağlantılı olduğu da düşünülmektedir. Nitekim bu türbelerden Azerbaycan'da da mevcuttur. Bu yerler asırlarca halkın inanç yerleri olmuş, Allah'tan kendi arzu isteklerine kavuşturmaları için türbeleri ziyaret etmişlerdir. Hastalar şifa, evladı olmayanlar evlat, ama olanlar ışık, dilemişlerdir. Fakat Sovyet hakimiyeti döneminde ise bu türbelerle alay edilmeye başlandı. Lenin külliyyatında bu konu ile ilgili şunları yazıyordu: "Şimdi çok şükür ki mucizeye inanan yoktur, Peygamber mucizesi boş bir hikayeden ibarettir. Lakin bilime dayanarak geleceği peygambercesine görmek bir hakikattir".

⁷⁸⁴ Refiyev, a.g.e, s. 40-41.

⁷⁸⁵

⁷⁸⁶ Guluzade, a.g.e, s. 65.

⁷⁸⁷ Bakinskiy Raboçi, 9 Nisan 1992.

Fakat bütün bu antidin propagandasına rağmen Azerbaycan halkını dinî inancından uzaklaştırmak mümkün olmadı. Halk kendi maneviyatına bağlılığı sayesinde bu ağır sınavdan başarı elde etti ve ideolojik mengeneden sıyrılabildi.⁷⁸⁸

Dördüncü Bölüm

Bolşeviklerin Azerbaycan'da İktisadi Alanda Uyguladıkları Siyasi Islahatlar ve Bu Islahatların Sonuçları

4. 1. Azerbaycan'da Yeni Komünist İktisadi Siyaset

27 Nisan 1920 Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan halkını iktisadi yönden de sıkıntılı günler beklemekteydi. İktisadi yönden çekilen sıkıntıların bir çok sebebi mevcuttu. Birincisi; I. Dünya savaşının çarpıcı etkisi, İkincisi; Ermeni birliklerinin aralıksız Karabağ'da devam eden saldırıları ve burada gınaya gelmiş halkın bölgeden göç etmek zorunda bırakılmaları, üçüncüsü; Bolşevik Rusya ile ekonomik bağlantılar esnasında yaşananlar,⁷⁸⁹ halkın bir tarafta erzak sıkıntısı ile karşı karşıya kaldığı bir ortamda XI. Kızılordu askeri birliklerin beklenenden daha fazla askerinin ülkeye dahil olması iktisadi açıdan sıkıntıların sebeplerindendi. Gerçi henüz ADC döneminden kalma sosyal ve ekonomik durumun tam olarak düzeltilememiş olması da büyük etki yaratmaktaydı. Yani çiftçilik özellikle ihmal edilmiş durumdaydı.⁷⁹⁰ Fakat ADC hükümeti çeşitli ekonomik tedbir planı hazırlığına başlamasına rağmen 27 Nisan işgali sonucu bu tedbirler yarım kalmıştır.⁷⁹¹

4.1.1. Askeri Komünizm Siyaseti

Yukarıda belirtilenlerle bağlantılı olarak 5 Mayıs 1920'de İhtilâl Komitesi, toprağın kamulaştırılması hakkında öneriyi kabul etti. 1382947 desyatın Bey, Han ve Vakıf toprakları müsadere edilerek kamulaştırıldı. Vergi alınması şartıyla toprak

⁷⁸⁸ Guluzade, a.g.e, s. 67-72; İbişov, a.g.e, s. 124.

⁷⁸⁹ M.E.Resulzade, **Esrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi**, Gençlik, Bakı 1991, s. 40-41.

⁷⁹⁰ **Dekretil Azrevkoma**, s. 15.

⁷⁹¹ **Azerbaycan Tarihi**, C. III/I, s. 251.

köylülerin istifadesine verildi. Komünist Yönetimine göre bu karar kısa bir zamanda köy çiftçiliğinin hızlandırılmasını sağlayacaktı. Fakat müsadere edilen topraklar pay edilirken yönetimin belirlediği bazı kurallara uyulması gerekiyordu.⁷⁹² Bu kurallara rağmen rahat edeceğini düşünen köylü bir anda kendini “Askeri Komünizm” siyasetiyle karşı karşıya kaldığını gördü ve isyan bayrağını kaldırdı. Özellikle Gence ve Karabağ olmak üzere bir çok bölgede Kızılordu askeri birliklerine karşı mücadeleye girişti. Azerbaycan tarihinde “Kaçaklar hareketi” olarak ta anılan bu mücadele Sovyet yönetimini tedirgin etmeye başladı.

Nitekim Komünist yönetim köylünün bu şekildeki protestolarına karşın sözde kendilerini suçlar mahiyette bazı önlemler alacağı konusunda resmi bir açıklama yapmak mecburiyetinde kaldı. Açıklamada “İhtilâl hükümeti ilk başta kendilerinin sınırsız başarılarından dolayı çok memnun kalmış olmalı ki, Han ve Beylerin ilkel durumlarını yeniden canlandırmak planlarını defetmek için hiçbir tedbir görmemiştir... Biz o kadar saf davrandık ki büyük toprak sahiplerine otoriter mukavemet oluşturmak için, sıradan halkı kendilerinin bu isyana alet olmalarına vakit kazanmaları için olanak sağladık. Eğer Nisan işgalinin hemen akabinde belli başlı nüfus sahibi Çar Generalleri’ni ve eski kuruluşun diğer yetkililerini ortadan kaldırmış olsaydık ne Gence’de, ne de başka yerlerde İhtilâl karşıtı ayaklanmalar patlak vermezdi”.⁷⁹³ Nerimanov, bu düşünceye karşı şunları söylüyordu: “Hükümet zaten nüfusunu kaybetmişti, hiç değilse burjuva ve büyük toprak sahiplerinden destek alınsaydı, Bolşevikleri bırakmazlardı. Halk öyle bir duruma gelmişti ki, farklı bir şey olsun bu hükümet olmasın diyordu. Halk ve burjuvazi taraftarları kendileri dediler ki Bolşevikleri karşılayalım. Bolşevik hükümet bu olup bitenleri gördükten sonra kaza ve köylerde İhtilâl Komiteleri komünistlerden veya onlara rağbet besleyen kişilerden oluşturmaya başladı”.⁷⁹⁴

Aslında yukarıda sözkonusu iktisadi açıdan alınan tedbirlerin bütün köylü halk tarafından büyük bir sevinç içerisinde karşılandığı fikri yanlıştır. Çünkü, bazı köylüler başkasına ait mülke sahiplenmeyi İslam dinine göre haram kabul etmiş ve

⁷⁹² Gaffarov, **a.g.e.**, s.18.

⁷⁹³ Ahmedova, **a.g.e.**, s.58.

⁷⁹⁴ Ahmedova, **a.g.e.**, s.58.

bu toprakları ekmeyi kabul etmemişlerdir. Diğer taraftan da toprakları ekmeyi kabul edenler de kendilerinin nasıl aldatıldıklarının zamanla farkına varmışlardır. Doğrusu onlar toprak üzerinde hiçbir hak sahibi olmadıklarını anlamışlardı diye yazmak daha doğru olur⁷⁹⁵ Çünkü 15 Mayıs'ta Ormanlar ve yeraltı zenginlikler devlet mülkiyeti olarak kamulaştırılmıştı. Bu da kamulaştırma sahasında diğer tedbirlerin de ekonomiye rehberliğin tek elde, yani Komünist yönetimin tek elinde toplanması ve merkezin menfaatine uygun kurulmasına ortam hazırlamıştı.⁷⁹⁶ Nitekim 16 Mayıs'ta üretim ve onun paylaşımı konusunda işçi denetiminin yapılması kararlaştırılmış⁷⁹⁷, 24 Mayıs'ta petrol sanayii ile birlikte tüm büyük sanayii müessesleri⁷⁹⁸, 9 Haziran'da balık sanayii⁷⁹⁹, tütün fabrikaları, çimento, cam, yağ, sabun fabrikaları, Eylül ayında ise demir çelik madenleri, Ekim'de pamuk temizleme fabrikaları kamulaştırılması konusunda İhtilal Komitesi direktif kabul etti. Akabinde de tarımcılığın idaresi için Azerbaycan Halk Tarım Şurası kuruldu. Bu idareye ilk Sedoy Pavloviç Solovyov daha sonra da Büyükağa Talıblı başkan olarak seçildiler. Hafif ve yerli sanayi alanında faaliyet gösteren 200'ün üzerindeki işletme de kamulaştırıldı. Daha önce özel olarak çalışmalarına devam eden 272 Petrol müessesesinin çalışmaları durduruldu ve petrol ürünlerinin ticareti de devletin tekeline alındı. Petrol sanayiye idare etmek için Moskova'ya tabi "hükümet içinde hükümet" olan "Azneftkom" kuruldu. Hatta Azerbaycan'a ayrılacak petrolü de Moskova hükümetinin talimatı doğrultusunda bu idare pay etmekteydi. Petrolün sadece %15'i Azerbaycan halkına ayrılmış durumdaydı. Fakat ayrılan sözkonusu miktarı da tam olarak alamıyordu. Çünkü Azneftkom başkanı Azerbaycan Komünist yönetimini (HKS) tanııyordu. İdare direkt olarak Moskova'ya bağlı idi. Bundan dolayıdır ki Nerimanov haklı olarak Azneftkom'u memleket içerisinde diktatör, Serebrovski'yi ise kral olarak addediyordu.⁸⁰⁰ Serebrovski Lenin'den başka kimseyle anlaşmıyordu zaten.⁸⁰¹ Bu krallığın açık ikinci bir örneği ise Lenin'in 5 Mayıs'ta Azerbaycan'a çektiği telgrafından önce Orconikidze ve Kirov'un 1,5 milyon pud

⁷⁹⁵ Azerbaycan Tarihi, C. III/I, s. 264.

⁷⁹⁶ Gaffarov, a.g.e, s.17-19.

⁷⁹⁷ Nizami Süleymanov, Azerbaycan'ın İktisadi Tarihi, ABU, Bakı 2001, s.145.

⁷⁹⁸ Gaffarov, a.g.e, s.17-19.

⁷⁹⁹ A. Paşayev, Açılmamış Schifeler..., s. 459.

⁸⁰⁰ Gaffarov, a.g.e, s.17-19.

⁸⁰¹ A. Paşayev, Açılmamış Schifeler..., s. 461.

Petrolü Bakü'den Heşterhan'a gönderdiklerinden anlaşılmaktadır. Fakat, halk bu durumdan habersizdi. Bundan dolayı Azerbaycan halkı ilk başlarda Komünist yöneticilerinin samimiyetine inanmak istiyordu. Bu sözde samimiyetlerine inan halk memlekette durumun oldukça çıkılmaz hale gelmesine bakmaksızın Rusya'yı petrol ürünleri ile temin etmek için her türlü gayreti sarf ediyorlardı.⁸⁰² Komünist yönetimi 6 Haziran tarihli toplantısında aldığı bir kararla Hazar Ticaret donanması, devlet tekeline alındığı açıkladı. Toplantıda Azerbaycan'da iktisadi siyaset konulu konuşma gerçekleştiren Sovyet Erzak Komiseri Frumki; bütün erzak ürünleri ile serbest ticaretin ilan edilmiş olmasının spekülasyonculuğun yaygınlaşmasına Sovyet teşkilat sisteminin ve mali durumun bozulmasına ortam sağladığını vurgulayarak bundan sonra iktisadi siyasetin Sovyetler genelinde olduğu üzere Azerbaycan'da da aynen fakat ihtiyatlı biçimde uygulanması emrini verdi.⁸⁰³ Aynı zamanda bütün ziraat mahsulünün toplanmasına inhisar konulduğu gibi hayvan toplanması da ziraat vergisi (sapalag) şartlarına göre, fakat inhisar konulmadan yapılması kararlaştırıldı.⁸⁰⁴ Nitekim 23 Ağustos'ta İhtilâl Komitesi "tahıl tekeli" hakkında aldığı karar gereğince tahıl satışı da yasaklanmış oldu. Buna sebep ise, bağımsızlık uğruna savaşan askerlerin erzaka muhtaç kaldığı bir ortamda elinde fazladan tahıl bulunduran ve onu devlete teslim etmek istemeyenler halk düşmanı olarak ilan edilerek askeri mahkemeye sevke edilecekleri bildirildi. Bu kararı müteakip köylülerin tahıl ürünlerini devlete teslim etmeleri için,⁸⁰⁵ Bakü'den Ermeni ve Rus işçilerinden müteşekkil erzak grupları köylere gönderildi. Bu erzak grupları köylü halkın kendisi için sakladığı tahılı, yağı ve hayvanı ellerinden almaya başlayınca, köylü tabiri caizse dilenci durumuna düştü. Köylü halkın gün geçtikçe artan hoşnutsuzluğu ve bu durumdan kaynaklanarak hükümete mukavemet göstereceğinden korkuya kapılan hükümet, Lenin'in önerisiyle Guba ve Cevat kazaları hariç diğer bütün kazalarda tahıl toplanmasını yasakladı.⁸⁰⁶ Bilindiği üzere bu olup bitenler Sovyetlerde uygulana "Askeri Komünizm" siyasetinin Azerbaycan'da da uygulandığı bir döneme rast gelmekteydi. Bu siyasete göre kişi başına sadece zaruri olan tahıl ürünlerini

⁸⁰² Guliyev S, *İstoriya Obrazovaniya vtoroy respublikı Azerbaydjane*, Baku 1997. s. 10-11.

⁸⁰³ *ACSPİHDA*, f.1, siy 74, iş. 36, s. 4.

⁸⁰⁴ *ACSPİHDA*, aynı belge.

⁸⁰⁵ *ACSPİHDA*, f.1, siy 74, iş. 122, s. 10.

⁸⁰⁶ Gaffarov, a. g. e, s.18.

bırakılacak ve köylünün elinde arta kalan tüm ürünler devlete teslim etmek mecburiyeti söz konusuydu. Nitekim Azerbaycan 24 Eylül 1920’de “Askeri Komünizm” siyasetine geçildi. Bu siyasete bağlı olarak asker ve işçi kesiminin erzak ile temin etmek amacıyla erzak sapalağı tatbik edilmeye başlandı. Ekim 1920’de özel yetkilerle donatılmış Sovyet tarım temsilcileri tarafından Azerbaycan erzak toplantısı yapıldı. Toplantıda, erzak işinin birleştirilerek merkeze bağlı hale getirilmesi konusunda karar kabul edildi.⁸⁰⁷ Askeri Komünizm siyasetine bağlı olarak bütün filiz yatakları, dağ-maden ocakları ve pamuk fabrikaları devletin tekeline alındığı ilan edildi. Tekelleştirilen bütün sanayi işletmelerinin idaresi için Azerbaycan Halk Tahıl Şurası (AXTŞ) kuruldu. Bu idare sadece İhtilâl komitesine ve Halk Komiserleri Şurasına (HKŞ) karşı sorumlu tutuldu. Ayrıca Sovyet Hükümeti sanayi işletmelerini, Bankaları ve Ticaret işletmelerini kamusal alan içinde görmekle Azerbaycan’da ulusal Burjuvazi ve ufak dış kapitalistleri maddi yönden tamamen sarsmaktaydı. Tekelleştirme siyasetinin başlıca özelliği, Rusya’da yapılan yanlışlıkları burada da tekrarlamamak yerel ortamı ve Azerbaycan’ın iktisadi durumunu gözardı etmeden uygulamaktan ibaret olacaktı.⁸⁰⁸

Sanayi merkezi olarak anılan Bakü bir tarafa bırakılacak olursa Azerbaycan ekonomik yönden çok geride kalan bir tarım ülkesi idi. Çünkü Azerbaycan halkının büyük bir çoğunluğu köylü halktan ibaretti. Bu gerçeklik Sovyet hükümeti tarafından bilinmesine rağmen yeni ekonomik siyasetin uygulanmasına geçildi. Bu siyasetin belkemiğini de erzak sapalığının oluşturduğunu yukarıda vurgulamıştık. Fakat Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasında hem siyasi hem de ekonomik alanda ilişkiler eşit değildi. Azerbaycan’ın bağımsızlığı Komünist Partisinin tam beynelmilel siyaseti ile değiştirilmek isteniyordu. Fakat hayvancılık ve diğer çiftçilik ürünlerinin tedariki ile ilgili kazalarda çeşitli erzak ambarları, tedarik komisyonları tarafından yolsuzluklar müşahede edilmesi işçi-köylü hakimiyetinin temelini sarsmaktaydı. Eyaletlerde toprak meselesine kanunsuz olarak müdahale edilmesi Azerbaycan İhtilal Komitesi’nin toprak hakkında verdiği emre tamamen zıttı. Bu olumsuzlukları fark eden Azerbaycan Komünist Partisinin II. Kurultayını acil bir şekilde toplandı.

⁸⁰⁷ ACSPİHDA, f.1, siy 74, iş. 122, s. 11.

⁸⁰⁸ Süleymanov, a.g.e, s.145–146.

Kurultay'da Sovyet Rusya tecrübesinin Azerbaycan'da da benimsenmesinin çok önemli olduğu belirtildiği⁸⁰⁹ gibi aynı zamanda Bolşevik siyasetinin Azerbaycan'da oluşturduğu bunaltıcı manzaranın itiraf edildiği görüldü. Kurultay temsilcilerinden biri bu konuda şunları söylüyordu: “XI. Kızılordu'nun buraya gelmesini ve Sovyet Hâkimiyeti'nin kurulmasını sevinçle karşılayanlar bile şimdi onlardan yüz çevirmektedirler. Bizim programımızda bu konuda şunlar yazılıyor, hiçbir baskıya müsaade etmek doğru değildir. Fakat eyaletlerden sorumlu yetkililer ve Kızılordu kendi davranışıyla halkın nefretini kazanmıştır. Sonuç olarak sıkıntılar vuku bulmuş, hatta bazı yerlerde ayaklanmalar bile çıkmıştır. Köylüler bize soruyorlar acaba Sovyet Rusya'da da hâkimiyet bizimki gibimi?”⁸¹⁰

Azerbaycan'da “Askeri Komünizm” siyasetine bağlı olarak uygulamaya konan erzak sapalığı vergisinin uygulamasına geçilmesi açlığı öylesine bir hale getirdi ki kendi iktisadi durumunun içler acısı olmasına rağmen Sovyetler Azerbaycan'da ortaya çıkabilecek gelişmelere önlem almak için bölgeye yardım etmek mecburiyetinde kaldı.⁸¹¹ Özellikle şunu belirtmeliyiz ki, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin yerleşmeye başladığı ilk zamanlarda tek ekonomik modelin bulunmaması bu alanda birçok yanlışlara yol verilmesine zemin hazırlamaktaydı. Hükümet bu sıkıntılı ortamdan kurtulmak için baskın kararlar alarak çıkma yolunu denedi. İlk olarak Rusya'da ilan edilen “Askeri Komünizm” siyaseti Azerbaycan'da da Erzak diktatörlüğü adı altında anılmaya başladı. İkincisi, köylü ve toprak sahiplerinin ürettiği ürünün üzerine silahlı denetimciler gönderdi. Üçüncüsü de, köylünün elinde fazladan kalan ürünü zorbalıkla elinden alınarak üstüne de erzak vergisinin de alınmak istendi. Bu durum köylerde proleter diktatörlüğün bir acentesi gibi çalışan yoksul komitelerinin kurulmasını sağladı. İşte yukarıda zikredilenler ekonomik problemlerin askeri, siyasi ve inzibati yollarla halledildiğinin açık ispatıdır. 1920 yılı sonu ülkede umumî sanayi mahsulünün üretimi 1913 yılına oranla 7 kez düşük olduğu görüldü. Petrol üretimi ise 1913 yılına oranla %30'nu oluşturmaktadır. Bu süre zarfında ülkede petrol çıkarılması 2,6 kez, petrol imali ise 2,5 kez azalmış, çimento üretimi 5 kez, pamuk üretimi 3 kereden daha aşağı

⁸⁰⁹ **Dekretil Azrevkoma**, s. 15.

⁸¹⁰ **ACSPİHDA**, f.1,siy, 1, iş. 8, s.154.

⁸¹¹ **ACSPİHDA**, f. 1, siy.1, iş. 8, s. 153-154.

düşmüştür.⁸¹² Bunun sonucu olarak ülkede onlarca şirket kepenk kapatmış ve insanlarda da çalışma azmi bir hayli aşağı düşmüştü. İç pazarda sanayii mahsulünün bulunmaması aynı mahsulün fiyatını gün geçtikçe artırıyordu. Bu olumsuzluklar akabinde İhtilâl Komitesi'nin deklere ettiği direktifle Erzak Komiserliği'nde askeri durum ilan edildi. Bu direktife göre Erzak Komiserliği'ne bağlı çalışan işçiler kayıt altına alındı. Nitekim Erzak Komiserliği çalışanları kendi istekleri doğrultusunda işini terk edemiyorlardı.⁸¹³

4.1.2. Yeni Komünist İktisadi Siyasete Geçiş (NEP)

Sovyet hükümet yetkilileri halkın ağır gidişatında bir iyileştirme yapmaktansa Rusya'nın petrol ve petrol ürünleri ile nasıl temin edileceğinin planını yapıyordu. Ayrıca 1920 yılı sonuna doğru hükümet "Askeri Komünizm" siyaseti ile tarımcılık alanında da bir gelişme sağlamanın mümkün olmayacağı ayrı bir sıkıntıydı. Bundan dolayı yönetimin yeni çözümler arayarak bulması gerekiyordu. Nitekim çözüm yolu olarak Yeni Komünist İktisadi Siyaset (NEP) planının uygulanması düşünüldü ve 11 Ocak 1921'de Azerbaycan Yüksek İktisat Şurası'nın kurulması hakkında karar kabul edildi. Mirza Davut Hüseyinov İktisat Şura başkanı seçildi. İktisat Şurası Azerbaycan'da bütün tarımcılık sektöründe faaliyet gösteren teşkilatları tek çatı altında toplayarak kendine bağladı. Kendisi de Rusya Merkez İktisat Şurasına bağlı çalışmalarını sürdürecekti.⁸¹⁴ İktisat Şurası başkanlığına getirilen Hüseyinov görev gelmez ilk işi iktisat toplantısını yapmak oldu. Toplantıda özellikle ülkede devam eden "Askeri Komünizm" siyasetine bağlı olarak tatbik edilen "erzak sapalağı" vergisinin çok ağır etki ettiğinin altı çizildi. Ayrıca köylünün bütün tarım ürünlerinden artakalanını devlete teslim etmek mecburiyetinde kaldığını da açık yüreklilikle ifade eden Hüseyinov bu sebepten dolayı köylünün çalışmak istemediğini açıkladı. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, bu dönem Azerbaycan'da "erzak sapalağı" vergisi Rusya'ya nispetle kısmen tatbik ediliyordu. Alınan vergi de et, hayvan ve yem cinsinden uygulanmaktaydı. Bu durum halkta bir nebze de olsa rahat bir nefes almayı sağlamıştı. Fakat bu siyaset bazı kaza ve

⁸¹² **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.164–165.

⁸¹³ **ACMDA**, f. 410, siy.1, iş, 9, s. 1-4.

⁸¹⁴ **ACSPİHDA**, f.1, siy 74, iş. 39, s. 53-54.

köylerde askerler tarafından tamamiyle bozulması akabinde sıkıntı yaratmış ve tarımla uğraşan köylünün memnuniyetsizliğine sebep olmuştu. Bu da köylerde sınıflar arası mücadeleyi doğurmuştu. Köylerde ortaya çıkan mücadelenin sanayi şehri olan Bakü’de hissedilmemesi mümkün değildi. Nitekim kısa zaman sonra yönetime karşı olan hoşnutsuzluk burada da kendini hissettirmiş ve işletmelerde tatil ilan edilmişti. Buna sebep sıkça zuhur eden erzak kıtlığı ve ekmek gramajının azaltılmış olmasıydı.⁸¹⁵ İşçi ve köylülerin uyuşuk halleri “Askeri Komünizm” siyaseti kapsamında çiftçiliği ayakta tutmak ve ilerletmek mümkün görünmüyordu. Böyle bir ortamda işçi sınıfı ile köylülerin ittifakını sağlamak ta mümkün görünmüyordu.⁸¹⁶ Yönetimin bu ittifakı sağlamak ve halkın iktisadi durumunu daha iyileştirmek için acilen kararlar alması ve “Askeri Komünizm Siyaseti”ne bağlı olarak topladığı “erzak sapalağı” vergisini kaldırması şart olmuştu. Bu nedenle yeni bir iktisadi siyasete geçmek gerekiyordu.

Nitekim Hüseyinov en kısa zamanda Yeni Komünist İktisadi Siyaset’e (NEP) geçmek konusunu tartışmaya açarak çözüm yolları aramaya başlar.⁸¹⁷ Siyasi hâkimiyetin devamı için tehlike arz eden iktisadi durum Şubat 1921’de toplanan Azerbaycan Komünist Partisi’nin III. Kurultayı’nda esas müzakere konusu olur. Azerbaycan İhtilâl Komitesi Başkanı Nerimanov bu konuda açıklamada bulunarak, özellikle de köy çiftçiliği’nin geliştirilmesi üzerinde durur.⁸¹⁸ Bu dönem köy çiftçilikleri süratlice dağılmakta, köylü alınan kararlara itiraz etmekteydi. Sovyetler, bir çok Kaza ve Köylerde bu siyasete karşı çıkışları fark edince bu siyasetten (askeri komünizm siyaseti) kesin kes uzaklaşmak kararına gelir.

8-16 Mart 1921 tarihleri arasında Rusya Komünist Partisi’nin X. Kurultayı Yeni Komünist İktisadi Siyasete geçmek konusunda karar kabul etti. Bu siyasete göre,

⁸¹⁵ Bakinskiy Raboçi, 10 Nisan 1921.

⁸¹⁶ Dj. B. Guliyev; **Borbu Komunistiçeskoj Parti za Osuşestvlenie Leninskoy Naçionalnoj Politiki v Azerbaydjane**, Azerneşr, Baku 1970, s. 575-576.

⁸¹⁷ Eldar İsmayılov, Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov, s.134-135.

⁸¹⁸ İbrahimli; a.g.e, s.59-60; İbişov, a.g.e, s. 59.

1. Erzak sapalığı vergisi kaldırılacak ve onun yerine gönüllü erzak vergisine geçilecek.
2. Erzak vergisi erzak sapalığı vergisine göre daha az olacak.
3. Köylü erzak vergisini ödedikten sonra elinde artakalan mahsulü istediği şekilde kullanma hakkına sahip olacak.
4. Şehirliyle köylü arasında işbirliğini sağlamak amacıyla belli bir zaman için alışveriş veya takas yapmak hakkı kendilerine sağlanacak.
5. Kurum ve şahısların kendi üretimi olan mahsulün bir bölümünden istediği gibi yararlanma hakkına sahip olacaktı.

Nitekim bu kararların yürürlüğe konması akabinde sanayi ve serbest ticaret işletmeleri artmaya başladı ve toprak kiralamak ve ücretli işçi çalıştırmak hususunda izin verildi. Sanayi işletmeleri çiftçiliklerin emrine verilirken bunlardan bir çoğu kooperatiflere, şirketlere veya özel şahıslara kira karşılığı verildi. Lenin bu konuda: “Biz belli oranda yeniden kapitalizmi yarattık” ifadesini kullanması bunun açık kanıtıdır. Yukarıda Yeni Komünist İktisadi Siyaset resmi olarak RK (b) Partisinin Mart 1921’de topladığı X. Kurultayı’nda kabul edildiğini söylemiştik. Sovyetler, Yeni Komünist İktisadî Siyaset uygulamasına geçmekle ülkenin düştüğü ekonomik ve siyasi buhrandan kurtarmak, işçi sınıfı ile köylü arasında ittifakı sağlamağı amaçlıyorlardı. Fakat bu siyaset uzun zaman dilimine yayılarak “geçici teneffüs dönemi” uygulanacaktı. Böylelikle ekonomik alanında hakimiyet tamamen Bolşevikler’in eline geçecek ve en çok da işçilerin maddi durumunu güçlendirmeğe yarayacaktı. Ayrıca eğer Bolşevik yönetimi bu siyaset sonucu başarı elde edebilirse çiftçiliğin sosyalist şeklinin inkişaf ettirileceğine ve meselenin sosyalizmin menfaatine uygun olarak çözüleceğine inanmaktaydı.⁸¹⁹ Nisan 1921’de RK(b) Partisi Yürütme Kurulu ülkenin tarım için elverişli arazilerinde ve petrol sanayide yaşanan mevcut sıkıntıları ortadan kaldırmak, petrol sanayiye belli oranda serbestlik sağlamak ve onun yabancı ülkelerle serbest ticaret ilişkilerinin genişletmek

⁸¹⁹ **ACSPİHDA**, f.1, siy. 74, iş. 36, s. 3-5.

meselesini müzakere etmeye başladı.⁸²⁰ Özellikle Azerbaycan'da yakıt sıkıntısının yaşandığını göz önünde tutularak Bakü petrol yataklarından daha verimli şekilde yararlanmak adına planlar hazırladı. Lenin bu işle kendisi bizzat ilgilendi ve Bakü'ye özel bir komisyon da gönderdi. Komisyon burada yaptığı incelemeler sonucu çeşitli tedbirlerin alınmasının yarar sağlayacağını Lenin'e rapor olarak ilettiler. Lenin de en kısa zamanda petrol sanayi için 500 bin manat altın para ve Bakü işçileri içinde 660 ton tahıl ayrılması talimatını verdi. Ayrıca Petrol şirketine ürünlerini serbest bir şekilde satarak kendi ihtiyacı olan âlet edevat almak için çeşitli ticaret serbestliği sağlandı. Bu işlemleri yürütmek adına "Azneftindigat" kuruldu. Nitekim söz konusu kurum İran, Afganistan ve başka şark ülkelerinin petrol şirketleri ile irtibata geçerek çeşitli anlaşmalar yaptı. Aynı yıl Azneft ABD. Standart Oil şirketi ile de bir anlaşma imzalayarak verdiği petrol karşılığında teknik âlet edevat ve erzak aldı. London, New-York, Paris, Berlin vb. büyük şehirlerde Azneft'in temsilcileri açıldı. Bütün bu anlaşmalar sonucu yani 1921-22 yılları arasında ülkede petrol geliri iki katına çıktığı müşahede edildi.⁸²¹ 13 Nisan 1921'de Azerbaycan SSC Halk Komiseri Sovyet'i erzak vergisine dair karar kabul etti.⁸²² 14 Nisan'da Lenin Kafkasya komünistlerine müracaat ederek, sosyalizme geçiş döneminde dikkatli olmayı, aydınlara ve özellikle de köylü halka karşı mülayim davranmayı tavsiyede bulunmayı da ihmal etmedi.⁸²³

17 Mayıs 1921'de Sovyetler Kurultayı Askeri Komünizm siyasetinin tamamen feshedildiğini ve onun yerine Yeni Komünist İktisadi Siyaset'e geçildiğini duyurdu. Erzak tekelinin bütünüyle kaldırılması konusunda direktif verdi. Bununla da erzak sapalağının vergisi kaldırıldı, belli sınırlar dahilinde serbest ticarete izin verildi.⁸²⁴ Bu karar kısa zaman sonra Azerbaycan'da benimsendi ve erzak sapalağı vergisinin kaldırılarak gönüllü vergi sistemine geçildiği duyuruldu. Fakat Azerbaycan'da Rusya'dan farklı olarak hemen gönüllü erzak vergisine geçilmedi. Çünkü bunun için gereken ortam müsait değildi. Bu sebepten ötürü Azerbaycan'ın bütün bölgeleri 1921-1922 yılları arasında erzak vergisinden muaf tutulduğu açıklandı. Vergiden muaf tutulduğu açıklamasından çok sevinen halkın sevinci çok

⁸²⁰ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.165; **E. İsmayilov, C. Hasanov, T. Gaffarov**, s.135.

⁸²¹ Gaffarov, **a.g.e**, s. 22-23.

⁸²² Dj. B. Guliyev, **a.g.e**, s. 576.

⁸²³ Gaffarov, **a.g.e**, s. 21.

⁸²⁴ Dj. B. Guliyev, **a.g.e**, s. 576.

sürmedi. Buna iki sebep göstermek mümkündür. **Birincisi**, Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyet’i bütün bölgeler üzerine erzak tedarik kotu ödemeksizin pazarda erzak alışverişini yasakladı ve aynı zamanda kamusal ve şahsa ait emlakın müsadere edilmesi konusunda 14 maddeden oluşan kanun tasarısını kabul etti.⁸²⁵ Ayrıca karar Azerbaycan köylüsüne büyük bir yardım olarak değerlendirildi. Fakat bu adımın atılmasında gerçek sebebe bakıldığında görülecektir ki? Birincisi, Bu yardım köylü halkı Sovyet hâkimiyetine yaklaştırmak adına atılmış stratejik yanılmadan başka bir şey olmadığı görülmekte. İkincisi, Bir kere açlık ve sefalet içinde olan köylü halkın elinde vergi olarak vermeye bir şey kalmamıştır zaten. üçüncüsü ise, Köylüler arasında toprak paylaşımı esnasında ortaya çıkan karışıklıklar köylüyü toprağı ekmek bile istememekteydi.⁸²⁶

Azerbaycan’da köylünün erzak vergisinden muaf tutulduğunu sanarak sevinmesi pek uzun sürmemesine **ikinci sebep ise**, Komünist yönetim tarafından kısa bir zaman sonra yeni bir vergi tipinin tatbiki konusunda direktif hazırlaması idi. Bu da **çanak**⁸²⁷ adı verilen vergiydi.⁸²⁸

Mayıs 1921’de I. Sovyetler Kurultayı Azerbaycan’da erzak vergisi yerine “çanak” adı verilen gönüllü verginin tatbik edilmesi konusunda karar kabul etti. Erzak vergisinin kaldırılarak yerine “çanak” adı altında gönüllü vergi türünün tatbiki Yeni Komünist İktisadi Siyaset’in devam edegelen ve uygulanan özelliklerinden biriydi. Ülkede devam edegelen genel iktisadi buhran ve köylünün zaten ağır olan durumunu ve Bakü işçi kesimini temin etmek için imkanlar aramak zaruriyetini ortaya koydu. Bu sıkıntılara son vermek amacı ile Nerimanov’un teşebbüsüyle ortaya atılan ve tatbikine karar verilen çanak vergisinin toplanmasına başlandı. Bu vergi türü her çiftçilik başına köylü halkın kendisinin muayyen ettiği 20 kirvenge tahıldan oluşmaktaydı. Köylü çanak vergisinin toplanması talebini sevinçle karşıladı. Bazı kazalarda köylüler 20 kirvenge yerine 1 pud⁸²⁹ vermeyi dahi taahhüt eder

⁸²⁵ **Dekreți Azrevkoma**, s. 481

⁸²⁶ İbişov, **a.g.e**, s. 60.

⁸²⁷ Çanak vergisi 20 kirvenge yani 8 kg olarak değerlendirilmektedir.

⁸²⁸ A. Atakişiyev, **Halk Teserüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sınıfı İle Kentlilerin İttifakının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübareze**, Bakı 1961, Azereşr, s.63.

⁸²⁹ 16,3 kg’lık ölçü birimi.

göründüler.⁸³⁰ Azerbaycan köylerinin erzak vergisinden muaf tutulması ekin sahalarının artmasını sağladı. Köylü tarım ile ilgili problemlerin çözümünün arandığı toplantılara katılmaya başladı. Fakat 1921 yılında gönüllü çanak vergisinin yanı sıra hayvan veya diğer erzak çeşitlerinden de vergi toplandığı görüldü. Örneğin Salyan kazasından gelen bir haberde Salyan kazasına bağlı köylüler “Çanak” vergi üslüne göre 10 bin pud buğday ve arpa 25 hayvan, Guba kazası köylüleri 11 bin pud tahıl, 5 bin pud patates ve meyve, 70 adet hayvan toplayarak Bakü işçileri için göndermişlerdir.

Gönüllülük adı altında toplanan çanak vergisinin ömrü çok uzun olmadı. Kısa bir zaman sonra bu vergi yerini zorunlu vergi haline dönüştürülerek toplanmaya başladı. 31 Temmuz 1921’de AK (b) Parti Teşkilatının aldığı bir karar gereği gönüllü surette çanak vergisi vermek istemeyen bazı bölgelerde zorunlu olarak verginin toplanması talimatı verildi.⁸³¹ Aslında gönüllülük adı altında toplanan çanak vergisinin toplanması, gönüllülük prensibine dayandığı söylenemez; çünkü sadece Şamhor ve Şuşa kazalarından verilen bir bilgiye istinaden açlık ile pençelesen insanların olduğu bir ortamda, çanak vergisinin başarıyla toplandığı bildiriliyordu. Nitekim yukarıda zikredilenleri tasdik eder mahiyette 18 Eylül 1921 yılında Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu, ülkenin tüm bölgelerinde “çanak” vergisinin zorunlu toplanması hakkında talimatı vermişti. Kısa zaman sonra Azerbaycan SSC Halk İşçileri Komiserliği, Sovyetlerin I. Kurultayında alınan kararı gereğince hane başına değil, fert başına çanak vergisi toplamasını kararlaştırdı.⁸³² Alınan vergi Volga bölgesinde bulunan “Dar Gelirlilere Yardım Komitesi” adına zorunlu şekilde köylerden erzak olarak toplanıyordu. Yönetim bu şekilde toplanan vergiden usanan insanları fark etmesi sonucu 16 Ekim 1921’de AK (b) Partisinin II. Kurultayını topladı. Çeşitli kazalarda yiyecek ihtiyacının dahi tükendiğinin vurgulandığı Kurultayda, Guba ve Cevat kazaları hariç Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde erzak tedarikinin durdurulması hakkında karar kabul etti. Keza Bolşeviklerin Azerbaycan’da yürüttüğü iktisadi siyaset iflase uğradı ve tamamen aksi sonuçlar

⁸³⁰ ACSPİHDA, Nerimanov fondu, iş. 32, s. 43-45.

⁸³¹ Atakişiyev, a.g.e, s. 63.

⁸³² M. Selimov, *Azerbaycan Komünist Partisi Yeni İktisadi Siyasete Keçit Devrinde*, Azereşr, Bakı 1959, s.84-85.

verdi, daha da ilginç Bolşevik Rusya Azerbaycan'a erzak yardımı yapmak mecburiyetinde kaldı.⁸³³ Çanak vergisinin de ömrü kısa olunca 29 Ekim 1921'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Yürütme Kurulu Yeni Komünist İktisadi Siyasete geçmek konusunu müzakere ederek, serbest ticaret ve özel mülkiyet için ortam yaratılması konusunda somut kararlar alınarak uygulanması karara bağlandı.⁸³⁴ Bu karara dayanarak Sovyet Azerbaycan'ında erzak vergisi Rusya'dan çok az farklılık arz edecek, Rusya'da toplanan erzak vergisi toprak sahasına göre belirlenmesine rağmen, Azerbaycan'da ise bu vergi sadece ekin sahalarına göre belirlenecekti.⁸³⁵ Burada şunu da vurgulamakta yarar görmekteyiz ki Sovyet Rusya'da toplanan erzak vergisi Azerbaycan'da toplanan vergiye nispetle yüksekti.

5 Mart 1922'de Merkez Yürütme Kurulu'nun III. Toplantısı köy çiftliklerinden erzak vergisinin alınması konusunda yeniden bir karar kabul etti. Bu kanun gereğince 13 Nisan 1922'de Azerbaycan SSCB Halk Komiserleri Sovyet'i erzak vergisinin toplanması hususunda direktifi imzaladı. Bu direktif 3 Mayıs 1922'de II. Sovyetler Kurultayınca onaylandı. Kurultay, Halk Toprak Komiseri S. Efendiyev'in konuşmasının esas olarak kabul edildiği kararda köy çiftliklerinde verimliliği artırmak adına çiftçiliğin güçlendirilmesini aslî görev olarak belirledi. Nitekim onlara göre köy çiftliklerinde söz konusu sıkıntıları gidermeden sanayide ilerlemenin mümkün olmayacağıydı. Bu vesileyle Halk Komiserleri Sovyet'i tüm kazalarda tahıl tedarik planı ödenilmeden pazarda tahıl alışverişini yasakladı. HKS'i Yeni Komünist İktisadi Siyaset'e geçmekle ilgili "bireylere ait emlakın müsadere edilmesi hakkında" direktif verdi. 14 maddeden oluşan bu direktifin 8. bendinde saklanan eşyaların milis (polis) teşkilatınca müsadere edileceği açıklandı. Görüldüğü gibi müsaderecilik yeni İktisadî siyaset döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde köylülerin ağır durumda olduğu itiraf ediliyor ve ona yardım etmeyin yolları aranıyorsa da öte taraftan Azerbaycan İhtilal Komitesi Erzak Komisyonlarının durumunda güçlendirmek için çalışılıyordu. Genel itibarıyla YKİS'e geçit halkın

⁸³³ ACSPIHDA, f. 1, 2, iş. 116, s.142;

⁸³⁴ ACSPIHDA, f. 1, siy. 85, iş. 151, s. 3.

⁸³⁵ ACSPIHDA, f. 1, siy. 2, iş. 116, s.142; **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 166.

toplu şekilde açılışının karşısını alamadı, fakat Bolşeviklerin Azerbaycan'daki kendi hakimiyetlerini güçlendirmeye yaradığı söylenebilir.⁸³⁶

Erzak vergisinin “Çanak” adı verilen vergiden farkı, her köy çiftçisinin verimliliğinden ve üretim hacminden oluşan kalkınmayı prensip edinen bir vergi türü olmasıydı. Yeni Komünist İktisadi Siyasetin müspet sonuçlarının olduğu da bir gerçektir. Nitekim müspet sonuçlardan biri de Azerbaycan Kazalarında köy çiftlikleri ekin arazilerinde artımın fark edilmesi olmuştur. Eğer buğday ekim sahası 1920-1921 yıllarında 288 desyatin idiyse, 1922'de bu rakam 514 bin desyatine ulaştı.⁸³⁷ Sovyetlerin YKİS'den vazgeçmesinin sebeplerine bakıldığı takdirde görülecektir ki;

1.Köy ekonomisi ile şehir ekonomisi arasında bir uçurumun olması

2.Devlet, köylünün ihtiyacı olan ziraat aletlerini sağlamada yeterli olmaması

3.Çünkü Devlet gerekli sermayeden yoksun olduğundan dolayı sanayii alanında gerekli yatırımı yapamamıştır

4.Bu durum köy ekonomisi ile şehir ekonomisi arasında dengeyi bozmuş ve durum köy ekonomisinin lehine sonuçlanmıştır.

5.Sovyetler Sanayide Avrupa devletlerine oranla geride kaldığı için ithalatı ihracatından fazla duruma getirmiştir.⁸³⁸

Yukarıda saymaya çalıştığımız durum Sovyetleri acilen sanayileşmeye itmştir.

⁸³⁶ ACSPİHDA, f. 1, 2, iş. 116, s.142; Dekreti Azrevkoma, s. 481-482.

⁸³⁷ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 95.

⁸³⁸ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 111; İsmayilov, Gaffarov, Hasanov, a.g.e, 146-147.

4. 2. Kolektif Ziraat Sistemine Geçiş ve Sovyet Siyasi

Katliamlarının Artması

4.2.1. Sovyet Azerbaycanı'nda Sosyalist Sanayileşmenin Başlaması ve Komünist Partisi'nin Dış Siyaseti (1926–1929)

Rusya Komünist (SRK(b) Partisi, Azerbaycan'da sosyalist sanayi'yi dünyada kapitalizm'in yer edinmeye başladığı bir dönemde ona karşı bir kalkan olarak oluşturmak niyetindeydi. Fakat bunun için gerekli istikrarlı bir ortam henüz oluşturulamadığı gibi aynı zamanda da İngiltere ile Amerika arasında ekonomik anlaşmazlıklar gün geçtikçe tırmanmakta, dünya pazarında Amerika İngiltere'yi sıkıştırma siyasetini devam ettirmekteydi.

Nitekim Batı'da kapitalizmin istikrar kazanması ile birlikte, her tarafta işçi ve çalışanların sömürülmesine devam ediliyordu. Kapitalistlerin işçi sınıfı üzerine baskısı doğal olarak emekçi proleter kesimin burjuvaziye karşı öfkelenmesine sebep oldu. İlk defa 1926 yılında İngiltere maden işçileri büyük mitingler düzenleyerek bu durumu protesto etmeye başladılar. Gösteriler artmaya başlayınca meydanlar, İngiliz maden işçilerinin büyük gösterilerine sahne oldu. Daha sonra sayısı 5 milyonu bulan İngiltere proleterlerinin katıldığı gösteriler hız kazanınca bu olaylar Sovyet işçi sınıfını da etkiledi ve onlarda da büyük rağbet uyandırdı. Zira uyandırmaması mümkün değildi. İngiliz direnişçilere yardım maksadı ile Sovyet işçileri kendi aralarında para da topladılar. İngiliz işçi grubu bu yardımı proleter enternasyonalinin parlak dayanağı olarak niteleyerek kabul ettiler ve alkışladılar.⁸³⁹ Buna karşılık Sovyet hükümeti komünist şiarı ile kapitalizm üzerine saldırıya geçmek, ülkelerde “sosyalist inkılâp” yapmakla dünya komünizm diktatörlüğüne sahip olmak için planlar yapmaya başladı. Anormal bir şekilde olan ülkede askeri gücü kısa zamanda ve süratlice desteklemek için güçlü bir ekonomiye, inzibati amirlik sistemine ve acımasız diktatörlüğe ihtiyaç vardı. Fakat uygulamaya konulan Yeni Komünist İktisadi Siyasetin (YİK) oluşturduğu üretim problemi ekonomik ve siyasi diktatörlüğü tekzip ediyordu.⁸⁴⁰

⁸³⁹ SİKPT, Sovyet İttifakı Komünist Partisinin Tarihi, Azereşr, Bakı 1960, s. 403.

⁸⁴⁰ Gaffarov, a.g.e, s.50.

Aslında çoğu zaman bu süreç, yeterli sermaye elde edildikten sonra başlatılırdı. Lâkin bu aralar Sovyet hükümetinde gerekli sermayenin olmaması onun elini kolunu bağlıyordu. Doğrusu borç almak imkânı da yoktu. Çünkü bu zaman batılı devletler bir önceki hükümetin (çarlık Rusya dönemi) almış olduğu borçların ödenmesi için taahhüt talep ediyorlardı. Bundan dolayı Sovyet hükümeti sermaye elde etmenin başlıca yolunu köylüyü sömürmekte ve Gulag⁸⁴¹ ekonomisini uygulamakta buldu. Köylü tarım ürünleri için çiftliklere ödenek olarak ayrılan paranın ödenilmemesine rağmen zora dayanarak hayli para topladı. Nitekim bu paralarla büyük inşaatlar yapmak ve Batı'dan teknoloji almak mümkün olacaktı. SSCB'de zorunlu sanayileşmeye ortam hazırlayan diğer etken ise Batı'da devam eden gelen durgunluk oldu.⁸⁴²

Sovyet hükümeti bu sıkıntılı gidişatı bertaraf etmek adına yer altı ve yerüstü zenginliklere sahip Azerbaycan ile 30 Eylül 1920'de bir anlaşma imzaladı. Nitekim bu antlaşma ile Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığı ortadan kaldırılmış oldu. Antlaşmaya göre askeri idare, tarım idaresi, maliye, dış ticaret gibi alanlar tamamen Rusya'ya bağlandı. Böylesi uyum sağlamak zorunluluğu bulunan bir ülkenin bağımsız ekonomik siyaset belirlemesi veya takip etmesi mümkün değildi. Bu durumu çok iyi bir şekilde kullanan Bolşevik Rusya halk çiftçiliğini oluşturmak ve sosyalizmi genişletmek için Yeni Komünist İktisadi Siyaset(YKİS) planı adı verilen yöntemin daha da genişletilerek uygulanmasını ileri sürdü. Bu planın kabul görmesi sonucu ülkede tatbik edilen erzak sapalığı vergisinin yerini mahsul vergisi aldı. Bunda da asıl maksat işçi sınıfı ile köylü sınıf arasında ittifakı sağlamak ve sosyalist ekonominin temelini oluşturmak idi.⁸⁴³ Bu siyaset, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sovyet Hükümeti'nin köye bakışında yeni bir bakış açısı geliştirmeye yardımcı olacaktı. Çünkü YKİS'in (Yeni Komünist İktisadi Siyaset) kabulü ile birlikte ülkede göreceli ekonomik istikrarın elde edilmesi düşünülüyordu.⁸⁴⁴

Fakat bu siyaset (YKİS) ile halkın orta kesiminden bir kısım insanı zengin ettiği gibi diğer taraftan da toprak sahipleri kendi ekonomik durumlarını bir daha da

⁸⁴¹ Gulag: "Devlet Kampları Yönetimi" anlamına gelmektedir. Yani SSCB'de milyonlarca insanın çok ağır şartlarda çalıştırıldığı kamplardır.

⁸⁴² Mustafazade, **a.g.e.**, s. 65.

⁸⁴³ **Dekretil Azrevkoma**, Baku 1988, s. 478.

⁸⁴⁴ İbişov, **a.g.e.**, s. 98.

düzeltilmelerinde onlara yardımcı oldu. Bu süreç ise Sovyet hâkimiyetinin köylerde yürütmeğe çalıştığı siyasetin karşısında ciddi problem yaratıyordu. Bütün bu problemleri ortadan kaldırmak, köylerde Sovyet hâkimiyetinin ekonomik durumunu geliştirip hızlandırmak için sadece Sovyetlerin eliyle mümkün olabilir düşüncesi hâkim olmaya başladı. Bu konuda ilk adım olarak köylüyü, emekçiyi ve işçiyi Sovyet hükümetinin köyde yürüttüğü siyasete ortak etmek amacıyla onlar (Sovyet Rusya) tarafından kurulan kurumların faaliyeti biraz daha hızlandırıldı,⁸⁴⁵ ve ülkenin sanayileşmesi için çalışmalara başlandı. Bu anlamda ilk iş halkın ekonomik hayatında, yani şehir ile köy arasında ekonomik ilişkiler pekiştirilmesine gidildi. Ülke halkının tamamına yakının ziraat ile meşgul olması için, gayretlerinin artırılması istendi. Akabinde insanlarda şahsi merakı da uyandırmak için devlet idareciliğini ve planlaştırılmasını sert amirane metotlardan uzaklaştırılarak hümanist prensiplere bağlamak yolu seçildi. Fakat bu siyasetin diğer bir zayıf tarafı da bulunuyordu, o da hâkim dairelerin takındıkları tek taraflı tutum idi. Bu tutum kısa zamanda olumsuz sonuçlarını göstermeye başladı.

Yeni Komünist İktisadi Siyaset planı köylerde, ekonomik açıdan sağlanan serbestliğin yanı sıra bağımsız ticaret yapmaları için de onlara gerekli ortamı sağladığı söylemek mümkündür. Çünkü bu bir anlamda köylü çiftçiliğinin oluşmasını hızlandırmıştır. Fakat devletin sanayileşme alanında böyle bir başarı elde ettiği söylenemez. Bu koşullarda sadece büyük müesseseler ekonomik bağımsızlık elde etmişlerdir. Onlara tâbî endüstri müesseseleri ise eski devlet kurumlarına bağlı olarak çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Bundan dolayıdır ki devlet, kapitalist yönelimli sermayenin inkişafından kaçınmış özel sermayeyi ağır sanayiye bırakmaktan imtina etmiştir.⁸⁴⁶ Benzer bir durum söz konusu olan köy tarım ürünlerine olan ihtiyacın artması, serbest ticaret ve ekonomik bağımsızlığın artması köylünün zengin olmasını sağlamakla birlikte, ekonomik yönden de serbest hareket etmelerini sağladı. Zengin olan köylülerin teknolojiye olan ihtiyacı karşılanamaz hale geldi. Bundan dolayı da şehirde işçi kesimin sayısında günden güne artım olduğu gözlemlendi. Elbette bu da köy tarım mahsullerine olan ihtiyacı ve onun fiyatını da

⁸⁴⁵ İbişov, a.g.e, s.98.

⁸⁴⁶ E.İsmayilov, C.Hasanov, T. Gaffarov, s. 145–146.

artırıyordu. Sonuç olarak köy tarım ürünlerinin fiyatı ile sanayi ürünlerinin fiyatı arasında uygunluk bozuldu ve köylünün devlete mahsul satmak şansı zamanla azaldı.

Halk bu ağır olan gidişattan kurtulma yolunu dış pazarlarda bulacağını umarak aramaya başladı. Zamanla daha çok sıkıntının ortaya çıkacağını sezinleyen devlet dış ticaret üzerinde tekeli götürmekten imtina etti. Elbette devletin oluşturduğu ekonomik olanaklardan istifade eden halka karşı alınan önlemler gün geçtikçe artıyordu. İşte böyle bir ortamda yönetim YKİS'in ilkelerinden vazgeçerek, ekonomide koruyucu amirlik (daha doğrusu inzibati amirlik) metodunun tatbikini uygun gördü. Bu ise ilk başta köy tarım ürünlerinin sanayiye akmaya başlaması, sanayinin de bu yollarla güçlenmesine yardımcı olacaktı. Çünkü, sanayide ilk aşama ağır sanayiye inkişaf ettirmek günün en önemli problemi olarak karşıda duruyordu. Gidişatı daha iyiye doğru götürmek, sanayiye modern hale getirmek için teknolojiden istifade etmek gerekiyordu. Ayrıca büyük sermayeye sahip olmak için de ilk önce muazzam ham madde ve işçi gücüne ihtiyaç vardı. Hükümet yukarıda zikredilen sıkıntıları atlatmakta çok kurnaz davranarak yukarıda zikredilenin tam tersi ekonominin düzelmesinde inzibati amirlik yöntemlerinin güçlendirilerek uygulanmasına geçti ve bütün işlerin zorla da olsa hazırlıklı hale getirilmesine başladı.⁸⁴⁷

V. İ. Lenin, Komünist Partisi'nin (Aralık 1925), XIV. Kurultayı'nda Sovyet Rusya genelinde sanayileşme alanında çalışmaların hızlandırılması amacıyla direktif imzaladı.⁸⁴⁸ Aslında Parti'nin XIV. Kurultay'ı bu ekonomik sanayileşmeyi öne sürerken Marksizm-Leninizm felsefesinde yer alan "komünizmin maddi kaynağı ve bütün halk çiftçiliğinin yeniden kurulmasının esasını her zaman inkişaf etmekte olan ağır sanayii teşkil eder"den yola çıkarak uygulamak düşüncesindeydi. Burada özellikle ağır sanayinin gelişimine verilen üstünlük ülkenin öncelikle ekonomik yönden bağımlı olmayan sanayii ülkesine çevrilmesine, Sovyet devletinin gözetim kabiliyetinin sağlam hale gelmesine avans oluşturabilir, yeni teknoloji esasında köylü çiftçiliğinin yeniden kurmağa olanak sağlayabilirdi. Çünkü, bu işin mimarı olan Lenin'e göre, sosyalizmin birinci maddi kaynağı, tarımcılığı da yeniden teşkil eden

⁸⁴⁷ E. İsmayılov, C. Hasanov, T. Gaffarov, s. 145–146.

⁸⁴⁸ **Siyasi Tarih, Bölüm I**, s.172; Server Aslanov, **Azerbaycan Sosyalizm Kuruculuğu Yollarında**, Uşakgençeşr, Bakı 1962, s. 10-11.

teknik destekli büyük sanayii olduğuydu.⁸⁴⁹ Komünist Parti ülkeyi sanayileşme üzerine devam ettirmek isterken, kapitalist ülkelerinde olduğu gibi işe hafif sanayiden değil, yukarıda da değinildiği gibi ağır sanayiden, imal ürünlerinin üretiminden başlamayı uygun gördü.⁸⁵⁰

Rusya’da alınan sözkonusu karar 21 Ocak 1926’da Azerbaycan Komünist Parti Merkez Yürütme Kurulu XIV. Kurultayı tarafından ele alınarak değerlendirildi. Toplantıda Güney Kafkasya Parti teşkilatının başkanı G. Orconikidze’nin konuşması dinlendi. Orconikidze tarafından gerçekleştirilen konuşma müzakere edildikten sonra Kurultay’ın bütün kararları beğeni ile karşılandı ve kabul edildi.⁸⁵¹ Fakat sanayileşme konusunda RK Partisi’nde Stalin ile Buharin ve Trotski arasında çok ciddi anlamda bir anlaşmazlık söz konusuydu. Hem Stalin hem Buharin ve hemde Trotski taraftarı gruplar arasında da ülkenin ekonomik yönden yeniden yapılanması, sanayileşmenin hızı ve yöntemi konusunda kesin bir fikir birliği yoktu. Bu sebepten dolayı Stalin, Trotski ve Buharin taraftarlarına karşı mücadelede Siyasi Büro üyelerinin büyük çoğunluğunu kendi tarafına çekerek kendine muhalif grubu rehber vazife ve partiden uzaklaştırmak için çalışmalara başladı.

Sanayileşme konusunda olduğu gibi tarım tedariki esnasında da parti yönetiminde ihtilaflar devam etmekteydi.⁸⁵² Liderlik konusunda Stalin, Trotski, Zinovyev ve Kemenyev arasında sert çatışmalar söz konusuydu. Mutlak egemenliği tek elde toplamaya çalışan Stalin, durumdan sıyrılmayı deneyerek siyasi rakiplerini birbirilerine karşı koymayı başardı. Onları zayıflatmak ve ortadan kaldırmak için ülkenin ekonomik inkişafına rehberlik etmek konusunda tartışmaların oluşmasına imkân sağladı.⁸⁵³ Muhalif grup yöneticilerinden olan Buharin ve taraftarları çözüm yolunu güç kullanarak değil, Parti ve devlet idaresinin geliştirmekte, ülkenin sanayileşmesinde ve köy çiftçiliğinin kolektifleşmesinde görüyorlardı. Fakat Stalin ise kendi siyasi rakiplerini açık bir şekilde uzaklaştırmak ve onları birbirilerine karşı düşürmek için uğraş veriyordu. Nitekim Stalin bu siyasetinde de başarı elde eder. Doğrusu Stalin’in rakiplerine karşı başarı elde etmesi onun düşünsel bakış açısının

⁸⁴⁹ Lenin, **Eserleri**, C. 32, s. 497.

⁸⁵⁰ Sovyet İttifakı Komünist Partisi Kurultayları, Konferansları ve Merkezi Komitenin Plenumlarının Katname ve Kararları Bölüm II, Azereşr, Bakı 1954, s. 588.

⁸⁵¹ **Bakinskiy Raboçi**, 28 Şubat 1926.

⁸⁵² **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 172–173.

⁸⁵³ Gaffarov, **a.g.e**, s. 50.

doğru olduğundan kaynaklanmıyordu tam tersi otoriter hâkimiyet bunu gerektirdiğinden kaynaklanıyordu.⁸⁵⁴ Stalin siyasi rakiplerini bertaraf ettikten sonra süratli bir biçimde sanayileşmeyi ve zamanla da kollektifleşmeye giden yolu tıkayan tıkaçları diskalifiye etti. Bu siyasetin başarı ile sonuçlanmasının akabinde ülke askeri ve ekonomik güç elde edecek, bundan böyle mümkün merteye sosyalist üretim biçimi oluşturulacaktı.⁸⁵⁵ Komünist Partisi XIV. Kurultayı ağır sanayinin inkişafı konusunda Lenin'in emrine sadık kalarak Trotski-Zinovyev'in teslimiyetçilik düşüncelerini reddetti ve ülkenin sosyalist sanayileşmesi planını uygulamaya koydu.⁸⁵⁶

Bunun yanı sıra sömürü durumundaki ülkelerde işgalci zihniyete karşı bağımsızlık mücadelesinin artmaya başlaması emperyalist düzene büyük darbe oldu. Bu istismar altında ezilen ülke halklarının millî bağımsızlık mücadelelerini Sovyet halkı da öfkeli bir biçimde karşıladı. Bütün işgal altında bulunan ülke vatandaşları Sovyet hükümetinin ekonomik yönden inkişaf etme siyasetinin kapitalist sistemi için tehlike olarak görüyorlardı.⁸⁵⁷ Azerbaycan'da sosyalist sanayileşme SSCB'de yeni bir başlangıcın özellikle Komünist Parti'nin ve Sovyet halkının hayatında yeni bir dönemin başlangıcı olarak görüldü. Bunun için Sovyet çiftliklerini (Sovhoz) oluşturduktan sonra onu yeni, modern teknoloji ile temin etmek ve bu yeni teknolojinin ise sil baştan kurulması gerekiyordu.⁸⁵⁸ Ülkede sosyalist sanayileşme, farklı gruplarda siyasi hem de ekonomik yönde dirilişin başlangıcı, çalışanların özellikle de işçilerin devleti idare etmede faal iştirak etmelerini sağlamak amacı taşıyordu.⁸⁵⁹ Lenin bu konuda, Sosyalizm halk kitlelerinin kendi mahsulü olduğunu ifade ediyordu.⁸⁶⁰ Aslına bakıldığı takdirde sosyalist yönelimli sanayileşme siyasetinin temel amacı, petrol üretimi ve onun taşınmasını hızlandırmak, belli bir ekonomik duruma sahip olmak, çalışanları maddi yönde (belirli oranda) memnun etmek ve istihlâk ürünleri üretimi yapan kurumların kurulmasından ibaretti. Bu

⁸⁵⁴ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 172–173.

⁸⁵⁵ Gaffarov, **a.g.e.**, s. 50.

⁸⁵⁶ Lenin, **a.g.e.**, s.15.

⁸⁵⁷ **SİKPT**, s. 403.

⁸⁵⁸ **SİKPT**, s. 414.

⁸⁵⁹ **SİKPT**, s. 415.

⁸⁶⁰ Lenin, **Eserleri**, C. 26, s.290.

konuda ilk iş (1926–1928), beş yıllık sanayileşme planı oluşturarak çalışmalarını bu plan üzere devam edildi.⁸⁶¹

Sanayileşme Komünist Parti'nin ciddi nezareti altında insanların yararı adına, can ve malının peşkeş edilmesine rağmen devam ettiriliyor, işçilerin iş rejimi hiçbir dayanak gösterilmeden artırılıyordu. Kendisinin ve ülkesinin istismar edildiğini gören bu insanlar her şeye rağmen inzibatî çalışma düzeni ile çalışmaya tabi tutuluyorlardı. İşçilere gönüllü şekilde maaş yerine devlet içi özel avans verilmekteydi. Yani sanayileşme köylü halkın da var yoğunluğunu kaybetmesine, Sovyet rejiminin gerçek yüzünü görmeye başlayan köylülerin de ondan yüz çevirmesine sebep oldu. Bu durum köy Sovyetliklerine yapılan seçimlerde inzibatî tedbirlere rağmen büyük etkisini gösterdi ve köylü halkın sadece %40'ı seçimlere katıldı.⁸⁶² Bu sıkıntılı durumu değerlendirmek adına 1 Şubat 1926'da Azerbaycan Komünist Partisi, acil olarak toplandı. Toplantıda alınan bir kararla ülkede sanayileşmenin geliştirilmesi konusunda özel bir Komisyon kurulması kararlaştırıldı. Komisyona başkan G. Musabeyov seçildi. Komisyona ham madde, işçi gücü, sanayinin teşekkülü ve elektrik kurumu gibi şubeler dâhil edildi. SSCB. Yüksek Halk Çiftçiliği şurası yanında **elektrikleştirme** komisyonu, aynı zamanda Nuha ve Gence şehirlerinde sanayi müesseselerinin açılması için bazı komisyonlar da kuruldu.⁸⁶³ Ayrıca sosyalizmin fırsatçı yönünü oluşturan ağır sanayii inkişaf ettirmek için geniş tedbirler alındı. Petrol sanayide esaslı değişiklik ve yeniden yapılandırılması günün en önemli vazifesi olarak addedildi. Dokumacılık sanayinin gelişimi için çalışmalar başlatıldı. Bu amaçla Gence'de 66 bin dokuma tezgâhı bulunan dokuma fabrikası kuruldu. Dokuma sanayii ile birlikte ipek sanayinin de inkişafına dikkat edilmeye başlandı. Sanayileşme yılının başında "Azerbaycan İpek" Birliğine bağlı Şeki'de meskûnlaşan elliyi aşkın fabrika mevcut idi. Böylesi bir geride kalmayı ortadan kaldırmak için beş yıllık plan gereği Şeki'de 600 kadar tezgâhı bulunan büyük ipek dokuma fabrikası kurmak karara bağlandı.⁸⁶⁴

Mart 1926'da ZSFCB'nin Devlet Planlama Komitesi Kuzey Kafkasya'nın elektrikle temini işi üzere beş yıllık planını kabul etti. Beş yıllık planın birinci yılında

⁸⁶¹ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.172–173.

⁸⁶² Gaffarov, a.g.e, s. 52.

⁸⁶³ Aslanov Server, **Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır**, Maarif, Bakı 1971, s. 15.

⁸⁶⁴ **Azerbaycan Tarihi** C. III, kitap/I, Bakı 1964, s. 332–333.

endüstri, şehirle köy arasında sulama kanallarının çekilmesi ekonomik reformları güçlendirilecekti.⁸⁶⁵ Kanaatimiz Azerbaycan'da sanayileşmenin ilk başladığı zaman sanayinin diğer alanlarında Petrol, çelik imalâtı, İpek imalâtı gibi alanlarda çalışmalar çok zayıf olduğu yönündedir. 28 Nisan 1926'da Azerbaycan Komünist Partisi ülke genelinde işçi grubu çalışanlarına müracaatta bulundu. Müracaatta: “Yoldaş işçiler ve köylüler! Bugün en önemli misyon ve görevimiz sanayimizi ve köy çiftçiliğimizi inkişaf ettirmekten ibarettir. Bunu ancak ek ve lüzumsuz harcamaları kısararak, hesaplı davranarak zamanında randımanı artırarak elde etmek mümkün olacaktır”.⁸⁶⁶ Bir taraftan bunlar dile getirilirken diğer taraftan Halk Çiftçiliği sahasının yerini sanayinin alması ve yeniden yapılandırılması bütün ülkede durağan bir şekilde devam ettiği gibi aynı zamanda sınıflar arası çatışmalar ortamında devam ediyordu. Sanayileşmenin yeniden yapılanması kendileri için ne kadar büyük tehlike olduğunu fark eden köylü, sosyalist sanayileşmeye karşı ciddi mücadele etmeye başlasa da, Fakat bu güçlerin işçi sınıfına karşı başarı kazandıkları söylenemez.⁸⁶⁷

Mayıs 1926'da AK(b) Partisi MYK toplantısında Azerbaycan genelinde sanayinin inkişafına dair beş yıllık planın müzakeresine başlandı. Plana göre, yeni dokuma, kimya ve diğer sanayi işletmelerinin yanı sıra ülkenin çeşitli kazalarında aynı tip sanayi sitelerinin kurulması karara bağlandı.⁸⁶⁸ Beş yıllık planın birinci yılında sanayiye ayrılan kota fazlasıyla yerine getirilecek, sanayinin “A” grubu daha süratli inkişaf ettirilmeye başlayacaktı. Büyük çoğunluk bu inkişafı sosyalizmin geniş üstünlükleri ile alakalı olduğunu savunmaya başladı bile. Aslında bunun için sanayii alanında güçlü emek disiplininin sağlanması gerekiyordu. Belki mahsul üretim alanını esaslı bir biçimde gelişme sağlanabilirdi. Bütün bu olumlu temenniler bir tarafa bırakılırsa ülkede çok ciddi sıkıntılar söz konusuydu. Şehirde ekmek kart sistemiyle dağıtılıyordu. İşsizlik oranı 1.5 kişiye ulaşmıştı. Sıkıntılı ortamdan kurtulma yolu ancak beş yıllık planın biran evvel uygulanmasında görüldü. Ondan dolayı birinci beş yıllık zamanından önce 4 yıl 3 aya tamamlanması uygun

⁸⁶⁵ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.172; E.İsmayılov, C.Hasanov, T. Gaffarov, s.147–150.

⁸⁶⁶ **Bakinskiy Raboçi**, 28 Şubat 1926.

⁸⁶⁷ Aslanov, **a.g.e.**, s. 16.

⁸⁶⁸ D. H. Gudretov, **Azerbaycan Gardaş Sovyet Respublikaları ile İktisadi ve Medeni Emektaşlığı (1920–1930)**, Azereşr, Bakı 1973, s. 159.

görüldü.⁸⁶⁹ Aralık 1927’de Komünist Partisinin XV. Kurultayı SSCB’i halk çiftçiliğinin inkişaf merhalesinin birinci beş yıllık hazırlanan planını ile bağlantılı direktifleri kabul etti.⁸⁷⁰ Bu direktifin kabulü sonucu Sovyet Azerbaycan’ında sosyalist sanayileşme alanında ciddi başarılar elde etmesine yardımcı oldu. Özellikle ağır sanayii üretimi alanında 1924 yılına göre %32 artış gözlemlendi.⁸⁷¹ Bu artımın sebeplerine bakıldığında görülecektir ki; bütün sanayii için ayrılan vesaitin 16.4 milyar manatın %78’i ağır sanayinin inkişafı için ayrılmıştır.⁸⁷² Ayrıca direktifi müteakip ülkede önemli 19 enerji santrali kuruldu. Bu da birçok il ve ilçelerde “İliç” lambaları kullanmaya ortam hazırladı. Bunun yanı sıra Azerbaycan SSC’ de ilk Sabuncu-Surahanı demir yolu faaliyete geçirildi.⁸⁷³ Demiryolu’nun hattının özellikle bu yönde faaliyete geçirilmesi Bakü petrolü ve petrol ürünleri ile alâkalı idi.⁸⁷⁴

XX. yüzyılın sonlarına doğru uygulanmasına başlanılan beş yıllık plan gereği Azerbaycan’da petrol sanayisinde de ciddi başarılar elde edildiği söylenebilir. Nitekim bu alanda Jeolojik kazıntıların genişletilmesi ile birlikte Garaçuhur petrol madenleri de kullanıma açılmıştır.⁸⁷⁵ Petrol madenlerinde araştırma yapmak adına Rus Bilim adamlarından müteşekkil araştırma grubu davet edildi. Bu grup, Puta, Garaçuhur, Lökbatan, Neftçala, Gala, Şongar, Pirsahati Siyezen ve Goradiz petrol yataklarını keşfederek faaliyete geçirdiler. 1923 yılında Petrol sanayii de başlatılan teknolojik yeniden yapılanma daha da geliştirildi. 1928 yılına gelindiğinde ise onun birinci beş yıllık evresi tamamlanmış oldu. Kazma işlerinde eski usul ortadan kaldırılarak dişli treyler, kompresör, buhar arabaları yerine elektrikli motif tatbiki ile teknolojilerin istifadesine geçildi.⁸⁷⁶ Nitekim 1928 yılında 7 milyon 657 bin ton petrol çıkarıldı. Bu rakam aslında 1913 yılında çıkarılan petrol miktarına eşitti. 1929 yılına gelindiğinde Sovyetlerce görevlendirilen mühendisler V. G. Şuhov ve M. A. Kapelyuşnikov’un ciddi çalışmaları sonucu birinci kreking⁸⁷⁷ sisteminin inşasına başlandı. Beş yıl müddetinde Stalin adına rafinerî fabrikasında yeni 16 kreking tesisi,

⁸⁶⁹ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.171.

⁸⁷⁰ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 250.

⁸⁷¹ Aslanov, **a.g.e**, s. 16.

⁸⁷² **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 251.

⁸⁷³ Aslanov, **a.g.e**, s. 16.

⁸⁷⁴ **Ekonomiçeskiy Vestnik Azerbaydjane**, N: 14, Bakû 1927, s. 33.

⁸⁷⁵ **Azerbaycan Tarihi**, C. III/I, s. 361.

⁸⁷⁶ Gaffarov, **a.g.e**, s. 52.

⁸⁷⁷ Benzin, gazolin.

toplamda ise 23 yeni rafinerî tesisi inşa edildi.⁸⁷⁸ Azerbaycan’da sanayileşmeye geçiş siyasetinin başarılı uygulanması sonucu Petrol ve enerjinin pay edilmesi alanında da başarı elde edildiği söylenebilir. Bu da Azerbaycan petrolü’nün Rusya’ya ekonomik yönden ihtiyacını karşılayacak miktarda benimsetilmesini hızlandırmıştır. Daha doğrusu Azerbaycan Rusya’nın hammadde deposu haline gelmiştir. Aynı zamanda sanayileşmenin Azerbaycan halkı için müspet yanının da olduğu kuşkusuzdur. Mesela, sanayileşme yıllarında işçilerin sayısı 47 bin iken ilerleyen yıllarda 208 bin olmuştur.⁸⁷⁹ 1928 yılında tahılın akıl almaz inzibati yollara başvurularak köylünün elinden alıkonulması ve daha sonra kollektifleşme yolunun takibi köylü halk tarafından kendilerinin istismar edildiği düşüncesinin yerleşmesine getirip çıkarmıştır.⁸⁸⁰ Bundan dolayı 24 Temmuz 1928’de Rusya Komiserleri Şurası, yabancı sermayeyi Rusya sanayiine çekebilmek amacıyla yabancı sermayedarlara imtiyaz verilmesini kararlaştırmıştır. Bu karar ile birlikte petrol, odun kömür ve diğer sanayii alanlarında faaliyet göstermek isteyen yabancı sermayedarlara gümrük, vergi ve dışarıdan eleman ve hammadde getirilmesi konusunda yardım sağlanması öngörülmüştür. Fakat sözkonusu sermayedarlar buna yaklaşmazlar. Çünkü onlar Rusya’nın iflas eden bir devlet olduğunu düşünmektedirler. Mesela Fransız basınında Rusya’da Bolşeviklerin oluşturduğu idarenin “hapis ve sürgün”den ibaret olduğu belirtilmekteydi.⁸⁸¹ 1930 yılı ortalarına doğru Rusya ile Azerbaycan arasında ortak ilişkilerde ciddi sıkıntılar yaşanacaktır. Azerbaycan devletinin hukuklarının kısılması namına ülkenin merkezîleşmesi ve bu merkezi teşkilatın hukukunun çoğalması süreci güçlendirilecektir.

Temmuz 1929’da SSCB MİK (Merkezi İcra Komitesi), ve HKS. “SSCB ve müttefik devletler birliğinin bütçe meseleleri konusundaki kararnamede değişiklikler” hakkındaki kararı ile Azerbaycan bütçesi vahit (umumi) devlet bütçesine dâhil edildi. Ağustos 1929 tarihli kararı ile de umum ittifak seviyeli müesseseler SSCB. Teşkilatlarına bağlandı. Bununla da Azerbaycan’ın birçok müesseseleri ittifak teşkilatlarına tabii edildi onun bağımsızlık ve hukuku sifira

⁸⁷⁸ **Komünist**, 13 Şubat 1920.

⁸⁷⁹ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.172; **E.İsmayilov, C.Hasanov, T. Gaffarov**, s.147–150.

⁸⁸⁰ Gaffarov, **a.g.e**, s. 51–52.

⁸⁸¹ Nalcioğlu, **a.g.e**, s. 102.

indirildi.⁸⁸² 1929–1930 yılları dünyada ekonomik buhran sonucu pazarlarda sanayi ürünlerinde fiyat indirimine gidildi. Totaliter devletin elinde büyük vesaitin toplanması onu albenili kılıyordu. Yapılan hesaplamaların sonucu bu dönemde ABD. Araba sanayinin %40'nı Sovyet teşkilatları almıştır. Gorki araba fabrikası tamamen Amerikan konvojor hatları ile teçhiz edilmiştir⁸⁸³. Azerbaycan'da sanayileşmenin kaynağı, gelişimi, hızı ve ekonomik sonuçları tahlil edildiği takdirde şöyle bir sonuçla karşı karşıya kalındığı görülecektir;

1. Azerbaycan'da sanayileşme dünya sanayileşmesi ve tecrübesine göre farklı uygulanmış

2. Azerbaycan halkı uzun bir zaman kendi calibi dikkati ile övünmüş, fakat onun ortaya çıkardığı menfi yönlerine göz yumulmuştur,

3. Ekonomik tarihin birçok problemleri tek taraflı gösterildiği için gerçeklerden uzak kalınılmıştır.

Çoğu zaman araştırmacılar Azerbaycan'ı ekonomik yönde geride kalmış bir ülke olarak tasvir etmişlerdir. Fakat hakikatin böyle olmadığı açık ortadadır. Çünkü Azerbaycan sanayileşmeye geçiş döneminde sadece Kafkasya da değil, aynı zamanda ittifak devletleri içerisinde gözle görülür farkla seçiliyordu. Mesela; 1928 yılında SSCB Halk Çiftçiliğinin genel mahsulünde sanayi ürünlerinin toplam ağırlığı 54,5 faiz RSFSCB'de %51, Ukrayna'da %50,1, Belerusya'da %41,3, Gürcistan'da %32,8, Ermenistan'da 25,8 faiz ediyor idiyse, bu rakam Azerbaycan'da %70,7 idi⁸⁸⁴.

4.2.2. Azerbaycan'da Kolektif Ziraata Geçiş Siyaseti ve Onun Ağır Sonuçları.

1917 yılının Ekiminde Rusya işçi sınıfının köylü halk ile yaptığı işbirliği sonucu Komünist Parti rehberliğinde burjuvazi ve zengin toprak sahibi (Mülkedar) kuruluşunu devirerek Sovyet Sosyalist devletini kurdu. Ekim ihtilâli, Azerbaycan işçi ve köylülerini Rusya işçi ve köylüleri ile işbirliğine girmelerinin başlangıcı niteliğini

⁸⁸²S. Aslanov, *Azerbaydjane v Sostave Mnogonaçionalnovo gosudarstva. Uspehi i Deformasii. Borbi za suverenitet*, Bakı 1999, s. 77–78.

⁸⁸³ **Kitap ismi bak s. 65.**

⁸⁸⁴ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.173–174.

taşımaktadır. Kirov'a⁸⁸⁵ göre, bu önemli vazifeyi üstelenerek göreve başlamaları onlarda sosyalizmin başarısına olan inancını biraz daha artıracaktı.⁸⁸⁶ 1920 yılına kadar Azerbaycan'da toprak, Han, Bey ve ruhani zümresinin elinde idi. Yani toprağın %98.2 onlara aitti. Toprağın sadece % 1.8 köylü halkındı. Fakat Azerbaycan İhtilâl Komitesi 28 Nisan tarihinde burjuva ve toprak sahibi insanların çıkarlarının savunucusu olan Müsavat Partisi'nin hâkimiyeti İhtilâl Komitesine devretmesi bu durumu değiştirmiştir. Hâkimiyeti eline alan İhtilâl Komitesi karşısına ilk iş olarak işçi ve köylüleri zengin sınıfının siyasi ve ekonomik işkencelerinden korumak ve sosyalizm kuruculuğu tedbirlerini uygulamak olduğunu da vurguladı. İhtilâl Komitesi işçi ve köylü sınıfın ilk galibiyetinin çok kolay bir şekilde elde edilmesine rağmen henüz düşman olarak nitelendirilen müsavat taraftarlarının tamamen ortadan kaldırılmadığını, karşılarında büyük bir mücadeleye olduğunu, bu mücadelenin başarılması sonucu Azerbaycan çalışkan halkının ihtilal azmi sonucunda kazanılacağını umuyorlardı. Bütün bu problemlerin çözüme kavuşturulması ancak işçi, köylü ve asker ile beraber Komünist Partisi etrafında halka oluşturmaları ile mümkün olabilirdi.⁸⁸⁷ Nitekim Azerbaycan'da halkın sömürücüsü olarak

⁸⁸⁵ **Asıl soyadı Kostrikov'dur.** 1886 yılında şimdiki Kirov Vilayetinin Urjum şehrinde dünyaya gelmiştir. Komünist Parti ve Sovyet devlet adamı. 1904 yılında Sovyet İttifakı Komünist Partisinin üyesi. Anne babasını erken yaşta kaybettiği için öksüzler evinde yaşamıştır. 1904 yılında Kazan mekanik-teknik okulunda okumuş, aynı yılın son baharında Tomsk şehir idaresinde desinatör olarak çalışmıştır. Kirov şurada Bolşevik grubunun faal üyesi olmuş, 1905 yılında RSDFP Tomsk komitesinin üyesi seçilmiştir. Aynı yılın Ekiminde Taygada miting teşkil etmiş ve onu başarılı bir şekilde sonuçlandırmıştır. 1906 yılının yazında gizli bir şekilde matbaa kurmuş ve demiryolcuları arasında parti propagandası yapmıştır. 1907 yılına kadar bir çok kez hapsedilmiştir. 1908 yılının haziranında hapisten çıkınca, İrkutsk şehrine gelmiş ve burada da parti teşkilatını kurmuştur. Ciddi bir polis takibinden kaçarak Vladikafkas Kafkasya Ötesine geçmiştir. Burada da Bolşevik teşkilatına başkanlık etmiştir. Aynı zamanda "Terek" gazetesinde çalışmıştır. 1912 yılında gazetede kendi adı ile yazı yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Kuzey Kafkasya'da bütün Bolşevik siyasi işinin rehberliğini yürütmüştür. Şubat ihtilalinden sonra Vladikafkas Sovyet'inin teşkili esnasında faal iştirak etmiş, onun İcraye komitesine seçilmiştir. 1917 yılının Ekiminde II. Rusya geneli Sovyetler kurultayının temsilcisi olmuştur. Petrograt'ta ekim isyanında bizatihi iştirak etmiştir. Vladikafkas'a dönüşünden sonra Terek çalışkan halkının Sovyet hakimiyeti uğrunda mücadelesine rehberlik etmiş, Terek halklarının II. Kurultayının temsilcisi seçilmiştir. Kurultay Kuzey Kafkasya'da Sovyet Hakimiyetini ilan etmiştir. Şubat 1919'da Heşterhan'ın geçici Halk İcraye Komitesi başkanı, Mayısta da XI. Kızılordu üyesi seçilmiştir. 8 Nisan 1920'de Rusya Komünist Partisinin Merkez Kurulunun Kafkas bürosunun üyesi seçilmiştir. 30 Nisan 1920'de Kızılordu ile beraber Bakü'ye gelmiştir. Yani Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinin teşkilatçılarından biridir. 29 Mayıs'ta RSFSCB. Gürcistan yetkili temsilcisi olmuştur. 1-12 Ekim tarihleri arasında Riga, Polşa ile sulh danışıklarını yürüten grubun başçısıdır. Haziran 1921'de Azerbaycan Komünist Partisinin birinci katibi görevini üstlenmiştir. **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, C. V, s. 395-396.**

⁸⁸⁶ Sergey Mironoviç Kirov, **İzbranme Stati i Reçi**, (1912–1934), Baku 1939, s.135.

⁸⁸⁷ V. İ. Lenin, **Eserleri**, C. 31, Bakı 1952, s. 126.

nitelendirilen müsavat hükümetinin devrildiği ve onun yerine işçi-köylü Sovyet hakimiyetinin kurulduğu haberi Lenin'e ulaştırıldı. Böylece Azerbaycan'da işçi ve köylü hükümeti ülkenin doğal servetlerinin de sahibi oldu. Üretim yerleri burjuva ve toprak sahiplerinin elinden alındı, fabrikalar, demir yolları, bankalar, posta kurumları kamulaştırıldı.⁸⁸⁸ Bu aşamadan sonra ülkede sosyalist bir hükümet kurmak işi daha da kolaylaşmış oldu.

5 Mayıs 1920'de Azerbaycan İhtilâl Komitesi'nin aldığı bir karar sonucu toprak üzerinde Bey, Han ve toprak sahiplerinin mülkiyeti ortadan kaldırıldı ve bütün topraklar kamulaştırıldı. Beylerin, Hanların, Kilise ve Mescitlerin tekelinde bulunan topraklar ellerinden alınarak ücretsiz olarak köylü halka verildi. Böylece Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde toprak üzerindeki özel mülkiyet tamamen kaldırılmış oldu. Aynı emirde bütün ormanlar, sular ve doğal emlakler Azerbaycan SSCB'in mülkü sayılıyordu. Kirov bu emirle ilgili olarak: "Bütün toprakların tamamı hiçbir ücret alınmaksızın çalışkan halka verilecektir. Bu durum Bey ve Han usul-idaresine sadece olarak ilk darbe anlamına gelecektir. Biz komünistler gücümüzü mümkün merteye artırarak bunun sınırını çok kısa zaman zarfında genişletmek mecburiyetindeyiz".⁸⁸⁹ Komünist gazetesi ise bu konuda şunları yazıyordu: "Azerbaycan şarkta inkılâbın aynasıdır. muvaffakiyet ile halledilmiş toprak meselesi ise bu aynayı bezeyecek çerçevesidir".⁸⁹⁰

Azerbaycan İhtilâl Komitesi'nin toprak hakkında verdiği karar tarım alanında da onlara (Sovyet yönetimine) büyük yol kat etmelerine yardımcı oldu. Toprak hakkındaki emri kazalarda uygulamak için Bakü işçilerinin öncü birliklerinden bir kısım işçi ayrıca Mayıs-Ağustos (1920) ayları arasında Bakü Parti teşkilatından da bölgelere 600 kişi gönderildi.⁸⁹¹ Bunun yanı sıra AKP bu konuda başka kararlar da kabul etti. Toprak hakkındaki kararının hızlı uygulanabilmesi için Merkezi Komiteden Kaza Parti Komitelerine direktifler ardı ardına gönderilmeğe devam edildi. Direktiflerde özellikle eski devlet yönetimini tamamen ortadan kaldırarak yenisini kurmakla birlikte, ezilmiş olan sınıflara ekonomik açıdan da darbe vurulmasını emrediyordu. Devamla, Sovyet Hakimiyetini sağlam hale getirmek için

⁸⁸⁸ Kirov; **a.g.e.**, s. 143-144.

⁸⁸⁹ Lenin; **a.g.e.**, s.143-144; **Komünist**, 5 Mayıs 1920.

⁸⁹⁰ **Komünist** (Rusça), 17 Kasım 1920.

⁸⁹¹ **ACSPİHDA**; f. 1, Siy.125, iş. 83.

polis, jandarma ve toprak sahiplerini silahsızlandırarak halkın dar gelirli kesiminden birlikler teşkil etmeleri isteniyordu.⁸⁹² Elbette bu durum karşısında müsavatchı grup kendi kuvvetlerini kazalara çekmek zorunda kaldı ve burada bey ve toprak sahipleriyle birlikte Sovyet hükümetine karşı isyan başlattı.⁸⁹³ İhtilâl Komitesi'nin toprak hakkındaki kararı ziraat alanlarında da sosyalist yönde adımlar atılmasını sağladı ve 22 Haziran 1920'de Kaza İhtilâl Komite başkanlarının kurultayı toplandı. Kurultayda kazalarda genel durum ve milis teşkilatının teşkili meseleleri müzakere edildi. Aynı zamanda İhtilâl Komitelerine bağlı Toprak Şubesi de kuruldu ve Ağustos'ta Toprak Komiseri Agamalioğlu'nun başkanlığında Kaza Komite başkanlarının ikinci kurultayı toplandı.⁸⁹⁴ Kurultay özellikle toprak sahalarının dağıtıldığı esnada ilk olarak toprağı olmayan köylülere dağıtılması gerektiği ve ülke genelinde köylü halk arasında dağıtılacak toprak miktarını belirledi.

11 Ağustos 1920'de Bakı Kazası köylü kurultayında bir konuşma gerçekleştiren Nerimanov, bu kurultay yakında toplanacak olan Sovyetler kurultayı için hazırlık niteliğinde olduğunu vurguladı.⁸⁹⁵ 23 Ağustos'ta İhtilâl Komitesi "tahıl tekeli" konusunda direktif yayımladı. Yayımlanan direktif ile ülkede tahıl satışı durduruldu. Buna sebepte, bağımsızlık uğrunda savaşan askerlerin erzağa hasret kaldıkları gösterildi. Direktifin dördüncü maddesinde ise fazla erzağı olup ta onu devlete vermek istemeyenler halk düşmanı olarak ilan edilerek askeri mahkemece yargılanacakları duyuruldu.⁸⁹⁶ Nitekim yukarıda Nerimanov'un vurguladığı gibi 16-23 Ekim 1920 tarihleri arasında Azerbaycan Komünist Partisinin II. Kurultayı toplandı. Kurultayda köyde iş konusunda mesele müzakere edildi. Bu konuda A. J. Skaçkov ve S. Ağamalioğlu'nun konuşmaları dinlendi. Kurultay kararında köylü halkı istismarcı unsurlardan, Bey, Han ve Toprak ağalarından tamamen kurtarmak, Toprak ağalarının nüfusunu yok etmek, Köylü halk arasında başlayan sınıflar arası tabaklaşmayı kesinlikle derinleştirmek, Bakü işçi grubunun Azerbaycan kaza ve

⁸⁹² ACSPİHDA, f. 224, Siy.1, iş. 3, s. 1.

⁸⁹³ ACSPİHDA, f. 410, Siy.1, iş. 313, s. 264.

⁸⁹⁴ Komünist Gazetesi (Rusça), N: 81, 6 Ağustos 1920.

⁸⁹⁵ Komünist Gazetesi (Rusça), N: 175, 29 Kasım 1920.

⁸⁹⁶ İbişov, a.g.e, s. 27.

köylerinde tesir gücünü kuvvetlendirmek günün en önemli görevi addedildi. Bütün bunlar Sovyetlerin teşkili için ortam hazırlayacağı vurgulandı.⁸⁹⁷

İhtilâl Komitesi Azerbaycan SSCB’de Bey, Han ve Toprak ağalarının hâkimiyetini ve onların siyasi ve ekonomik gücünü alenî olarak yok etmek düşüncesindeydi. Bunun için; Birincisi, işçi hâkimiyetini kurması, toprak meselesini çözmesi; ikincisi, ziraat alanlarını tohum ile temin etmesi; üçüncüsü ise, şehir işçi kesimi ile köylü yoksul kesimin menfaati için köylü istismarcılarını toprak sahalarından uzaklaştırması gerekmekteydi. Bunun akabinde de Yoksul Komitelerini kuracaktı. Nitekim olaylar düşündükleri gibi oluştu. Azerbaycan İhtilâl Komitesi Yoksul Komiteleri hakkında verdiği emir doğrultusunda İhtilâl Komiteleri kapatıldı ve onun hakları köy Yoksul Komitelerine devredildi. Yoksul Komiteleri başkan ve dört üyeden oluşmaktaydı. Onlar kendi mıntıklarında önemli hâkimiyet kurumu olarak faaliyet gösteriyorlardı. Yoksul Komitelerinin teşkili işine 1500 Bakü işçisi gönderilmişti. Bu işçi grubunun köylere gönderilmesindeki asıl maksat, Bakü işçileri ile Azerbaycan köylüleri arasında ittifakı sağlamlaştırmaktı. Yoksul Komiteleri köylerde proleter diktatörlüğün sarsılmaz dayanağı görünümünü veriyordu.⁸⁹⁸

Bütün bu yapılanlar Sovyetlerin teşekkülü için zemin hazırlamaktan başka bir şey değildi. Sovyet yöneticilerine göre Azerbaycan’da Sovyet Hükümetinin oluşturulması o zaman mümkün olacaktı ki, yoksul halk kendilerini İhtilali görevini uygulamada yetkili görsünler. Bunun için ilk olarak İhtilâl Komitesi köylü halk ile istismarcı unsurlar arasında set oluşturmayı ve köylerde tabakalaşmayı temin edecekti. Köy Sovyetliklerin seçimine kadar Azerbaycan SSC işçi-köylü hükümetinin siyasi ve iktisadi önlemlerini uygulamak için muktedir olan, çalışkan halk tarafından seçilen köy yoksul Komiteleri hakkında direktif verdi. Sovyet Hükümeti Köylerde toprak üzerinde Bey ve Hanların özel mülkiyetini kaldırdıktan sonra toprağın ekilip toplanması usullerinde de İnzibati şartlar yaratmak işine başladı. Köylerde yeni üretim yöntemleri, topraktan istifadede değişiklik yaparak tarım ürünlerinde randımanı artırmak için yeni kararlar aldı. 1921–1922 yıllarında bütün

⁸⁹⁷ **Komünist Gazetesi (Rusça)**, N: 175, 29 Kasım 1920.

⁸⁹⁸ H. Aliyev, H. Mirzayev, **Azerbaycan’da Kent Teserüfatının Kollektifleşmesi Tarihinden (1930–1934)**, Elmler Akademiyası, Bakı 1957, s. 21–22.

topraklar eşit şekilde pay edilmesine başlandı.⁸⁹⁹ Bu yıllar arasında Kollektif çiftlikler içinde 132 Komüne (işbirlikçi) ve 47 Kollektif Çiftlik faaliyet göstermekteydi.⁹⁰⁰

Toprağın kamulaşması ile birlikte tarım ürünlerinde indirimle gidildi. Toprak üzerinde özel mülkiyet olduğu ortamda köylünün toprağı satın alması için ödediğı para kendi maddi durumunu düzeltmek için özel çiftliklerden büyük kollektif çiftçilik işletmelerine geçmek için ortam sağlıyordu. Bu durum Lenin'in söylediğı gibi; Toprağın millileşmesi proleter devlete çiftçilik alanında da sosyalizme geçmek için en büyük fırsatları sağladı.⁹⁰¹

Bu anlamda Azerbaycan İhtilâl Komitesi kollektif çiftliklerin canlandırılarak geliştirilmesi konusunda ciddi kararlar aldı. Bu kararı müteakip köy çiftçiliğini planlı bir biçimde hareketlendirmek için Bakü, Salyan, Lenkeran, Karabağ bölgeleri müteşekkil ekonomik bölgeler olarak belirlendi. Bu bölgelerde çiftçilik işlerini Halk Ziraat Komiserliklerine bağılı ilçe ziraat şubelerine devredildi. Aynı zamanda köy çiftçiliğı işini hızlandırmak maksadıyla onlara 1921 yılında 400 milyon manat özel ödenekte ayrıldı. Köy çiftçiliğinin vazgeçilmezlerinden olan pamukçuluk alanında da ciddi çalışmalara başlandı. Ocak 1923 yılında Azerbaycan ile SSCB Yüksek Pamuk Komitesi arasında "Rus Azerbaycan Pamuk Şirketi" kuruldu. Bu şirkete verilen hedef 10 bin dönüm arazide pamuk ekmekten ibaretti. Mart 1926'da pamukçuluk işini idare etmek adına "Pamuk Birliğı" kurulacaktır.⁹⁰²

Mayıs 1924'te AKP'nin XIII. Kurultayı köylü halkı Kooperatiflerde biraraya getirmek konusunda karar kabul etti. Aynı zamanda kurultay devlet tarafından köylü halka hesaplı kredi verilmesini de uygun gördü. Bunun için Azerbaycan Köy Ziraat Bankası kuruldu. Bankanın en önemli vazifesi köylü çiftçilere kısa ve uzun zaman diliminde kredi vermektir. Lenin bu konuda; "her bir sosyal kurum ve kuruluş ancak belli bir sınıfın malî desteğıyle ortaya çıkmaktadır",⁹⁰³ demektedir. Bunun açık örneğı 1922-1924 yılları arasında genel itibariyle Yeni Komünist İktisadi Siyasetin uygulamaya konulması ve köy çiftçiliğı alanında ortaya çıkan karışıklıklar

⁸⁹⁹ H. Aliyev, H. Mirzayev, a.g.e, s. 24.

⁹⁰⁰ ACEATA, Evr. N. 1856, s. 14.

⁹⁰¹ Lenin, *Eserleri*, C. 28, Bakı 1952, s. 325.

⁹⁰² Gaffarov, a.g.e, s. 55.

⁹⁰³ Lenin, *Eserleri*, C. 33, s. 483.

sonucu ülkede 1 Komüne ve 2 Köy çiftçiliği Arteli faaliyetine devam edebilmiştir.⁹⁰⁴ Hâkim idarenin ekonomik alanda yürütmeye çalıştığı siyaset adı verilen sanayileşme, Kollektif çalışma alanında da köklü değişikliklere sebep oldu.⁹⁰⁵ Fakat bu durum çiftçinin sanayileşme siyasetini müdafaa etmemesine rağmen devam ettiriliyordu. Çiftçi kesiminin büyük bir bölümü YKİS'in daha müspet tarafının olduğunu savunuyorlardı. Bütün olumsuzluklara rağmen 1925 yılına kadar 70 bin yoksul köylü çiftçi orta sınıf çiftçiliğe dönüştürüldü. Toprak sahibi (Golçomak) olarak nitelenen çiftçiler ise köylü çiftçiliğinin sadece %3'ünü oluşturuyordu. 1928 yılına geldiği zaman ise Azerbaycan SSCB'de köylü çiftçiliğinin % 6,8. toprak sahipleri, %51,4'ünü ise orta sınıf çiftçiler oluşturdu. Yoksul köylülerin bir kısmı da kooperatiflerde bir araya geliyorlardı.⁹⁰⁶ Ekim 1927 yılında 99 bin üyesi bulunan 317 Kooperatif mevcut idi. Bu durum köylü çiftçiliğinin %30'unun kooperatiflerde bir araya geldiğinin de göstergesidir. Bu Kooperatif teşkilatlanma ülkede yaygın hale gelmeye başlamış olsa dahi maddi merak prensiplerine eğilim gösterilmemesi, inzibati amirlik sisteminin güçlenmesine ve onun inkişafında aksamalara sebep olmuştur.⁹⁰⁷

Yukarıda değinildiği gibi sanayileşmenin uygulanabilmesi için büyük sermayeye ihtiyaç vardı. Bunu sadece zengin olan köylü çiftçisi yapabilirdi. Fakat XX. yüzyılın sonlarına doğru devletin tatbik ettiği güçlü ekonomik yöntemler köylerde çiftçilerin iktisadi merakının azalmasına, mülkiyetin Sovyet Devleti tarafından müsadere edilmesi tehlikesinin artmasına neden oldu. Bu da köy tarım mahsulünün randımanında azalma, üretimde zayıflama ile sonuçlandı. Ülke halkını ekmek kıtlığı ile karşı karşıya bıraktı. Sanayileşmede de büyük ölçüde bozulmalar müşahade edilmeye başlandı. Büyük köy çiftçisinin devlet ekonomisine gerekli yardımı göstermesi için baskı, yöntemlerine başvuruldu.

Ülkenin tüm bölgelerinde tarım ürünlerinin kart sistemiyle dağıtımına geçildi. Sanayide tatbik edilen güvenlik amirliği sistemi köyde de tatbik edildi. Tarım ürünlerinden arta kalanı devlete teslim etmeyenlere karşı ceza tedbirleri uygulanmaya başlandı. Ekmek alışverişi yasaklandığı gibi hububat da zorla

⁹⁰⁴ ACEATA; Evr. N. 1856, s.15

⁹⁰⁵ E.İsmayılov, C.Hasanov, T. Gaffarov, s.150–151.

⁹⁰⁶ Gaffarov, a.g.e, s. 55.

⁹⁰⁷ Köçerli, Yâddan Çıkmaz Karabağ..., s. 292–293.

müsadere ediliyordu.⁹⁰⁸ Bunun akabinde Sovyetler'in kazandığı en önemli tarihi başarılarından biri de hiç şüphesiz köy çiftçiliğinin sosyalistçesine değiştirilmesi ve planlı bir şekilde kolektif çiftçilik yoluna geçilmesi oldu.⁹⁰⁹ Komünist partinin XV. Kurultayı köy çiftçiliğinin sosyalist yönde değiştirilmesi konusunda şu önerilerde bulunuyordu: “Küçük aynı zamanda özel köylü çiftlikleri birleştirilerek büyük kolektiflere çevrilmesi gerekmektedir. Bu durum Parti'nin köyde en önemli görevi olarak telakki edilmelidir”.⁹¹⁰ Kurultay kararlarından hemen sonra köy çiftliklerinin kolektifleşmesi işi her taraflı desteklenmeye başladı. Azerbaycan Komünist Partisi ülke genelinde özel köylü çiftliklerini büyük içtimai sosyal çiftçilik yoluna çevirmek alanında hazırladığı tedbirler için esas alındı.

Aralık 1927'de ÜİK(b)P XV. Kurultayında köylü çiftçiliklerini Kollektif Çiftliklere çevirmek kararı, Kolektifleşme siyasetinin inkişaf ettirilmesinde yeni bir başlangıç oldu. Bu aşamada bütün dikkatler köylerde kapitalist unsurlar üzerine saldırının güçlendirilmesi ve bu sınıfların tamamen ortadan kaldırılmasına yöneltildi. Kurultayda konuşulanların müzakeresi esnasında mevcut Kolhoz ve Sovhozların elden geçirilmesi ve gerekirse onların yerine yenilerinin kurulması önemli bir vazife olarak kabul edildi.⁹¹¹

Fakat ülkede aynı yıl zuhur eden tahıl kıtlığı problemi köylerde sınıflar arası mücadelenin kuvvetlenmesine sebep oldu. Bu problem Komünist Parti tarafından toprak sahiplerine karşı da ciddi önlemler almaya gerektirdi. Alınan önlemler sadece toprak sahiplerine karşı değil, aynı zamanda orta sınıf köylülere karşı da yöneltilmişti. Bu önlemler yoksul köylü tabakası ile toprak sahibi, zengin ve vasat durumda bulunanlar arasında hoş olmayan durum yarattı. Belirli aralıklarla köylülerden cebri vergi vermediği için toplu hapsedmeler başladı.⁹¹² Doğrusu Azerbaycan'da genel anlamda Kollektif çiftliklerin kurulması için ortam müsait değildi. Diğer taraftan da Bolşeviklerin köyde güvenebilecekleri sağlam dayanakları da henüz oluşturulamamıştı. Bu ve yukarıda zikredilenlere bakıldığında Kollektif çiftliklerin

⁹⁰⁸ E.İsmayilov, C. Hasanov, T. Gaffarov, s.150–151.

⁹⁰⁹ E. İ. Memmedov, *Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübareze (1927–1999)*, Elm, Bakı 1961, s.7.

⁹¹⁰ Sovyet İttifakı Komünist Partisi Kurultayları, Bölüm II, s. 525.

⁹¹¹ Köçerli, a.g.e, s. 293.

⁹¹² Köçerli, a.g.e, s. 293.

sayısı da çok az idi. Köylü çiftliklerden kollektif çiftliklere geçiş ilkel köyün görünümünde de zamanla değişikliklere sahne oluyordu.

Toplu bir şekilde kolektif çiftliklere geçmek için köy çiftçiliği kooperatiflerinin da büyük rolü oldu. XV. Kurultay'da alınan karara göre "Kooperatifler köylüleri ekonomik yönden toplu bir şekilde birleştirerek, onların kendi durumlarını geliştirmeleri için en önemli bir yoldur"⁹¹³, deniliyordu. XV. Kurultay'dan sonra kolektif çiftliklerin gelişimi için ekonomik durumun güçlendirilmesi ve kolektif çiftlik hareketine hazırlık işi uğrunda çalışmalar genişletildi. Bu meyanda Şubat 1928'de Azerbaycan Komünist Partisinin genel kurultayı toplandı. Kurultayda Stalin'in talimatı yerel parti teşkilatlarına gönderildi. Stalin, köy çiftçiliği kollektiflerinin küçük aynı zamanda zayıf olduğunu vurgulamakta idi.⁹¹⁴ Bundan dolayı köylü çiftliklerinden kollektifleşmeye geçiş esnasında hüküm ve tazyik metodunun uygulanması da uygun görüldü.⁹¹⁵ KP Merkez Yürütme Kurulu kollektif çiftlikler meselesini dikkatlice inceledikten sonra partinin de görüşlerini rehber olarak kollektif çiftliklerin teşekkülü alanında bir sıra mühim tedbirleri uygulamaya koydu. Bunun için kollektif çiftliklere 836.280 manat kredi verildi. Ayrıca köylü çiftliklerin birleştirilmesi ve kollektif çiftliklere rehber kadro yetiştirilmesi maksadı ile Ukrayna'ya 5 aylık kurs görmeleri gibi bazı hazırlıklara başlandı.⁹¹⁶

Mart 1928'de Parti Kurultayı kollektif çiftliklerin idaresi için "Azerbaycan Merkez Kolhoz İdaresinin (Azkolhozsentr) kurulduğunu açıkladı.⁹¹⁷ Kurulduğu 8 aylık zaman zarfında yeni kollektif çiftlik sayısı 137'ye çıkarıldı. Bu Kollektif çiftliklere 22 traktör dağıtıldı. Çiftliklerin teknoloji ile temin edilmesi için kredi verilmesi kararlaştırıldı.⁹¹⁸ Kurultaydan sonra köyde Parti siyaseti ve teşkilatlanması işine de önemle dikkat edildi. Mayıs 1928'de Azerbaycan Merkez Kolhoz İdaresi toplantı düzenledi. Toplantıda konuşan yetkililer, köylü halkın bağlı oldukları

⁹¹³ Sovyet İttifakı Komünist Partisi Kurultayları, Bölüm II, s.525.

⁹¹⁴ ACSPİHDA, f. 1, siy. 74, iş. 279, s. 40.

⁹¹⁵ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 262.

⁹¹⁶ Memmedov, Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübareze, s. 11.

⁹¹⁷ Memmedov, Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübareze, s. 8.

⁹¹⁸ ACSPİHDA, f. 1, siy. 74, iş. 279, s. 40.

mercilere müracaat ederek kolektif çiftliklerin kurulmasında yetkililere gerekli maddi ve manevi yardımda bulunmalarını istediler.⁹¹⁹

Fakat bütün bu uğraşlara rağmen tarım ürünlerinde gün geçtikçe azalma müşahade edilmeye başladı. Bu durum ülkede ciddi bir sıkıntı yarattı ve ekonomik durumun kötüleşmesine sebep oldu. Stalin ve yandaşları bu durumdan kurtulma yolu olarak parti ve çiftlik rehberlerini cezalandırma ve işten uzaklaştırma siyasetini uygulamada buldu. Ülkede mahkemeler objektif karar alamaz hale gelirken, inzibati amirlik bütünüyle memlekete yayılmaya başladı. Tarımcılık yapan il ve ilçelerde toplu direnişler başladı.⁹²⁰ Sovyet hükümetinin köylüye karşı yürüttüğü politika köylünün mukavemet etmesine sebep oldu. Köylülerden özellikle zengin kesim ve orta sınıfta bulunanlar hususi gruplar oluşturarak Bolşeviklere karşı ayaklandılar. Köylü halk elinde artakalan ürünleri Bolşeviklere teslim etmemek için bu ürünleri gizletti. Bu karşı çıkmalar aslında kolektif çiftliklere, kooperatiflere karşı değildi, kendi el emeği ile geçimini sağlamaya çalışan, serbest bir şekilde geçinmek derdinde olan halka karşı acımasız siyaset yürütmeğe çalışan hükümete karşı idi.

Bunun için yönetimin köylerde kolektif çiftlikleri oluşturmadan önce, köyün asli unsuru ve üreticisi konumunda bulunan toprak sahipleri ve orta sınıf köylü çiftçileri ortadan kaldırması gerekiyordu. Aksi takdirde millî çiftçilik geleneklerini korumak adı altında ortaya çıkan millî bağımsızlık harekâtını elinde tutması söz konusu bile edilemezdi.⁹²¹ Bu görünen sıkıntıları atlatmak ve köylerde takip edilen acımasız siyaset sonucu çok ciddi zıtlıklar ortaya çıkardı. Toprak sahibine karşı yürütülen siyasetin ağırlığı köylüler üzerinde de hissedilmeye başladı. Resmi evraklara bakıldığında köylüye yapılan yardımlar sadece kâğıt üzerinde kaldı. Pazara tahılın çıkarılmaması sonucu ekmeğin fiyatında çok ciddi artış oldu. Devlet, dış devletlere tahıl ihracı ve halkı temin etmekle bağlı ciddi zorluklarla karşı karşıya kaldı. Siyasi idarede kendine taraftar toplayan Stalin siyasetten çok öte adımlar atmaya başladı. Bazı yerlerdeki Parti yöneticilerine Stalin'in imzasını taşıyan kaygı dolu direktifler gönderilmeye başlandı.⁹²² Direktifte akla mantığa uygun gelmeyecek şekilde tedbirlerin yer verilmesi talep ediliyordu. Bu tedbirler sonucu Esnaf, toprak

⁹¹⁹ Memmedov, **Azerbaycan Kendinde.....**, s. 11.

⁹²⁰ **Siyasi Tarih**, Bölüm I. s. 175.

⁹²¹ Gaffarov, **a.g.e**, s. 56.

⁹²² İbişov, **a.g.e**, s. 130–131

sahibi ve pazar fiyatları ile oynayanlar hapsedildi, yüzlerce parti mensubu çeşitli sebeplerden dolayı KP'den uzaklaştırıldı.⁹²³ Lenin bu sıkıntılı günleri atlatmak adına 1929 yılında tahıl tedariki ile bağlı ilginç araştırma ve alternatiflere müracaat etti.⁹²⁴ Lenin'in el attığı müracaatları destekler mahiyette Pravda ve diğer gazetelerin sayfalarında köyde kitleler arası (sınıflar arası) mücadelenin artması geniş bir şekilde yazılmaya başlandı. Basın'da "Kitlesele düşmana karşı hücum", "Toprak sahiplerini (Golçomağ) susturmak"! "Golçomağ'a ve din hadimlerine muhkem udar", "Müdafieye değil hücum", başlığı altında yazılar kaleme alınıyordu. Fakat ideolojik açıklamalar aç olan köylüyü doyuramıyordu. Artık köylülerin toplu itirazları kol gezmeye başladı.⁹²⁵ İtirazlar sonucu köylü halktan bazıları hapsedildi. Gün geçtikçe tutuklu sayısında artış olduğu gözlemlendi. Sadece 1929 yılına ait 1300'den çok toprak sahibinin suikast kurbanı olduğu kaydedilmekteydi.⁹²⁶

21 Haziran 1929'da YİK(b)P MK ve SSCB HKS "Kolhoz sistemini sağlam hale getirmek"⁹²⁷ ve "ellikle kolektifleşmeye" geçmek şiarını ileri sürdü. Memleketin tüm İl ve İlçelerinde kolektifleşme siyasetinin kabul edilmesi işinde halk kesimi birbirleriyle yarışmaya başladı. Kuzey Kafkasya, Aşağı ve Orta Volga boyu ve Ukrayna'nın parti teşkilatları kolektifleşmeyi bir buçuk yıla kadar uygulamaya geçireceklerine taahhüt ettiler.⁹²⁸ Çünkü bu illerde daha çok köy çiftçilik avadanlığı mevcut idi. Köylülerin gruplaşması daha derin, sınıflar arası mücadele ise daha keskindi. 1929 yılının sonbaharı Azerbaycan'da, Komünist Parti ve Sovyet Hükümeti tarafından uygulanmaya konan plânlar sonucu Kollektif çiftlikler faaliyeti başladı ve hemen akabinde toprak sahiplerinin (Golçomak) kollektif çiftliklere katılması kesinlikle yasaklandı.⁹²⁹ Aynı yılın Ekim ayında YİK(b) Partisi MK. Toplantısında kollektif çiftliklerin kurulması işinin daha da genişletilmesi meselesi müzakere edildi. Toplantıda, SSCB köylerinin açık ve hızlı biçimde yeniden yapılandırılması ve büyük ekin sahalarının oluşturulması işine başlanması talimatı verildi.⁹³⁰

⁹²³ İbişov, a.g.e, s. 131.

⁹²⁴ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s.175.

⁹²⁵ **Dokumenti Sviditelstvuyut**, Moskova 1989, s. 22.

⁹²⁶ **Dokumenti Sviditelstvuyut**, s. 23.

⁹²⁷ Gaffarov, a.g.e, s. 56

⁹²⁸ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 175.

⁹²⁹ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 175.

⁹³⁰ **Sov. İKP....**, Katname ve Kararları, Bölüm II, s.711.

Azerbaycan'ın bilumum bölgelerinde tahıl tedariki ile bağı toplu hazırlıklara başlandı. Tahılı gizemli bir biçimde taşımakla uğraşanlar, yüksek fiyata satan işbirlikçiler hakkında suç duyurusunda bulunuldu ve onlar acil olarak muhakeme edilmeye başlandı. Bu işi uygulamak için Daire İcra Komisyonlarına bağı seyyar mahkeme kurularak yerlere gönderiliyordu. Sovyetlerde uygulanan ceza yöntemlerinin aynısı Azerbaycan'da da tatbik edildi. Bunun sonucu olarak da yüzlerce insan açık mahkemelerde yargılandı.⁹³¹

Kollektif çiftliklerin oluşturulması işinde köylü halkla beraber komsomol teşkilat üyeleri de büyük bir gayret içerisinde çalışıyorlardı. Örnek olarak Salyan, Karabağ, Nuh'a ve başka kazalarda komsomolcu gençlerin teşebbüsü ile yeni kollektif çiftliklerin kurulduğudur.⁹³² Stalin'in Kasım 1929'da "Büyük dönüş yılı" adlı makalesinin yayınlanması, kollektif çiftliklerin genişletilmesi işine büyük katkı sağladı. Makalede; "Kollektif çiftlik eylemi artık ayrı ayrı vilayetlerin karşısına toplu olarak kollektifleşme vazifesini koymakta" ve kollektif çiftliklerin inkişafı için önlemler almaktaydı. Şöyle ki;

1. Kollektif çiftliklerin rehber parti üyeleri ile uyumlu bir biçimde ve sağlam hale getirilmesi.

2. Kollektif çiftliklerde, araba traktör ve diğ er vasıtalar da çalışmak üzere köylere kısa zaman zarfında siyasi tecrübe sahibi 25 bin işçinin gönderilmesi konusunda karar kabul edildi.⁹³³

Sovyetlerce verilen emirlere esasen yerlerde kollektifleşme suni bir şekilde hızlandırıldı. Bu da Toprak sahiplerini bir sınıf olarak ortadan kaldırılması meselesine geçmek için bir anlamda hazırlık idi. Toprak sahibi insanların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması Stalin'in 1929 yılında Umum ittifak Marksistleri konferansında yaptığı "SSCB'de tarım siyasetine dair" konuşmasında kesin bir şekilde dile getirildi,⁹³⁴ ve 1929 yılının sonlarına doğru KP Toprak sahiplerini sıkıştırma siyaseti adı altında onların sınıf olarak tasfiye edilmesi kararlaştırdı.⁹³⁵ Akabinde Politbüro bünyesinde Molotov başkanlığında bir komisyon, tasfiyeyle ilgili

⁹³¹ ACEATEA, Azerbaycan Elmler Akademiyasının Tarih İnstitutunun Elmi Arxivi, f.1, siy.14, iş. 6139, s. 310.

⁹³² Bakinskiy Raboçi, 29 Kasım 1929.

⁹³³ Sov. İKP... Katname ve Kararları Bölüm II, s.711.

⁹³⁴ İbişov, a. g. e, s. 133.

⁹³⁵ Gaffarov, a.g.e, s. 57.

olarak pratik tedbirler geliştirmekle görevlendirildi. Komisyon toprak sahiplerini üç kategoriye ayırıyordu. Birinci grup, isyancı faaliyetler içerisinde bulunanlar, tutuklanarak GPU'nun çalışma kamplarına gönderilecek, veya karşı koyma halinde öldürülecek, aileleri de sürgün edilerek emlakleri istimlak edilecekti. İkinci grup, daha az etkin muhalefet edenler, karşı ihtilâle doğal olarak eğilimli diye tarif edilen toprak sahipleri aileleriyle birlikte tutuklanarak ülkenin ücra bölgelerine sürülecekti. Üçüncü grup, rejime karşı dürüst olarak nitelenen toprak sahipleri ise yaşadıkları bölgelerin marjında yer alan, kolektifleştirilen bölgeler dışında kalan ve tarıma elverişli hale getirilmesi gereken topraklara görevli olarak yerleştirileceklerdi.

Komünist Parti Komitesi I. Sekreteri, Sovyet Yürütme Komitesi başkanı ve Devlet Güvenlik Komite yerel sorumlularından oluşan bir üçlünün (troyka) her kazada koordine ettiği operasyonlar, toprak sahiplerini tasfiye etmekle görevli komisyonlar ve tugaylar tarafından uygulanacaktı. Parti Komitesi, Köylerde fakir köylü ve emekçi komünistlerden oluşan grup oluşturulmasını istedi. Orconikidze bu grubu şöyle tanımlamaktaydı: “Köylerde hiç parti militanı olmadığından, köye genellikle bir genç komünist yerleştirilerek, yanına yoksul iki üç köylü verilecektedir; köyde, kolektifleştirme ve toprak sahiplerinin tasfiyesi ile ilgili tüm işleri düzene sokmakla şahsen bunlar görevlendirilmiştir.” Gruba verilen talimat oldukça açıktı; mümkün mertebe fazla sayıda işletmeyi kolektifleştirmek ve toprak sahibi olarak damgalananları tutuklamak.⁹³⁶ 1929 yılı sonu, 1930 başlarında iki haftada böyle grupların teşkili kampanyası işine devam etti. Gruplar aynı zamanda silahlandırıldı. Ülke genelinde benzer 1500'den fazla silahlı grup teşkil edildi. Bu silahlı gruplar Devlet Siyasi İdaresi (GPU) ve İçişleri Bakanlığı'nın silahlı birliklerine yardım ediyordu. Zengin ve orta sınıf köylü halktan kolektif çiftliklere katılmak istemeyenlerin var devleti müsadere ediyor, kendileri ise kurşunu diziliyordu. Nitekim 1929 yılında 16 binden fazla zengin ve orta sınıf köylü çiftçi ortadan kaldırılmıştı.⁹³⁷ Köylülere karşı yürütölen müsadere ve aşırı vergi köylüyü hükümetten bir hayli gücenik bırakıyordu. Bunun akabinde ülkenin birçok ilçelerinde mevcut hükümete karşı ayaklanmalar başladı. Bu ayaklanmalar özellikle Zakatala, Şeki, Guba, Lenkeran, Karabağ, Gence ve Nahçıvan bölgelerinde idi. Hükümet

⁹³⁶ Komünizmin Gara Kitabı s. 194-195.

⁹³⁷ Gaffarov, a.g.e, s. 57.

sadece Nahçıvan bölgesinde 50'den fazla köylüyü kurşunlamış, yüzü aşkın insanı da hapsedmişti.⁹³⁸

3 Ocak 1930'da Bakü ve çevre ilçelerinin I. Sovyetler Kurultayında Bakü İşçilerinin köylere yardımının artırılması kararlaştırıldı. Kararda Bakü işletmelerinin öncüleri köye ve kolektif çiftliklere rehber görevlere atandı.⁹³⁹ Henüz kolektif çiftliklerin teşkil edilmediği hayvancılıkla uğraşan ilçelerde zengin köylülerin çiftlikleri kapatılıyor onların malvarlığı ise Sovyet yöneticilerinin eline geçiyordu. Toprak sahiplerinin bir sınıf olarak ortadan kaldırılması ilgili mesele 5 Ocak 1930'da YİK(b) Partisi Merkez Kurulu "Kolektifleşmenin hızı ve kolektif çiftliklerin teşkilatının kuruluşuna devlet tarafından yardım edilmesi hakkındaki karar kabul etti. Kararda gösteriliyordu; Artık ülkede toprak sahiplerinin devasa üretimini kolektif çiftliklere devretmek için maddi olanak mevcuttur. SSC. Tüm halk çiftçiliği için halledici ehemmiyete malik olan bu taraf partinin fiilî işinde toprak sahiplerinin sömürgecilik meyillerini sınırlamak siyasetinden toprak sahiplerini bir sınıf gibi feshetmek siyasetine geçmesi için tam esas oldu.⁹⁴⁰ Komite'nin 5 Ocak kararına göre çeşitli ülkelerde siyasi durumun sıkıntılı olması ve köylü halkın eşit seviyede olmamasından dolayı titiz davranılması, kolektif çiftliklerin asıl teşkilat biçimleri gibi köylü çiftlik biçimleri de belirlenmesi önerildi. Köylü çiftçiliklerinde topraktan istifade ve önemli üretim araç ve gereçleri, İş hayvanı, araba ve traktörler devletin tekeline geçti.⁹⁴¹

Karara göre ülke üç ayrı bölgeye ayrıldı. Ayrı bölgelere ayrılmasına sebep olarak ortamın bölgelere göre çeşitlilik arz ettiği ve kolektifleşmeye eşit biçimde hazırlığın olmadığı gösterildi. Bu ayırımı göre Azerbaycan'da köy çiftçiliğinin (kent taserüfatı) tamamen kolektifleştirilmesi 1933 yılına kadar tamamlanması gerekiyordu. Aynı zamanda toprak sahiplerinin (gol çomak) sınıf olarak ortadan kaldırılması da öneriliyordu.⁹⁴² Bu ortadan kaldırma siyasetine sadece toprak sahipleri ile sınırlı kalmıyor aynı zamanda kolektif çiftliklerde çalışmak istemeyen orta sınıf köylülerde

⁹³⁸ **Siyasi Tarih**, Bölüm I, s. 186.

⁹³⁹ Sov. İKP... Katname ve Kararları Bölüm II, s. 717.

⁹⁴⁰ Sov. İKP... Katname ve Kararları Bölüm II, s.736; Gaffarov, *a. g. e.*, s. 57–58.

⁹⁴¹ E. İ. Memmedov, **Kent Taserüfatının Ellikle Kolektifleşmesi İllerinde Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübareze** (1930–1937), Elm, Bakı 1967. s. 18–19.

⁹⁴² İslam Ferzeliyev, **Kolektifleşme Uğrunda Mübarezede**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1968. s. 28.

dahil ediliyordu.⁹⁴³ 8 Ocak 1930 tarihine kadar 200 Maden, 30 İnşaat, 155 demiryolu işçisi kolektif çiftliklerin kurulması işine yönlendirildi.⁹⁴⁴ İnzibati çalışma usulünün tatbiki sonucu ilk günden başlayarak kolektifleşmede ciddi noksanlara ve yanlışlıklar yapılmaya başladı. 1930 yılının ilk üç ayında kolektifleşmeyle ilgili parti teşkilatının tahriflerine karşı da ciddi mücadele hakkında kararlar kabul edildi. Azerbaycan halkının gerçek durumuna cevap veremeyen bu kararlar köyde ciddi karışıklığın ortaya çıkmasına ve sosyal-siyasi zıtlıkların daha da kuvvetlenmesine sebep oldu. Aynı zamanda birçok ilçelerde yoksul köylülerle, zengin toprak sahipleri arasında karşı durmalar yaranmaya başladı. Durumdan haberdar olan yönetim bu durumu merkeze ilettiler. Merkezin direktifi sonucu köylüler zoraki kolektif çiftliğe davet edildi. Tüm il-ilçe ve köyler kolektifleştirildi. 1930 yılında Azerbaycan'da 55.304 çiftliği birleştiren 1839 kolhoz var idi. Bu rakam 1931 yılında ise 3330'a yükseltildi.⁹⁴⁵

16 Ocak 1930'da Sovyet Merkezi İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyet'i toprak sahibi insanların emlakinin müsadere edilmesi konusunda onlara çok ağır darbeler indirmek kararına geldi. Bu karara sebep ise toprak sahibi insanların hayvanlarını keserek sattıkları ve bunun da kolektifleşme siyasetine karşı ve onu bozmak maksadı ile yapıldığı açıklandı. Bunun hemen akabinde toprak sahibi insanların emlakinin müsaderesine başlandı. Aşırı müsadere etme olayları ile karşı karşıya kalan toprak sahipleri kendilerini feshetmek ve göze yoksul görünmek gibi siyaset yapmaya başlasalar da pek başarılı olamadılar.⁹⁴⁶ Fakat bazı yerlerde de başarılı oldukları görüldü. Örneğin, 18 Ocak 1930'da toprak sahipleri tarafından Gence Şehrinin Delimmemedli icra komitesinin binası ateşe verildi. Toprak sahiplerinin kolektif çiftliklere karşı yürüttüğü mücadele topluca kolektifleşmeye geçen ilçelerde daha da keskin hal almaya başladı. Onlar kolektifleşmeye geçişi kendilerinin tamamen ortadan kaldırılması anlamına geldiğini bildikleri için bu

⁹⁴³ Azerbaycan Tarihi, C. VI, s. 265.

⁹⁴⁴ Bakinskiy Raboçi, 14 Nisan 1930.

⁹⁴⁵ Müstakil Azerbaycan Respublikası Üçüncü Minilliyin Birinci Yüz İlliyinde, Adiloğlu, Bakı 2001, s. 65-66.

⁹⁴⁶ ACMDA, f. 246, siy. 1, iş. 146, s.22.

mücadeleyi veriyorlardı. Yerli idarelerin rehber işçilerinin de bazıları onarılın tesiri altına düşebiliyorlardı.⁹⁴⁷

1 Şubat 1930'da Sovyet Merkezi İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti toplu halde kolektifleşen ilçelerde köylü çiftçiliklerin sosyalistçesine yeniden yapılanmasının toprak sahibi insanlarla mücadele tedbirleri hakkında ve çiftçilerin serbest biçimde satılmasının önüne geçmek için karar kabul etti.⁹⁴⁸ Bu karar ile toplu halde kolektifleşen ilçelerde toprağın kiralanması ve ücretli işçilikten istifadeye izin veren bütün eski kanunlar feshedildi. Toprağın kiralanması ve ücretli işçi çalıştırmak hukuku toprak sahiplerinin elinden alındı.⁹⁴⁹ İlçe icra komitelerine kendi başına göç etmek isteyen toprak sahiplerinin hemen hemen tüm emlakleri müsadere etmek havale edildi. Toplu halde kolektifleşmeye geçilen bu yıllarda yerel hükümet teşkilatlarına toprak sahiplerini ebedî yaşadıkları yerlerden uzak ilçelere sürgün etmek hukuku verildi ve toprak sahibi insanların tamamı emlakten mahrum edildiler.⁹⁵⁰ Keza KP'nin köyde sosyalizmin zafer yürüyüşü gün geçtikçe hız kazanmada devam ediyordu. Toprak sahibi insanların mukavemeti ise gün geçtikçe kırılıyordu. Toprak sahibi insanlar hapse atılıyor veya sürgün ediliyorlardı. Sadece 10 Şubat 1930 tarihine kadar Azerbaycan'ın pamukçulukla geçimini sağlayan ilçelerinde toprak sahiplerinden 600 dönüm toprak müsadere edilmiş ve iki bin öküz de müsadere edilerek kollektif çiftliklere katılmıştı.⁹⁵¹ Bütün bu yapılanlar Sovyetler'in Azerbaycan'da uygulamak istedikleri sosyalizm kuruculuğuna ve kollektif çiftçilik hareketinin başarıya ulaşmasına uygun geliyordu.

Halk Komiserleri Sovyet'inin 4 Şubat 1930'da aldığı kararla toprak sahibi insanların emlaklerine el konulacak veya tamamen mahrum edilecek insanlar üç kolda topladı.

Sovyet karşıtı mitinglerin ilham kaynağı ve İhtilâl karşıtı olarak nitelenen toprak sahiplerinden sayılan grup. Bu gruba dâhil olanlar mahkemede yargılandıktan sonra tecrit edileceklerdi.

Sovyet karşıtı propaganda yönünde daha az faal olan fakat kollektifleşme aleyhine mücadele eden toprak sahipleri.

⁹⁴⁷ **Komünist Gazetesi**, 30 Ocak 1930.

⁹⁴⁸ **Dokumenti Sviditelstvuyut**, s. 22.

⁹⁴⁹ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 266.

⁹⁵⁰ **ACMDA, a. g. bel**, s. 22.

⁹⁵¹ **Zarya Vostok** (Rusça), 11 Şubat 1930.

Bu gruba dâhil olanlar ise genel olarak toprak sahibi insanları kolektif çiftliklerden uzak yerlere yerleştirmek isteğini taşıyanlar idi. Bu gruba bağlı insanların sayısı daha fazla idi. Eğer onlar kolhoz aleyhinde mücadele etmemiş olsalar dahi üç beş yıl geçtikten sonra kolektif çiftliklere dâhil olabiliyorlardı.⁹⁵² Kolektifleşme köylü halkın bütünün çıkarına ters düşmekteydi. Bundan dolayı da köyde ciddi bir şekilde zıtlama söz konusu idi. Kendi emlakini, benliğini en önemlisi canını korumak için mukavemet gösteren toprak sahipleri ile alenî savaş başlamıştı. Bu konuda Pravda Gazetesi şöyle yazıyordu; “İktisadi ve kültürel yönden geride kalan ülkelerde toprak sahiplerine karşı münasebet son döneme kadar yürüttüğümüz şekilde ülke genelinde asıl şiarımız artık toprak sahibi olan bu şahısların bir sınıf olarak feshedilmesidir. Bizim bu şiarı geride kalan ilçelerde de uygulamaya doğru ilerlememizden ortaya çıkan bazı önemli müştemilâtlar dikkate alınmakla sıkıştırma siyaseti uygulamak gerekiyor”.⁹⁵³

7 Şubat 1930’da AKP Merkez Kurulunun kararı ile ülkenin 13 ilinin (bazıları şartlı olarak) toplu halde kolektifleşmeye geçirilmesi uygun görüldü. Fakat 20 Şubat’ta Merkezi Komite tarafından ekonomik açıdan geride kalan il ve ilçelerde kolektifleşme ve toprak sahiplerine karşı mücadele konusundaki kararda kolektifleştirme sırasında ilçelerin millî ve ekonomik özelliklerinin dikkate alınması teklif ediliyordu. Yani Azerbaycan’ın bir çok bölgesinde topluca kolektifleşmeye geçiş ve toprak sahiplerinin tasfiyesini ortaya atmak henüz çok erkendi. Çünkü bu dönemde birçok yanlışlığa yol verilmiş, kolektifleşme işinde gönüllük prensibi bozulmuştu.⁹⁵⁴

2 Mart 1930’da Stalin’in bu konu ile ilgili “Başarı Sarhoşluğu” adlı makalesi yayımlandı. Stalin makalesinde, kolektifleşme ve kolçomakların tasfiyesi esnasında yaşanan taşkınlığı, başarı sarhoşluğu içinde olan yerel yetkilere yüklemekteydi. Ayrıca köylülerin kolektif çiftliklere gönüllü olarak katılmaları ilkesine karşı yapılan sayısız yanlışları kınıyordu. Makale bölgede etkisini çok çabuk gösterdi. Sadece mart ayında 5 milyondan fazla köylü kolhozları terk etti. Akabinde de halk bu durumu ayaklanmalarla protesto etmeye başladı. Sovyetler genelinde (mart ayında) 6500

⁹⁵² **Oçerki İstorii Kollektivizanii Selskovo Hozyaystva v Soyuznih Respublikah**, Moskova 1963. s.105.

⁹⁵³ **Pravda**, 27 Şubat 1930.

⁹⁵⁴ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 266

toplu protesto gösteri gerçekleştirildiği kaydedilmektedir. Bundan dolayı AKP Yönetim Kurulu 9 Mart 1930'da aldığı bir kararla sadece üç il; Berde, Ali Bayramlı ve Kasım İsmayılov toplu halde kolektifleşme ilçeleri ilan etti. Fakat Azerbaycan'da toprak sahibi insanlar Sovyet hükümetine karşı alenî veya derunî mücadelelerine devam ediyorlardı. Gerçi bu ilçelerde de kolektifleşmeye geçmek için siyasi ve ekonomik atmosfer de oluşturulmuş sayılmazdı.⁹⁵⁵ İşte bunu dikkate alan Azerbaycan Komünist Partisi 14 Mart 1930'da Kollektifleşme esnasında partinin bıraktığı yanlışlara karşı mücadele konusunda karar kabul etti. Bu karar kollektifleşmenin hayata geçirildiği esnada yapılan yanlışları düzeltmede onlara yardımcı oldu.⁹⁵⁶ Musabeyov Bünyadzade ve Şahbazov'un başkanlığında komisyonlar oluşturarak, topluca (ellikle) kolektifleşme işine devam edilen ilçelere gönderdi.

Sovyet Yönetiminin kolektivizm yararına adaptasyon hareketi olarak kabul ettikleri kararlarda artık topluca kollektifleşmeden öte kolhoz kuruculuğunda yol verilen yanlışlıkların tasfiyesi üzerinde ciddi bir biçimde durulması ve hemen akabinde de toprak sahiplerinin sınıfsal olarak tasfiyesine geçmek için hazırlıklara başlandı. Bu mücadele ilkelerinden en önemlisi köylü halktan olan toprak sahiplerini kolektif çiftliklere girmekten men etmek geliyordu. Çünkü Guba Kazasında toprak sahibi insanların kolektif çiftliklerin kurulmasına mukavemet göstermek maksadı ile özel bir ödenek ayırdıkları söylentiler arasındaydı. Ayrıca Gence'nin birçok köylerinde toprak sahipleri çok kısa bir süre zarfında savaş başlayacak, Sovyet hükümeti yıkılacak ve milliyet karışıklığı vuku bulacaktır deniliyordu. Aslında toprak sahiplerinin asıl mücadele yöntemlerinden biri kolektif çiftliklerde yangın çıkarmak, Komünist Parti çalışanlarını katletmek idi.⁹⁵⁷ 15 Mart 1930'a geldiği zaman Kollektif Çiftlik sayısı 126 idi. Fakat genel olarak çiftliklerde durum içler acısıydı. Çiftlik yöneticileri çiftlik için ayrılan vesaiti istedikleri gibi kullanmaktaydılar. Bu durumdan dolayı köylü halk çiftliklerde çalışmaya karşı

⁹⁵⁵ İbişov, a. g. e, s. 135.

⁹⁵⁶ **Azerbaycan Tarihi**, C.VI, s. 266

⁹⁵⁷ İbişov, a. g. e, s. 135.

çıkıyordu. Fakat Sovyet yönetimi köylüye onlara ayrılan devlet desteğinin kesileceği korkusuyla tehdit ediyordu.⁹⁵⁸

16 Mart 1930'da Komünist Parti Bakü Komitesinin toplantısı yaz ekin etkinliği ve köy çiftçiliğinin kolektifleştirilmesi amacıyla partinin köylerde yeni görevlerinin müzakeresine başladı. Müzakereler sonucu kolektif çiftliklerin oluşturulması konusunda adaletli çalışmak istemeyen bozguncu grupların maksadının, kolektifleşme mefkûresini yoksul ve orta sınıf kitle nazarında hürmetten salmak olduğu açıklandı.⁹⁵⁹ Bu kararı destekler mahiyette 4 Nisan 1930'da toplu halde kollektifleşme mıntıklarında köy çiftçiliğinin sosyalistçesine yeniden kurulması işinin çelikleşmesi ve toprak sahibi insanlar ile mücadele etmek konusunda alenî karar kabul edildi. Alınan bu karar toplu biçimde kollektifleşme işinin yürütüldüğü mıntıklarda toprağın kiralanması ve maaşlı işçilik konusunda bütün kanunlar iptal edildi. Toprak sahibi insanların bütün emlakinin müsaderesine başlandı. Bu kararda da yukarıda zikredilenlere benzer toprak sahipleri üç sınıfa ayrıldı. A-İhtilâl karşıtı grup, B-Terör olaylarının teşkilatçısı olan grup, C-Kollektif çiftlik aleyhtarı konuşmalara öncülük edenlerin ailelilerine karşı suçlu muamelesi, hapis ve sürgün ceza yöntemleri tatbiki edilecekti. Ceza yöntemlerinin çok kısa zamanda uygulanmasına geçildi.

İkinci gruba (Terör olaylarının teşkilatçısı olan grup) dâhil olanlar siyasi hükümet vasıtasıyla başka mıntıklara göç ettirilirken, Üçüncü gruba dâhil edilenler ise kollektif çiftliklerden uzak yeni yerlere yerleştirilmesine başlandı. Nitekim toplu halde kollektifleşme mıntıkları üzere sürgün edilecek olan bu (Toprak sahibi) insanların sayısı ve mıntıkası önceden belirlenmişti. Bu mıntıklar; Orta ve aşağı Volga, Kuzey Kafkasya, Merkezi Kara toprak, Ural, Sibiryaya, Kazakistan, Ukrayna ve Belorusya idi. Birinci grup için 60 bin, ikinci grup için 150 bin kişi düşünülüyordu. Bu rakamların belirlenmesine acemice yaklaşıyordu. Mesela Orlovski bölgesinin temsilcisi bildiriyordu ki, bize ortalama 750 bin ailenin sürgün edilmesi havale edilmişti. Bunlardan 400'ü birinci gruba ait idi. Fakat üçüncü gruba ait olan 5 bin aileyi kollektif çiftlikten kenarda yerleştirmeye olanak olmadığı için adalet bakanlığı

⁹⁵⁸ Gasımlı, a. g. e, s. 412.

⁹⁵⁹ H. Aliyev, H. Mirzeyev, a. g. e, s. 96.

onları ikinci gruba dâhil edip sürgüne göndermeyi teklif ediyordu.⁹⁶⁰ İşte uygulanan ağır ceza yöntemleri genel itiraz ve ayaklanmalara sebep oldu. Nitekim böylesi bir uygulamanın itiraz ve ayaklanmalara sebep olmaması da mümkün görünmemekteydi. Artık Sovyet yönetimi de bu şekilde yaklaşımların yanlış olduğunu en azından yanlış uygulandığının farkına vararak, 10 Nisan 1930'da kolektif çiftliklerin oluşturulması esnasında aksaklıklar konusunda Güney Kafkasya Ülke Parti Komitesi'ne ultimatoma gönderdi. Parti Komitesi de bu konuda bazı kararlar kabul etti. Kararın bir bölümünde, ülke parti teşkilatının ve aynı zamanda merkezi komite rehberliğinde kolektifleşme işi esnasında güvenlik tedbirlerinin uygulanması, kolektif çiftliklerde partinin hatası ve ortamın göz ardı edilmesi gibi yanlışlıklara karşı ciddi önlemler alınması gerektiğini fakat alınmadığını vurgulandı.⁹⁶¹ Kafkas Parti Komitesi tarafından yapılan uyarı 14 Nisan'da AK(b) Partisi kolektifleşme işlerinde yol verilen yanlışlıklar konusunda toplanmayı zaruri kıldı. Toplantı Azerbaycan genelinde yol verilen yanlışlıklar konusunda karar kabul etti. Kolektifleşme işinin yürütülmesi esnasında bırakılan yanlışlıkları düzeltmek için Ülke Parti kararlarının beğeni ile karşıladıklarını, fakat kolektifleşmenin hız ve ortamı konusunda Azerbaycan'ın kendine has özelliklerinin gözardı edilmemesi gerektiği vurgulandı. Kararda AK(b) Partisi kolektif çiftliklerin kuruluşunu hızlandırmakta hataya düştüklerini, yerel ortamı dikkate almadıklarını, önceden hazırlık görmeksizin Gence ve başka kazaların topluca kolektifleştirilmesi konusunda imzalanan direktifi yanlış buldu. Ayrıca AK(b) Partisi kolektif çiftliklerin kurulması aşamasında yol verilen yanlışların karşısı alınmadığını da kabul ederek bundan dolayı kolektif çiftliklerin kuruculuğu hakkında parti siyasetini tahrif eden Gence, Karabağ, Guba ve diğer çevre parti komite başkanları cezalandırıldı.⁹⁶² Cezalandırılan bu başkanlardan dolayı halk 15 Nisan'da Bakü'de Sovyeti karşısında direniş mitingi düzenlendi. Bakü'de düzenlenen sözkonusu miting bundan önce Nahçıvan, Karabağ ve Gence'de düzenlenenlerden daha kalabalık ve üstündü. Kolektif çiftliklerin kurulması aşamasında yanlışla yol verenleri cezalandırarak halkın gözünde yükselmek isteyen yetkililer diğer kazalarda da incelemede bulunarak suçlular tek tek tespit edilerek

⁹⁶⁰ **Dokumentı Sviditelstvuyut**, s. 28-30.

⁹⁶¹ **ACSPİHDA**, f. 63, siy. 474, iş. 337, s. 90.

⁹⁶² **ACSPİHDA**, f. 1, siy. 644, iş. 341, s. 4-6.

cezalandırmaya devam ediyordu. Nitekim şimdi sıra iki önemli vilayet olan Şamhor ve Muğan vilayet teşkilatlarıydı ki, 24 Nisan 1930'da Şamhor Parti İlçe Teşkilatı ve Muğan vilayetinin Parti teşkilatları kolektif çiftliklerin kuruculuğu işinde hataya düşüklerinden dolayı merkez parti teşkilatı tarafından cezalandırıldı.⁹⁶³ Nitekim Aynı konuda 20 Mayıs 1930'da AK(b) Partisi Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinin Parti teşkilatının kolektif çiftliklerin kuruluculuğu esnasında yapılan yanlışlar hakkında özel karar kabul etti. Kararda, Vilayet Parti Komitesi tarafından kolektif çiftlik kuruluşu esnasında yol verilen yanlışların tekrarının yaşanmaması için sorumluların cezalandırılması hakkında karar kabul edildi. Komitenin aldığı kararda ayrıca bundan sonra Karabağ Vilayeti kolektif çiftliklerinin kredi, araç-gereç ile temin edilmeleri konusunda ülke yönetimine talimat verdi. 22 Mayıs'ta toplanan Karabağ Vilayet parti Komitesi bir daha parti merkezinin emirlerinin dışında hareket etmeyecekleri sözünü verdi.⁹⁶⁴ Fakat tam burada önemli bir soru akla gelmektedir?

Eğer Azerbaycan'da zuhur eden bu noksan Komünist Partinin itiraf ettiği şekilde AK(b) Parti Teşkilatının suçu idiyse peki bütün Sovyet ülkesinde bırakılan yanlışlıklar kimin suçuydu acaba? Bu konuda Denika isimli bir işçi mektupla Stalin'e müracaat ederek Köy çiftçiliğinin kolektifleşmesi esnasında zuhur eden karışıklıkları görmek bile istemeyen insan suçlu değil mi acaba? sorusunu sormaktaydı. Devamla, biz aşağı tebaa bu problemlerde fırsatı elimizden kaçırdığımız zaman her halde Stalin derin bir uykudaydı. Şimdi yoldaş Stalin bütün suçları aşağı tebaanın üzerine yıkmakla, kendini müdafaa etmektedir.⁹⁶⁵ Nitekim Denika'nın da ifade ettiği gibi burada gerçek suçlu aranacaksa o da Merkezden emirler yağdıran Stalin ve yerlerde bu emirleri uygulayan yönetimdir.

Fakata aşağıda yazılanlardan anlaşılacağı üzere Sovyet hükümetine göre yukarıda zikredilen problemlerin kaynağında ülke kapitalistleriydi. Burada kapitalist olarak nitelenenler de toprak ağalarından başkası değildi. Nitekim onlara karşı önlem almak için kolları sıvayan hükümet, sanayiden müteşekkil sosyalist çiftçilik şeklinden başka, köy çiftçiliği alanında da kapitalist yönelimli çiftçilik biçiminin sıkıştırıp ortadan kaldırmak ve yerine sosyalist çiftçilik teşkilatı kurmak istediğini

⁹⁶³ ACSPİHDA, f. 249, siy. 213, iş. 1.482, s.13.

⁹⁶⁴ ACSPİHDA, f. 89, siy. 447, iş. 27, s. 23-24.

⁹⁶⁵ Dokumentı Sviditelstvuyut, s. 382.

açıkladı. Partinin 26 Haziran 13 Temmuz tarihleri arasında toplanan XVI. Kurultayı kapitalist unsurlar üzerine saldırının bütün ülke genelinde uygulanmasını kararlaştırdı.⁹⁶⁶ İlk iş ülkenin yönetim kadrosunda değişiklik ve kolektifleşme esnasında köylü halka itibar edilip edilmeyeceği tartışma konusu oldu. Bunun hemen akabinde “yirmi beşler” siyaseti uygulanmasına geçildi. Özellikle 1926’dan sonra Azerbaycan’a rehberlik eden, L. Mirzoyan, A.Garayev, H. Ağaverdiyev üçlüsü hakimiyetten uzaklaştırıldı. Akabinde ülke rehberliğine N. F. Gikalo⁹⁶⁷ tayin edildi. Gikalo aynı zamanda Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Bakü komitesinin de başkanı oldu. Fakat kısa zaman sonra Gikalo da siyasi meselelerin girdabında bocalamaya başlayınca vazifesinden uzaklaştırıldı. 3 Ağustos 1930’da Parti Merkez Kurulu “Azerbaycan problemleri konusunda” karar kabul etti. Alınan karar uyarınca ülke rehberliğine V. Polonski tayin edildi.⁹⁶⁸

Eylül 1930’dan itibaren Azerbaycan’da kolektifleşme işi ile ilgili sıkıntılar giderildi ve yeni bir canlanma hissedilir oldu. Ülke genelinde kolektifleşme işinin gidişatında farklı dalgalar ortaya çıkmaya başlayınca köyde anlaşmazlıklar bir kat daha arttı. Böylesi bir durum her kesim tarafından Komünist Parti tarafından yapılan müracaatın sadece bir aldatmacadan ibaret olduğu kanısı yer etti. Bundan dolayı ülke genelinde Sovyet hakimiyetine karşı mukavemet güçlü biçimde devam ediyordu. Tabi ki yönetim bu durum karşısında sessiz kalamazdı. Bazı kararlar alması gerekmektedir. Nitekim, 21 Şubat 1931’de Komünist Partisi yeni bir karar kabul etmek mecburiyetinde kalır. Söz konusu karar, öncelikle Sovyet yönetimine her yönüyle karşı çıkan toprak sahiplerinin tamamen tasfiye edilmesi emriydi. Emrin imzalanmasının hemen akabinde Şirvan bölgesine bağlı Kürdemir kasabasında 5 kişilik toprak sahibinin 22. 641 manat değerindeki ev eşyaları, Aksu kazasında 3 toprak sahibine ait 17 inek, 3 değirmen ve evler müsadere edilmek suretiyle kolektif

⁹⁶⁶ Sov. İKP... Katname ve Kararları Bölüm III, s. 9 -10.

⁹⁶⁷ Nikolay Fyodoroviç Gikalo -1917’den itibaren Komünist Parti üyesi olan Gikalo, Tiflis askeri sağlık meslek okulu 1915 yılında tamamlamıştır. 1918-1927 yılları arasında Kafkasya’da Komünist partide çalışmıştır. 1927-28 yılları arasında Rusya Merkezi Komitesinin Orta Asya bürosu üyeliği, 1928-29 yılları arasında ise Özbekistan KP’nin sekreteri, 1929-30 yılları arasında Azerbaycan KP’nin I. Sekreteri görevinde bulunmuştur. 11 Ekim 1937’de hapsedilen Gikalo, 25 Nisan 1938 tarihinde Sovyet Yüksek Mahkeme başkanı Matuleviç’in talimatıyla kurşuna dizilerek öldürülmüştür. 2 Eylül 1955’te KP tarafından beraat verilmişti. Gikalo aynı zamanda Lenin tarafından Kızıl Bayrak nişanı ile ödüllendirmiştir.

⁹⁶⁸ S. Gendilov, Azerbaycan’da Parti Kuruluşu Meseleleri, Azereşr, Bakı 1971. s. 12.

çiftliklere devredildi.⁹⁶⁹ Ayrıca devlet Güvenlik Komitesine 6 ay müddetinde 300 bin toprak sahibi ailesinin meskûnlaşabileceği özel bir kasaba kurulması ve bunların idaresi için özel Komutanlar tayin edilmesi istendi. Mart ayından itibaren toprak sahiplerinin tamamen feshedilmesi meselesi daha da hızlandırıldı. Aslında bu tarih Kollektifleşme işinde sona gelmiş sayılırdı. Fakat insanların takip edilmesi siyasetinde farklı bir yol izlendiği için kolektifleşme işi tamamlanamamıştı. Bu yol erzak tedarikini vaktinde yerine yetirmeyen, devlet emlakının benimseyenler takibine devam ediliyordu. Bu takipler sonucu 30 Mayıs 1931’de 56 bin aile Kazakistan’a, 55 bin aile Ural’a, 12 bin aile Şark Sibirya’ya sürgün edildi. 1931-1932 yılları arasında 381 bin aile sürgün edildi.⁹⁷⁰ Ocak 1932’de Azerbaycan Komünist Partisinin XI. Kurultayı toplandı. Toplantıda özellikle Parti teşkilatı siyaset ve kolektifleşme alanında elde ettikleri başarılarından dolayı tebrik edildi. Ayrıca Pamukçuluk İlçelerinde işin hızlandırılması ve bu doğrultuda toprak sahiplerinin bir sınıf olarak ortadan kaldırılması kesin karara bağlandı.⁹⁷¹ Bu tarihten sonra özel inşa edilen kasabalara 1.5 milyon toprak sahibi yerleştirildi.

4.3. 1930-1937 Yılları arasında Toprak Sahiplerinin Azerbaycan Genelinde Çıkardığı Ayaklanmalar ve Bu Ayaklanmalara Karşı Sovyet Hükümetinin Karşı Atağı.

4.3.1. Ayaklanmalar

Azerbaycan genelinde kolektif çiftliklerin bir baskı sonucu yer edinmeye başlaması aslında sınıflar arası mücadelenin artmasına büyük sebep olduğu ifade etmek mümkün. Bu döneme gelindiğinde Kolçomak çiftliklerinin sayısında azalma olmasına rağmen onların kolektifleşmeye karşı gösterdikleri mukavemet inatla devam ediyordu. Bu karşı gösteriler ülke genelini sarmaya başlayınca Sovyet yönetimi korkmaya başladı. Guba kazası kolçomakları kolektif çiftlik kuruluşuna

⁹⁶⁹ ACSPİHDA, f. 13, siy, iş. 31, s. 23.

⁹⁷⁰ Dokumentı Sviditelstvuyut, a. g. e, s. 38-39.

⁹⁷¹ H. Aliyev, H. Mirzeyev, a. g. e, s.142.

karşı çıkmak adına özel bir bütçe bile teşkil etmişlerdi.⁹⁷² Aslında Sovyet yönetimi kurulduğu günden beri kolçomaklara düşman gözüyle bakılıyordu. 1928 yılından başlayarak onları sıkıştırmak siyaseti yürütüldü. Onlardan yüksek vergiler talep ediliyor, ellerinde fazladan kalan erzakları müsadere ediliyor, yevmiyeli işçi çalıştırmak, toprağını ve teknikasını kiraya vermesi kısıtlanıyordu. 1930 -1935 yılları arasında 1929 yılındaki 7583 kolçomaktan 7508'i ortadan kaldırılmıştı. Kolektifleştirme siyaseti sonucu dine, milli kültüre karşı da mücadele devam ettiriliyordu. Bir çok yerde mescitler ya yıktırılıyor veya ambara, klüp ve kütüphaneye çevriliyordu. 1928-1929 yılları arasında komsomolçular tarafından 780 mescide kilit vurulmuştu. Kadınların başörtüleri ellerinden alınıyordu. Ayrıca Kolektifleştirme gidişatında yapılan yanlışlıklar, inzibatçılık köylü halkı bıktırılmış ve onların toplu halde tepkisine, hatta isyan çıkarmalarına sebep oldu.

Ayaklanmaların ilki Ekim 1929'da Karayazı bölgesinin her tarafından Demirci Hasanlı Köyüne gönüllü bir şekilde gelen İsyancılarca oldu. Bu isyancılar İsa Han Hacı Bayram başkanlığında toplandılar. 16 Aralık 1929'da milis birlikleriyle isyancılar arasında çatışma çıktı. İsyancılar milis birliklerine galip geldiler. Ocak 1930'da ayaklanma Borçalı, Vedibasar,⁹⁷³ Nahçıvan, Hızı, Şemkir, Cebrayıl'a kadar yayıldı.⁹⁷⁴ 1 Ocak- 1 Şubat 1930 tarihleri arasında Azerbaycan genelinde 37 Sovyet karşıtı isyan oldu. İsyancılar, kollektif çiftliklerin hiçbir yarar sağlamadığını savunuyorlardı.⁹⁷⁵ Hükümetin uyguladığı siyaset toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından tepkiyle karşılanıyordu. Erzak üretimiyle ilgili verilen direktifler toprak ağalarını rahatsız ediyordu. Bu durum halkta da aynı tepki doğurunca, toprak ağaları erzak ihtiyacının karşılanamaması durumunda köylü halka tebligatlar yaparak onları kendi saflarına çekerek çiftliklere saldırılar düzenlediler.⁹⁷⁶

Şubat 1930'da Nahçıvan'a bağlı Keçili köyünde Sovyet hükümetine karşı isyan çıktı. Komşu Badamlı, Selesuz, Tirkeş, Cehri ve başka köylerden halk bu isyana katıldılar. Bolşeviklerin halka karşı baskı siyasetinden memnuniyetsiz olanların tamamı zenginler, orta halliler, bazı partili ve komsomol çalışanları da bu

⁹⁷² Kollektivizaciya Selskova Hozyaystvo, Vajneyşiy Postonovleniya Komunističeskoy Parti Sovetskova Pravitelstva (1927-1935), Moskova 1957.

⁹⁷³ Gaffarov, a. g. e, s. 73.

⁹⁷⁴ Ç. Memmedov, a. g. e, s. 216.

⁹⁷⁵ ACSPİHDA; f.12, siy, 62 iş. 4, s. 126.

⁹⁷⁶ ACSPİHDA; f.12, siy, 62 iş. 4, s. 623-624.

isyana katıldılar. Nisan ortalarına doğru Karayazı'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da olan isyan başçılarından müteşekkil kurultay toplandı. Kurultaya İsaahan başkanlık yapıyordu. Kurultay Sovyet hükümetine karşı Kafkasya'nın her tarafında aynı zamanda isyan çıkarmak için özel bir teşkilat kurmak düşüncesini tasdik etti. Fakat Sovyet ordusu isyancılara karşı kesin saldırı düzenlenmesi hakkında karar verdi. Nahçıvan'ın Keçili köyüne ordunun özel sahra ordu birlikleri çağrıldı. İsyancı grup birkaç hafta bu ordu ve milis birliklerine karşı mücadele ettiler. Bu mücadeleler sonucu 100 isyancı katledildi ve 120 kişi de hapsedildi. 13 Nisan tarihine kadar devam eden köylü halk ayaklanmaları Sovyet hükümet kaza birliklerince susturuldu.⁹⁷⁷ Aslında Azerbaycan'da uygulanan zoraki kolektifleştirme siyaseti mahiyet itibariyle ittifak genelinde devam eden sosyal ve siyasi olayların içeriğini oluşturmaktaydı. Bu siyasetin takip edilmesindeki asıl maksat öncelikle toprak sahiplerinin ortadan kaldırılmasıydı. Toprak sahibi insanların planlı bir şekilde ve aynı zamanda tamamen ortadan kaldırılması için Mart 1930'da özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyonun ciddi çalışması sonucu 4 Nisan 1930'da toplu kolektifleştirme ilçelerinde köy çiftçiliğinin sosyalistçesine yeniden yapılandırılması ve toprak sahiplerine karşı mücadele tedbirleri hakkında kanun kabul edildi. Bu kanun sonucu toplu kolektifleştirme ilçelerinde toprağın kiralanması ve paralı emek hakkında bütün kanunlar feshedildi. Toprak sahibi insanların hayvan, tohum ihtiyacı ve genel itibariyle bütün emlakinin müsadere edilmesine izin verildi.⁹⁷⁸ Ayaklanmaların devam ettiği bölgelerden biri de Muğan idi. 23 Mart 1930'da Saday Bey'e bağlı grup isyan çıkardılar. Sovyet yönetimi bu grubu ortadan kaldırmak için Gülmammedov komutanlığında birlik bölgeye sevk etti. İki grup arasında çok ciddi çatışma oldu. Çatışmaların daha fazla artmasını sezen yönetim ilk olarak Saday Bey'in aile fertlerini gözaltına alınarak Salyan cezaevine gönderildiler.⁹⁷⁹ İsyancıları tamamen ortadan kaldırmak için bölgeye ilave asker gönderildi. Çatışmalar yeniden alevlendi. Fakat çok güçlü hale getirilen Sovyet birliklerinin 28 Mayıs'ta son darbesiyle son buldu.⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Gaffarov, a. g. e, s. 74.

⁹⁷⁸ Dokumenti Sviditelstvuyut, a. g. e, s. 28.

⁹⁷⁹ ACSPİHDA; f.1, siy, 48 iş. 231, s. 185-243.

⁹⁸⁰ ACSPİHDA; f.1, siy, 48 iş. 231, s. 575.

Ayaklanmaların devam ettiği bölgelerden biri de Şamahı, Mereze ve Karasu idi. Bu İlçelerde kolektif çiftlikler yıkılmış, çiftçiler de çalışmayı bırakmışlardı. Mereze ilçesinde 1 Nisan tarihinde Çiftlik sayısı 1372 iken, 10 Nisan'da ise 315'e kadar gerilemişti.⁹⁸¹ Bu ayaklanmalardan biri ve en önemlisi Bakü'de çıktı. Ayaklanmalar genel itibariyle Sovyetleşmeye, parti ve yönetime karşı düzenlenmekteydi. Ocak ayında 9 kişinin katılımıyla, şubatta ise 260 kişinin katılımıyla 2 isyan oldu. İsyancılar halka kısa zamanda Sovyet yönetiminin çökeceği konusunda bildiri dağıtıyorlardı. Bakü ve çevresinde vuku bulan ayaklanmalar genel itibariyle Gence, Karabağ ve Nahçıvan'da yaşanan ayaklanmalardan etkilenecek daha da etkinliğini artırıyordu. Bakü ve çevresinde 30 isyancı grubun faaliyet gösterdiği belirtilmekteydi.⁹⁸² Ülkede devam eden ayaklanmaların çıkmasındaki asıl sebep neydi acaba? Arşiv belgelerine bakıldığında bu ayaklanmaların sebeplerinden biri, erzak ürünlerinde yetersizlik olduğu görülmektedir. Halk arasında gezen söylentilere bakıldığında, erzak ürünlerinde yaşanan sıkıntıların kaynağında Sovyetlerin askeri alanda yaptığı yatırımlar geliyordu. Askere yapılan yatırım halkı öylesine bir duruma düşürdü ki, tarlada çalışan halk evlerine bile gidemez oldu. Erzak kuyrukları oluşmaya başladı ve gün geçtikçe de çoğalma gösterdi.⁹⁸³ Ekonomik olarak çok sıkıntı içerisine giren halk Bu durum karşısında kolhozlara kan kusuyor ve ekliyorlardı, Kolektifleşme yüzünden hiçbir şeyimiz kalmadı, sadece hanımlarımız kaldı onları da ellerimizden alacaklardır.⁹⁸⁴ Halkın isyana kalkışmasında diğer bir faktör hiç şüphesiz İşsizlikti. Resmi veriler göre sadece Ocak 1930'da Bakü ve ilçelerinde 28.163 işsiz kayda alınmıştı. Mayıs ayına gelindiğinde ise bu rakam 25.000'e ulaştığı görülmekteydi.⁹⁸⁵

Yukarıda zikredilen bütün bu olumsuzluklar içteki ayaklanmaların daha da artmasına sebep teşkil etmekteydi. Temmuz 1930'da Devlet Güvenlik Komitesi (GPU) bu ayaklanmaların tamamının Komünist Partisine karşı olduğu belirtilmekteydi. Buna ispat olarak da, isyancıların Nuha kazasında halka dağıttıkları bildiriye gösteriyorlardı. Bildiride, Halka eşkıya ve zalimler olarak tanıttıkları, halkın

⁹⁸¹ ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 274.

⁹⁸² ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 270-275.

⁹⁸³ ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 324-315.

⁹⁸⁴ ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 631-632.

⁹⁸⁵ ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 348.

özgürlüğünün ve vaziyetinin düzeltilmesini talep etmekteydiler. Defolsun Kollektif Çiftlikler, Defolsun Komünist Partisi diyorlardı.⁹⁸⁶ Güvenlik Komitesi diğer bir raporunda, ülke genelinde 73 isyancı grubun olduğu da belirtilmekteydi. Bu isyancı grubun en kuvvetli olanları ise Gence’de idi. Gedebey kazasında Yakuplu başkanlığındaki birlik, Mecit ve Pirverdi başkanlığında diğer birlik, Tovuz Kazasına bağlı Ceyrançölde Zekeriyeye başkanlığındaki birlikle birleşerek Sovyet hükümetine karşı savaşıyorlardı. Samuh kazasında da Muhammed Kasım ve Morul Muhammet Ali başkanlığında bir isyancı grup faaliyet göstermekteydi.⁹⁸⁷ Çıkan ayaklanmaları yatıştırmak amacıyla ve ayaklanmaları çıkaranların yakalanması için Güvenlik Komite Başkanı Bağirov 15 Şubat’ta emir verdi. Emirde, toprak sahiplerinin emlakinin biran evvel müsadere edilerek kolektif çiftliklere teslim edilmesi, Köylerde sınıflar arası çatışmanın körüklenmesi sonucu Güvenlik Komitesine bağlı 24. ve 8. alayların Gedebey’e kaydırılması talimatını verdi.⁹⁸⁸ 12 Martta Bağirov, Gikalo’ya gönderdiği şifreli bir yazısında Muhammet Kasım’ın öldürülmesi için Şirvan bölge toprak şubesinde çalışan hemşerisi Kurban Mehmetov’un hazır tutulduğunu bildirdi.⁹⁸⁹ 12 Mayıs 1930’da Komünist Parti Gence Komite başkanı A. Karayev’in Gikalo’ya gönderdi telgrafta eskiden devlet güvenlik komitesinde çalışmış olan Bayram Bayramov’un Muhammet Kasım’ın öldürülmesi işinde yararlanılabileceğini belirtiyordu.⁹⁹⁰

Karayev’in Gikalo’ya 7 Haziran tarihinde gönderdiği cevap telgrafında isyancı grubun emlakinin müsadere edilmesini ve ailelerinin sürgün edilmesi için gerekli talimatı vermesini rica ediyordu. Bunun hemen akabinde Muhammed Kasımın aile fertlerinden 11 kişi tutuklanarak hapsedildi.⁹⁹¹

Ayaklanmaların çıktığı diğer bir İlçe ise Şamhor idi. İsyancı grubun asıl hedefi kolektifleşmeyi engellemekti. Mücadeleye “Allahlılar birliği” öncülük etmekteydi.⁹⁹² Şamhor direnişini durdurmak için Bağirov⁹⁹³ önderliğinde bölgeye

⁹⁸⁶ ACSPİHDA; f.12, siy, 62, iş. 4, s. 622.

⁹⁸⁷ ACSPİHDA; f.1, siy, 49, iş. 88, s.1-2.

⁹⁸⁸ ACSPİHDA; f.1, siy, 49, iş. 88, s. 3.

⁹⁸⁹ ACSPİHDA; f.1, siy, 68, iş. 231, s. 226.

⁹⁹⁰ ACSPİHDA; f.1, siy, 140a, iş. 88, s. 48.

⁹⁹¹ ACSPİHDA; f.1, siy, 68, iş. 231, s. 150-151.

⁹⁹² ACSPİHDA; f.1, siy, 45, iş. 231, s. 10.

⁹⁹³ AGPU, Azerbaycan Devlet güvenlik Komitesi

150 kişilik birlik ve 2 zırhlı tren gönderildi. İsyanı yatıştırmak mümkün olmayınca ilave olarak Sumbatov⁹⁹⁴ önderliğinde 100 kişilik bir ordu sevk edildi.⁹⁹⁵ Şamhor olaylarının sebebine gelince Gikalo şöyle bir açıklama yaparak bu ayaklanmaların ortaya çıkmasında halkın yurtdışındaki Sovyet karşıtı gruplarla bağlantılı çalıştıklarını vurgulamaktaydı. Gikalo'ya göre isyana Sultanbey Sultanov ve General Hüseyinhan Nahçıvanski öncülük ediyorlardı.⁹⁹⁶ Devlet güvenlik Komitesi Başkan yardımcısı Agrba, Şamhor olaylarını tamamen yatıştırmak ve diğer bölgelere sıçramaması için istihbarat çalışmalarının hızlandırılması talimatını verdi.⁹⁹⁷ Bu talimat sonrasında isyancılar üzerine ciddi saldırı başlayınca isyancılar kendilerini müdafaa edemez hale geldiler. Çünkü onların elinde bulunan silahlar çok ilkelidi. Fakat bu durumlarına rağmen bu kadar ileri safhada mücadele vermeleri bile bir başarı sayılabilirdi.⁹⁹⁸

Ayaklanmaların diğer bir ayağı Nuha-Zakatala bölgesiydi. Bölge insanı genel olarak pirinç, buğday ve arpa üretimiyle geçimini sağlamaktaydı. Nuha, kuzeyde Dağıstan, batıda Zakatala ve Gence doğuda ise Şirvan bölgesiyle sınır teşkil etmekteydi. Nuha'ya bağlı, 100 köy mevcuttu. Yukarıda zikredildiği gibi ziraatla uğraşan halk ellerinden alınan çalışma yerlerinin kolektif çiftliklere verilmesini kabullenemiyor ve bunu protesto etmek için fırsat bekliyorlardı.⁹⁹⁹ Vergi alanında yaşanan sıkıntılara kolektifleşme alanında da yaşanan sıkıntılar eklenince halk bu durum karşısında isyan etti. Kazada bulunan komünistlerin halka nazarında itibarı sıfıra düşünce bu insanlar kendiliğinden kaçmaya başladılar. İsyana kalkışan halkın can damarını köylüler oluşturmaktaydı. İsyancı birliklerin başında genellikle Türk subayları duruyordu. Bu durumdan haberdar olan Devlet Güvenlik Komitesi isyan çıkar çıkmaz isyana sebep olan din adamları, toprak sahiplerini hiçbir gerekçe göstermeksizin gözaltına almaya başladı. Halkta genel itibarıyla şu düşünce söz konusuydu, Türk ve İngiliz birliklerinin Azerbaycan'a geleceği ve Sovyetlerin yıkılacağıydı.¹⁰⁰⁰ Direnişin başında Molla Mustafa isminde bir şahıs bulunuyordu.

⁹⁹⁴ (GPU), Devlet güvenlik Komitesi Güney Kafkasya Soruşturma Komisyonu Başkanı

⁹⁹⁵ ACSPİHDA; f.1, siy, 48, iş. 231, s.237, 253.

⁹⁹⁶ ACSPİHDA; f.1, siy,13, iş. 74, s.139-140.

⁹⁹⁷ ACSPİHDA; f.1, siy, 67, iş. 231, s. 1.

⁹⁹⁸ ACSPİHDA; f.1, siy, 69, iş. 88, s. 31-32.

⁹⁹⁹ ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s. 3-5.

¹⁰⁰⁰ ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s. 7.

Nitekim bu direnişin gidişatı ona bağı grup tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Bu grubun fertleri Baş Göynük köylüleriydi. Köylüler Molla Mustafa'ya çok itibar ediyordu. Molla Mustafa köylü halka Türk hükümetinin Müslümanları Bolşevik zulmünden kurtaracağını anlatıyordu.¹⁰⁰¹ 11 Nisan'da Güvenlik Komitesi Molla Mustafa'nın tutuklanması için Zakatala Güvenlik Komitesi görevlilerinden Sadıkov'u Baş Göynük köyüne gönderdi. Sadıkov'un köye gelmesi halkın büyük tepkisine yol açtı. Bu durum bir anlamda isyan için bir gerekçe teşkil etti. Köylü halk Sadıkovu öldürdü.¹⁰⁰² Akabinde köylü halk Nuha cezaevinde bulunan tutukluların serbest bırakılmaları için oraya baskın ettiler. İsyancı grup Sovyetlerin devrilmesinden, dini serbestlikten ve bağımsızlıktan yana sloganlar atıyorlardı. Saldırı iki gün devam etmesine rağmen başarı sağlanamadı.¹⁰⁰³ Sovyet yetkililerinin bütün çabalarına rağmen isyan yatıştırılamayınca çareyi isyanı grubun yetkililerinin tutuklanmakta buldu. Tutuklamalar olayların daha da genişlemesine sebep oldu. Sırasıyla postane ateşe verildi, askeri garnizon ve fabrikalar ise ele geçirildi. M. Bağırov'un makam şoförü öldürüldü. Bu durum karşısında Bakü'den Bağırov'a yardım olarak 100 kişilik askeri birlik gönderildi.¹⁰⁰⁴ 14 Nisan tarihinde isyancılarla Sovyet askeri birliğı arasında çıkan bir çatışmada devlet güvenlik Komite görevlilerinden 8 kişi daha öldürüldü. Kooperatif ve Komünist bölge temsilciliğı ateşe verildiğı gibi aynı zamanda burada çalışan 40 Sovyet yetkilisi kurşuna dizildi. Bununla da yetinmeyen isyancılar devlet güvenlik komitesi operasyon görevlisi Kasımov'un kafasını keserek katlettiler.¹⁰⁰⁵

15 Nisan tarihinde çatışmaların had safhaya çıktığı bir tarihti. Sovyet birlikleri bölgeyi her yönden kendi denetimleri altına almak için çalışmalarını hızlandırdılar. Nuha'nın batı kısmına bir saldırı düzenlendi. Karabulak mevkiini ele geçiren birlikler kuzeye doğru yöneldiler. Güneyden devam eden saldırı devlet güvenlik komitesine bağı üçüncü bir birlik tarafından Nuha- Yevlah karayolu üzerinde bulunan kışlak köyünü işgal ettiler. Devlet Güvenlik Komitesine bağı 24. alayı isyanı yatıştırmak için Nuha'ya sevk edilince Nuha'nın kuzeyindeki bütün

¹⁰⁰¹ ACSPİHDA; f.1, siy, 67, iş. 231, s. 6-7.

¹⁰⁰² ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s. 8.

¹⁰⁰³ ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s.8-9.

¹⁰⁰⁴ ACSPİHDA; f.1, siy, 48, iş. 231, s. 180-186.

¹⁰⁰⁵ ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s.9.

bölgeler Sovyet birlikleri tarafından işgal edildi. Çetin bir ortamda devam eden çatışma Sovyet birliklerinin başarı kazanması sonucu son buldu. Sovyet askeri birliğinin 12 kaybına karşılık isyancı gruptan kayıp sayısı 80 kişiye ulaşıyordu. Ayrıca isyancılardan 400 kişi de hapsedildi. Şehirde büyük bir başarı elde eden Sovyet askeri birlikleri bu başarıyı büyük bir coşkuyla kutlamaktaydılar. Bu kutlamaları müteakip isyancı grubun dağlara çekilmiş olanlarını yakalamak için ordu-istihbarat birimleri oluşturuldu.¹⁰⁰⁶ 17 Nisan'da Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu Başkanı Musabeyov, köylü halka silahlarını Baş Göynük köyünde bulunan Sovyet askeri birliklerine teslim etmelerini istedi, fakat bu duruma köylüler olumlu bir yanıt vermediler. Bu durum karşısında Sovyet birlikleri köyü işgal ettiler ve silahları ellerinden zor kullanarak alındı. 21 Nisan'da Nuha'ya bağlı İbrahimkent ve Bazit köyleri de işgal edildi.¹⁰⁰⁷ 8 Mayıs'ta Nuha'nın güney doğusu ve kuzey doğusunda bulunan köylerinde isyancı grup birlikleri tamamen ortadan kaldırmak için 24. Alaya bağlı 250 kişilik birlik sevk edildi. Burada toplanan birlikler bir operasyon hazırlığına giriştiler.¹⁰⁰⁸

17 Mayıs Bağirov'un Gikalo'ya gönderdiği bir raporunda Nuha'da vaziyetin çok sıkıntılı olduğunu ve bölgeye acele ek askeri birliğin gönderilmesini istemekteydi.¹⁰⁰⁹ Gikalo bu isteklerine karşılık olarak 450 kişilik süvari birlik bölgeye gönderdi. Süvari birliği özellikle isyancıları işgal edilen köylerden uzaklaştıracak, isyancı grup liderlerinin tam listesini hazırlayarak Sovyet idari birimlerine teslim edeceklerdi.¹⁰¹⁰ Sovyet birlikleri bu amaçlarına ulaşmak için bölgeye operasyon birlikleri sevk etmeye başladı. Birliklerin bölgeye sevkini müteakip isyancı grup lideri İsmail Efendi birliğini Gendağın 50 km kuzeyine çekilmek zorunda kaldı. İsmail Efendi ile Sovyet birlikleri arasında çıkan çatışmada her iki taraftan kayıplar oldu. Akabinde isyancı grup Dağıstan istikametine çekilmek zorunda kaldılar.¹⁰¹¹ Nuha'da kalan Bey, Han ve Mollaların aileleri tutuklanarak sorgulanmaya başlandı. Devlet Güvenlik Komitesinin Nuha şubesi yeniden kuruldu.

¹⁰⁰⁶ ACSPİHDA; f.1, siy, 48, iş. 231, s.171-172.

¹⁰⁰⁷ a . g. bel , s. 96, 131, 157.

¹⁰⁰⁸ a . g. bel , s. 59.

¹⁰⁰⁹ ACSPİHDA; f.1, siy, 45, iş. 231, s. 2.

¹⁰¹⁰ ACSPİHDA; f.1, siy, 46, iş. 231, s. 11.

¹⁰¹¹ ACSPİHDA; f.1, siy, 48, iş. 231, s. 566-600.

DGK'nın yeniden kurulması halkı endişeye sevk ediyordu.¹⁰¹² Bu operasyon birlikleri halka karşı çok acımasızca davranıyor, Halkın evlerinde bulunduğu bir esnada makineli tüfeklerle evleri ateşliyorlardı. 250 kişilik askeri birliğin bir bölümü yani 50 kişilik birlik Göyçay Kutkaşen ve Nic'i ele geçirmek için harekete geçtiler. Diğer 200 kişilik birlik ise Haçmaza konuşlandılar. Bölgede çıkan çatışmada isyancı birlik büyük bir kayıp vermesiyle sonuçlandı.¹⁰¹³ Bu isyan bastırılır bastırılmaz Zakatala'da da isyancı grup ayaklandı. İsyancı grubun amacı, Nuha cezaevinde tutukluların serbest bırakılmasıydı. İsyancılar kısa zamanda hazırlıklarını tamamladıktan sonra saldırıya geçtiler. İki taraf arasında çatışma sonucu isyancı gruptan otuz kişi öldürüldü. Otuz kişinin öldürülmesinin akabinde Sovyet birliklerine çok öfkelenen isyancılar Zakatala kalesine saldırdılar. Saldırıyı yatıştırmak amacıyla Sumbatov başkanlığındaki Sovyet birlikleri bölgeye hareket etti. Aynı gün Çobangöl köyünü işgal eden birlikler akabinde Güllük köyünü de denetimlerine almayı başardılar. Tala köyünde çıkan isyan Sovyet birliklerince yatıştırılmayınca Bağirov ve Tuhareli komutanlığındaki birlikler buraya yardıma gönderildi. Bu birliklerin buraya gelmesi sonucu isyancı grup geri püskürtüldü ve Tala köyü de denetim altına alındı. Talanın işgalini müteakip Sovyet birlikleri dağlık alanlarda konuşlanan isyancılar üzerine saldırı düzenlediler. Kısa bir zaman zarfında Zakatala ve Gah Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmiş oldu.¹⁰¹⁴ Gah isyancılarının öncüsü Sultan Palaciyev hapsedildi.¹⁰¹⁵

Gah'ta ortaya çıkan isyan yatıştırıldıktan hemen sonra Nahçıvan'da da yeni bir isyan patlak verdi. İsyancı birliğin isyana kalkışmasındaki asıl sebep Sovyet yönetiminin halkı cebren kolektifleştirmeye celp etmesi, dine karşı tutumu ve Sovyet yetkililerinin rüşvet alması geliyordu. Rüşvet öylesine bir duruma gelmişti ki halk rüşvet vermeden hiçbir meselenin çözülemeyeceğine inanmaktaydı.¹⁰¹⁶ Bu olumsuzluklara göğüs geremeyen Nahçıvan halkı ilk olarak Keçili'de isyan bayrağını kaldırdı. Keçilideki direnişe sebep, Şahbuz ilçesinde halkın haksız yere silahsızlandırılması idi. Halkın silahsızlandırılması işini Nahçıvan Halk İçişleri

¹⁰¹² a . g. bel , s. 12-14.

¹⁰¹³ a . g. bel , s. 45-46.

¹⁰¹⁴ a . g. bel , s. 163- 181.

¹⁰¹⁵ a . g. bel, s. 63.

¹⁰¹⁶ ACSPİHDA; f.1, siy, 68, iş. 231, s. 6

Komiseri Kasımov öncülüğünde 8 kişilik milis birliği yürütmekteydi. Milis birliği kısa zaman zarfında köye saldırarak halkın elinden silahlarını almayı başardı. Bu olay köy halkı tarafından protesto edilmeye başlayınca çatışmalar had safhaya çıktı. Sovyet yönetimi bur durum karşısında Nahçıvan Bölge Güvenlik Komitesi Başkanı Yakubov öncülüğünde 8 kişilik birlik köye saldırdı. Fakat bu birliğin çok başarılı olduğu da söylenemezdi.¹⁰¹⁷ Çatışma 10-12 Mart tarihleri arasında daha da şiddetli bir hale geldi. Bu çatışmalar Nahçıvanda da etkisini göstermekteydi. Nahçıvan şehir ayaklanmalarına öncülüğü ise Kerbalayı Müseybin birliği yürütmekteydi. DGK yetkilileri 17 Mart tarihli bir genelgesinde Keçili direnişin halen bastırılmadığını ve buna sebepte bölgede müsavatchıların etkili olduklarını görmekteydi.¹⁰¹⁸ Bu olumsuzlukları göz önüne alan Sovyet yönetimi, bölgeye yeni birlikler sevk etmek istedi ve kısa zamanda Erivan'dan 110 kişilik birliği bölgeye sevk etti. Bu birliklerin sevkini müteakip Sovyet birlikleri bölgeyi işgal etmeye başladılar.¹⁰¹⁹ 27 Mart tarihli Komünist Partisi Güney Kafkasya Bölge Komitesine ve AK(b) Partisi Yüksek Kuruluna Nahçıvan'dan gönderilen şifreli mektupta çatışmaların devam ettiğinden ve kendi menfaatlerine uygun olarak devam ettiğinden bahsedilmekteydi. Gerçekten de vesikalara bakıldığında bu dönemde Şahbuz ve Kazancı ilçelerinin işgal edilmiş olduğu görülmektedir.¹⁰²⁰ 7 Nisan'da Agrba komutanlığında güvenlik komite birlikleri Keçiliye saldırdılar. İlk saldırının başarılı olduğu söylenemezdi. 8 Nisan'da ikinci kez saldırı düzenlendi. Fakat Keçili cemaatinin sergilediği direniş sonucu yine başarılı olunamadı. 9 Nisan tarihinde istihbaratın da kuvvetli hale getirilmesiyle Keçiliye şiddetli bir saldırı düzenlendi ve ilçe Sovyetlerce ele geçirildi. Bunun hemen akabinde Keçili'ye güvelik Komitesine bağlı 41. sınır birliklerine bağlı bölük görevlendirildi.¹⁰²¹ Bu birlik Halkın silahsızlandırılması için çalışmalara başladı. Halktan 361 tüfek, 354, 69 av tüfeği, 105 tabanca ve 1265 mermi toplandı. Genel bir ifadeyle Nahçıvanda çıkan isyan sonucunda 51 isyancı kurşuna dizildi, 38 kişi ise

¹⁰¹⁷ ACSPİHDA; f.1, siy, 48, iş. 231, s. 333-334.

¹⁰¹⁸ a. g. belge, s. 277.

¹⁰¹⁹ a. g. belge, s. 404.

¹⁰²⁰ a. g. belge, s. 170-171.

¹⁰²¹ a. g. belge, s. 187.

çeşitli cezalara çarptırıldı. Sovyet birliklerine gelince, çatışmalar sonrası 80 asker kaybettiler.¹⁰²²

Beşinci Bölüm:

Sovyetlerin Azerbaycan’da Milli Düşünceye Karşı Siyasetleri

5. 1. Baskı Siyaseti, Toplumsal Temizliğin Sebepleri (1933-1937)

Aslında 1920 yılının sonlarında Sovyetler genelinde hem parti hem de toplumda aldaticı olsa da yek dillik, birlik ve beraberlik havası oluşturulmak istenmekteydi. Özellikle yönetim kadrosunda çok ciddi merkezîyetçi prensipler uygulanmaktaydı. Yani Sovyet yönetim kurumları Komünist Partisi iradesinin uygulayıcıları konumuna getirilmişlerdi. Komünist Parti artık toplumda her şeye hakim olmuş bir durumda bulunuyordu. Ülkede kanunlar değil daha çok parti kararları geçerliydi. Bu durumun kendini Azerbaycan’da da göstermemesi mümkün değildi. Nitekim kararlar, merkezi komitenin verdiği talimatlar doğrultusunda alınmaktaydı. Alınan kararlar dahilinde 1930 yılının başında özellikle Azerbaycan yönetim kadrosunda sık sık değiştirildiği görülmektedir.¹⁰²³ Bunun sebebi Azerbaycan yönetiminde partinin yerini sağlamlaştırmak idi.

1930’lu yıllar Sovyetler genelinde genel kıyım diyebileceğimiz olayların yaşandığı dönemdir. Nitekim bu olaylar kendini Azerbaycan’da da baskı siyasetinin sonucu olarak işkence, idamlar şeklinde şiddet uygulanmıştır. Sözkonusu şiddet, baskı ve işkencelerin Azerbaycan’da genel teşkilatçısı ve tatbikçisi Mir Cafer Bağirov(1895-1953) olmuştur. Yaşlı nesil onu; “Boynuzdan çerçevesi olan gözlük altından bakan ciddi bakışını, yüksek sesini, kalem arıyor gibi hareket eden ellerini şimdi de hatırladıkları” gibi “Bakinski Raboçiy” gazetesinde glastnost (açıklık) döneminde ise şöyle yazıyorlardı.

“Mir Cafer Bağirov idarecilere has olan bir bıyık bırakıyor, ama kıvamında. Genellikle o ciddi ve kendine has özelliklerini, nerede bulunursa bulunsun hissettiriyor ve partilileri de kendisi gibi olmaya sevk ediyordu. Ailesi ile şehir merkezinde yaşamasına rağmen, onun üstünde her zaman gök mavisi sade ipekten

¹⁰²² ACSPİHDA; f.1, siy, 44, iş. 231, s. 16, 38,39.

¹⁰²³ Ç. Memmedov, a.g.e, s. 217-218.

*ceket bulunurdu”.*¹⁰²⁴

Nitekim bu göreve gizli polislikten gelerek yükselen ve 10 Aralık 1933'te R. G. Ruben'den¹⁰²⁵ görevi devralan M. C. Bağirov¹⁰²⁶, Azerbaycan'da iktidara gelmesiyle birlikte hem kendi siyasi kadrosunu oluşturmak hem de siyaset çizgisinde büyük bir değişiklik yapmak yolunu seçti. Daha doğrusu yönetimde Sovyetlerden başlayarak Azerbaycan'a doğru inildiğinde üç isim akla gelmekteydi. Birincisi Sovyetler Birliği Merkez Komitesinde Stalin, ikincisi Beriya (Güney Kafkasya GPU başkanı), üçüncüsü ise Azerbaycan'da görev üstlenen Bağirov idi. Bağirov'un 1932 yılında Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti, 1933'de AK (b) Partisi Yüksek Kurulu ve Bakü Komitesi birinci sekreterliğine atanması ile sovyet karşıtı güçlere karşı imha ve sürgün kampanyasını hızlandırdı. Bu dönemde halkın tek ve istisnasız ilham kaynağı Komünist Parti ve onun aldığı kararlar idi. Yani sovyet toplumunda

¹⁰²⁴ Swyatochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 169.

¹⁰²⁵ Dadaşov, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁰²⁶ 1895 yılında Guba şehrinde dünyaya gelen Bağirov, ilk önce ailesinde dini eğitim almış daha sonra yani 13 yaşında ise iki yıllık köy okulunda okumuştur. 1913 yılında devlet hazinesi hesabına Mahaçkale'de iki yıllık öğretmen okulu okuması için gönderilir. 1915 yılından itibaren önce Hudat'ta, daha sonra ise Necefkent'te öğretmenlik yapar. Bağirov 1917 yılına kadar olan dönemde hangi işlerde çalıştığını gizlemiştir. Fakat Mart 1917 yılından itibaren Guba'da partiye girdiğini yazmaktadır. Zira daha sonra yapılan araştırmalara bakıldığında bu bilginin de yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Zira Bağirov bu dönem Guba zenginlerinden ve aynı zamanda polis amiri A. Zizikski'nin yardımcısı olarak çalışmıştır. Nitekim bu konuda Zizikski'nin İçişleri Bakanlığına gönderdiği mektup teyit etmektedir. (A. Zizikski, 19127 yılında DSİ. Başkanı olmuştur, Zizikski N. Rızayev tarafından infaz edilmiştir). Söz konusu mektupta Zizikski, Bağirov'u Müsavat Parti yanlısı ve ona hizmet eden gibi karakterize etmektedir. Bağirov onları da kandırması, Guba'nın köylülerine kötü davranılmasında faal çalışmıştır. Taşnak Hamazasp'ın birliklerine hizmet ettiği dönemde ise o, Azerbaycan köylülerine karşı uygulanan kanlı olaylarda yakinen iştirak etmiştir. Bunun üzerine Bağirov 1918'de Dağıstan Olağanüstü Komiseri V. Sturua'nın kızıl birliklerince hapsedilmiş, fakat yakın arkadaşları tarafından hapisten kaçmıştır. Şubat 1921'de Bağirov Azerbaycan Olağanüstü Hal Komiseri olarak atanır. 1927'de Azerbaycan KP'si Sekreteri E. Garayev tarafından cezalandırılarak Kafkasya Su İdaresine başkan tayin ediliyor. Fakat o kısa zaman sonra Beriya'nın yardımı sonucu geriye gelmiş ve bir yıl DSİ'ye başkanlık yapar. Bağirov 1930'da Moskova'ya, Marksizm-Leninizm kursuna eğitim için gönderilir. 1932'de Komünist Partinin MK'de talimatçı olarak görev yapar. Çok iyi dostu olan Beriya tarafından Stalin'e övülen Bağirov'un önemli bir göreve atanması rica edilir. Bu dönem Azerbaycan'da da devlet yönetiminde sık aralıklarla görev değişikliği yaşanıyordu. Bundan dolayı Bağirov için iyi bir fırsat doğmaktaydı. Nitekim G. Musabeyov 1931'de Güney Kafkasya HKS'i başkanı olarak atanmış, E. Garayev, aynı yıl Moskova'ya Kırmızı Profesörler Üniversitesine okumak için gönderilmiş, R. Ahundov, Komünist Partinin Güney Kafkasya Komitesine Sekreter, M. D. Hüseyinov, Tacikistan KP. Sekreteri görevine, H. Cebiyev Moskova'ya, Y. Gasimov, Leningrad'a, Ç. Yıldırım Magnitogorsk'a, M. Nerimanov, Sverdlovsk'da parti işini düzenlemek için görevlendirilmişlerdir. Nitekim ülke yönetiminde ortaya çıkan boşluk Bağirov için bir açar ve 1932'de Azerbaycan HKS'ne başkan, 1933'de ise Azerbaycan KP(b) MK'ne sekreter olarak atanır. Nitekim bundan sonra Azerbaycan'da Bağirov dönemi başlamış oldu. Nitekim hakimiyetinin ilk yıllarından başlayarak Beriya ve kendisinin geçmişine şüphe ile yaklaşanları ortadan kaldırmaya başladı. Birçok eski partililerini hapsedirmeye başladı. Daha gen.bilgi için Bkz; Cemil Hasanov, **Ağ Leke'lerin Gara Kölgesi**, Gençlik Neşriyat, Bakı 1991, s.129-133.

yaşayabilmek için tek çare partiye üye olmaktı. Her şey tek bir şahısa yani Stalin'e bağlanmış durumdaydı. Bunun sonucu olarak 1 Ocak 1928 tarihinde AK (b) Parti üyesi 32.720 kişi iken bu rakam 1933 yılında 73.680'e yükselmişti.¹⁰²⁷ Tek partili hayat tam anlamıyla ülkede idarî âmirlik sistemine neden olmakta ve ülke genelinde yolsuzluklar buradan kaynaklanmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı bu yıllarda parti içinde şüphe uyandıran bazı üyelerin tasfiyesi konusunda Parti Merkez Yüksek Kurulu Ocak 1933'de Stalin başkanlığında gerçekleştirilen toplantıda önemli kararlar aldı. Bu kararlar arasında en önemlisi ise ilk kuşak komünistlerin tasfiyesi kararıydı. Sovyet Rusya'da alınan bu karar dayanak gösterilerek Azerbaycan'da da Bağirov tarafından uygulamaya konuldu ve bir yıl içerisinde parti üye sayısı 73. 680'den 62.022'ye düşürüldü. Ayrıca bu tasfiye sonucu partiden ihraç edilen 6.649 üye 1937-38 yılları arasında "baskı siyasetine" maruz bırakılarak imha edilmişlerdi. Partiden uzaklaştırılanların büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktaydı. Zira Türklere karşı yürütülen baskı politikasını aşağıda vereceğimiz örnekten de açıkça görmek mümkündür. Sistematik baskılar sonucu partide bulunan Türk nüfus %46,3 iken %46,1'e gerilemiş, Rus nüfus %23,1'den %24,1'e, Ermeni nüfus ise %20,9'dan %21'e yükselmiştir. Fakat çeşitli yollarla parti sıralarında kalmayı başaranlar da yok değildi. Mesela ilçe ve köy parti teşkilatları üyeliğinden kovulan 3.700 kişiden bir kısmı kolçomaktı. Bunlar tespit edildiğinde partiden uzaklaştırılmakla kalınmamış aynı zamanda tutuklanarak ya idam yada ailece sürgün edilmişlerdir. 13 Mayıs 1935'te Sovyetler Birliği K (b) Partisi Yüksek Kurulu tarafından alınan ve adına da "Siyasi Örgütsel Önlem" dedikleri karar ile parti üyelerinin dosyaları birer birer kontrole tabi tutuldu. Yukarıda sözkonusu olduğu gibi Azerbaycan yönetimini elinde bulunduran Bağirov da bu kararı ülke genelinde uygulamaya başladı. Bağirov'un kendi etrafına topladığı yandaş ve yordakçı insanlar genel itibariyle Ermeni, Rus ve Gürcülerden müteşekkildi. Örneğin, Bağirov'un yönetim kadrosu Sumbatov, Toporidze, Markaryan, Koğan, Silman, Borşov, Gregoryan, Yemelyanov ve Mailyan'dan müteşekkildi.

Ayrıca Azerbaycan'ın 51 ilçesinden 31'inde İlçe Halk Komiserleri Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de komünizm adına çalışmış Ermenilerden

¹⁰²⁷ Azerbaycan Komünist Partiyası Regemlerle, Statistika Mecmuası, Bakı 1970, s. 22-23.

seçilmişti. Söz konusu ilçelerde mesela, Astarhanbazar'da Comardyan, Zengilan'da Zegeryan, Nahçıvan'da Akopyan, Astara'da Arakelov, Samuh'ta Petrosyan, Masallı'da Avanesov gibi Ermeniler görev yapmaktaydılar. Nitekim böylesi bir yönetim kadrosu ile çalışmak Bağirov'u mutlu etmesi gerekir ki o bütün konuşmalarından sonra alkışlanıyor ve takdir ediliyordu. Parti içi kararların alındığı ve suçlamaların yapıldığı zamanlarda bazı taktikler geliştirmişlerdi. Bu taktiklerin başında özellikle toplantı başlar başlamaz yoldaş Bağirov konuşmaya başlar ve yapılması elzem olanları sıralardı. Bağirov'un konuşmasının akabinde onu destekler mahiyette konuşmalar gerçekleştirilir ve onun ortaya attığı fikir savunulurdu. Yoldaş Bağirov'un konuşmasına karşı konuşma yapanlar psikolojik baskı altına alınarak hedef tahtasına oturtuluyordu. Konuşmacılar genelde konuşmalarına Yoldaş Stalin ve Bağirov'a methiyelerden sonra girmeği tercih ederlerdi. Eğer böyle yapmazlarsa onların parti ve yönetimde bir adım bile ilerlemeleri ve yükselmeleri mümkün değildi.¹⁰²⁸

Daha açık bir tabirle Komünist Partinin diktatörlüğü ortamında Azerbaycan'da da inzibati amirlik sistemi kurulmuştu. Amirlik sistemine göre özel mülkiyet tamamen kaldırılmış, bütün üretim araç ve gereçleri toplumun mülkiyeti adı altında devletin tekelinde toplanmıştı. Meydanda sadece işçi, kolhozcu (kolektif çiftlik çalışanı), köylü ve bu dönemde yetişmiş olan ilim erbabı insanlar bırakılmıştı. Sosyalist çiftliklerde çalışanların sayısı %86'yı bulmaktaydı.¹⁰²⁹ Azerbaycan'da sosyalist cemiyetin oluşturulması ile birlikte mülkiyet ve pazar ekonomisine son verildi. Halkta daha çok eşitlik psikolojisini yerleştirmek adına çalışmalar hızlandırıldı. Sosyalizmin yeniden yapılandırılması sonucu sert merkezîyetçi bir devletin oluşturulması amacıyla KP diktatörlüğünün yapılandırılmasına geçildi.

Yukarıda sözkonusu olan bütün uygulamalar 5 Aralık 1936'da kabul edilmiş olan SSCB yeni anayasasında yerini aldı. Kabul edilen anayasa genel olarak halkın nezdinde Stalin anayasası olarak telaffuz ediliyordu. Bu anayasaya göre Kafkasya Ötesi Federasyonu feshedildi. Federasyonun feshedilmesi akabinde haliyle Azerbaycanın da direkt olarak SSCB'ye katılmasını kaçınılmaz kıldı.¹⁰³⁰ Bu durum

¹⁰²⁸ **Azerbaycan Tarihi**, C. VI, s. 371-383.

¹⁰²⁹ Ç. Memmedov, **a.g.e.**, s. 218.

¹⁰³⁰ Ç. Memmedov, **a.g.e.**, s. 218-219.

daha çok yeni Sovyet milleti yaratılmasının başlangıcı olmakla birlikte aynı zamanda bu mesele Ruslaştırma siyaseti ile birlikte yürütülecekti. Değişiklikleri müteakip ülkenin halkına ve onun ana diline olan tutum da değiştirildi. Şöyle ki, Azerbaycan Türkü sözü kaldırılarak onun yerine Azerbaycanlı, ana dili olan Azerbaycan Türkçesi de Azerbaycan'ca olarak değiştirildi. Buradaki asıl maksadı net olarak okumak mümkündür, o da Türkçe konuşan halklar arasında ki benzerliklerin ve ortak unsurların üstüne bir çizgi çekmek, farklılıklar ortaya çıkarmaktı.¹⁰³¹ Nitekim bu siyasette de başarılı oldukları görülmektedir. Dil ve millet konusunu da bu şekilde çözüme kavuşturan Stalin Sovyetler Birliğine bağlı olan ülkelerde seçimler ve onun şartları konusuna döner. Ona göre seçim komisyonlarında görev üstlenen insanların özellikle araştırılması gerekmektedir. Nitekim henüz 1935 yılında Sovyetler Birliği K (b) Partisinin XVII. Kurultayı'nda 292 kişinin aleyhinde oy kullanan Stalin, bu şahıslara çok ciddi cezalar vererek özellikle seçim komisyonunda görev alan 63 kişiden 60'nı kurşuna dizdirmişti. Yapılacak olan seçimleri kaybetmekten korkan Stalin 1937 yılının Şubat kurultayında "sosyalizm inkişaf ettikçe sınıfsal mücadelenin keskin hale getirilmesi" konulu tezini ortaya attı.¹⁰³² Stalin kurultayda yaptığı konuşmada: "Sosyalizmi geniş tabana yaymak için "baskı siyaseti önemli bir unsurdur" sözü esas alınarak ülkede çok ciddi biçimde takibat işlerine başlanacaktı.¹⁰³³ Bu durum toplumda ciddi korku hisleri uyandırdı. Rusya'da gerçekleştirilen Şubat (1937) ayı toplantısı kısa zamanda Azerbaycan'da da etkisini gösterdi ve 10 Mart'ta Azerbaycan SSC de yeni anayasasını kabul etti. Anayasa taslağına göre Sovyetler genelinde sosyalizmin tamı tamına uygulandığı takdirde başarı sağlanacağı ve halka daha demokratik hakların sağlanacağı ilan edildi. Fakat daha sonra hapisler, sürgünler ve makineli tüfekler kullanılarak gerçekleştirilen öldürmeler bunun hakikati yansıtmadığını çok iyi gösterdi. Nitekim siyaset, ilim, sanat ve toprak sahibi (kolçomak) insanlara karşı ithamlar başlatıldı. Azerbaycan yönetiminin de bundan böyle sovyet anayasasına göre hareket edeceğini düşündüğünüz zaman hiç şüphesiz Stalin yönetim kadrosunun güçlendirilmesi gerekirdi. Nitekim Stalin'in kendi etrafına toplayacağı insanlar onun aldığı kararı hiç

¹⁰³¹ Swyatochowski, **Rusya ve Azerbaycan**, s. 171.

¹⁰³² Gaffarov, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰³³ İ. Stalin, **Eserleri**, C. XII, Bakı 1951.

göz kırpmadan uygulayacak karaktere sahip olmalıydı. Bu şartlara uygun olarak seçtiği ve Türk düşmanlığı ile tanınan Sumbatov, Toporidze, Gregoryan, Markaryan, Malyan v.b. Ermeniler aracılığı ile on binlerce Azerbaycan Türkü ortadan kaldırıldı.¹⁰³⁴

Sözkonusu şekilde ortadan kaldırılan insanlara bakıldığında bunların genel olarak pantürkist, panislamist, müsavatçı veya burjuva milliyetçisi olarak suçlanıyorlardı. Eğer bir evde arap alfabesiyle yazılı bir kitap ortaya çıkarılmışsa bu durum o insanın muhakeme olunması için yeterli kanıt sayılabilirdi. 1930 yılının başlarında Azerbaycan genelinde devam eden siyasi-içtimai olaylar ışığında Sovyet Azerbaycan'ın hürriyetten mahrum etme o dönem birkaç kurum tarafından, daha doğrusu Halk İçişleri Komiserliği, Birleşmiş Devlet Siyasi İdaresi (BDSİ) Kafkasya Ötesi Devlet Siyasi İdaresi, Savcılık ve gümrük yetkilileri tarafından yürütülen kanuna aykırı hapisler, bundan ilave yürütülen mahkemelerin aylarca uzatılması, mahpusların sayısında gün geçtikçe artışın sezinlenmesi, Bunların tamamı onların geçim, emeğinin ve rejimin teşkilinde büyük zorluklar ve problemlerin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Vaziyet öyle bir hala almıştı ki hapisanelerin koridorları dahi mahpusların yatacak yerlerine çevrilmiş durumdaydı. Bu durum kısa zaman sonra Komünist Parti tarafından alınan kararlara göre boşaltılmıştı. Fakat daha sonra yeniden sadece Azerbaycan genelinde 2 milyon insanın hapsedilmesi ile bunun bir siyasi manevradan ibaret olduğu anlaşıldı. Diğer bir sebep te devlet yeni bir baskı siyaseti geliştirmek niyetindeydi. Nitekim bu dönem hapsedilecek olanlar genel olarak kolçomak, eğitimsizler, beyler değil, milletin eğitilmiş kesimi, onun omurgasını oluşturacak olanlar olacaktı. Bu defa bir öncesine göre daha farklı şekilde hapsedilecek olan insanlar Sovyetler Birliği geneline serpiştirilerek sürgün edileceklerdi. Buna açık örnek te 1933 yılının 10 Mayıs'ından 25 Haziran'a kadar yani bir buçuk ay zarfında Azerbaycanın sınırlarında uzağa 3200'den fazla tutuklu gönderildi. Dağlık bir Kaza'da çobanlık yapan sade vatandaşın Japonya veya İngiltere casusu olması, ilim erbabının ise ihtilal karşıtı, müsavatçı, Trotskiçi, tahribatçı sınıfsız bir figüran olarak telakki edilmiş olması bu dönemin "Sovyet Adalet" mahkemeleri için sıradan bir olaya çevrilmişti. Bu düşünceden yola çıkarak

¹⁰³⁴ C. B. Guliyev, a.g.e, s. 161.

denilebilir ki, Sovyet düşünürleri kendilerinin ortaya attıkları planlı çiftçilik, planlı ekonomi, sosyalist üretim ilişkileri gibi ifadelerle ortam hazırlamak için halkı düşünülmüş bir şekilde toplu şekilde katlediyor, sürgünlere hapslere koymaktaydılar. Daha açık bir dille SSCB'nin Parti ve sovyet kurumlarının karar ve emirlerinin uygulamak ceza icracıları hukuk-muhafız sistemini bir nevi oyuna, yüz binlerle günahız insanı ise hemen oyunun oyuncularına çevirmişlerdi. Fakat tesadüfi değildir ki bu uygulayıcı takımın kendileri de sonradan kadro temizliği “İnkılabi kanunculuğun korunması uğrunda mübareze” adı altında bu oyunun oyuncularına çevrilecek ve ömürlerini adadıkları rejimin kurbanları gibi sonlandırılacaklardır.¹⁰³⁵ Gılman İlkin'in “Meşum 37'ci İlin Acı Xatirelerinden” adlı makalesi bizim yukarıda söylemeye çalıştığımızı teyit etmektedir. İlkin makalede; “Biz aldanmış bir gençliktik. Biz öyle bir çıkmaza girmiştik ki, yağmura tuş gelmiş bir kuş misali çırpına-çırpına kalmıştık. Düştüğümüz sıkıntılı durumdan çıkmak için müracaat edebileceğimiz bir tek adam dahi yoktu. O gün güzel bir insan, hakiki bir komünist gibi baktığımız adam ertesi gün yok ediliyor, halk düşmanı adı altında hapsediliyordu. O gün gözaltına alınan insanlar sisteme karşı ve ihtilal karşıtı olduğunu ifşa etmeye çalışan, gazetelerde yazı yazarlar ertesi gün kendileri İhtilâl karşıtları saflarına katılıyordu. Çıkılmaz durumdaydık. Cemiyetimiz neden değişmiştir. Dün Stalin'in büyük bir insan olduğundan konuşan, halkların büyük rehberi gibi onun büyük amaçlarını şah şahalı sözlerle donatan bir adam neden aniden halk düşmanı kesilsin. Nerede hakikat? Kim bizim sorularımızı doğru düzgün cevaplayacaktı. Hiç kim. Her kes kaplumbağa gibi kendi kabuğuna çekilmiş, veya kenarda kendi gelecek kaderinden umutsuz gibi ti-tir titriyordu. Biz o dönem hep birlikte Stalin'e inanıyorduk. Hiç aklımıza gelmezdi ki toplumda yaranmış bu karışıklıktan onun haberi var. Meğer Stalin bilmiyormuydu ki, Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini kendi elleri ile kuran, onu sağlam hale getiren eski İhtilâl ordusu hiçbir zaman kendi devletine karşı çıkmaz? Bütün bu sorular içimizde kalarak içten bizi yiyor, azaplara duçar ediyordu. Budur o zaman gençlerin hürmet ettiği S. M. Efendiyev düşman sıfatıyla hapsedildiğini duyduğumuz anda öylesine sarsıldık ki günlerce kendimize gelemedik. Daha sonra H. Sultanov'un, D. Bünyadzade'nin, G.

¹⁰³⁵ **Respublika**, 20 Nisan 2005.

Musabeyov'un ve nihayet aklına ve idrakine az kala secde ettiğimiz R. Ahundov'un hepsi bizim için çileye çevrildi. Her gün kötü haberler işitiyorduk. Şaşır kalıyorduk. Sovyet hakimiyetini kuran bir nesil yok ediliyordu. Hiçbir akla mantığa uygun gelmeyen bu uygulamalar gazete sayfalarında ağız dolusu övülüyordu. Peki onları bu duruma düşmeye ne mecbur ediyordu? Daha sonraları anladık ki böyleler kendi canlarını derdinden böyle canı gönülden ortaya atılmışlardır. Fakat ne acıdır ki bu insanları da büyük bir kısmı da aynı yoldan hapsediliyor, onların canla başla çalışmamaları da fayda vermiyordu. Her kesin canında bir vahime söz konusuydu. Hiçbir insan yarına umutlu bakamıyordu. Her bir inan kendi kaderi hakkında düşünüyordu. Neden toplumun şu durumu aniden yüz seksen derece değişmişti. Bunun sebebini kökünü nerede araştırmalıyız? Dostlarımız birden düşmana çevriliyor, dün Halk Komiserleri görevini üstlenenler bu gün terörist, emperyalizm ajanı gibi damgalanıyor".¹⁰³⁶ Sayın İlkin'in çok doğru bir biçimde sorduğu sorulara aşağıdaki başlıkta cevap arayacağız.

5.1.1. Siyasilerin Katliama Maruz Bırakılmaları

28 Nisan 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini işgal ederek hakimiyete gelen Sovyet hakimiyeti V. İ. Lenin'in "Yaşasın bağımsız Azerbaycan" telgrafına esasen demokratik hükümet tarafından temeli atılan ve Azerbaycan halkının gelişimine yardım vaat ettiği halde, hükümlerinin ikinci gününden itibaren halkın en önemli insanlarını ortadan kaldırmak yolunu seçti. XI. Kızılordunun İnkılâbi Askeri Şurası ve Azerbaycanın yeni Sovyet Hükümeti kendi faaliyetinin ikinci gününden Müsavat ve İttihat partilerinin rehberleri, sovyet hakimiyetiyle emektaşlık ruhunda sözkonusu partilerin daha sonra da faaliyet gösterebilecekleri konusunda resmi anlaşma imzaladı. Fakat bu anlaşma kısa zaman sonra Pankratov'un başkanlık ettiği XI. Kızılordunun Özel Şubesi tarafından bozuldu ve akabinde de Çeka tarafından toplu hapslere başlandı. Lenin tarafından kurulan hapisaneler kısa bir zaman diliminde bir çok insana ev sahipliği yaptı. Bu hapisler Azerbaycan'da Baskı Siyasetinin siyasilerin, ilim erbabı insanların ilk grubu ile dolduruldu.

Baskı Siyasetinin ikinci ayağı ve ilkinine göre daha şiddetlisi ise 1936 yılında

¹⁰³⁶ **Edebiyat ve İnceneset**, 17 Haziran 1988.

başlandı ve 70-80 bin dolaylarında Azerbaycan Türkü, içinde Komünist Parti üyesi, asker, ilim erbabı, öğretmen, yazar, din alimi ortadan kaldırılmaya başlandı. Halk düşmanı olarak suçlanan bu insanların büyük bir kısmının mahkemesine on beş dakika zaman ayrılıyordu. Peki o zaman 1936-37 yılında bir saatte kaç insanın kurşuna dizildiğini hesaplamak çok zor olmaması gerek. Bir günde 24 saat olduğuna göre gün sonu 96 kişi, ayda 30 gün olduğuna göre 2880 kişi, iki buçuk yıl sonunda tamı tamına 80 bin kişiye tekabül eder.¹⁰³⁷ Bu insanlar arasında Azerbaycan'da sovyet sistemine karşı çıkan ve bu sistemin kurulması için canla başla çalışanları da mevcuttu. Bunları altbölümde inceleyeceğiz.

5.1.2. Azerbaycan Demokratik Hükümetin İlk Başbakanı Fethali Han Hoyski (1875-1920)

XX. yüzyılda Şarkta ilk demokratik cumhuriyetin kurucusu olmakla döneminin ruhuna uygun, modern devlet kurmak kudretini bir daha tasdik eden Azerbaycan, medeniyete, zengin devletçilik ananesine sahip bir halkın devletler arası muvazene seviyesine ulaşması onun kuruluş aşamasında görev alan şahsiyetler arasında sayılıp seçilen siyasilere, her daim milletin iftihar edeceği müstesna simaları mevcuttur. Nitekim bağımsız Azerbaycan Devletinin ilk Başbakanı olan Fethali Han Hoyski de söz konusu şahsiyetlerinden biridir. Hoyski, 28 Mayıs 1918'den 1919 yılının 14 Nisan'ına kadar kurulan üç hükümetin başbakanı olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan'da hükümet kurumlarının kurulmasında, özellikle de ülkenin müdafaası, iç sabitliğin korunması ve dış siyaset meseleleri ile ilgili problemlerin çözüme kavuşturulmasında özel hizmetlerinin olduğu şüphesizdir. Nitekim söylenenleri teyit eder mahiyette şu örnekler verilebilir. Hoyski, ilk hükümet kabinede aynı zamanda İçişler Bakanı, İkinci kabinede Adalet ve bazı zamanda da Savunma Bakanlığı, üçüncü kabinede ise Dışişleri Bakanı gibi ülkeye büyük hizmetler yapmıştır. Fakat yazarların bazılarının unutarak veya ulaşamadıklarından dolayı olması gerek ki onun kısa zamanda olsa Harbiye Nazırı görevini de yaptığı pek yazılıp çizilmez. Aynı zamanda Hoyski, Azerbaycan'ın geleceği olan Azerbaycan Devlet Üniversitesinin kurulması ve gençleri yurtdışında eğitim almaları için göndermiştir. Fakat daha sonra bu durum ona teşekkür edileceği yerine ona karşı itham olarak dönecektir.

¹⁰³⁷ Ziya Bünyadov, **Kırmızı Terör**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1993, s. 3-5.

Nitekim 27 Nisan'da Azerbaycan'da beşinci hükümeti devirerek hakimiyeti kendi ellerine alan Sovyetler doğal olarak bu hükümet ve geçmiş hükümette görev üstlenenleri temizleyecekti. Daha doğrusu bağımsız bir devleti işgal ederek deviren bir hakimiyet için Hoyski ve silah arkadaşları da düşman idiler ve onlara karşı Bolşeviklerin uyguladıkları bütün eylemlerin tek bir ismi vardı o da “baskı siyaseti”. Bu siyasi yol ile hemen insanları hapishanelerde kurşuna da dizebilelerdi, Hoyski gibi bir Ermeni tarafından arkadan vurularak öldürebilirlerdi. Fakat gerçek her ne olursa olsun değişmeyecektir.¹⁰³⁸

5.1.3. Diplomat Mehmet Yusuf Caferov (1885-1938)

1885 yılında dünyaya gelen Caferov, 1912 yılında Moskova Üniversitesini bitirmiş akabinde tarafsız olarak dördüncü devlet Duma üyesi, 1917 yılında Kafkasya Ötesi Komiserliğinde sanayi ve ticaret komiseri, Müsavat döneminde bakanlık ve parlamento başkan yardımcılığı görevini yürütmüştür. 28 Aralık 1924 yılında Caferov'un hapsedilmesini Çeka Keşif Şube Başkanı Golikov 29 Aralık'ta teyit etmekteydi.

Caferov'un hapsedilme sebebi neydi?

Bu durum onun “Müsavat Partisine aidiyeti olduğu tespit edildi” diye açıklanmaktaydı. Fakat daha sonra mahkeme işi ile tanıştıktan sonra bundan önce Caferov'un uzun zamandan beri takip edildiği görülmektedir. Çünkü önce Çeka sonra DSİ (Devlet Siyasî İdaresi) ve HDİK siyasi yönden değişken gördükleri şahısları takibe alıyor, onun kendisi ve çevresiyle ilgili yeterli bilgi elde ediyor, yukarıdan zamanının geldiği konusunda emir verildikte hapse alıyorlardı. Caferov Çeka tarafından 1922 yılından takibe alınıyor. Hemen yılın 27 Nisanında onun iş adresi İş adresi Azerbaycan Sanayii ve Ticaret Komiserliğinde teşkilat şubesinin reisi olarak çalıştığı tespit edilerek merkeze bildiriliyor. İki gün sonra ev adresi de tespit edilen Caferov hakkında verilen çarpıcı bilgilerde deniyor ki, “o mahsustan çalıştığı iş yerinde daha çok müsavatçı gençleri işe almakta, diğer komünistlere ise iş yok deyerek geri göndermektedir bilgisi veriliyor”.

Diğer bir itham ise şöyle; “Caferov yanında çalışan işçilere çok medeni bir şekilde davranıyor, kapalı adamdır, hiç kimseyle fazla muhatap olmuyor. Fakat siyasî

¹⁰³⁸ Latif Şüküroğlu, **Cumhuriyet Hükümeti Repressiya Mengenesinde**, Şirvanneşr, Bakı 2000, s. 3-31.

görüşleri şüphelidir. Müsavat Hükümeti döneminde Tiflis'te konsol çalışmış, 1919 yılında Dışişleri Bakanı, Azerbaycan'ın işgali sıralarında parlamento başkan yardımcılığı görevini yürütmüştür. Parlamento reisi A. B. Topçubaşov'un Bakü'de bulunmamasından dolayı Caferov onun görevini 27 Nisan tarihine kadar devam ettirmiştir.¹⁰³⁹ Azerbaycan Cumhuriyetinin sovyetleştirilmesi akabinde 120 kişiden müteşekkil parlamento üyelerinden bir kısmı baskıya maruz bırakılmıştır. Onlardan biride Caferov idi. Caferov hapsedildiği günden itibaren yukarıda zikredildiği gibi çeşitli ithamlara maruz bırakılmıştır. Savcılar 27 Nisan işgalinden sonra gizli faaliyete geçmeye mecbur bırakılmış bir kısım müsavat partililere karşı uygulanan yöntemlerde başarılı olamayacağını bildikleri için Caferov'u iki faal müsavat partiliyi İran'a kaçmasında yardımcı olması ve kendi evinde siyasi yönde dönük insanları devlet aleyhinde ayaklandırdığından dolayı itham ediyorlar. Fakat bu gayri resmi ithamlardan dolayı başarılı olamıyorlar. Daha sonra kurulan mahkemede Caferov'a başka bir konuda sorular yöneltiyorlar.

Soru: Babayev Abdulali ve Memmed Ali, Hacı Ahmet ve Emirbey Meşedi Aliğa oğlu gibi şahısları tanıyormusunuz?

Cevap: Babayev kardeşleri çocukluktan tanıyorum. Son dönemler Abdulali ben Tiflis'te bulunduğum zaman yanımda çalışmıştır. Dışişleri Komiseri olduğum zaman yanımda hizmetçi olarak görev yapmıştır. Halk Komiserleri Sovyet'inde çalıştığım dönemde de aynı göreve devam etmiştir. Memmed Ali ise usta olarak ihtiyaç olduğu zaman evimi tamir için çağırıyordum. Hacı Ahmet'i ise tanımıyorum.

Soru: Sizin evinizde Alekber Memmedov, Ağa İsmail Tağıyev, Ali Esedullayev, Aziz Bey Tahirov, Yusuf Melikov, Bahış Bey Rüstembeyov, Mehmet Hasan Hacinski, Mirza Mecit Ganiyev ve Nerimanbeyli gibi insanlar bulundular mı?

Cevap: İsimlerini zikrettiğiniz insanlar hepsi benim arkadaşlarımdır ve evime gelmişlerdir. Geliş maksatları ise preferans¹⁰⁴⁰ oynamak idi.

Soru: Sizde toplanan arkadaşlar muhtelif eğilimli ve inançlı insanlar idi. Nasıl oluyordu da sohbet şimdiki vaziyetten, genel siyasi konulardan açılmıyordu?

Cevap: Bizim toplantılarda siyasi meseleler sözkonusu yapılmıyordu.

Soru: Abbasgulu Kazımzade ve Memmed Eli Resulzade'yi tanıyormusun.

¹⁰³⁹ Şüküroğlu, a.g.e, s. 57-74.

¹⁰⁴⁰ Bu dönem Azerbaycan'da oynanan bir kağıt oyunu.

Onların şimdi nerede olduklarını biliyormusun?

Cevap: Her ikisini de tanıyorum. Nerede olduklarını söyleyemem bu şekilde bir sonuca varamayan savcılar Caferov'u birkaç kişi ile karşılaştırmak kararına geliyorlar ve ilk karşılaşma Abdulali, ikinci karşılaşma Hacı Ahmet ile gerçekleşiyor. Fakat bu karşılaşmada sadece karşılıklı suçlamalar devam ediyor. 1925 yılına geldiği zaman Abdulali yeniden sorgulanıyor.

Soru: Hacı Ahmet ile birlikte Caferov'un evine gittiniz mi?

Cevap: Hayır gitmedik.

Soru: Peki siz bir önceki ifadenizde gittiğinizi söylediniz.

Cevap: Bana gittiğimizi söylememi Hacı Ahmet tembihledi. Ben dedim lüzumu yok, o zaman sorarlar ki Caferov'un evinin kaç odası var, giriş hangi taraftandır, o dedi ki önemli değil.

Soru: Siz Hacı Ahmet'e Caferov'un müsavatchı olduğunu ve Müsavat hükümeti döneminde bakanlık yaptığını söylediniz mi?

Cevap: Caferov'un bakan olduğunu söyledim, fakat müsavatchı olduğunu söylemedim.

Bütün yukarıda yazılanlar, devam eden sorgulamanın sadece % 1'dir. Çünkü bütün sorgulamaları buraya yazmamız mümkün değil. Diğer taraftan da bu yazılan sorgulamalardan yola çıkarak açık görmek mümkündür ki, bütün söylenenler sadece bir iftiradan ibarettir. Arkadaşının aleyhine şahitlik eden, arkadaşlarına karşı hiç çekinmeden iftira edebilen zayıf karakterli insanların var olduğu bir döneme şahitlik etmekteyiz.

Nitekim 22 Ağustos 1925'te Kafkasya Ötesi Çeka sorumluları ve yetkili savcılar tarafından Caferov beş yıl müddetine Volga Bölgesine sürgün edilmesi kararlaştırılıyor. Aynı zamanda da onun üç yıllık hapsedilmesi de kararlaştırılıyor. daha sonra Bağirov'un tarafından hapsedilmesinin uygun olmayacağı düşüncesi göz önünde tutularak Caferov serbest bırakılıyor. Fakat Caferov 1929 yılının başlarına kadar hapis ve sürgün hayatı yaşamaz ama hep tedirgin bir hayat yaşar. Kendisinin ne zaman yeniden sorguya çekecekleri hep aklındadır. İşte beklediği an gelip çatıyor ve 25 Şubat 1929 yılında aynı kurum ve şahıslar tarafından onun geçmişte itham olunduğu suçlamalarla yeniden suçlanmaya başlıyorlar. Peki bu kadar arka arkaya yapılan suçlama ve mahkemeler neyin eseriymiş diye bakıldığında çok basit ve aynı

zamanda da ilginç bir sonuçla karşı karşıya kalıyoruz. Neydi Caferov'un suçu? Araştırmalarımız bize şöyle bir sonuç çıkarmaya yardımcı oluyordu. O da Caferov'a güvenilmemesi, çünkü Caferov bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde önemli görevlerde bulunmuştu. Ömrünün büyük bir kısmını Azerbaycan devletine ve milletine vakfetmiş olan Caferov ithamlar sonucu beş yıl hapsedilir. Hapisten sonra belli bir zaman çalışmıştır. Caferov 15 Mayıs 1938'de Bakü'de vefat etmiştir.¹⁰⁴¹

5.1.4. Büyükağa Talıplı (1897-1937)

21 Mart 1897 yılında Salyan Şehrinde Dünyaya gelen Talıplı, 1909-1915 yılları arasında Bakü Mektebinde eğitim alır. Yüksek öğrenimine 1917 yılında Petrograt Teknoloji Üniversitesinde başlar. Fakat maddi sıkıntılarından dolayı eğitimini yarıda kesmek mecburiyetinde kalır. Daha sonra toplumsal ve siyasi hareketlere karışarak 1918 yılında Komünist (b) Parti üyesi olur.¹⁰⁴² 1920 yılında Azerbaycan İşçi-Köylü Müfettişliği Komiser Yardımcılığı, bir süre sonra da Halk Çiftçilik Şurası Başkanı olarak tayin edilir. 1923 yılında Azerbaycan Halk Adliye Komiseri, Merkez İstatistik İdaresinin başkanı, Sovyet Kuruluşlu ve Hukuk Üniversitesinin müdürü, Azerbaycan Anayasa Mahkemesi başkanı, Bakü Plan İdaresi Başkan yardımcılığı ve daha sonra da bu idareye başkan tayin edilir. 1932-33 yılları arasında Moskova Yüksek Parti Okulu'nda eğitim alır. SSCB Yazarlar Birliği üyesi olan Talıplı 1937 yılına kadar ondan fazla kitap kaleme almıştır.

Talıplı'nın hayatında bu yıla kadar pek sıkıntılı görünmemektedir. Fakat Azerbaycan genelinde başlayan siyaset, ilim erbabı, sanatçı ve toprak sahipleri üzerinde kurulan baskı siyasetinden Talıplı'nın nasiplendiğini görmekteyiz. Talıplı'nın bu kategoride neden tutulduğu araştırıldığında ilk başta pek fazla sebebe rastlayamıyoruz. Buna rağmen 8 Ocak 1937'de DTİ'nin ikinci şube dördüncü daire reisi Gerasimov'a aşağıdaki şekilde bir dilekçe sunmuştur: "SSCB Halk Toprak Komiserliği'nin eski çalışanı, Yazarlar Birliği'nin üyesi, Azerbaycan MİK'in üyesi, Bakü Sovyet'inin üyesi, Talıplı İhtilâl karşıtı, milliyetçi olduğundan dolayı partiden ihraç edilmiştir". DTİ'nin kaynaklarından görünüyor ki, Talıplı'ya isnat edilen suçlar; parti üyesi iken samimi olmadığı ve ikiyüzlü davrandığı ihtilale, parti ve Sovyet

¹⁰⁴¹ Şüküroğlu, a.g.e, s. 75-94.

¹⁰⁴² E. Aliyev, *Azerbaycan SSCB'de XX Asrın Siyasi Repressiya Gurbanları*, Hukuk Edebiyat Neşriyatı, Bakı 2003, s. 86.

Hükümeti aleyhine karşı milliyetçi söylemler geliştirmiştir. Yukarıda isnat edilen suçlardan dolayı Talıplı hapisle cezalandırılmıştır.¹⁰⁴³

Talıplı 9 Ocak 1937'de İçişleri Komiseri Sumbatov'un talimatıyla hapsedilir.¹⁰⁴⁴ Talıplı'nın itham edildiği suçlar: Silahlı isyan yolu ile Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmasını sağlamak amacıyla propaganda yapmak, Sovyet Hükümeti yöneticilerine suikast planlamak, emperyalist, kapitalist ülkeler yararına casusluk yapmak, Azerbaycan ihtilal karşıtı milliyetçi örgütün üyesi olmak, petrol tesislerine yönelik sabotaj planlamak.

13 Haziran'da gerçekleştirilen 5. sorgulamadan sonra Talıplı bazı konularda itirafa bulunmuştur. Peki neyi ve neden itiraf ediyordu Talıplı? Aslında tamamen uydurma ve ona dayatılarak sözüm ona gerçekleri. Bu itiraf kurtarabilecek miydi acaba onu. Hayır. Asla hayır. Nitekim aşağıda alınan kararlar dediklerimizi teyit eder gibi.

11 Ekim 1937'de SSCB Gezici Mahkemesi'nin Matuleviç, Zaryanov, Cigur'dan oluşan üyeleri Talıplı'yı sorgusuz, savunmasız ve şahitler dilenmeden yargılamışlar, oybirliği ile aldıkları kararla mahkumun kurşuna dizilerek hükmetmişlerdir. Mahkemenin verdiği bu taraflı karar, 12 Eylül 1937 günü 10 dakikalık bir mahkemeden sonra infaz edilmiştir. Talıplı'ya verilen ceza ölümle kalmamış aynı zamanda vatan haini ilan edilmiştir. Talıplı'nın infaz edilmesi ona duyulan kını bitirmemiş, bilakis arttırmıştır. Zira kendisi vatan hainliğiyle suçlandığından karısı Nataliya Mihaylovna'da vatan hainine yardım ve yataklık etmekten suçlu bulunarak 8 yıl hapis cezasıyla cezalandırılmıştır. Mahkemenin vermiş olduğu bu taraflı kararlar, vicdanlarda makes bulmamış olacak ki 25 haziran 1957'de Talıplı hakkında beraat kararı verilerek aklanması sağlanmıştır.¹⁰⁴⁵

5.1.5. Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943)

“Benimle beraber yıllarca devlet işinde çalışmış olanlar çok iyi biliyorlar ki, ben hayatımda mesleğimden başka hiçbir amaca hizmet etmiş biri değilim” diyen Y. V. Çemenzeminli, Azerbaycan kültür tarihinde yeri doldurulamayacak çok

¹⁰⁴³ Celal Gasımov, **Mehbus Tercüme-yi-Halı**, Seda Neşriyat, Bakı 2003, s. 160-164.

¹⁰⁴⁴ E. Aliyev, **Azerbaycan SSCB'de...**, s. 86.

¹⁰⁴⁵ E. Aliyev, **Azerbaycan SSCB'de...**, s. 86.

önemli insanlarından biri olmuştur.¹⁰⁴⁶ 1887 yılında Şuşa şehrinde dünyaya gelen Çemenzeminli, ilk eğitimini Ağdam'da köy okulunda aldı. Orta öğretimine Şuşa Realnı Okulu'nda başlayan Çemenzeminli, daha iyi bir eğitim almak için 5. sınıfta Bakü Realnı Okulu'na geçti. 1909 yılında bu okuldan mezun olduktan sonra Taşkent şehrinde tekamül kurslarını bitirdi. 1910 yılında girdiği Kiyev İmparator Üniversitesi'nden 1915 yılında mezun olduktan sonra Saratof Şehir Mahkemesi'nde zabıt katibi olarak göreve başladı. Birkaç ay bu görevde kaldıktan sonra yeniden Kiev şehrine döner ve 1. Dünya Savaşı nedeniyle askere alınır ve cepheye sevk edildi. 1917 yılında Rusya'nın savaştan çekilmesiyle terhis edildi ve tekrar Kiev'e döndü. Kiev'de kurulan Mahalli Federalist Teşkilatı'na üye oldu. 1919 yılında Azerbaycan Müsavat Hükümeti tarafından İstanbul'a diplomatik temsilci olarak atandı. Hasta olan kardeşini ziyaret etmek için Fransa'ya giden Vezirov, kardeşinin vefatı üzerine Rusya'ya döndü. Burada Bakinski Raboçiy Gazetesi'nde kısa süre çalıştıktan sonra işine son verildi. Bunun üzerine Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Kültür Dairesi'nde görev aldı. Aynı yıl Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Edebiyat alanında yüksek lisans eğitimi aldı. 1928 yılında sebep belirtilmeden yüksek lisans eğitimine, iki yıl sonra da Devlet Planlama Teşkilatı'ndaki görevine son verildi.¹⁰⁴⁷ 1931 yılında kurulan Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Başkanlık Divanı'na seçilir. 1933 yılında Azerbaycan Ansiklopedisi'nin hazırlanmasında görev alır. Mayıs 1937'de Yazarlar Birliği üyeliğinden "Studentler" romanına göre ihraç edilir.¹⁰⁴⁸ Bakü'de iş bulamayan Vezirov, 1937 yazında Almaata ve Taşkent'e gider. Bu şehirlerde de iş bulamayınca yeniden Bakü'ye döner.

27 Haziran 1937'de A(b)KP MK tarafından yasaklanan ihtilâl karşıtı olarak tanımlanan pantürkist, ve milliyetçi edebiyatçı olarak suçlanan kırk dört kişilik şüpheli listesinde yer alır. Listede yer alan aydınların bir kısmı tutuklanır, bir kısmı tutuksuz olarak yargılanır. Tutuksuz olarak yargılanan Vezirov, Özbekistan'ın Ürgenç şehrinde bulunan Harezmi Üniversitesi'nden tekli olarak Bakü'yü terk eder. Tutuklananlar arasında Vezirov'a iftira ederek serbest kalmayı ümit eden Zeynel Tağıyev, verdiği ifadede Vezirov'un İngiliz casusu olduğunu söyleyerek onun

¹⁰⁴⁶ Cemil Hasanov, **Ağ Leke'lerin Gara Kölgesi**, Gençlik Neşriyat, Bakı 1991, s. 157.

¹⁰⁴⁷ Gasimov, Mehbub Tercüme... , s. 165.

¹⁰⁴⁸ Bünyadov, **Kırmızı Terör**, s. 200.

sonuna zemin hazırlamıştır. 1938 yılında aydınlar aleyhine itham edilen suçların hiç biri sübut bulmamasına ve ispatlanmamasına karşın kendileri aleyhine ortaya atılan iftiralar, sudan nedenlerle sabit görülüp hapse mahkum edilmişlerdir. Bu esnada tutuklu bulunanların cezaları vicahiye çevrilirken, tutuksuz yargılananların da yakalanmalarına karar verildi. Bu esnada Ürgenç'te bulunan Vezirov, 27 Ocak 1940'ta Özbekistan İçişleri Bakanlığı'nın DTİ'nin Harezmi Vilayeti Şubesi tarafından tutuklanarak Bakü'ye iade edilerek hapse atılır. 8 yıl boyunca Gorki şehrinde çalışma kampında hapis cezasına çarptırılan Vezirov, ağır şartlar ve mahrumiyete dayanamayıp 3 Ocak 1943 yılında vefat etmiştir. 28 Şubat 1956 yılında hakkında beraat kararı verilerek aklanmıştır.¹⁰⁴⁹

5.1.6. Ruhulla Ahundov (1897-1938)

1 Ocak 1897'de Bakü'nün Şüvalan köyünde öğretmen ailesinde dünyaya gelen Ahundov¹⁰⁵⁰, 1902-1907 yılları arasında Bakü Realni okulunda okudu. 1908 yılında Bakü Realni Meslek okuluna giren Ahundov, bu okulu 1912 yılında tamamlar. 1913'te Bakü Ticaret Meslek okuluna kabul edildikten burada iki yıllık muhasebe bölümünü seçerek eğitimini tamamlamıştır. 1916 yılında Bakü'de faaliyet gösteren "Orucov kardeşler matbaa"sında tashihçi olarak işe başlayan Ahundov 1918 yılında çeşitli sebeplerden dolayı ayrılır. Aynı yılın Nisan-Ağustos ayları arasında İzvestiya gazetesinde redaktör olarak çalışır. Ekim 1918'de hükümet topografisinde tercümeçi olarak işe başlayan Ahundov bu görevinde 1919 yılının haziranına kadar devam ettirir ve oradan da ayrılarak Müsavat hükümeti Emek Nazırlığında Umumi şubenin başkanlığını yapar. 1920 yılında bu görevden de uzaklaştırılan Ahundov kısa bir zaman işsiz kalır.¹⁰⁵¹

Çünkü bu dönem Azerbaycan Müsavat Hükümeti üzerinde Bolşeviklerin etkisi kendini gösterme dönemidir. Bizim düşüncemize göre Ahundov artık Azerbaycanın Rusya tarafından işgal edileceğini ya sezmiş veya bir şekilde haber almış olacak ki, Müsavat parti sıralarından Komünist parti sıralarına geçmeyi seçer. Nitekim Bu durumun açık örneği Ahundov'un AK(b) Parti tarafından Moskova'ya yani merkeze gönderilerek Komünist ideolojisini benimsemek adına orada eğitime tabi

¹⁰⁴⁹ Hasanov, **Ağ Leke'lerin...**, s.160-177; Gasımov, **Mehbus Tercümeyi...**, s. 166-167.

¹⁰⁵⁰ M. Zülfigarlı, "Ruhulla Ali Oğlu Ahundov", **525'ci Gazete**, 6 Mayıs 2009.

¹⁰⁵¹ Gasımov, **Mehbus Tercümeyi...**, s. 57.

tutulmasıdır. Peki bu veya buna benzer durum onun gelecekteki hayatını kurtarabilecek miydi? kesinlikle hayır.

Nitekim Rusya'da aldığı parti eğitiminden sonra Azerbaycan'da vuku bulan 27 Nisan işgali akabinde Ahundov AK (b) Partisinin köy işleri üzere şube başkanı olarak atanır. Bu görevi 1921 yılının Haziranına kadar devam eder. Haziran-Aralık 1921 tarihleri arasında AK (b) Partisinin Merkez Komitesinin Sekreteri olarak görev yapar. Ahundov, Aralık 1921'den Mayıs 1922'ye kadar Moskova'ya Şark Çalışkanları Komünist Üniversitesinde görevine devam eder. Azerbaycan'da bu dönem yeterli kalifiye aynı zamanda da Azerbaycan uyruklu yazar çizerlerin ve gazetecilerin az olmasından kaynaklanıyor olması gerek ki, Ahundov yeniden Azerbaycan'a geri gönderilerek Komünist Gazetesine redaktör olarak atanır. Sözkonusu görevi de Kasım 1923'e kadar devam eder. Bu görevinin kısa süre devam etmesi Ahundov'un sıhhatinde olan problem olarak lanse ettirilir. Ama bize göre sadece sebeplerden bir tanesidir sözkonusu hastalık. Nitekim Mayıs 1924'de yeniden AK (b) Partisinde aynı göreve yeniden devam eder. 1926 yılından faal çalışmalarından dolayı Ahundov Azerbaycan Devlet Neşriyatının redaktörü ve kısa zaman sonra da kuruma başkan olarak tayin edilir. Gün geçtikçe Komünist Partide büyük rağbet kazanan Ahundov görevi yükselttilerek Halk Komiseri olarak atanır.¹⁰⁵²

1928 yılında Ahundov'un talimatı ile Komünist gazetesi gençlerin millet ve din aleyhinde terbiye edilmesi amacıyla bazı tavsiyelerde bulunmuştur:

1. Eğitim Bakanlığı okullarda millet ve din aleyhinde propaganda meselesinin önemi ve usullerini tespit etmeli ve bu hususta bütün mekteplere aşikâr direktif vermelidir;

2. Bu direktife göre milliyetçi öğretmenler okullardan uzaklaştırılmalıdır,

3. Öğretmenleri proleter sınıftan olmasına ehemmiyet verilmelidir,

4. Komsomol ve Pioneer teşkilatları okullarda köylü faaliyetlerini artırmalı ve milliyetçilik aleyhine propagandalarını artırmalıdır,

5. Rusya'da yasaklanan milli ve dini bayramlar Azerbaycan'da da yasaklanarak onların yerine İhtilâl bayramları konulmalıdır.

6. Okullarımızda Milli ve dini bayramları devam ettiren en büyük gösterge

¹⁰⁵² E. Aliyev, *Azerbaycan SSCB'de...*, s. 58-59;

ailelerimiz olduğu inkar edilemez. Buna göre sadece örgenciler arasında mücadele yürütmek doğru değildir, aynı zamanda aileler arasında da millet ve din ile mücadele çalışmalarını kuvvetlendirmek için “Allahsızlar Cemiyeti”nin çalışmaları canlandırılarak hızlandırılmalıdır”¹⁰⁵³.

Ocak 1931 yılından Temmuz 1933’e kadar yeniden Moskova Lenin Üniversitesinde görevlendirilen Ahundov, aynı yılın aynı ayından Haziran 1934 tarihleri arasında yeniden Bakü’ye geri gönderilir ve Şaumyan adına Üniversitede Lenin’in eserlerini tashih etmekle görevlendirilir¹⁰⁵⁴ Fakat bundan sonra devlet yönetiminde yapılan görev değişikliği ile R. Ruben’in yerine atanan M. C. Bağirov atanması ona karşı düşman mevkiinde olmuş rehber çalışanlara, özellikle de Ahundov’a karşı gizli planlarını uygulamaya koydu. Nitekim Pravda gazetesinde Rıklin imzası ile yazılan “Düşmanın Hileleri” adlı makalede Ahundov’a karşı çok ağır ithamlar atıldı. Makalede deniliyordu: “Trotskiçi ve Müsavatçı Ruhulla Ahundov medeniyet cephesinde uzun bir zaman nezaretsiz olarak istediğini yapmıştır. O İlimler Akademisinin Azerbaycan Şubesine başkanlık yapmış, Yazarlar Birliğine ağılık etmiştir. O, bütün teşkilat ve idarelere kendi adamları ile, gizli ve açık düşmanlarla doldurmuştur.”¹⁰⁵⁵ 1934 yılından hapsedildiği tarihe kadar Sovyet İlimler Akademisinin Azerbaycan Şubesi Başkanı olan Ahundov, Aralık 1936’da İçişleri Komiserliği tarafından çıkarılan bir kararname ile hapsedilir. Kısa bir muhakemeden sonra Sovyet Yüksek Yargı Mahkemesinin talimatıyla Ahundov’un kurşuna dizilerek infaz edilmesi kararlaştırılır. İnfaz 21 Nisan 1938’de Moskova’da tatbik edilmiştir. Ahundov’a 10 Kasım 1955’te beraat verilmiştir.¹⁰⁵⁶

5.2. Aydınların Katliama Maruz Bırakılmaları

5.2.1. Sosyalizm Kalıbına Sığmayan Şair Ahmet Cevat (1892-1937)

Azerbaycan’da baskı siyasetinin çeşitli yollarla uygulandığı bir gerçektir. Nitekim bu baskı siyasetinin bir ayağı da Azerbaycanın maarif ve medeniyet

¹⁰⁵³ 525’ci Gazete, 6 Mayıs 2009.

¹⁰⁵⁴ E. Aliyev, Azerbaycan SSCB’de..., s. 58-59; Gasımov, Mehbus Tercümeysi..., s. 58-59.

¹⁰⁵⁵ 525’ci Gazete, 6 Mayıs 2009.

¹⁰⁵⁶ E. Aliyev, Azerbaycan SSCB’de..., s. 58-59; Gasımov, Mehbus Tercümeysi..., s. 58-59.

adamlarına karşı uygulanmaktaydı. Söz konusu aydınlar arasında çok önemli bir yere sahip olan şairi Ahmet Cevat idi.¹⁰⁵⁷

1892 yılında Şamhor (şimdiki Şemkir) Kazasının Seyfelli köyünde dünyaya gelen Cevat, ilk okul eğitimini medresede alır. 1908 yılının Eylül ayından 1920 yılına kadar Gence’de eğitimine devam eder. 1 Ocak 1923 ile 1 Eylül 1927 yılları arasında Nerimanov adına teknik okulunda okumuştur. Aynı yıl Azerbaycan Kent (Köy) Teserüfatı Üniversitesinde öğretmenliğe başlar. 1918 yılından 1923’e kadar Müsavat partisinin üyesi olan Cevat, aynı yıl Azerbaycan Çekası (Fevkalade Komisyon) tarafından Müsavat Partisinin üyesi olduğundan dolayı hapse atılmış, 1924 yılında serbest bırakılır. Serbest kaldıktan sonra da mücadelesine devam eden Cevat, bu tarihten sonra şiirlerinde daha çok simge ve apoletlere daha üstünlük veriyordu. Fakat bu dönemde hissiyat ve duyguya dayanan şairler duygularını zapturapt altına alarak Marks, Engels ve Lenin gösterdiği yoldan gitmeyi unutmaması gerekirdi. Aksi takdirde sözkonusu şairler tenkitçiler tarafından proleter edebiyatının katı düşmanı, ihtilal karşıtı ilan edilerek tenkit ediliyorlardı. İhtilâl karşıtı olarak suçlanan ve hapse atılan bu aydın kesiminin hapishanelerde de çok ciddi sıkıntılara maruz bırakılıyorlardı. Onlara deniliyordu ki, eğer mahkeme esnasında kendisini suçlu görüp, ihtilal karşıtı teşkilatın üyesi olduğunu samimiyetle itiraf etse o zaman hayatının kalan kısmının muhafaza edileceğine söz veriliyordu. Zira mahkemede bir önceki ifadesinden imtina etmesi halinde mahvedilecek veya halk düşmanı gibi infaz edilecekti. Askeri mahkeme her gün en az 60-70 civarında insanı sorgulanıyordu.¹⁰⁵⁸

Ahmet Cevat Göy Göl şiirinde Azerbaycan bayrağına ithafen şöyle yazıyordu:

*“Senin güzelliğin gelmez ki saya
Koynunda yer vardır yıldıza aya!
Oldun sen onlara mihriban daya
Felek büsatını kuralı, Göy göl”*

Göy gölün koynunda yer vererek dadılık ettiği ay, yıldızın simgesidir. Şair burada 1918-20 yılları arasında Azerbaycan semasında dalgalanan ay-yıldızlı bayrağı işaret ediyordu. Sovyetler tarafından yere indirilen bayrağı şair, mukaddes bir varlık gibi dağa-kepeze dayanan, bakirelik, paklık ve güzellik sembolü gibi

¹⁰⁵⁷ Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 55.

¹⁰⁵⁸ Celal Gasimov, **Esrin Giyamet Çağı**, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı, Bakı 1997, s. 43-51.

vermiş Göy gölün koynunda gizletmeye çalışmıştır. Aslında gizletmek değil de göy göle emanet etmiştir denilse daha doğru olur. Ayrıca göy göl aklın, onun dayandığı dağ ise halkın, duman ise içinde yaşadığı dönemin göstergesidir. Öyleyse, A. Cevat ADC'in bayrağını zamandan, dumandan ve kasırgadan korumak için sağlam bir yere halkın hafızasına emanet etmek istemeketeydi. Fakat bu dönem artık Azerbaycan semalarında orak ve çekiçli bayrak dalgalandığı bir dönemdir. Yaşar Garayev, orak ve çekici şu şekilde açıklık getirmektedir. Orak- biçmek, çekiç ise ezmek için bolşeviklere çok lazımdı. Burada şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür. Cevat, gerici ve istibattan yaka kurtarmak adına tabiata müracaat etmiş asıl söylemek istediğini ise gizletmişti. Fakat her ne kadar söylemek istediğini gizletmiş olsa da “göy göl” şiirinden dolayı hapse mahkum edilir. Hapis yattığı günlerde de boş durmayarak “Gölüm ile ben” isimli bir şiir kaleme alır. Bu şiirinde şöyle yazar Cevat:

“Bir gün bezdim, ben gölgeme dedim ki:

Bestir daha, el götür bir yakamdan!

Gece gündüz işin-gücün yok mudur?

Çekilmezsin bir dakika arkamdan.

Uf söylemem, aylar yıllar uzununu,

Ben görmesem o mübarek yüzünü!

Gölüm dedi: Ey vefasız seninle

Bir saatte gelmedik mi dünyaya?

Tatsız ömrü neyledim? Ezelden,

Eh bilsen de, bilmesen de aynıyız

Bana kalsa biz ayrılan değiliz”

Şairin diğer itham edildiği diğer bir konu ise 1928 yılında İstanbul’da basılan “İstiklal uğrunda” isimli kitapta çıkan 16 şiiriydi. Fakat şair şiirlerin kitapta yer almasından haberinin olmadığı yazmasına rağmen, bu durum da ona karşı ayrı bir yaylım ateşinin çoğalmasına sebep olur. Zira bu konuda gazete sayfalarında anonimci yazarlar onu tenkit etmeye başladılar. Tenkitçiler sadece yazarlardan ibaret değildi. Aynı zamanda anonimci şairler de mevcuttu. Bu şairlerden biri “Genç işçi” gazetesinin 17 Kasım 1929 sayısında Cevat hakkında şöyle yazacaktır:

*“ Şiirine ağış açıp Türkiye Ahmet Cevatın,
Kurnazlığı oldu ayan cümleye Ahmet Cevatın.
Yetişip Türkiyeye yazdığı bir çok eseri,
Yazdığından özünün yaxşıca vardır haberi;
Oturup Türkiyede davet edip derbederi,
Şiirine çıktı sahip Türkiye Ahmet Cevatın...^{1059,}”*

Bu şiire Ahmet Cevat 19 Kasım 1929 sayılı “Komünist” gazetesinde “izah” adlı bir makale kaleme alır ve millî ruhta şiirler yazdığını da itiraf eder.¹⁰⁶⁰

Bu dönem gazete, dergi ve edebiyatta millî duygu ve düşünceler ışığında yazılar yazmak aynı zamanda dini terim ve ifadelerin kullanılmasına karşı da ciddi sansür uygulandığını görmek mümkündür. Zira bunun açık örneği, Füzüli'nin “Ya rab belayı aşk ile kıl aşına beni” şiiri, “Yoldaş, belayı aşk ile kıl aşına beni” değiştirildi. Aynı zamanda da Allah sözünün işletilmesine de yasak getirildi. Bununla da yetinemeyen Sovyet yönetimi Allah sözünün irtica sözü ile eşitledi. Nitekim Lenin'in M. Gorki'ye gönderdiği bir mektubunda bu konuya değinerek şöyle yazıyordu: “İster Avrupa'da isterse de Rusya'da Allah düşüncesini hayırlı şekilde müdafaa etmek veya ona beraat kazandırmak, irticaya beraat kazandırmak anlamına gelir”.¹⁰⁶¹ A. Cevat milliyetçi, ihtilal karşıtı cemiyetin üyesi olduğu ve bu teşkilatın da asıl maksadının Azerbaycanın Rusya'dan koparmak olduğu belirtilerek Cevatın hapsedilmesi kararlaştırılıyor. 27 Mayıs 1937'de DTİ. Çalışanı Sinman tarafından karar imzalanır. 3 Haziran 1937'de Bakü'de Cevatın hapsedilmesi DTİ. I. Şube dördüncü bölümü başkanı Klemeneviç tarafından A. Cevat, anayasanın 72 ve 73 maddeleri uyarınca sorgulanması emri verilir. Aynı gün evinde aramalara başlanır ve hanımı Şükriye hanım ile beraber hapsedilir.

5 Haziran'da başlanan sorgulamada Cevat'a şu sorular sorulur.

Soru: Mahkemeye malumdur ki siz ihtilal karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesisiniz. Bunu kabul ediyormusunuz?

Cevap: Ben 1924 yılına kadar milliyetçi teşkilatın üyesiydim. Teşkilatın yönetiminde bulunan, Rahim Vekilov, Memmedali Ağamalıyev ve b. ile irtibatla

¹⁰⁵⁹ **Komünist**, 5 Kasım 1929, A. Mirahmet, A. İsmail, “Cevat Mektebde Gala Bilermi”.

¹⁰⁶⁰ **Komünist**, 19 Kasım 1929, A. Cevat, “İzah”.66

¹⁰⁶¹ V. İ. Lenin, **Edebiyat Hakkında**, Yazıcı neşriyat, Bakı 1979, s. 135-136.

olmuşum. Zira bu yıldan sonra sözkonusu teşkilat ile hiçbir alakam olmamıştır. Fakat daha sonra Şükriye hanımın verdiği bilgilere göre Cevat'a uygulanan tazyik sonucu, kendisinin suçlu olduğu itiraf etmek mecburiyetinde kalıyor. Nitekim ikinci sorgulamadan çok net görülmektedir.

Soru: Siz bu mahkemeye kadar ihtilal karşıtı teşkilatın üyesi olmadığınızı söylediniz yine aynı şeylerimi söyleyeceksiniz?

Cevap: Ben Çeka tarafından hapsedildiğim zaman doğru cevaplar vermedim. Şimdi itiraf ediyorum ki ben ihtilal karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesiydim. Mirza Bala Memmedzade'nin ülkeyi terk etmesi olayında benim yardımım dokunmuştur.

Cevat'a Üçüncü sorgulama esnasında İran ve Türkiye ile ilgili soruların yöneltildiğini görmekteyiz.

Soru: Sovyet Hakimiyeti döneminde sizin Türkiye'ye kaçmak niyetiniz varmıydı?

Cevap: Evet ben 1924 yılına kadar Türkiye'ye gitmek düşüncem vardı ve buda sovyet hükümetine karşı içimde olan kinden ileri geliyordu.

Soru: Peki neden gitmediniz?

Cevap: Çünkü o dönem ben Türkiye'de de Komünist ihtilâlinin olacağını düşünüyordum.

Soru: İran sefirliği çalışanlarıyla olan görüşmelerinizde Sovyetler Birliği ile ilgili soruları oldumu?

Cevap: Hayır, sözkonusu insanlar İran vatandaşlarından rüşvet almakla meşgul idiler onlardan sözkonusu meseleler hakkında soru almadım.

Nitekim mahkeme 25 eylülde sonuçlandı. A. Cevat, Azerbaycan milliyetçi ihtilal karşıtı teşkilatın üyesi olduğundan, bu teşkilatın Trotskiçi teşkilatla beraber faaliyet göstermesi, Sovyet hükümeti ve KP yöneticilerine karşı suikast düzenlenmesinde iştirak etmesi, emperyalist devletler lehine casusluk yapması suçlarından dolayı 12 Ekim 1937'de mahkeme A. Cevat'ın infaz edilmesi kararlaştırılıyor.¹⁰⁶²

13 Ekim tarihinde Bakü'de infaz edilir.

¹⁰⁶² Gasimov, *Asrın Giyamet Çağı*, s. 51-89.

17 Aralık 1957 yılında Cevat'a beraat verilmiştir.¹⁰⁶³

5.2.2. Bekir Çobanzade (1897-1937)

Millî düşünceye sahip kadroları özellikle dünyaca ünlü ve her daim düşünen, mülhaza etme kabiliyeti çok yüksek, yeni düşüncelere açık aydınları, mütefekkirleri tamamen ortadan kaldırmak 30'lu yıllarda ülkeyi idare eden Azerbaycan Sovyet yönetiminin umde görevleri arasında olduğunu açıkça görmek mümkündür. Yukarıda zikretmeye çalıştığımız aydınlar arasında biri de Bekir Baba oğlu Çobanzade idi. Çobanzade 15 Mayıs 1893 yılında Kırım Şehri Simferapol kazasının Garasubazar köyünde dünyaya gelir.¹⁰⁶⁴ 1908 yılında Kırımda gimnazy4um'u (kolej) bitirdikten sonra Müslüman Hayriye Cemiyeti tarafından İstanbul'a gönderilir.¹⁰⁶⁵ 1914 yılında İstanbul Lisesinin edebiyat şubesini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesinin Arap ve Fars dilleri bölümünü bitirir. 1918 yılında Budapeşt üniversitesinin Tarih-filoloji fakültesini de bitiren Çobanzade, 1920'de Türkoloji branşında doktorasını tamamlar. Eğitimini tamamladıktan sonra Tavriya Üniversitesinin daveti üzerine Kırıma döner ve dilcilik fakültesinde öğretim üyeliğine başlar. 15 Mart 1922'de profesör olan Çobanzade, 1924 yılında Kırım Üniversitesinin rektörü seçilir. Aynı yıl Azerbaycan Devlet Üniversitesi ve Yeni Türk Alfabeti komitesi tarafından Bakü'ye davet edilen Çobanzade, Bakü'ye gelerek burada Türk dili ve edebiyatı fakültesinin dekanı seçilmiştir. 1927 yılına kadar burada çalışan Çobanzade, ayın yıl Sovyetler genelinde yeni alfabe Merkez Bilim Komitesinin başkanı olarak tayin edilir. Çobanzade, 1930-34 yılları arasında Fergane Yüksek Pedagoji Üniversitesinde Özbek dili ve edebiyatı bölümünde çalışmıştır. Alman, Macar, Fransız, Arap, Fars, Türk ve Rus dillerini çok iyi bir şekilde bilen Çobanzade'nin 150'den fazla eseri mevcuttur.¹⁰⁶⁶

26 Ocak 1937 yılında Çobanzade hakkında hapis kararı çıkarılıyor. Peki Çobanzade'yi neyle itham ediyordu.

1. 1924 yılında Bakü'de yaşadığı dönemde milliyetçi İhtilâl karşıtı güçlerle beraber hareket ettiği,
2. 1926 yılında Kırım Millî fırkası adına Müsavat partisi arasında irtibatı

¹⁰⁶³ Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 55-56.

¹⁰⁶⁴ Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 71.

¹⁰⁶⁵ Bünyadov, **Kırmızı Terör**, s. 88-89.

¹⁰⁶⁶ Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 71-72.

sağladığı.

3. Ruhulla Ahundov ile birlikte Sovyet Hükümeti ve Komünist partisine karşı oluşturulan anti komünist cephede yer aldığı,

4. konuşmalarında ve eserlerinde İhtilâl karşıtı çalışmalar gerçekleştirdiği.

Sözkonusu ithamlar onu 28 Ocak 1937'de Kislovodsk'da Gornyak sanatoryumunda istirahat ettiği bir zamanda hapsedilerek Bakü'ye gönderildi. 7 Şubatta sorgulanmaya başlandı. Duruşmada kendisinin 1919 yılından beri İhtilâl karşıtı faaliyette bulunduğunu itiraf etti. İkinci duruşmada Çobanzade kendisi gibi İhtilâl karşıtı faaliyette bulunanların isimlerini mahkemeye takdim etti. Söz konusu arkadaşları Veli Hulufu, Ağamir Memmedov, E. Salamzade, Hasan İmanov ve Mövsüm Selimov idi.

Son duruşma 2 Ekim 1937'de görülen Çobanzade hakkında karar veriliyor. Karar 12 Eylül 1937'de Sovyetler Birliği Yüksek Askeri Kurulunun Seyyar mahkemesi Matuleviç, Zaryanov ve Cigur tarafından kendisinin infaz edilmesi kararlaştırılıyor. İnfaz işlemi 13 Eylülde uygulandı. 14 Şubat 1954 ve 21 Şubat 1955 yıllarında eşi Rukiye Gireyevna tarafından Çobanzade'nin işine yeniden bakılması ve suçunun ne olduğu konusunda mahkemeye müracaatı, 6 Haziran 1957 yılında sonuçlanmış ve eşinin hiçbir suçunun olmadığı tespit edilerek kendisine iletilir ve bu şekilde Çobanzade beraat alıyor.¹⁰⁶⁷

5.2.3. Feridun Bey Köçerli (1863-1920)

XV. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatçı camianın maruz bırakıldığı trajikomik durum, XX. yüzyılda da aynen devam ettirilmiştir denilebilir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti işgal edilmesi ile birlikte ülkenin en önemli aydın, edebiyatçı ve yazar çizerleri üç seçenek ile karşı karşıya kalmışlardır. Birinci seçenek, yeni sovyet yönetiminin buyruğu altında yani baskı siyaseti altında çalışacaklar, ikinci seçenek, ülkeyi terk ederek hicret edecekler, üçüncü seçenek ise, onların hazin sonunu hazırlayacak olan muhalif kanada geçerek yer altı çalışmalarını devam ettireceklerdi. Üçüncü seçeneğin kurbanları hiç şüphesiz çok olmuştur. Onlar arasında öyle birisi var ki o, Azerbaycan'ın en önemli edebiyat tarihçisi, araştırmacı alim ve güzel pedagog olan F. Köçerli idi. Onun ölümü ile ilgili bir çok fikir

¹⁰⁶⁷ Bünyadov, **Kırmızı Terör**, s. 89-95.

mevcuttur. Buna sebep ise Sovyetler Birliği döneminde Köçerli ile ilgili mahkeme evraklarının gizletilmiş olması veya araştırmacıların sözkonusu evraklara ulaşamamalarından kaynaklanmaktadır. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası araştırmacılarından, aynı zamanda MTN (Milli Tehlikesizlik Nazırlığı) çalışanlarından olan Prof. Dr. Celal Gasımov Köçerli ile ilgili dosyayı ortaya çıkarmış ve onun hakkında bilgileri bizlere sunmuştur. Köçerli ile ilgili ilk çalışmayı yapan ve “Goriden Gelen Katar” adlı romanında toplayan Şemistan Nezirli olmuştur. Fakat Gasımov bu kitapta verilen bilgilerin bir kısmının yanlış olduğunu “Repressiyadan Deportasiyaya Doğru” adlı kitabında şöyle açıklar:

“Tehlikesizlik Nazırlığı arşivinde çalışırken F. Köçerli'nin mahkeme evrakları elimize geçti ve gördük ki Şemistan muallimin kitabında sözkonusu delillerin hakikatle hiçbir alakası yok. Hemen delillerin F. Köçerli okuyucuları ve araştırmacılarının merakına sebep olacağını düşünerek üzerinde geniş bir şekilde durmayı uygun gördük. Örneğın Nezirli kitabında Köçerli'nin Gence İsyanı esnasında hapsedildiği yazılmaktadır. Lakin MTN. Arşivinde saklanan F. Köçerli'nin duruşma evraklarında yaptığımız incelemede böyle bir evraka rastlayamadık. Aynı zamanda ne zaman hapsedildiği de dosyada bulunmamaktadır”¹⁰⁶⁸.

23 Mayıs 1920'de Kazak Askeri Garnizonu tarafından Gence Fevkalade Komiserine bildiriliyordu ki, Köçerli artık hapsedilmiştir. Peki Köçerli neden hapsedilmiştir? Bunlar sırasıyla

1. Halk aleyhinde konuşma yapmak,
2. Millî nifak çıkarmak
3. Toprak ve mülk sahibi olduğu için.¹⁰⁶⁹

Köçerli halk aleyhinde çalışmalar yapmakla suçlamak gerçekten hiç inandırıcı gelmemektedir. Çünkü Köçerli aslında halk lehinde çalışmalar yapmıştır. Sözkonusu çalışmalara örnek olarak onun “Azerbaycan edebiyatı” kitabını kaleme alması Gori Öğretmen Okulunu Kazak'ta açmış olması gösterilebilir. Ayrıca Köçerli halk konusunda şunları yazmaktaydı:

“Hakiki şair kendi toplumunun her daim sesine, bazen o ses suznak

¹⁰⁶⁸ Celal Gasımov, **Repressiyadan Deportasiyaya Doğru**, Mütercim, Bakı 1998, s. 127-128.

¹⁰⁶⁹ Gasımov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 106.

*(arapç.acıklı),nala(farsç.inilti,inleme) ve feryat olsun ve kah ta ferhengiz (farsç.hüner), beşâset (arapça.samimi) ve sevinçli sesi olsun, gerektir aynı ile cevap vere; kendi sesini milletin sesine katıp, onun vicdan ve taassup damarına harekete getire, tesirli sesi ile onu gafletten uyandırıp, terakki ve maarif semtine cüret ve cesaret ile davet ede”.*¹⁰⁷⁰

Ayrıca Köçerli 5 Haziran tarihli savunmasında da, (aslında bu savunma 5 Mayıs'ta olması daha doğrudur) kendisinin halktan uzak kalmadığını ve kalamayacağını, öğretmen olarak her zaman halkın eğitimi için çalıştığını vurgulamıştır.

Diğer bir ithama karşı da Köçerli şöyle cevap verir: “Ben 35 yıl öğretmenlik yaptım, bundan dolayı benim burjuva niyetim dahi olamaz. Babamdan kalan 60 desyatinden fazla toprağı da amcam ve çocuklarının adınadır. Şahsım adına hiçbir mülküm mevcut değildir”.

Nitekim Köçerli hakkında 20. Tümenin 7 N özel bölüğünün özel şubesinin askeri hakimi tarafından verilen kararda; Bu gün F. Köçerli İhtilâl karşıtı gibi ithamnamesi üzere işine bakarak ve Kazak İhtilâl Komitesinin ona verdiği referansı dikkate alarak bildiriyorum ki, Suçlu Köçerli kendinin hakimiyetinden ve yetkilerinden istifade ederek çalışan halka baskı yapmış, Kazak'ta Müsavat Partisinin başkanı olduğu dönem milliyetçilik ihtirasını alevlendirmiş, sonuç itibariyle komşu halklar arasında çatışma çıkmıştır. Köçerli tarafından yapılan hiçbir savunma inandırıcı ve doğru değildir..., Sanığın şahitlerinin dinlenmesi ile ilgili verdiği dilekçeyi sonuçsuz bırakmak gerekir ki, onun gelecekte serbest kalması halinde Kazak kazasında İhtilâl karşıtı hareketlerin bir daha zuhur etmesin. Çünkü bu durum işçi-köylü kesiminin suçsuz yere kanının dökülmesine sebep olabilir. Bu nedenle;

Karar: İnfaz edilsin

Askeri Hakim: İsim Soy isim belirtilmemiş

Tasdik ediyorum: 7 N Bölüğünün reisi Liberman

¹⁰⁷⁰ Gasimov, **Repressiyadan Deportasiya...**, s. 132-133.

Tasdik eden: Fevkalade Komiser H. Sultanov¹⁰⁷¹

5.2.4. Ömer Faik Numanzade (1871-1937)

1871 yılından Gürcistan'ın Ahalsih Kazası'nın Azgur köyünde dünyaya gelen Ö. F. Numanzade eğitim alması nedeniyle İstanbulda yaşayan amcasının yanına gönderilir. Nitekim Nemanzade 1891 yılında İstanbul Öğretmenler Üniversitesinden mezun olur. İstanbulda iki yıl öğretmenlik yapan Numanzade 1893 yılında Nuha Şehrine gelerek burada da 1904 yılına kadar mesleğini devam eder. Aynı yıl Tiflis'e giden ve orada yayımlanan "Molla Nesreddin" dergisinde 1917'ye kadar çalışır. Nemanzade, 1907 yılında dergide yazdığı yazılar ve çizdiği karikatürlere dolayı Tiflis Jandarması tarafından hapsedilir. 2 ay hapis yatan yazar işçiler tarafından hükümet Duma'sına (Meclis) seçildiğine göre serbest bırakılır.

1917-1918 yılları arasında Azgur köyüne geçen ve orada köy işleriyle meşgul olan Numanzade, sebebi belli olmayan nedenlerle Menşevikler tarafından 6 ay hapsedilir. Hapisten çıktıktan sonra Bakü'ye geçerek Müsavat hükümetine katılır ve orada müfettiş olarak çalışmaya başlar. Azerbaycanın Sovyetleşmesi akabinde ise "Emekçilerin gözü" (Oko trudyaşşihsy) dergisinde redaktörü atanan Numanzade, 1921-22 yılları arasında Gürcistan İhtilâl Komitesi üyesi ve aynı zamanda da müslümanların yaşadığı kazalarda onların müvekkili olmuştur.¹⁰⁷² Aralık 1922'de Nemanzade'nin İstanbul'da okuyan yeğeni Hüseyin Batum'da casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanır. Hüseyin 15 Aralık'ta Tiflis'e getirilerek Metah kalesine hapsediliyor. Hüseyin Nemanzade, ihtilal karşıtı faaliyette bulunabileceği, pantürkist, panislamist düşünceye sahip olması gösteriliyordu. Çünkü o eğitimini İstanbulda Türklerle beraber alıyordu. Bu konuda F. Numanzade şöyle bir açıklama yapar:

"....Budur o şimdi ihbar sonucu ve beni istemeyen Menşevik ihbarcılarının çalışmaları sonucu hapsedilmiştir. O casuslukla itham ediliyor. Halbuki o böyle çirkin işlerden uzak adamdır. Böyle bir günahsız adamın hapsedilmesi, şüphesiz benim düşmanlarımın benden öç almak gibi çirkin maksadı ile ilintilidir..."

F. Numanzade yeğeni konusunda verdiği çabalar sonuçsuz kalır. Hüseyin bütün sorgulamalardan sonra Nisan 1923'te serbest bırakılır. Fakat 1926 yılında

¹⁰⁷¹ Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 106-107.

¹⁰⁷² Gasimov, **Mehbus Tercüme**yi..., s. 127.

yeniden casuslukla suçlanarak sürgün edilir. Bu Nemanzade sülalesine sovyet hakimiyeti tarafından deyen ilk darbe olmuştur. İkinci darbe ise F. Numanzade'nin kendisine karşı olmuştur.

Numanzade, 1923-25 yılları arasında hem Gence Öğretmen Okulu hemde köy çiftçiliği teknik okulunda müdürlük yapmaktaydı. 14 Aralık 1925'te özel yetkili Olağanüstü Komisyon tarafından Türk casusu olduğu gerekçesiyle hapsedilir. 25 Aralık 1925'te delil yetersizliğinden serbest bırakılır. Ancak, her zaman takip altında tutulmuştur. Nitekim bu takip işi 1933 yılında bitmiş olması muhtemeldir ki, Numanzade 20 Mart 1933'te ikinci kez hapsedilir. 9 Mayıs'ta aslen Ermeni olan Tevosyan tarafından gerçekleştirilen sorgulamada Numanzade yeniden Türkiye lehine casusluk yapmakla suçlanır. Hakkında yeterli delil bulunamadığından serbest kalmasına karar verilmesine karşın tutukluluk hali devam eder. Bunun üzerine eşi Abide hanım, M. C. Bağirov'a dilekçeyle müracaat eder ve bu dilekçeden sonra Numanzade 28 Mayıs günü serbest kalır.

Numanzade, Tiflis Ahalsih'i bölge savcısı Odabaşyan'ın talimatıyla 16 Haziran 1937'de Sovyet Hükümeti aleyhtarı, İhtilâl karşıtı milliyetçi teşkilatın başı olmak suçlamasıyla üçüncü kez hapsedilir.

Ö. F. Numanzade, kendisine isnat edilen suçlardan dolayı 19 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek infaz edilir.¹⁰⁷³

Sonuç olarak; yukarıda saydığımız isimler ve sayamadığımız daha yüzlerce isimlere dikkatle baktığımızda hepsinin ortak bir noktası olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu ortak nokta, Sovyet rejimi tarafından suçlanan bu kişilerin Azerbaycan'ın siyasi, sosyal ve fikir hayatına yön veren aydınlardan oluşmasıdır.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilâli Azerbaycan'da kendini kabul ettirmek ve varlığını devam ettirmek için kendisine rakip olarak gördüğü engelleri ortadan kaldıracak bir politika izlemiştir. Bu politikaya göre 28 Mayıs 1918'de ilan edilen ve 23 ay gibi kısa bir süre devam eden Azerbaycan Cumhuriyeti ve bu Cumhuriyetin temsilcileri Sovyet yönetimi tarafından bir tehlike olarak görülmüştür. Halk tarafından sevilen, fikirleri benimsenen ve attıkları adımlar takip edilen Azeri liderler, engel olarak görüldüğünden yeni yönetimin hedefi olmuştur. Zira bu liderler halk

¹⁰⁷³ Gasimov, **Repressiyadan Deportasiya...**, s. 149-152; Gasimov, **Mehbus Tercümevi...**, s. 127-128.

nazarında Cumhuriyeti ve özgürlüğü temsil ediyorlardı. O yüzden bu liderleri ortadan kaldırmak demek, Azeri halkı içinde yeşerecek olan özgürlük duygularını baskı altına almak ve yeni kurulan Sovyet rejimine itaat etmelerini sağlamak demektir. Bu nedenle Sovyet rejimi tarafından 1920-1937 yılları arasında acımasız bir politika izlendi. Buna göre; halkın güvenini ve sevgisini kazanmış değişik kesimden aydınlara önce rejim tarafından görevler verilerek yeni rejimin ne kadar kuşatıcı ve halktan yana bir yönü olduğu gösterildi. Daha sonra bu aydınlar, sudan bahaneler ve mesnetsiz suçlamalarla itham edilerek yargılandılar. Bunların büyük bir kısmı mahkemelerde suçsuz bulunmalarına rağmen tahliye edildikten sonra bile bir suç isnat edilinceye kadar takip edildiler. Beklenen neticeye göre de bu suçlar isnat edilince hepsinin sonu ya ölüm, ya da ölüme giden hapis veya sürgün olmuştur. Hiç biri cezasını çekip de tahliye olamamış, Sovyet hapishanelerinin ağır ve dayanılmaz şartlarında ruhlarını teslim etmişlerdir. Bu aydınların maalesef ortadan kaldırılması projesinde Sovyetlerin en önemli tetikçileri Ermeni hakimler olmuştur. Ermeni hakimler, kendilerine verilen görevi eksiksiz yerine getirmişler, karşısındaki sanık sandalyesinde oturan Azeri aydınları, gayri adil ve taraflı bir şekilde yargılayarak hepsini ya ölüme ya da ölüme götüren yol olan hapis veya sürgüne göndermişlerdir. Görünüşte hakim aslında Sovyet tetikçisi olan bu yargıçların verdikleri kararların ne kadar yanlı ve adaletten uzak olduğu 1954-57 yılları arasında kurulan mahkemelerin kararlarından anlaşılmaktadır. Çeşitli, mesnetsiz ve sudan bahanelerle haklarında hüküm verilen Azeri aydınlara verilen cezalar vicdanlarda makes bulmamış, vefatlarından sonra yeniden yargılanarak haklarındaki suçlamaların asılsız olduğu kanaatine varılarak beraatları verilmiş ve itibarları iade edilmiştir. Bu sayede Sovyet rejimi Azeri aydınlarına yönelik politikasının olduğu ispatlanmıştır. Suçları sadece vatanlarını sevmek ve Türk olmak olan Azeri aydınlarına yapılan haksız uygulamalarla Azerbaycan halkına yönelik baskı ve yıldırma politikası ilk bakışta başarılı olduğu görünümü verse de aslında başarılı olamamış bu isimler Azerbaycan bağımsızlığının sembolleri ve rehberleri olmuşlardır.

SONUÇ:

1917 yılında Rusya genelinde ortaya çıkan Şubat ve Ekim İhtilalleri ile Çarlık Rusya'nın çöküşü Güney Kafkasya genelinde de etkisini göstermiş ve sosyal, siyasi ve ekonomik değişikliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ihtilaller akabinde hakimiyeti kendi eline alan Lenin, "Rus halkı üzerinde dinî ve millî geleneklere dayalı kısıtlamaları kaldırmak" konusundaki direktifi Güney Kafkasya devletleri arasında bağımsız devlet oluşturma fikrini ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Fakat bağımsız devlet kurmak öyle düşünüldüğü kadar kolay olmayacaktır söz konusu halklar için. Çünkü bölgenin yer altı ve yerüstü zenginlikleri bir çok devletin ilgi odağındadır. özellikle bu devletler arasında İngiltere ve Rusya daha yakinen ilgilendikleri ve paylaşamadıkları bir alandır burası. Ayrıca Şubat İhtilali sonucu Rusya genelinde etkisini kaybeden Çarlık Rus yönetimi yetkisini Geçici hükümete devretmiştir. Geçici hükümet görevi devralır almaz ilk işi devlet Duması (meclis) için seçimler gerçekleştirmekten ibaret olmuştur. Fakat Geçici Hükümetin sözkonusu seçimlerde başarı elde edememesi aynı zamanda Rusya genelinde söz sahibi olamadığı anlamına gelmekteydi. Nitekim Duma'ya katılan her üç Güney Kafkas halkaları temsilcileri bun durumu fırsat bilerek biraraya gelmiş ve "Ozakom" adı altında komiserlik kurumuşlardır. Komiserlik her ne kadar bağımsız görünse de aslında hemen hemen bütün konularda geçici hükümetin olurlarını almak mecburiyetindedir de. Ekim İhtilali sonucu yönetimi tamamen eline geçiren Bolşevikler Güney Kafkasya üzerinde etkisini daha da belirginleştirmek adına farklı bir politika izlemeye başlarlar. Bu politikalarında başarılı olabilmek adına Bakü onlar için çok önemlidir. Bu nedenden dolayı kısa zamanda Bakü'de bir komiserlik kurarak işe başlamayı daha doğru addederler. Nitekim kısa zamanda Bakü Halk Komiserliği (diğer adıyla Bakü Sovyetliği) kurulur ve aslen Ermeni olan Stephan Şaumyan komiserliğin başına getirilir. Şaumyan'ı bu makama uygun gören Komünist siyasi zihniyetin asıl amacı ise güçlenmek üzere olan Müsavat Partisi etrafında toplanan müslüman halkı bu partiden uzaklaştırmak ve bu şekilde onun halk nazarında oluşan sevgisini de azaltmaktan ibaret olacaktır. Fakat müslüman halk bu kandırmaca oyuna alet olmak istemez. Bunun için sudan bahanelerle Bakü'de 31 Mart-1 Nisan tarihleri arasında Azerbaycan halkına karşı bir saldırı düzenlenmiş ve

bunun sonucunda da 12.000 suçsuz insan katledilmişti. Bu katliam Güney Kafkasya Seymi temsilcileri arasında da müzakereye sebep olmuş ve sonuç olarak Ermeni temsilci heyeti ile Azerbaycan temsilcilerini karşı karşıya getirmiştir. Seym'e üye halk temsilcileri arasında bu meselede olduğu gibi devam eden I. Dünya savaşı da başka bir problem idi. Nitekim Kafkasya Komiserliği Osmanlı devleti ile Rusya arasında devam eden savaşın biran önce durdurulmasını talep etmek amacıyla Osmanlı devletine teklifte bulundu. Osmanlı devleti bu duruma olumlu yaklaşarak Kafkas Komiserliği ile Erzincan'da mütarekenin yapılmasına karar verdi. Nitekim Erzincan Mütarekesi 5 Aralık 1917'de Güney Kafkas Komiserliği ile Osmanlı devleti arasında imzalandı ve savaş sona erdi. Savaşın bu şekilde sona ermesi her ne kadar olumlu bir gelişme olarak lanse edilmiş olsa dahi, aslında Osmanlı Türküne daha yakın olarak görülen Azerbaycan türküne karşı Rusya'nın mevcut kininin iki katına çıkmasına sebep olmuş ve bu anlaşmayı tanımadığını açıklamasına sebep olmuştur. Nitekim Rusya kabul etmediğini açıkladığı mütarekenin geçerliliğini ortadan kaldırmak amacıyla Osmanlı devleti ile Brest-Litovsk (3 Mart 1918) anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlıya iade edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat sözkonusu bölgelerin Osmanlı devletine iade edilmesi meselesi Güney Kafkas Komiserliği temsilcileri arasında eskiden var olan anlaşmazlığı bir kat daha artırmış ve her üç millet kendilerine güçlü devletler nezdinde hami aramasına sebep olmuştur. Nitekim Azerbaycan devletinin Osmanlıyı, Gürcülerin Almanya'yı, Ermenilerin ise Rusya'yı kendilerine hami olarak görmeleri Güney Kafkasya Komiserliğinin Gürcü temsilci heyetinin (26 Mayıs 1918) ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmesiyle sonuçlanmıştır. Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi akabinde yani 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması takip etmiştir. Fakat Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi 23 ay gibi kısa bir zaman devam etmiştir. Buna sebep ise 27 Nisan 1920'de vuku bulan Sovyet işgali olmuştur. 27 Nisan'da ortaya çıkan işgal, komünist yönetimi tarafından her ne kadar bağımsızlık olarak değerlendirilmiş olup bu şekilde lanse edilmiş olsa da, aslında Azerbaycan'ın mevcut sınırları içerisinde hiçbir ayaklanma veya ihtilal ortaya çıkmamasına rağmen buna karşılık XI. Kızılordu askeri birlikleri tarafından hakimiyet işgal edilmiştir. Azerbaycan'ın işgal edilmesi akabinde ülke hiçbir anayasal kurum hüviyeti taşımayan sadece olağan bir kurum

olan İhtilâl Komiteleri tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Öyle bir İhtilal Komitesi düşünün ki onun başına tayin edilen N. Nerimanov memlekette (Azerbaycan'da) dahî bulunmuyor, bu kurumda görev alan sözde beynelmilel Bolşevik Azerbaycan vatandaşı olan Komünistler ülkeyi Moskova'dan aldıkları talimatlar doğrultusunda idare ediyorlardı. Aslında sözkonusu bu insanları tasvir ederken onları “ülkenin parlak geleceğini sosyalizmde gören milli hisleri yüksek olan komünistlerdir” yakıştırmaları yerinde olacaktır.

Aslında Azerbaycanın işgal edilmesi en çok Azerbaycan halkına karşı içinde nefret besleyen Ermeni Komünistlerinin işine gelmiş ve onların yüksek görevlere getirilmesini sağlamıştır. Yönetim kadrosuna girmeyi başaran Ermeniler, ilk olarak halkın gelenek ve göreneklerine saldırıya geçerek onları aşağılamaya başlamışlardır. Nitekim Nerimanov bu görevlere atananlardan en azından gelenek ve göreneklere saygı gösterilmesini istemesi buna açık örnektir. Fakat bu konuda bir başarı sağlayamadığı gibi tam tersi kendisi Moskova'da oturan genel yönetimin gözünde değer kaybetmesine sebep olmuştur. Nerimanov'un yerel yönetimlere Azerbaycanlı Bolşeviklerin atanması konusunda başarılı olduğu söylenebilir ki, yine bu durum hem onun hemde yönetim kademesinde bulunan diğer Azeri Komünistlerin etkinliğinin azaltılmasına sebep teşkil etmiştir. Nerimanov'un her iki konuda da başarıyı elde edememesine sebep ise çok açıktır aslında. Moskova Merkez Komitesi Azerbaycan'da yönetimin Azerilere teslim edilmesine güvenmemesinden kaynaklanmıştır. Nitekim Nerimanov'dan sonra Sovyet Azerbaycan'ını idare etmek adına görev başına getirilecek olan komünistlerin Rus ve Ermenilerden ibaret olmasına özen gösterilmiş ve bunun sonucu da zaten bağımsız olmadığı her halinden belli olan Azerbaycan ülke bağımsızlığı meselesinin bir oyundan ibaret olduğu da kesinlik kazanmıştır. Bu duruma açık örnek ise kısa zamanda Bakü Parti Komitesinde biraraya gelerek kendi adamlarını burada görevlendirmek adına bazı girişimler yapmaya başladıklarından görmekteyiz. İlk girişimleri de Bakü Genel Parti Konferansını (5-6 Mayıs 1920, Bakü) toplamak ve burada parti komitesine kendi adamlarını yerleştirmek olacaktı ki bu konuda da başarı elde etmişlerdir. Zira bu durum Azerbaycan yönetimini de çok ciddi etkilemiş ve yönetim kadrosu arasında karşı durmaya sebep olmuştur. Sözkonusu itirazlardan en güzel şekilde istifade eden yine Sovyet Rus yönetimi olmuştur. Rusya bu durumdan istifade ederek meseleye el

atmış ve çözüm yolunu Azerbaycan Komünist Partisi II. Kurultayını (Ekim 1920) toplamakta görmüştür. II. Kurultayın kabul ettiği sonuç bildirgesinde iki önemli karar kabul edildi. Birincisi, Nerimanov'un her alanda takip ettiği yolun zayıf olduğu, İkincisinde ise, Müslüman her ne kadar iyi bir komünist olsa da müslümana itibar edilmemesi gerekir. Çünkü müslüman yine müslümandır, o kalbinde Müsavat ruhunu taşıyacaktır denildi. Kurultay bildirgesinin yayınlanmasından hemen sonra Komünistlere olan güven tamamen azaldı ve onların önemli görevlerden uzaklaştırılması amacıyla fiili çalışmalara başlandı. İlk kurban Nerimanov oldu. Çok ciddi suçların sorumlusu konumunda addedilen Nerimanov siyasi arenada ona karşı beslenen güveninin yitirdi, hem kendisi hemde kendisi gibi "beynelmilel" komünist olarak yaftalananlar teker teker meydandan uzaklaştırılmaya başlandı.

Nerimanov ve onun mesai arkadaşlarının sadece yönetimden uzaklaştırılması yeni bir gelişme değildi. Çünkü Azerbaycanın bağımsızlığının 27 Nisan 1920'de işgal edilerek elinden alınması akabinde de bir çok siyasi insan gördükleri baskı siyasetine dayanamayıp ya ülkeyi terke etmek mecburiyetinde kaldılar veya kurşunlanarak öldürdüler. Yani bu dönemde bir çok kayıp verilmiş olduğu acı bir gerçektir. hiçbir kayıp verilmedi ifadesinin her ne kadar kayıp verilmeden atlatılmış gösterilmeğe çalışılsa da fakat bunun gerçeklerle karşılaştırıldığı takdirde bunun hakikatle uygun gelmediği görülecektir. Çünkü, hem ihtilal esnasında hemde İhtilâl akabinde binlerce suçsuz insanın ülkeyi terk etmek mecburiyetinde bırakıldığı, büyük bir kısmının da kurşuna dizilerek arenadan bertaraf edildiğinin şahidi oluyorsunuz. Ülkeden uzaklaşmak mecburiyetinde bırakılan veya çeşitli yöntemlerle ortadan kaldırılan insanların sorumlusu şüphesiz XI. Kızılordu askeri birlikleriydi. Halk asker konusunda ikiye bölünmüş durumdaydı. Bir kısmı askerlerin her türlü davranışını saygıyla karşılamakta, diğer kısmı ise onlara tereddüt ederek yaklaşmayı daha uygun görüyordu. Nitekim tereddüt eden grup tereddüt etmekte haklı olduklarını XI. Kızılordu birliklerince ülkede uygulanan "baskı siyasetine" bağlı olayları tasdik etti. Bu olaylar akabinde halk tarafından yönetime karşı nefrete sebep oldu ve ülkenin bir çok bölgesinde ayaklanma çıktı. Ayaklanmalar XI. Kızılordu birliklerince yatıştırıldıktan sonra yoksul halka öncesine nispetle daha sert davranılmaya başlandı. Tabii ki bu durum halk tarafından yönetime karşı oluşan

nefreti artırdığı gibi aynı zamanda ikisi (hakimiyet-halk) arasında zıtlıkların başlangıcının gerçek nedenlerinden oldu.

Fakat bu direnç ve zıtlıklar sovyet yönetimine hiçbir getiri sağlamadığı gibi tam aksine büyük bir rövanş kaybetti. Bu rövanş kaybı sovyet yönetimini daha ılımlı bir siyaset takip etmeye sevk etti. Tabi ki yukarıda da zikredildiği üzere sovyet yönetiminin en önemli sıkıntılarının başında gelen ve halkın da büyük oranda karşı çıktığı problemlerin başını ekonomik yönde sıkıntılar geldiğini zikretmiştik. Nitekim bu sebepten dolayı yönetim halkın nabzını elinde tutmak için ekonomide büyük bir rahatlama dönemi olarak bilinen “yeni ekonomik siyaset”i kuramını kabul ederek direnç hareketinin önünü kesmek istemiştir. Nitekim belli bir oranda başarı elde edildiğini de söylemek mümkündür. Nitekim ileride uygulanacak olan kolektifleşme siyaseti bu hareket için gereken zemini hazırlayacaktır.

Sovyet yönetimine olan güvenin azalmasını sağlayan diğer önemli problem ise “Askeri Komünizm” siyasetine bağlı olarak uygulanan müsadere olmuştur. Bu siyasetle köy ve kasabalarda erzak tedariki kampanyaları ve FK (fevkalade komisyon) tarafından oluşturulan komisyonlarca halka karşı baskı, köylü halk ile sovyet yönetimi arasında yeniden bir kez daha komünist yönetime itibar edip etmeme konusunda tartışmalar alevlendirdi. Halk öylesine ciddi bir durumla karşı karşıya kaldı ki asker köylüden topladığı erzaktan vergi almakla yetinmiyor, aynı zamanda köylüye iâşe için ayrılan erzakını da zorla elinden alıyordu. Bu nedenle köylü halkın haklı olarak sözkonusu duruma itiraz etmesi kaçınılmazdı. Nitekim itiraz eden bazı köylü ileri gelenler kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesi geride kalan yoksul halkta büyük bir korkuya sebep oldu. Askerlerin erzak konusunda halktan müsadere etmek yolu ile yaptıkları baskı karşısında karar kabul etmek mecburiyetinde kalan İhtilâl Komitesini dahî dinlememiş ve işlerine devam etmişlerdir. Çünkü onların ellerini güçlendiren Bakü İhtilâl Komitesi sözkonusu idi. Komite kazalarda İhtilâl komiteleri tarafından alınan kararları çok kolaylıkla iptal edebiliyordu.

Zira Bolşevik yönetiminin baskı siyaseti ekseninde uygulamaya koyduğu siyaset başarılı olamadı ve ülke genelinde genel yoksulluk ve açlık sürecine girilmiş oldu. Yoksulluk denilince de aslında Bolşeviklerin de aradığı sistem bu olması gerek. Çünkü yeni ekonomik siyasetin uygulanması sürecinde halkın ekonomik olarak az da olsa ekonomik durumunda bir iyileşme onları memnun etmemesinden kaynaklanıyor

olması gerekiyor ki, bu siyaset kısa bir zaman zarfında kaldırılmış ve yeni bir vergi sistemi uygulanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca da İhtilâl Komiteleri kapatılarak yerlerine Yoksul Komiteleri kurulmuştur. Yoksul komitelere geçmekte de özellikle ekonomide ve siyasi konjunktürde bir iyiye doğru gidiş sözkonusu olmadığından dolayı bu komite de kapatılarak yeniden Sovyetlikler adı verilen sisteme geçildi. Aslında bize göre Bolşeviklerin bu safhaya gelene kadar uyguladıkları tüm sistem bir geçiş sürecinin tezahürüdür. Yani halkın yönetime karşı olan tavrı bir anlamda ölçülmeye çalışılmış ve “müslümana itibar edilmez” düsturunda kendilerince haklı olduklarını belirleyerek ilk günden beri uygulamak istedikleri sovyetleşmeye geçilmiştir.

Bolşeviklere göre Sovyetliklere (Örneğin, Bakü Sovyetliği) geçmenin ikinci ve en önemli yararı ise sovyet yönetimine karşı olanların bu yönetimde yer almamasının karşısını almak olmuştur. Fakat sovyetleşme siyaseti sürecine geçişin hemen akabinde gerçekleştirilen seçimlere rağmen müslüman Azerilerin bu komiteden de uzaklaştırılması mümkün olmamıştır. Nitekim 1930 yılına gelindiğinde de halkın büyük bir kısmının sosyalist sistemin kurulması işine çekmenin öyle düşünüldüğü kadar basit olmadığı görülmüştür. Burada sıkıntı yaratacak grubun eskiden beri kaza ve köylerde güçlerini korumayı başaran Kolçomaklar olduğu tespit edilerek onların üzerlerine saldırıya geçmek konusunda karar kabul edilmiştir. Bu işte başarıya ulaşmak adına işçi kesiminden yararlanılması düşünülerek onlar ile işbirliği sağlanmış ve belli bir oranda başarı sağlanmıştır. Nitekim bu işçi-köylü ittifakı siyaseti sonucu başarı edilmiş ve bu başarı kolektif ziraata geçiş kolay olmuştur. Fakat şunu açık yüreklilikle söylemek gerekir ki bu kolektifleşme siyaseti hem komünist partisini hem de onun dayandığı işçi sınıfını da çok zor bir durumda bıraktığı da acı bir gerçektir.

Baskı siyaseti dönemi olarak bilinen bu dönemde kolektifleşme, müsadere, kolçomaklara karşı mücadelenin yanı sıra dini ve milli geleneklere karşı da mücadele edildiğinin şahidi olmaktayız. Özellikle din sovyetler genelinde cereyan eden olaylardan bazı yönlerine göre farklılık arz etmekteydi. Sözkonusu bu farklılığın en belirgin özelliği de bize göre ülke idarecilerinin milli ve dini duygulardan uzak komünistlerden ibaret olmasından kaynaklanıyordu. Bu komünist yöneticiler

halkının büyük bir bölümünün müslüman olduğu Azerilerin millî duygu ve düşüncelerden uzak olması için çalışmış ve çabalamışlardır.

Nitekim millî duygu ve düşünceye sahip komünistlerin hakimiyetten uzaklaştırılmaları sonucu yönetimi tek elde toplamayı başaran sözkonusu komünistler halkın manevi inancına saldırıya geçmişlerdir. Bunun en önemli örneği “Allahsızlar Cemiyeti”nin kurulması ve onun dine karşı ciddi saldırıya geçmesi ile görmek mümkündür. Cemiyet üyeleri komünist partinin siyasetine uygun olarak ilk önce kendi yakınlarından işe başlayarak onların başlarını açmaları konusunda etkili oldular ve halkın diğer kısmına da bu şekilde etkili olmayı denediler. Belli bir oranda etkin olduklarını da söylemek mümkündür. Gün geçtikçe propaganda faaliyetini bir çok alana yaymayı başaran cemiyetin adı “Mübariz Allahsızlar İttifakı” olarak değiştirildi. Fakat şu bir gerçektir ki cemiyet adı değiştirilmiş veya propagandası her ne kadar genişletilmiş olsa dahî belli bir zümre hariç müslüman halk üzerinde etkili olunamadı. Üzerinde etkili olunamayan bu zümrenin önderliğini yapan ve “Molla” olarak nitelendirilen insanlar ya kurşuna dizilerek veya sürgün edilerek cezalandırıldılar.

Sosyal-siyasî ve ekonomik alanda olduğu gibi dinî alanda da uygulanan baskı siyaseti sonucu halkın bu rejime karşı olan güveni sarsılmış ve onlara kin ve nefret beslemesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ*

I.1 Azerbaycan Respublikası Milli Devlet Arhivi, **ACMDA** (Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Devlet Arşivi)

I.II. Azerbaycan Respublikası Elmler Akademiyasının Tarih İnstitutunun Elmi Arhivi, **ACEATİA**, (Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Tarih Enstitüsünün İlmî Arşivi)

I.III. Azerbaycan Respublikası Devlet En Yeni Tarih Arhivi, **ACDEYTA**, (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet En Yeni Tarih Arşivi)

I.IV. Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İçtimai Hareketler Devlet Arhivi, **ACSPİHDA** (Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Devlet Arşivi)

II. RESMÎ YAYINLAR

Azerbaycan Arxiv Jurnalı, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 226, s. 168-169

Azerbaycan Arxiv Jurnalı, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 234

Azerbaycan Arxiv Jurnalı, Yıl, 1988, N: I-II, Vesika -N: 246

Azerbaycan Muvakkati (Geçici) İhtilâl Komitesinin Ahbarı, No: 6, 26 Mayıs 1920

Protokolü VNST (Velikoe Naçionalnoe Sobranie Turçii), 14 Sesiya ot 11 May 1920, N:71

III. ARAŞTIRMA İNCELEME ESERLER

Abdullayev, Mahir: **Beynelhalk Münasebetler Tarihi (xx. y.y)**, Bakı, Azerbaycan Beynelhalk Üniversitesi, 2003.

* Belge Numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

- Ağayev Mehman: **Kurtuluş Savaşı Yıllarında TÜRKİYE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ**, İstanbul, IG Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Ahmedova, Firdovsiye: **Neriman Nerimanov İdeal ve Gerçeklik**, Bakı, Elm ve Hayat, 1998.
- Aslan, Betül: **Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- Aslan, Yasin: **Can Azerbaycan (Karabağ'da talan var)**, Editör, Buşra Atsız, Ankara, Kök Yayınları, 1990.
- Aslan, Yavuz: **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Aslanov, Server, **Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır**, Bakı Maarif, 1971.
- Aslanov, Server: **Azerbaycan Sosyalizm Kuruculuğu Yollarında**, Bakı Uşakgençneşr, 1962.
- Aslanov, S: **Azerbaydjane v Sostave Mnogonaçionalnovo gosudarstva. Uspehi i Deformasii. Borbı za suverenitet**, Bakı 1999.
- Arslan, Ali: **Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar**, İstanbul, Truva yayınları, 2005.
- Atnur, İbrahim, Ethem: **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Atakişiyev, A: **Halk Teserüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sinfi İle Kentlilerin İttifakının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübareze**, Bakı, Azerneşr, 1961.
- Ali Pedagoji İnstitutunun 5 illiği, Bakı 1926.
- Aliyev, E: **Azerbaycan SSCB'de XX Asrın Siyasi Repressiya Gurbanları**, Bakı, Hukuk Edebiyat Neşriyatı, 2003.

- Antologiya Pedagogičeskoy Mıslı Azerbaydjanskoy SSSB,**
Moskova 1989.
- Ağamaliyeva, A, N: **Po povodu Deytelnosti Musulmanskih Političeskih Partiy Nakanune Sozıva I Siezda AK(b)P,** Bakû 1982.
- Azerbaycan Hükümetinin VIII. Umumazarbaycan Şuralar Kurultayına Hesabat Meruzesi materialları,** 1931-34, Bakı 1934.
- Azerbaycan SSSB' inin 40 illiyi,** Makaleler mecmuası, Bakı, Azərneşr, 1960.
- Azerbaycan SSSB'de Medeni Kuruculuk,** Statistik mecmua, yayın evi, Bakı 1961.
- Azerbaycan Komünist Partiyası Regemlerle,** Statistika Mecmuası, Bakı 1970.
- Azerbaycan Halk Maarifi (1920-1927),** Bakı, Bakı Neşriyatı, 1928.
- Azerbaycan Cumhuriyeti 1918–1920,** Bakı 1998.
- Azerbaycan Tarihi Üç Ciltte,** Bakı, Azərneşr, 1973.
- Azerbaycan Tarihi C.VI,** Bakı 2000.
- Azerbaycan Tarihi, C. II,** Bakı, Azərneşr, 1964.
- Azerbaycan Tarihi C. III, kitap/I,** Bakı, Azərneşr, 1964.
- Azrevkoma Dekretı:** Baku, Azərneşr, 1988.
- Azerbaycan SSSB'de Halk Maarifinin Nailiyetleri”, Büyük Oktyabr Sosyalist İnkılabının 40 İliyi Münasebetiyle,** Bakı, Azerbaycan Mektebi Jurnalının Neşriyatı, 1957.
- Babayev, A, M: **Elimizin ve Elmimizin Soykırımı** Kitap/I, Bakı Devlet Üniversteti, 2003.
- Bal, Halil: **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu,** İstanbul, İdil Yayıncılık, 2010.
- Bala, M, M: **Millî Azerbaycan Hareketi,** İstanbul, Fırka Divanı Tarafından Neşrolunmuştur, 1938.

- Balayev, A: **Azerbaydjanskoe Naçionalnoe Osvoboditelnoe Dvijenie v 1917-1920**. Baku, Elm, 1990.
- Bağirov, M, C: **Bakı ve Azerbaycan Bolşevik Teşkilatı Tarihinden**, Bakı, Azərneşr, 1944.
- Bağirov, İbrahim: **Kengerli Yurdunun Generalleri**, Bakı, Yazıçısı Neşriyatı, 1994.
- Bakı Devlet Üniversitesinin Tesisi**, Bakı, Azerbaycan Üniversitesi Neşriyatı, 1989.
- Baykara, Hüseyin: **Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri**, Ankara, XIX. Yüzyıl, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:16, 1966.
- Bünyadov, Ziya: **Kırmızı Terör**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.
- Bünyadov, Ziya: **Dinler Terigetler Mezhepler**, Bakı, Şerg-gerb, 2007.
- Bratya Noveki**, C. I, Baku, Azərneşr, 1987.
- Cebiyev, H: **23 saat Yalamadan Bakı'ya**, Bakı, Azərneşr, 1967.
- Çıragzade, Vahid: **İstıglal Yollarında**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992.
- Dadaşov, A: **Demokratiya ve İslam**, Bakı, Elm, 2007.
- Darabadi, P: **Voennie Problemi Politiceskoy İstorii Azerbaydjane Naçala XX. Veka**, Baku, Elm, 1991.
- Direktivı Komandovaniya Frontov Krasnoy Armii (1918–1920)**, Moskova 1974.
- Dokumenti i Vneşnyı Politiki SSSCB, T (Cilt). I**, Moskova 1957 .
- Dokumenti Sviditelstvuyut**, Moskova 1989.
- Ehedov, Abdulla: **Azerbaycan'da İslamın Modernleştirilmesi**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1995.
- Efendiyev, Oktay: **Azerbaycan Sefeviler Devleti**, Bakı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.

- Ferzeliyev, İslam: **Kollektifleşme Uğrunda Mübarezede**, Bakı, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1968.
- Gadjibeyli, DJ: **İzbrannoe**, Bakı, Azərneşr, 1993.
- Gaffarov, Tahir: **Azərbaycan Tarihi**, Bakı, Elm, 1999.
- Gasımlı, Musa: **Azərbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1920–1945**, (trc. Ekber. N. Necef), İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006.
- Gasımov, Celal: **Mehbus Tercüme-yi-Halı**, Bakı, Seda Neşriyat, 2003.
- Gasımov, Celal: **Repressiyadan Deportasiyaya Doğru**, Bakı Mütercim, 1998.
- Gasımov, Celal: **Esrin Giyamet Çağı**, Bakı, Azərbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı, 1997.
- Gendilov, S: **Azərbaycan'da Parti Kuruluşu Meseleleri**, Azərneşr, Bakı 1971.
- Gence Tarihi**, (deneme), Bakı, Elm, 1994.
- Gezenferoğlu, Fazıl: **Azərbaycan Türkünün İman Davası**, Ankara, Stratejik Araştırma ve Kültür Yayınları.
- Gömeç, Saadettin: **Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Konya**, Kömen Yayınları, 1996.
- Gudretov, D, H: **Azərbaycan Gardaş Sovyet Respublikaları ile İktisadi ve Medeni Emektaşlığı (1920–1930)**, Bakı, Azərneşr, 1973.
- Guluzade, Musa: **Dinimiz dünən ve bu gün (1920-1995)**, Bakı, Azərbaycan Ansiklopedisi Yayınları, 1996.
- Guliyev, DJ, B: **Borbi Komunističeskoy Parti za Osuşestvlenie Leninskoy Naçionalnoy Politiki v Azerbaydjane**, Bakı Azərneşr, 1970.
- Guliyev, S: **İstoriya Obrazovaniya vtoroy respubliki Azerbaydjane**, Bakı 1997.

- Gürkan, Salime Leyla: **Yahudilik**, İstanbul, İsam yayınları, 2009.
- Hacıyev, Aydın: **Kars ve Aras-Türk Respublikaları Tarihinden**, Bakı 1994.
- Hacıyeva, A: **20-ci İllerin Siyasi Tarixinin Bezi Meseleleri**, Bakı, Elm, 1997.
- Hacıyev, İsmail ve Ebülfez Amanoğlu: **Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Hasanov, Cemil: **Ağ Lekelerin Gara Kölgesi**, Bakı, Gençlik, 1991.
- Hasanov, Cemil: **Azerbaycan Tarihi, Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1998.
- Hayit, Baymirza: **Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası**, Ankara, Güven Yayınları, 1975.
- İbrahimli, Haleddin: **Azerbaycan Siyasi Muhacereti**, Bakı, Elm, 1996.
- İbişov, Fezail: **Azerbaycan Kendinde Sosyal-Siyasi Prosesler (1920-30)**, Bakı, Mütercim, 1996.
- İsmayilov, Eldar: Cemil Hasanov, Tahir Gaffarov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakı 1995.
- İsayev, Ahmet: **Gence İsyanı**, Bakı, Gençlik Neşriyatı, 1997.
- İstoriya Diplomatii**, C. III, Moskova 1945.
- İnternaçionalnaya Pomoş XI Armii v Borbı za Pabedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane**, Baku Azerneşr, 1989.
- K İstorii Obrazivaniya NKAO Azerbaydjanskoy SSCB, 1918-1925. Dokumenti i Materialı**, Baku, Azerneşr, 1989.
- Karaca, Ahmet: **Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış**, Ankara 1982.

- Kandemir, Feridun: **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, İstanbul, Yakın Tarihimiz yayınları, 1966.
- Karabekir, Kazım: **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1990.
- Katibli, M: **Çingiz İldırım**, Bakı, Azərneşr, 1964.
- Kazemzadeh, Firuz: **The Struggle For Transcaucasia (1905–1920)**, New York 1951.
- Kirov, S, M: **İzbrannıe Stati i Reçi 1912-1934**, Moskova 1939.
Kollektivizaçiya Selskova Hozyaystvo, Vajneyşiy Postonovleniya **Komunistiçeskoy Parti Sovetskova Pravitelstva (1927-1935)**, Moskova 1957.
- Kirov, S, M: **Makaleler, Konuşmalar, Evraklar**, C. I, Azərneşr, Bakı 1936.
- Konferençiya Azerbaydjanskoy Komunistiçeskoy Parti**, 1-4, XI g. Rezelyuçii, Baku 1922.
- Köçerli, T: **Tarihi Saxtalaştıranlar**, Bakı, Azərneşr, 1973.
- Köçerli, T: **Yaddan Çıkmaz Garabağ. Neğşi-Cahan Nahçıvan**, Bakı, Elm, 1998.
- Memmedov, İsmail: **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, (türkçeye çev. Ekber Necef ve Şamil Necefov), İstanbul Ötüken yayınları, 2009.
- Memmedov, İsmail: **Azerbaycan Tarihi**, Bakı, Adiloğlu Neşriyat, 2005.
- Memmedov, E, İ: **Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübareze (1927–1999)**, Bakı, Elm, 1966.

- Memmedov, E, İ: **Kent Teserüfatının Ellikle Kollektifleşmesi İllerinde Azerbaycan Kendinde Sinfi Mübareze (1930–1937)** , Bakı, Elm, 1967.
- Memmedov, Ç: **Azerbaycan Siyasi Tarihi (XIX-XX yy)**, Bakı 2006.
- Memmedov, M, C: **Sosyal Tereggi ve Din**, Bakı, Elm, 1985.
- Memmedov, M: **Azerbaycan SSCB’de umumi İcbari Tahsilin hayata Keçirilmesi**, Bakı, Azərneşr, 1987.
- Mehdizade, M: **Oçerki İstorii Sovetskoy şkolı v Azerbaydjane**, Moskova, İzdatelstvo Pedagogičeskiy Nauk RSFSCB, 1962.
- Musayev, İsmail: **Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti**, Bakı, Bakı Devlet Üniversitesi Neşriyatı, 1996.
- Musayeva, Terane: **Revolyuçiya i Narodnoe Obrazovaniya v Azerbaydjane**, Baku, Elm 2001.
- Mustafayev, E, M, ve V. G. Şerbin, Rusça -Türkçe Sözlük, Sosyal yayınları. Müstegil Azerbaycan Respublikası Üçüncü Minilliyin Birinci Yüz İlliyinde, Bakı, Adiloğlu, 2001.
- Nalçıoğlu, Belkis Ulusoy: **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 2004.
- Nezirli, Şemistan: **Azerbaycan Generalleri**, Bakı, Elm, 1991.
- Nerimanov Neriman: **İzbrannie Proizvedeniya**, C. 2, Baku, Azərneşr, 1989.
- Nuri, Süleyman: **Çanakkale Cephelerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler**, İstanbul 2002.
- Oder, Kerim: **Azerbaycan**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982.

Oçerki İstorii Kollektivizanii Selskovo Hozyaystva v Soyuznih

Respublikah, Moskova 1963.

Pervaya Konstituçiya SSSCB, Moskova: Yurideçiskoe İzdatelstvo

Ministerstva Yustiçii SSSCB, Moskova, 1948.

Raevskiy, A: **Angliyskaya İntervençiya i Musavatskoe Pravitelstvo,**
Baku 1927.

Resultzade, M, E: **Azerbaycan Cumhuriyet-i Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti,** Yayına hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1990.

Resultzade, M, E: **Azerbaycan Problemi,** Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1995.

Resultzade, M, E: **Esrimizin Siyavuşu,** Bakı, Gençlik, 1991.

Resultzade, M. E: **Azerbaycan Cumhuriyeti,** Bakı, Elm, 1992.

Rezelyuçii i postonovleniya siezdov Sovetov Azerbaydjanskoy SSCB, 1921-1937, Baku 1961.

Saraçoğlu, Ahmet Cemalettin: **Torlakyán Davası,** (Arapça'dan çeviren Azat Ağayev), Bakı, YOM Yayınları, 2007.

Saray, Mehmet: Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993.

Saray, Mehmet: **Azerbaycan Türkleri Tarihi,** İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993.

Selimov, M: **Azerbaycan Komünist Partisi Yeni Komünist İktisadi Siyasete Keçit Dövründe,** Bakı, Azərneşr, 1959.

Siyasi Tarih I, Muhazere Kursu, Bakı, Bakü Devlet Üniversitesi, 1995.

Sovyet İttifakı Komünist Partisinin Katname ve Kararları, I. Bölüm, Bakı, Azərneşr, 1964.

- Soysal, İsmail: **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I**, Ankara 1983.
- Sovyet İttifakı Komünist Partisinin Tarihi**, Bakı, Azərneşr, 1960.
- Sovyet İttifakı Komünist Partisi Kurultayları, Konferansları ve Merkezi Komitenin Plenumlarının Katname ve Kararları**, Bölüm II, Bakı, Azərneşr, 1954.
- Süleymanlı, Ebülfez: **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, Ötüken yayınları, İstanbul 2006.
- Süleymanov, Nizami: **Azerbaycan'ın İktisadi Tarihi**, Bakı, ABU, 2001.
- Sümer, F: **İran'ın Türkleşmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992.
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, (trc: Nuray Mert) İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.
- Swietochowski, Tadeusz: **Rusya ve Azerbaycan**, Bakı, Bakı Hazar Üniversitesi, 2000.
- Şimşir, Bilal N: **Azerbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları:563, 1991.
- Şüküroğlu, Latif: **Cumhuriyet Hükümeti Repressiya Mengenesinde**, Bakı, Şirvanneşr, 2000.
- Şeyhzamanlı, Naki Keykurun: **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke, 1998.
- Tengirşek, Yusuf Kemal: **Vatan Hizmetinde**, İstanbul, Bahar Matbaası, 1967.
- Tevetoğlu, Fethi: **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler 1910-1960**, Ankara, Ayyıldız Matbaa, 1967.

- Traskunov, M, B: **Geroiçeskii Boevoy Put, XI Armii na Frontah Grajdanskoy Voynı**, Tiflis 1958.
- Vladimir, İliç, Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, Bakı, Azərneşr, 1970.
- Vladimir, İliç, Lenin, **Azerbaycan Hakkında**, Azərneşr, 1966.
- Vladimir, İliç, Lenin: **Edebiyat Hakkında**, Bakı, Yazıçı neşriyat, 1979.
- Vladimir, İliç, Lenin: **Eserleri**, C. 31, Bakı, Azərneşr, 1952.
- Voennie Moryaki v Borbı za Sovetov v Azerbaydjane i Prikaznii**, Baku, Elm, 1971.
- Yefremov, M, G: **Bakı Yolunda, Sovyet Hâkimiyeti Uğrunda Hatıralar**, Bakı 1967.
- Yerasimos, Stefenos: **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, Gözlem yayınları, 2000.
- Yunusov, Arif: **Azerbaycan'da İslam**, Bakı, Friedrich Ebert Fondu tarafından basılmıştır, 2004.
- Zenkovski, S, A: **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çeviren, İzzet Kantemir, İstanbul, Hikmet ve Dava Yayınları, 1983.

IV. ANSİKLOPEDİ MADDELERİ VE MAKALELER

- Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası**, C. I, Bakı, Azərneşr, 1976.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. V, Bakı, Azərneşr, 1981.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. VI, Bakı, Azərneşr, 1982.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. VII, Bakı, Azərneşr, 1983.
- Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. X, Bakı, Azərneşr, 1987.
- Arslan, Ali: "I. Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvanda Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Özel Sayı, 41, cilt, 14, yıl, 1998, s. 521-546.

Ali Pedagoji İnstitutunun Salnamesi, N: I, Bakı 1924, s. 5-6.

Azizbekova, P. A: “ADR i Mejnaçionalnie Otnaşeniya, 1918-1920”, **İzvestiya AN AR. Seriya İstoriya Filosofiya i Bravo**, Bakı 1991, Sayı:1, s. 22.

Bardakoğlu, Ali: “Kurban” **DİA**, C. 26, Ankara: TDV, 2002, s. 430-433.
Baykara, Hüseyin: “Azerbaycan İstiklal Dönemi”, **Türk Kültürü**, N: 79, Mayıs 1969, s. 39-50.

Azerbaydjanskoj Konferençii i Rabotnikov Zemli i Lesa, **Byulleten 2-y**, 20-24 Avgusta 1922, s. 400-401.

Hacıyev, Taleh: “Sovyet Rusyası’nın Azerbaycan’da Muharremlik Törenlerine karşı Mücadelesi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XII/2-2008, s. 460-468.

Kafalı, Mustafa: “Azerbaycan ve Azeri Türkleri”, **Töre**, Sayı:16, Eylül 1872, s.41-42.

Karal, Enver Ziya: “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kurulması ve Siyasi Faaliyetleri”, **Yeni Türkiye**, Yayına hazırlayan, Hasan Refik Ertuğ, İstanbul, Nebioğlu Yayınevi, 1959.

Osmanov, Hasan: “Denikin Tehlikesi ve Azerbaycan Serhedlerinin Gorunması Tedbirleri Hakkında” **Herbi Bilik Jurnalı**, Sayı. 17, N: 5, 17 Eylül 1995, s. 91-95.

Perviy Sozıv Bsezerbaydjanskoe sizda Sovetov paboçih, krestyanskiy, Krasnoarmeyskih i Matrosskih Deputatov, Stenog, Otçet, Bakı AZÇİK, 1921.

Perviy Sozıv Azerbaydjanskovo Siezda Sovetov Raboçih Krestyanskiy, Krasnoarmeyskih i Matrosskih Deputatov, Stenog, Otçet, Bakı AZÇİK, 1922.

Perviy Vseazerbaydjanskiy siezd Sovetov Deputatov, Stenografiçeskiy Otçet, AZÇİK, Baku 1922.

Perviy vsesoyuzniy Turkologiçeskiy siezd, Stenog, Otçet, Baku 1926.

Settarov, Maksat: “Medeniyet, Din ve Ateizm” **Azerbaycan Elmler Akademiyasının Haberleri**, sayı: 3, Yıl, 1990. s. 3-10.

Sbornik Uzakonenii Azerbaydjanskoy SSCB, N0:8, Baku 1922. s. 254-255.

Sbornik Uzakonenii Raboçe Krestyanskovo Pravitelstva

Azerbaydjanskoy SSCB, N. 5, s. 482. Baku, 1920.

Sbornik Uzakonenii Azerbaydjanskoy SSCB, N0:6, Baku 1924. s. 140-145.

Sbornik Uzakonenii Azerbaydjanskoy SSCB, N0:30, Baku 1930, s. 27.

TBMM Celse Zabıtları, D. I, C.2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.

TBMM Zabit Ceridesi, C. III, 14.8.1336/1920.

İbrahimov, Z: “Azerbaycan’da Sovyet Hakimiyetinin Gurulmasında Gızıl Ordunun Rolü”, **Propagandist** (Azerbaycan KP (b) MK Dergisi), 3 Mart, Bakı 1943, s. 39-40.

İbişov, Fezail: “Azerbaycan 20-illerin Birinci Yarısında Kende Münasebette İhtilaflar”, **Tarih ve Onun Problemleri**, Yıl 1990, Sayı 3, s. 10-19.

Yaşaroğlu, M, Kamil: “Muharremlik maddesi”, İstanbul, **DİA**, C. 31, 2006, s. 4-5.

Yitik, Ali İhsan: “Oruç” maddesi, İstanbul, **DİA**, C. 33, 2007, s. 414-416.

V. GAZETELER

Azadlıg

Azerbaycan

Azerbaycan Müellimi

Bakinskiy Raboçi
Edebiyat ve İncesenet
İttihat
Kırmızı Azerbaycan
Komünist
Naşe Vremya
Pravda
Respublika
Zarya Vostok
525'ci Gazete

EKLER

Baskı Siyaseti Sonucu idam ve sürgün edilen Aydınların listesidir

ADI SOYADI	D. TARİHİ	YAPTIĞI İŞ	SUÇU	ÖLÜM VE BEREAAT
1. Ahmet Cevat	1892	1918-1924 arası Müsavat Parti,Üyesi, Öğretmen	a. İlegal İnkılap Karşıtı Müsavat Partisi üyesi olmak	13 Aralık 1937'de Kuşuna dizilir. 17 Aralık 1955 Yılında beraat almıştır.
2. Ruhulla Ahundov	1897	V. İ. Lenin'in eserlerini Redakte eden, Çeşitli Üniversitelerde Öğretim üyeliği, 1934 yılına kadar Sovyet İlimler Akademisi Bakü Şubesi Direktörü	a. Pantürkist, Panislamist, b. Müsavat Parti yandaşı, c. Sovyet Karşıtı Cemiyetlerin faal çalışanı	21. Nisan 1938'de Moskova'da kuruşuna dizilerek infaz edilen Ahundov, 10 Aralık 1955' te beraat verilmiştir
3. Bekir Çobanzade	15. Mayıs 1893 yılında Kırımın Simferapol Kazasının Garasubazar Köyünde Dünyaya Geldi.	1924 yılında Kırım Üniversitesi Rektörü, Aynı yıl ADÜ'dan aldığı bir teklif üzerine Bakü'ye gelir ve Yeni Türk Alfabeti Komisyonu Başkanı tayin edilir, 1925'de Şark Fakültesinin Dekanı görevini yürütmüştür.	a. Tek bir Türk-Tatar Devletinin kurulması işinin öncüsü, b. Pantürkist teşkilatının üyesi, c. Sovyetler Birliği Hükümetine karşı olması d. Türkiye Cumhuriyeti adına istihbarat toplamak,	13 Ekim 1937'de en ağır ceza olan kurşuna dizilmekle cezalandırılmıştır. 6 Haziran 1957'de beraat verilmiştir.
4. Behlül Efendiyev	Gubatlı Kazası Dondarlı Köyünde Dünyaya geldi.	Azernesr (Azerbaycan Neşriyatı) yayın kurulu üyesi,	a. 1921 yılında Sovyet Hâkimiyetine karşı silahlı isyanın fikir babası olduğundan dolayı takibe altında tutulan Efendiyev, 1924 yılında sürgün edilmiştir.	15 Mart 1938'de emlakinin müsadere edilmesi ve 21 Mart'ta da İnfaz edilmiştir. 5 Kasım 1955'te hiçbir suçu olmadığı gerekçesiyle beraat verilmiştir.

			b. Gubatlı, Zengilan ve Cebrayıl Kazalarında İnkılâp Karşıtı güçlere rehberlik etmesi,	
5. Eliabbas Müznib	1883 yılında Bakü'de Dünyaya geldi,	Edebiyatçı, yazar, şair,	c. Pantürkist, Panislamist, d. Milliyetçi, İnkılâp Karşıtı, Müsavatçı, e. Türkiyede çıkan gazete ve dergilerde şiirlerini yayınlaması,	19 Mayıs 1938'de muhakeme edilen E. Abid, 27 Ağustos 1938'de infaz edilmesi ve emlakinin de müsadere ediliyor. Fakat bu suçları affedilerek sekiz yıl hapsedilir ve orada da vefat eder. 10 Şubat 1959'da onun hapsedilmesi konusunda delil yetersizliğinden dolayı feshedilerek ona beraat verilmiştir.
6. Emin Abid	1898 yılında dünyaya gelmiştir.	Eğitimi için gittiği Türkiye'den 1926 yılında geri dönmüştür. Türkiyede bulunduğu dönemde Yeni Kafkasya dergisi çalışanları ile işbirliği yapmıştır.	a. Türkiyede eğitim alması, b. Türk vatandaşı olan Nafiye hanım ile evli olması c. Yeni Kafkasya dergisinde şiirlerinin yayımlanmış olması d. Türkiye'den geriye döndükten sonra Ali Nazmi, Ali Kerimov gibi insanlarla biraraya gelmesi	19 Ekim 1938 yılında yanda saydığımız suçlardan dolayı emlakinin müsaderesine ve infazına karar verilir. İnfaz olayı 21 Ekim 1938'de uygulanır. 21 Aralık 1962 yılında beraat verilmiştir.
7. Salman Mümtaz	1894 yılında Nuha'da dünyaya geldi.	1920 yılına kadar ticaretle uğraşan Mümtaz, bu yıldan itibaren Komünist gazetesinde daha sonra da Azerneşr'de çalışmıştır. Molla Nesreddin dergisinde de bir süre çalışan Mümtaz buradan İlimler Akademisi Dil	a. 1926 yılında İnkılâp karşıtı pantürkist teşkilatın üyesi olmak, b. Bu teşkilatla beraber çalıştığı dönemde Çobanzade ve Gubaydilin ile sık sık görüşmeler gerçekleştirmesi, c. Bakü'de isyan çıkarmada öncülük yaptığına,	9 Ekim 1937'de hapsedilmiştir. 8 Ocak 1938'de gerçekleştirilen mahkemede ona yapılan ithamlar kabul edilmiş ve bir sonraki gün yapılan yarım saatlik mahkemeden sonra emlakinin müsadere edilmesine ve on yıl hapsedilmesine karar verilmiştir. 17 Kasım 1956'da Sovyet Yüksek Mahkeme Kurulu tarafından beraat almıştır.

		Edebiyat Enstitüsünde çalışmalarına devam etmiştir.	<p>d. Azerbaycanın Sovyetler birliğinden ayrılması için çalıştığına</p> <p>e. Sovyet Yöneticilerine karşı terörün teşkil edilmesinde faal görev aldığına göre</p>	
8. M. Biriya Bağırzade	1914 yılında Tebriz’de Dünyaya geldi.	<p>1920 yılında ailesi ile birlikte Bakü’ye geçmiştir. 1933 yılında Annesi Rübabe hanımı kaybedince yeniden Tebriz’e geri giderler.</p> <p>1941 yılında Güney Azerbaycan’da başlayan Demokratik hareketi olan Tude Parti sıralarına katılarak burada Biriya (Farsça, samimi anlamına gelmektedir) takma adını almıştır. Biriya adı ile bir çok şiir yazmıştır. Bu başarılı çalışmalarından dolayı Biriya Eğitim Bakanlığına getirilmiştir. İran’da Demokratik Cumhuriyet feshedildikten sonra Biriya yeniden Bakü’ye kaçmak zorunda kalmıştır. Bakü’de KP. Okulunda eğitimine başlamıştır. Bir ara</p>	<p>a. Komünist Parti okulundan mezun olduktan sonra Marksizm-Leninizm ideolojisinin iç yüzünü öğrendikten sonra ona karşı propaganda yürütmesi,</p> <p>b. Kendi şiirlerinde Sovyet yönetim biçimini tenkit etmesi,</p> <p>c. İran istihbarat elemanı olduğu</p> <p>d. Milliyetçi olması</p> <p>e. Azerbaycan Sovyet Yöneticilerine gönderdiği 18 Ocak 1957 tarihli milliyetçi yönümlü mektubu,</p> <p>f. Sınırların kaldırılmasını talep etmesi,</p> <p>ı. Kiril Alfabesinin Türk dilli halklar arasında irtibatı kopardığını dile getirmesi ve bu nedenle bu alfabenin kaldırılması gerektiği fikrini savunması,</p> <p>i. Azerbaycan’da Müslüman halka karşı uygulanan yasakların kaldırılmasını talep</p>	18 Haziran 1957’de gerçekleştirilen ilk mahkemede Biriya kendisinin milliyetçilik ideolojisinden ve sovyet karşıtı tutumundan vazgeçmeyeceğini gören hakimler ona yedi yıl hapsedilmesi kararlaştırılıyor. 1967 yılında yeniden Bakü’ye dönen Biriya, yeniden bir polisi tahkir ettiği bahanesiyle iki yıl yeniden hapsediliyor. Büyük sıkıntıları atlattıktan sonra Biriya’ya 1980 yılında Tebriz’e gitmek konusunda müsaade edilmiştir. Fakat burada da halkın bağımsızlığı konusunda mücadeleye girişmesi bazılarını çok rahatsız etmiş olmalı ki o kısa zamanda yani 1985 yılında öldürülmüştür.

		memleketine geri dönmek isteyen şair izin alamayınca şüpheleri tamamen üzerine toplamış ve bu süreç onun sorguya alınması ve on yıl hapsedilmesi ile sonuçlanmıştır.	etmesi	
9. M. Kazım Elekberli	1905 yılında Derbente dünyaya geldi.	1925'ten itibaren KP üyesi, aynı zamanda parti neşriyat evinin de başkanıdır.	<p>a. İnkılâp karşıtı burjuva-milliyetçi teşkilatın faal üyesi B. Talıplı tarafından Elekberli'nin söz konusu teşkilatın üyesi olduğu mahkemeye sunulması,</p> <p>b. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetine karşı silahlı isyana öncülük etmesi,</p> <p>c. Azerbaycan'da kapitalizmin güçlendirmek adına çalışmalar yapması</p> <p>d. M. C. Bağirov'a karşı düzenlenen suikast olayında faal görev üstlenmesi,</p> <p>e. A. Cevat ve H. Cavid'in eserlerinin yayınlanmasında rolü olduğu,</p>	<p>5 Ağustos 1937'de Elekberli'nin evinde arama gerçekleştirilmiştir. İkinci defa yani 12 Ekim 1937 yılında Azerbaycan Seyyar Askeri Mahkemesi Elekberli hakkında tutuklanması ve emlakinin de müsadere edilmesi hakkında karar çıkarır.</p> <p>13 Ekim 1937 'de Elekberli'nin kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz edilir.</p> <p>7 Nisan 1956'da ona beraat verilmiştir.</p>

<p>10. Mikail Müşfik</p>	<p>1908 yılında dünyaya geldi.</p>	<p>Şair, Yazar</p>	<p>ı. Milliyetçi tarzda şiirler ve yazılar kaleme alması i. Müsavat Partili Almas Yıldırım ve Nesir Guluzade gibi insanlarla irtibatta olması, f. İnkılâp karşıtı teşkilatın hazırladığı isyancılara fikir babalığı yaptığına göre,</p>	<p>27 Mayıs 1937’de DTİ. Çalışanı Klimentçev’in talimatı doğrultusunda hapsedilmiştir. 4 Ocak 1938’de yirmi dakika devam eden mahkeme sonucu Müşfik kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz edilir. 23 Mayıs 1956’da Müşfik’e beraat verilir.</p>
<p>11. Firudin Bey Köçerli</p>		<p>Yazar, Öğretmen ve Felsefeci,</p>	<p>a. KP. Çalışmalarına müdahale etmek ve halkı bu yönetim aleyhinde kışkırtarak isyana kaldırmak, b. Müsavat Parti üyesi olduğu için, c. Toprak ağası olduğu, d. Millî ve etnik ayrı seçkilik yaratmak, ı. Fethali Han Hoyski’nin en önemli adamı olması, i. İnkılâp karşıtı tutumda olması, Milliyetçi ve Pantürkist</p>	<p>23 Mayıs 1920’de Kazak karargahı tarafından Gence Fevkalade Komiseri H. Sultanov’a gönderilen bir yazıda Köçerli’nin yanda yazdığımız ithamlardan dolayı hapsedildiği bildiriliyor. Kısa zaman sonra Köçerli’nin mahkemesi gerçekleştirilerek kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz edilmesi kararlaştırılıyor. İlginç yönü Köçerli’nin kimin tarafından ve hangi tarihte infaz edildiği belirtilmemiş, fakat karar H. Sultanov ve Liberman tarafından tasdik edilmiştir.</p>
<p>12. Sultan Mecit Genizade</p>	<p>1866 yılında Şamahı’da dünyaya geldi.</p>	<p>Onlarca ders kitabı, tiyatro, makale ve hikayelerin yazarı olan Genizde, 1918-1920 yılları arasında ADC.</p>	<p>a. 1937 yılı Haziranında İçişleri Komiserliği DTİ’i Sovyetlerler genelinde Pantürkist Cemiyet üyelerinin verdiği ifadelerle</p>	<p>Karar 25 Haziran 1937’de Gregoryan tarafından tastuk edilmiştir. Aynı gün Genizade hapsedilmiş ve emlakine de müsadere konulmuştur.</p>

		Parlamentosu üyeliği yapmıştır.	dayanak göstererek Genizade'nin İttihad-ı İnkılâp karşıtı cemiyetin üyesi olduğu tespit edildiği, Türkiye ve İran'da bulunan İnkılâp karşıtı güçlerle işbirliği yaptığından dolayı hapsedilmesi gerektiği konusunda karar kabul eder.	29 Haziranda ilk mahkemesi gerçekleştirilmiştir. 14 Mart 1938'de İçişleri Komiserliği tarafından alınan karar gereği kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz edilmesi kararlaştırılır. Karar 21 Mart 1938'de uygulanır. 29 Ekim 1956'da ona beraat verilmiştir.
13. Tağı Şahbazi	1889 yılında Bakü'de dünyaya geldi.	İlk öğrenimine medresede başlayan Şahbazi devamında Rus-Tatar okulunda devam eder. 1913'de Harkov Üniversitesinin tıp fakültesini kazanan Şahbazi 1915 yılında AK(b) Partisine de üye seçilir. 1917 yılında Himmet teşkilatında çalışmaya başlayan Şahbazi, 1922 yılında Kafkasya Ötesi Federasyonun kurulmasına karşı çıkan teşkilata üye seçilerek mücadeleye girişmiştir. 1926 yılında Yazarlar Birliği başkanı, 1927 yılında ADU. Rektörü görevini yürütür.	a. 1923 yılında Milliyetçi ve İnkılâp karşıtı olan Müsavat Partisinin 4. gizli Merkez Kurulu toplantısına katılan insanlarla bir araya gelmesi b. Türkiye'nin Azerbaycan'daki Konsolu M. Şevket beyin onuruna hazırlanan yemeğe katılması, c. Eserlerinde Millî bağımsızlık fikrini savunması ve Sovyetler Birliğine karşı isyanların çıkarılmasında fiili görev alması.	4 Mart 1937 yılında KP'den uzaklaştırıldı. 13 Temmuz 1937 yılında ilk sorgulanması gerçekleştirildi. Bu sorgulama esnasında ona karşı atılan ithamları tamamen ret etmiştir. 3,4 ve 5 Ekim 1937 tarihleri arasında gerçekleştirilen mahkemelerde daha çok kalem arkadaşlarından bazı şahitlerin ifadeleri dinlenmiştir. 2 Kasım 1937'de Şahbazi mahkemece ona karşı kullanılan bütün suçları kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. 2 Ocak 1938'de 15:30'da başlayan ve 15:45'de saatleri arasında gerçekleştirilen mahkemede Şahbazi hakkında alınan karar gereği kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz edilmesi kararlaştırılır 25 Ekim 1956'da Sovyetler Birliği Yüksek Mahkemesi Şahbazi'ye beraat verildiğini açıklamıştır.

14. Memmed Orhanbeyli	1893'de Reş'te dünyaya geldi.	1908 yılında Bakü'ye gelerek burada faaliyet gösteren İttihat okulunda eğitime başlar, fakat okulunu tamamlamadan İstanbul'a akrabalarının yanına geçmiş ve burada Sultaniye okulunda eğitime devam etmiştir. Aynı okulun tıp fakültesini kazanan Orhanbeyli, 1914 yılında buradan mezun olmuştur. Aynı yıl Sultan ordusuna katılan Orhanbeyli 1918 yılında Filistin cephesinde İngilizlere esir düşmüş ve Mısıra gönderilmiştir. Daha sonra serbest bırakılan Orhanbeyli İstanbul'a oradan da 1920 yılında Bakü'ye geri gitmiştir. Bakü'de de XI. Kızılduda görev almıştır. Hapsedildiği güne dek Bakü Voroşilov sağlık kurumunda çalışmıştır.	a. 1916-1920 yılları arasında Türk ordusuna katılmak b. Muntazam olarak İnkılâp karşıtı faaliyetlerde bulunması, c. Yurtdışında bulunan Müsavatçılarla görüşmeler gerçekleştirilmesi d. Türkiye adına casusluk yaparak istihbarat toplamak.	Mart 1933'de Orhanbeyli kardeşinin Müsavatçı olması hasebiyle tutuklanıyor ve 78 gün hapse mahkum ediliyor. 19 Ağustos 1937'de hem yukarıda hemde zikredilen sebeplerden dolayı Orhanbeyli hakkında tutuklanma kararı çıkartılıyor ve nitekim aynı gün tutuklanıyor. Sözkonusu tarihten itibaren Orhanbeyli defalarca sorgulanmış ve her defasında da ona farklı konular hakkında sorular soruluyor. En son yani 28 Aralık 1937'de Orhanbeyli bütünüyle ona atılan suçları kabul etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. 29 Aralık'ta Orhanbeylinin emlaki müsadere ediliyor ve kendisi de kurşuna dizilme cezasına çarptırılarak infaz ediliyor. 27 Şubat 1961'de ona beraat verilmiştir.
------------------------------	-------------------------------	---	--	--

<p>15. Teymur Salahov</p>	<p>1896 yılında dünyaya gelmiştir.</p>	<p>1919 yılından itibaren KP. katılan Salahov, 1935’de de Laçin KP. katibi görevine atanmıştır. 1937 yılının Haziran ayına kadar Azerbaycan Sebze-Meyve Ticareti Kurumunun başkanı olarak görev yapmıştır.</p>	<p>a. 10 Ocak 1937’de Salahov’un meselesi müzakereye çıkarılmış ve Haziran 1937’de Azerbaycan İçişleri Bakanlığına bağlı DTİ. Çalışanları tarafından İnkılâp karşıtı teşkilatın üyesi olduğu, b. Halk düşmanlarına karşı yürütülen çalışmalardan haberdar olduğu, c. Azerbaycan’da Sovyet hakimiyetini devirmek, Kapitalist devletler tarafından SSCB’ye karşı müdahale söz konusu olduğu takdirde Azerbaycan’da isyan çıkarmak, d. Kolektif çiftliklerde çalışan halkı galeyana getirerek oturma eylemini gerçekleştirmek, e. Hükümet ve Parti başkanlarına karşı suikast hazırlamak</p>	<p>7-8 Ekim 1937’de ilk mahkeme gerçekleştirilerek Salahov çapraz sorguya çekilmiş ve bütün ithamları kabul etmiştir. Nisan 1938’e kadar tek kişilik bir koğuşa hapsedilen Salahov, aynı ayın 25’de kendi müracaatı üzerine yeniden mahkemeye çıkarılmıştır. Mahkeme esnasında Salahov bir önceki sorgulama esnasında verdiği bütün bilgileri tekzip ederek isimlerini zikrettiği isimlerin İnkılâp karşıtı teşkilatın üyesi olmadıklarını bildirmiştir. 3 Mayıs 1938’de son kez gerçekleştirilen mahkemede Salahov bütün söylediklerini arkasında olduğunu savunmuştur. Bu savunma üzerine 3 Haziran 1938’de mahkeme ona kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesi kararlaştırılmıştır. Eşi Sona hanım tarafından 1956 yılında Sovyet Yüksek Mahkemesine eşi hakkında yaptığı müracaat üzerine verilen cevapta Salahov’un hiçbir suçunun tespit edilemediği bildirilmiş ve ona beraat verildiği söylenmiştir.</p>
<p>16. Abbas Mirza Şerifzade</p>	<p>1891 yılında Şamahı’da dünyaya geldi.</p>	<p>1908 yılından itibaren sahne ustası olarak işe başlar, Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosu çalışanı</p>	<p>a. Yabancı bir ülke adına Azerbaycan’da istihbarat toplaması b. İnkılâp karşıtı Milliyetçi Cemiyet için çalışmalar hazırlamak ve yürütmek, c. Pantürkistlerle olan irtibat</p>	<p>3 Aralık 1937’de İçişleri Bakanlığına bağlı DTİ. Çalışanı Borisov tarafından Şerifzadenin sorgulanması ve hapsedilmesini talep eder. Nitekim 4 Aralık’ta Şerifzade hapsedilir. İlki 9 Aralık, ikincisi ise 17 Aralıkta gerçekleştirilen mahkemelerde Şerifzade’ye en çok yabancı ülke konsoloslukları ile olan</p>

			sağlaması ve onların eserlerini sahnelemesi, d. İran Konsolosluğundan hediyeler almak.	ilişkisi sorulmuştur. Sorgulamalar sık aralıklarla yani 19 Ekim 1938'e kadar aralıklarla devam etmekteydi. Fakat aynı gün onun hakkında alınan karara göre Şerifzadenin emlakine el konulacak ve kendisi de kurşuna dizilerek infaz edilecekti. Nitekim infaz işlemi 16 Kasım 1938'de gerçekleştirilmiştir. 27 Ağustos 1955'te Şerifzadenin oğlu Karatay tarafından Mahkemeye yapılan müracaat üzerine soruşturma başlatılmış ve onu ölüme götüren Hakimler suçlu bulunarak yargılanarak hapsedildikleri iletilmiş ve Babasının da hiçbir suçunun tespit edilmediği için beraat verildiği bildirilmiştir.
17. Ali Memedbeyov	1898 yılında Derbent'te dünyaya geldi.	Bakü Devlet Üniversitesinin öğretim üyesi,	a. İnkılâp karşıtı Milliyetçi, Pantürkist, b. İsyancı gruplara destek vermek, c. Türkiye ve Almanya adına casusluk yaptığı, d. Üniversite'de Sovyet Hükümet dairelerini tenkit ettiği,	16 Mart 1938'de Memedbeyov'un ilk mahkemesinde ona isnat edilen bütün suçlamalar ispat edilemediği için daha sonraki bir tarihe ertelenmiştir. Tabi bu ara ona hapisnede işkencelere başlanır. Söz konusu işkencelere artık takati kalmayan mahkum kendisinin sözde suçlu olduğunu itiraf etmeye başlar. İkinci sorgulaması 8 Temmuz 1938'de gerçekleştirilen Memedbeyov on yıl Belemorsk şehrine sürgün edilerek hapsedilmesi kararlaştırılıyor. Memedbeyov hapisteyken yani 30 Haziran 1942 yılında vefat eder. 19 Mart 1956 yılında Memedbeyov'a hiçbir suçunun bulunmadığı gerekçesiyle beraat

				verilir.
18. Ulvi Recep Şaşıkzade	1901 yılında Batum'da dünyaya geldi.	Azerbaycan Dram Tiyatrosunun oyuncusu	<p>a. İnkılap Karşıtı Milliyetçi Teşkilatın üyesi olması,</p> <p>b. M. C. Bağırov'a suikast düzenlemek,</p> <p>c. Tiyatro çalışanları arasında sovyet karşıtı propaganda hazırlamak ve yürütmek,</p> <p>d. R. Ahundov'u Azerbaycan halkının rehberi olarak görmek</p>	<p>Mahkeme Ulvi Recep'in hapsedilmesi hakkında 15 Eylül 1937 karar çıkartılır ve aynı gün Borşov tarafından tasdik edilerek tutuklanır. U.Recep 15 Kasıma kadar birkaç kez mahkemeye çıkartılır fakat bütün ithamları ret eder. Ancak belli bir sıkıştırma ve işkenceler sonrası yani 15 Kasım tarihli mahkemede U. Recep bütün itham ve suçlamaları mecburiyet karşısında kabul ederek kendisinin suçlu addeder. 2 Ocak 1938'de Bakü'de Sovyet Yüksek Mahkemesinin Askeri kanadı U. Recep hakkında en ağır cezaya imza atmış ve onun kurşuna dizilerek infaz ettirmiştir. İnfaz işlemi aynı tarihte Bakü'de uygulanmıştır. 19 Kasım 1955'te U. Recele beraat verilmiştir.</p>
19. Baba İbrahimov	1893 yılında Cebrayıl ilçesinin Büyük Mercanlı Köyünde dünyaya geldi.	Toprak ağasının oğlu ve kendisi de aynen babası gibi Toprak ağası	<p>a. Kolektif çiftliklere karşı olması</p> <p>b. Kolektif çiftliklerde çalışmayı kabul etmemesi</p> <p>c. İsyancı gruplara katılması ve onlara elaltından destek sağlaması</p> <p>d. Kardeşi Davut'un Müsavatçı olması ve bu sebepten dolayı kurşuna dizilerek infaz edilmesi</p> <p>e. Kolektif çiftlik ambarından buğday çalması</p> <p>ı. Kolektif çiftlik başkanından izinsiz yaylağa çıkmak,</p>	<p>1928-1933 yılları arasında terörist gruplara yardım ettiğinden dolayı bir yıl hapsedilmiştir.</p> <p>İkinci defa hapsedilmesi ise 28 1 Mart 1938'de olmuştur. 5 Mart'ta gerçekleştirilen sorgulamada bütün sorulara olumsuz cevap vermesi hasebiyle mahkeme ileri bir tarihe ertelenmiştir. 11 Mart'ta Mahkemece İbrahimov'un emlakinin müsadere edilmesi ve kendisinin de kurşuna dizilmek suretiyle infazına karar verilmiş ve infaz işlemi 26 Mart'ta uygulanmıştır.</p> <p>5 Mayıs 1958'de İbrahimov'un hiçbir suçunun tespit edilmesi nedeniyle ona beraat</p>

				verilmiştir.
20. Gülaire Gedirbeyova	Nuha Kazasında dünyaya geldi.	Edebiyatçı, yazar, redaktör, eleştirmen, Şark Kadını dergisinin çalışanı, 1930'da Tiflis'te Kafkasya Ötesi Vilayet Komitesinin Kadınlar Şubesinin müdürü olarak görev yapmıştır.	<p>a. İnkılap Karşıtı Milliyetçi Cemiyetin üyesi olması</p> <p>b. AK(b) Partisi aleyhinde propaganda yürütmek</p> <p>c. Müsavatçı bazı yazarlarla özellikle Hüseyin Cavit ile sık sık biraraya gelmesi.</p>	23 Temmuz 1938'de hakkında tutuklama kararı çıkartılmış Gedirbeyova 26 Temmuz'da tutuklanmıştır. Fakat ilginç olanı ise tutuklama kararı ise 27 Temmuz'da çıkarılmıştır. Gedirbeyova hakim karşısına dört kez ayrı ayrı zamanlar çıkartılır. Bu tarihler, 15 Ağustos, 31 Ekim, 15 Kasım ve son olarak 21 Kasım tarihleridir. 9 Haziran 1939'da Gedirbeyova Azerbaycan'dan uzaklara Sibirya'daki Marinski kampına beş yıl sürgün edilmiştir. 1942'de Gedirbeyova'nın sürgün olunduğu Marinski'de bulunmadığı tespit edilmiş ve yeniden hapsedilmesi kararlaştırılmıştır. Bugün dahî onun nerede (canlı veya cansız) olduğu kimseye belli değildir.
21. Hatice Gayıbova	1893 yılında Tiflis'te dünyaya geldi.	Halk Maarif Komiserliğine bağlı Şark Musiki Şubesinin Müdürü, Bakü Şark Konservatuarının kurucusu ve aynı zamanda hocası, Piyanocu, müzisyen,	<p>a. Azerbaycanın sovyetler tarafından işgalinden sonra Mustafa Vekilov'u evinde saklaması ve onun Türkiyeye kaçmasına yardım etmesi,</p> <p>b. 1924'de Türk ordusunun zabiti aslen Azerbaycan Türkü olan Sultan Hüseyinzedeyi evinde saklaması ve ona da İran'a kaçmasına önyak olması</p> <p>c. Türkiye adın istihbarat toplayan Dadaş Bünyadzade Türkiye ile irtibatı Gayıbova aracılığı ile sağlaması,</p>	16 Mart 1938'de Gayıbova hakkında tutuklama kararı çıkartılıyor ve DTİ tarafından 17 Mart'ta tutuklanır. İlk sorgulama 20 Martta, son sorgulaması ise 28 Nisan'da gerçekleştirilen Gayıbova 19 Ekim 1938'de kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesi kararlaştırılıyor. 29 Şubat 1956'da ona beraat verilmiştir.

			d. Halil Paşa ve onun yaveri Cevat Bey ile olan ilişki,	
22. Balebey Hasanbeyov	1899 yılında dünyaya geldi.	İktisatçı, Profesör 1919'dan AK(b) Parti üyesi Bakü Devlet Üniversitesi Rektörü	<p>a. Hasanbeyov'un 1936 yılında Marksizm-Leninizm Üniversitesinde öğretmen ve örgencilerinin Parti toplantısında komünizm karşıtı konuşma gerçekleştirmesi</p> <p>b. Üniversitenin milliyetçi hocaları olan Ağamir Memmedov, Haydar Verdiyev ve Abdullayev'den müteşekkil bir grup oluşturmak</p> <p>c. Evinde İnkılâp karşıtı eserleri muhafaza etmesi,</p> <p>d. Azerbaycanın kültürü, dili ve edebiyatının gerilemesine itiraz etmesi ve arkadaşları ile bu meseleyi paylaşması</p> <p>e. Gence'de sovyet hükümetine karşı isyan çıkaran gruba destek vermesi</p>	<p>19 Ocak 1937'de tutuklu Hasanbeyov hakimler karşısına çıkarılır ve ona milliyetçi camiadan kimleri tanıdığı soruluyor. İkinci ve 11-12 Şubat'ta, üçüncüsü ise 5 Nisan 1937'de gerçekleştirilir. Bu üç mahkemede de suçlu olduğunu kabul etmeyen Hasanbeyov 16 Nisan 1937'de Voroşilov Parti Örgütü tarafından parti karşıtı olduğu gerekçesiyle partiden uzaklaştırılır.</p> <p>27 Mayıs 1937 tarihli dördüncü mahkemede kendisine yöneltilen ithamları kabul etmeyen Hasanbeyova karşı işkencelere başlanır. Bu süreç üç ay devam eder. Nitekim 4 Ağustos'ta beşinci mahkemede artık her şeyi itiraf etmeye başlar.</p> <p>3 Eylül'de 1937'de Hasanbeyov bütün ithamları kabul ederek kendisinin suçlu olduğunu itiraf etmek mecburiyetinde bırakılmıştır.</p> <p>11 Ekim 1937'de Sovyet Yüksek Mahkemesi Hasanbeyova en ağır ceza olan kurşuna dizilerek infaz edilmesini kararlaştırılıyor. Sözkonusu karar 12 Ekim tarihinde Bakü'de yerine yetiriliyor.</p> <p>15 Eylül 1956'da Hasanbeyovun cinayet işi yeniden araştırılmış ve sonuç olarak hiçbir suçunun olmadığı tespit edilerek beraat verilmiştir.</p>

<p>23. İbrahim Eminbeyli</p>	<p>1894 yılında dünyaya geldi.</p>	<p>AK(b) Parti üyesi, Azerbaycan Marif Komiserliği Komünist Teşkilatı Başkanı</p>	<p>a. Trotskiçi-Zinovyevçi terörist ve inkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olması, b. 1934’de S. M. Kirov’un katledilmesi olayında ve Parti-hükümet üyelerine karşı suikast hazırlayan Trotski-Zinovyevçi terörist teşkilatın üyesi olduğuna göre, c. M. C. Bağirov’a karşı düşünülen suikast olaylarını tertipleyen gruba üye olmak, d. 23-26 Ocak 1937 tarihleri arasında 12493 numaralı istintak işi dolayısı ile yargılanan Çiçikalov’un mahkemeye verdiği ifadede “Eminbeyli İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyete üyesidir” ifadesi Eminbeyli’nin tutuklanması için kanıt ve suç sayılmıştır. e. Aynı zamanda Eminbeyli’nin gizli müsavatçı olması ve yasak olan İnkılâp karşıtı yayınları evinde saklaması da suç olarak nitelendirilmiştir.</p>	<p>Çiçikalov’un mahkemeye verdiği bilgiler Eminbeyli’nin hapsedilmesi için gerekçe olmuş ve 28 Ocak’ta tutuklanmış ve aynı gün AK(b) Partisinden de uzaklaştırılmıştır. 29 Ocak 1937’de başlayan ilk mahkeme ile birlikte Eminbeyli tamı tamına hakim karşısına on iki kes çıkarılır. En sonunda 22 Eylül’de Eminbeyli hakkında mahkeme tarafından karar verilir ve 5 Ekim tarihinde alınan karar Sumbatov ve Toporidze tarafından tasdik edilir. 11 Ekim’de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulu Eminbeyli’nin ittihamsız, şahitsiz ve avukatsız sonuçlandırılması kararlaştırılıyor. Nitekim 12 Ekim’de Eminbeyli bütün ithamları kabul etmiş ve kendisinin affedilmesini talep eder. Fakat mahkeme kurulu onu en ağır cezaya yani kurşuna dizilerek infaz edilmesine karar verir. 13 Ekim’de Eminbeyli Bakü’de infaz edilir. 10 Aralık 1955’de Sovyet Yüksek mahkemesi Eminbeyli’nin oğlu Yavuz tarafından gelen talep üzerine onun işine yeniden bakmış ve hiçbir suçunun olmadığı hakkında oybirliği ile karar vererek ona beraat vermiştir.</p>
<p>24. Mikail Hüseyinov</p>	<p>1900 yılında Gence’de dünyaya geldi.</p>	<p>AK(b) Partisi Merkez Yürütme Kurulu üyesi ve çalışanı. Tebligatçılar okulunda öğretmen,</p>	<p>a. İnkılâp karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesi olması, b. Sovyetler Birliğinde sosyalizm işine şüphe ile</p>	<p>29 Ocak 1937’de M. C. Bağirov başkanlığında toplanan AK(b) Partisi toplantısında Çiçikalov’un Hüseyinov’u ifşa (güya Hüseyinov Hasanbeyov’un evinde</p>

		Markisizm-Leninizm Üniversitesinde öğretim üyesi,	<p>yaklaşması</p> <p>c. Sovyet Azerbaycanın Emperyalist devletlerin müstemlekesine çevirmek için önyak olması,</p> <p>d. 1929 yılında kurulan AMP. (Azerbaycan Millî Partisi), kurucu üyelerinden olması, 1934’de S. M. Kirov’un katledilmesi olayında ve Parti-hükümet üyelerine karşı suikast hazırlayan Trotski-Zinovyeveci terörist teşkilatın üyesi olduğuna göre,</p>	<p>inkılâp karşıtı meseleleri müzakere ediyormuş) etmesi ve aynı zamanda 1923-24 yılları arasında Trotski grubuna meyilli olduğu tespit edildiği için onun Partiden, öğretim üyeliğinden uzaklaştırılması emri verilmiş ve aynı gün hapsedilmiştir. 5 Şubat 1937’de sorgulanmasına başlanan ve tam on altı kez hakim karşısına çıkan Hüseyinov en son bütün ithamları kabul etmek zorunda kalmıştır. Çünkü başka çaresi kalmamıştı. Hapishanede ona devamlı işkence yapılmaktaydı. 12 Ekim 1937’de Sovyet Yüksek Mahkemesine bağlı Askeri mahkeme Hüseyinov’un kurşuna dizilerek infazına karar vermiştir. Karar aynı gün yerine yetirilmiştir. Yine aynı mahkeme 9 Mayıs 1956’da Hüseyinov’a beraat verilmiştir.</p>
25. Boris Tihomirov	1898 yılında dünyaya geldi.	Komünist Parti Yüksek Kurulu üyesi, Parti Tarih Enstitüsü Müdürü, ADÜ. Tarih Fakültesinin Dekanı, Profesör,	<p>e. Trotskiçi-Zinovyeveci adı ile anılan anti komünist teşkilatın üyesi olmak,</p> <p>1. Stalin rejimini diktatörlük olarak nitelendirmek, Sovyetler Birliğinde İلمي gelişmelerin yeterli olmadığını ifade etmek ve eleştirmek, Parti siyaseti aleyhtarı olan herkesine ortadan kaldırılmasını eleştirmesi,</p> <p>i. Parti rehber kadrosuna ve özellikle de Bağirov ve Kirov’a</p>	<p>1 Aralık 1936’da hakkında tutuklama kararı çıkarılan Tihomirov 2 Aralık’ta tarihinde tutuklanır. 4 Aralık’ta ilk mahkemesine başlanan Tihomirov tam tamına yirmi sekiz kes hakim önüne çıkartılmıştır. Yirminci sorgulamadan sonra Tihomirov ona isnat edilen bütün iftiraları kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. 5 Eylül 1937’de mahkeme kararı Azerbaycan İçişleri Komiseri Sumbatov tarafından onaylanmış ve 12 Ekim’de de Sovyet Yüksek Mahkemesinin Askeri kanadı (Matuleviç,</p>

			karşı suikast planlayan gruba destek sağlamak, f. Azerbaycan kasaba ve köylerinde isyancı gruplara destek sağlamak,	Zaryanov ve Cigur başkanlığında) Tihomirov hakkında bir dosya Sovyet Azerbaycan Mahkemesine göndermiş ve onun savcısız ve avukatsız yargılanmasını emretmiştir. 13 Ekim saat 22:20’de başlayan mahkeme 22:40’da sona ermiş ve Tihomirov’un kurşuna dizilerek infaz edilmesi karara bağlanmış ve aynı gün infaz edilmiştir. 11 Ağustos 1956’da Sovyet Yüksek Mahkemesi Tihomirov’un işine yeniden bakmış ve hiçbir suçunun olmadığı kanaatine varmıştır. Aynı tarihte ona beraat verilmiştir.
26. Aleksandr Semyonoviç Bukşpan	1898 yılında dünyaya geldi.	Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih, Etnografi Enstitülerinin üyesi ve Bakü Yüksek Okullarında öğretim üyesi Profesör	a. Kirov’un öldürülmesinde de suçlu bulunan İnkılâp karşıtı Trotskiçi cemiyetin üyesi olmak, b. 1927-1937 yılları arasında Pantürkist teşkilat üyeleri olarak yaftalanan Çobanzade ve Gubaydilin ile irtibatta olmak Parti üyesi olduğu dönemde ikiyüzlü davranışlar sergilemesi “Türklerin menşei hakkında” makalesinde Türk halklarının birliği fikrini savunması. Aslında Bukşpan ifadesinde böyle bir makalesinin olmadığını ifade etmiştir. Çok ilginç değimli bir Yahudi vatandaşının türklerin birliği arzulanması ve onun bundan	26 Ocak 1937’de hapsedilen Bukşpan, 31 Ocakta da İlimler Akademisinin riyaset heyetinin kararı ile Tarih, Arkeoloji ve Etnografi Enstitülerinden halk düşmanı sıfatı ile uzaklaştırıldığı açıklanmıştır. Bukşpan sekiz kez hakimlerin karşısına çıkarılmış ve her bir mahkeme de birkaç gün geceli gündüzlü devam etmiştir. Mahkemeler esnasında bazen yorgunluktan düştüğü de olmuştur. Ona karşı yöneltilen iftira mahiyetindeki ithamlar karşısında İntihar etmeyi bile düşünmüştür. Yargılamalar esnasında ona isnat edilen suçlamaları reddeden Bukşpan hakkında 10 Ekim’de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur) protokol hazırlamış ve 11 Ekim’de Mahkeme Bukşpan yeniden sorguya çekmiş ve sonuç olarak onun kurşuna dizilerek

			dolayı yargılanması?	infazına karar vermiştir.12 Ekimde Bakü’de infaz gerçekleştirilmiştir.
27. Ali Nazım Mahmudzade	1906 yılında İran’ın Tebriz şehrinde dünyaya geldi.	İlimler Akademisi Dilcilik ve Edebiyat Enstitüsü asistanı, 1930’da KP. üyesi	<p>a. İlimler Akademisinde oluşturulan İnkılâp karşıtı cemiyetin üyesi olmak,</p> <p>b. İstanbulda neşredilen “Türk Yurdu” dergisinde pantürkist ve panislamist makalelerinin yayınlanması</p> <p>R. Ahundov ile irtibatta olması,</p> <p>c. Bakü’de gizli faaliyet gösteren İnkılâp karşıtı Milliyetçi Teşkilatın üyesi olmak</p>	<p>17 Mart 1937’de Azerbaycan İçişleri Komiserine Ali Nazım hakkında bir suç duyurusu ulaşır. Suç duyurusunda Nazımın İlimler Akademisinde R. Ahundov tarafından oluşturulan İnkılâp karşıtı teşkilata Nazımın da üye olduğudur. Nitekim bunun sonucu 18 Mart’ta Nazım hapsedilir. Bu tarihe kadar yani 2 Eylül 1936’da Nazım Partiden de uzaklaştırılmıştır zaten. İlk mahkemesine 22 Mart’ta başlanan Nazım, tamı tamına on altı kez muhakeme edilmiştir. 28 Ağustos 1937’de ona ait olan kütüphanesi yakılmıştır. 12 Ekim 1937’de Sovyet Yüksek Mahkemesinin Askeri Kurulunun Seyyar (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur başkanlığında) oturumu protokol tertip etmiştir. Sözkonusu protokole göre mahkeme İthamsız, savunmasız ve şahitsiz gerçekleştirilecekti. Nitekim 13 Ekim saat 13:25’te başlayan mahkeme 13:40 sona ermiş ve Ali Nazım on yıl hapsedilmek cezasına çarptırılmıştır. Nazım cezasını Rusya’nın Oryol vilayetinin Oryol hapishanesinde çekmiştir. 1941 yılında hapishanede vefat etmiştir.</p> <p>19 Eylül 1956’da onun işine yeniden bakılmış ve hiçbir suçu olmadığı tespit edilmek suretiyle beraat verilmiştir.</p>
28. Memmed	1902 yılında	Asıl mesleği öğretmenlik	a. M. C. Bağırov’u Sovyet KP.	4 Mayıs 1937’de M. C. Bağırov’u şikayete

İsmail Cuvarlinski	Garyağın (Fuzuli) Kazasının Cuvarlı köyünde dünyaya geldi.	olan Cuvarlinski, KP. Nuha şehir Komitesinin I. Katibi görevinde çalışmıştır. Bir dönem Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği yapmıştır.	Merkez Kuruluna şikayet etmesi. b. Azerbaycan İnkılâp karşıtı milliyetçi teşkilata üye olmak, c. Azerbaycan’da ayaklanma çıkarmak suretiyle Azerbaycanı sovyetler Birliğinden koparmak için çalışmak, d. Kolektif çiftliklerde ve sanayii alanında da ayaklanmacı gruba destek çıkması,	gittiği nedeniyle yine Bağirov tarafından Moskova’da 25 Haziran’da tutuklatılan Cuvarlinski 8 Temmuz’da Bakü’ye getirilmiş ve tek kişilik bir hücreye hapsedilmiştir. 15 Temmuz’da ilk mahkemesi gerçekleştirilen Cuvarlinski KP’den ihraç edilmiştir. 21 Temmuz tarihli mahkemede ona karşı dayatılan işkencelere dayanamayarak bütün ithamları kabul etmiştir. 7 Eylül’de Çuvarlinski hakkında mahkeme sonuçlandırılmış ve onun en ağır ceza ile cezalandırılmasını talep etmiştir. 12 Ekim’de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur) mahkeme Cuvarlinski hakkında son kez toplanır. 21:30’da başlayan ve 21:45’te sonuçlandırılan mahkemede Cuvarlinski’nin kurşuna dizilerek infaz edilmesine karar vermiştir. İnfaz işlemi 13 Ekim’de gerçekleştirilmiştir. 3 Ağustos 1955’te Cuvarlinski’nin mahkeme evrakları yeniden incelenmiş fakat hiçbir suçunun gerçeği yansıtmadığı gerekçesiyle beraat verilmiştir.
29. Halit Seyit Hocayev	1888 yılında Taşkent şehrinin Kaşkoran köyünde dünyaya geldi.	Kaşkoran Köy Medrese eğitiminden sonra İstanbul’a geçmiş ve orada üniversite’ye başlamıştır. 1918-20 yılları arasında Gence’ye geçerek orada	a. 1918’de İstanbul Üniversitesi öğrencileriyle birlikte Nuru Paşa komutanlığında Azerbaycan’a sevk edilen orduda “Şube ve Mahsusi” şubesinde görev almak,	Hocayev, 5 Haziran 1937’de tutuklanmış ve aynı gün çalıştığı İlimler Akademisinde de işine son verilmiştir. 21 Haziran- 4 Eylül tarihleri arasında yani üç ay sorguya çekilen Hocayev hakkında Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar

		<p>Kolejde öğretmenlik yapmıştır. 1921-22 arasında Taşkent'e geri gitmiş ve orada da belli bir süre yine öğretmenlik mesleğine devam etmiştir. 1922'de yeniden Bakü'ye dönen Hocayev, burada Özbekistan Konsolosluğuna ait örgenci yurdu müdürlüğü ve orta okul-liselerde öğretmenlik yapmıştır. Tutuklandığı tarihe kadar Azerbaycan İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsünde çalışmalarını sürdürmüştür. Hocayev, üslup, sentaktik, Türk-Fars dillerinin grameri ile ilgili bir çok kitabın da müellifi, Orhun yazılarını tercüme etmiştir. Onun Azerbaycan Türkçesine kazandırdığı en önemli eseri şüphesiz Kaşkarlı Mahmut'un meşhur lügati olmuştur.</p>	<p>b. Türkiye adına Sovyet Azerbaycanı'nda istihbarat toplamak, c. Örgenci yurdunda müdürlük yaptığı zaman öğrencileri İnkılâp karşıtı milliyetçi ruhta yetiştirmek. d. Pantürkist Cemiyetin üyesi olmak ve kendi eserlerini de bu ruhta kaleme almak, e. Millî Cumhuriyetleri Sovyetler Birliğinden koparmak ve Türk-Tatar Burjuvazi devletini oluşturmak</p>	<p>oturumu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur) itham protokolü düzenlendi. Aynı gün Saat 15:10 ile 15:25 arasında Hocayev yeniden sorguya çekilmiş ve onun hakkında kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesi kararlaştırılmıştır.</p> <p>Aralık 1954 yılında Hocayev'in hanımı Sara Hocayev'a (Sara hanım da 13 Eylül 1937 ile 15 Mayıs 1941 yılları arasında Hocayev'in eşi olması münasebetiyle hapsedilerek kamplara sürgüne gönderilmiştir) eşinin suçu ve durumu öğrenmek adına mahkemeye dilekçe ile müracaat etmiştir.</p> <p>16 Mayıs 1957'de Hocayev hakkında onun hiçbir suçunun olmadığı tespitiyle beraat verildiği Sara hanıma iletilmiştir.</p>
30. Abdülaziz Salamzade	1907 yılında Şamahı şehrinde dünyaya geldi.	Salamzade Sovyet İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesinin Tarih Enstitüsü	a. Trotskiçi ve Pantürkist Cemiyetlerin üyesi olmak,	15 Mayıs 1937'de Azerbaycan İçişleri Komiserliği DTİ'ne Salamzade hakkında ulaştırılan bilgilerde Salamzade Milliyetçi ve

		Yüksek Lisan mezunu, Leningrad Üniversitesi Doktora öğrencisi olduğu dönemde hapsedilmiştir.		Pantürkist Cemiyetin üyesi olduğu hasebiyle hapsedilmesi gerekmekteydi. Nitekim bu bilgiler ışığında Salamzade 27 Mayıs tarihinde Leningrad’da hapsedilmiş ve 2 Haziranda Bakü’ye getirilmiştir. 17 Haziran’da ilk yargılanmasına başlanan Salamzade yedi kez hakimler karşısına çıkmıştır. 10 Ekim 1937’de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur) itham protokolü hazırlayarak kararlaştırdı ki onun mahkeme işine şahitsiz, avukatsız bakılacaktır. Nitekim 11 Ekim’de Sovyet Yüksek Mahkeme Kurulunun 14:00’de başlayan sorgulaması 14:15’te tamamlandı. Aynı gün onun hakkında kurşuna dizilerek infaz edilmesi kararlaştırıldı. Salamzade 12 Ekim’de Bakü’de infaz edilmiştir. Salamzade’ye 28 Kasım 1956’a beraat verilmiştir.
31. Abdullah Şerifov	1893 yılının Kasım’ında Rusya’nın Orenburg vilayetinin Troutski şehrinde dünyaya geldi	Bilim adamı, dilci Azerbaycan İlimler Akademisi dil edebiyat, tarih, enstitüsü çalışanı, API (Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi)’in Azerbaycan dili ve edebiyatı bölümünün başkanı, 22 ders kitabının müellifi,	a. Türk halklarının birliği fikrini savunucusu, b. Türki Cumhuriyetleri Sovyetlerden ayırtmak ve tek bir Türk Cumhuriyetlerini kurmak, c. Bilimsel alanda inkılâp karşıtı pantürkist tebliğ işi ile ilgilenmek, d. Pantürkist teşkilata faal yeni gençleri toplamak	Şerifov 21 Temmuz 1937’de halk düşmanının yardımcısı sıfatıyla işten uzaklaştırılmış, 20 Aralık 1937’de Sovyet hakimiyetine karşı hem bilimsel hemde silahlı mücadele ettiği gerekçesiyle hapsedilir. Ama Şerifov diğer arkadaşlarının makus kaderinden haberdar olması gerek ki ilk başta ona isnat edilen bütün suçları kabul etmek kararına gelmiştir. Nitekim 5 Ocak 1938’de gerçekleşen ilk mahkemesinden 8 Mart 1938 tarihli son mahkemesine kadar kendisini suçlu

				bulmuştur. 2 Temmuz 1938'de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur) itham protokolü hazırlayarak kararlaştırdı ki Şerifov, son kes şahitsiz, ittihamsız ve avukatsız olarak yargılanması kararlaştırıldı. Nitekim 3 Temmuz'da Sovyet Yüksek Mahkemesi 18:15 ile 18:25 arasında toplandı ve Şerifov'u muhakeme etti. Şerifov tam eminlikle kendisini suçlu olduğunu bir daha tekrarladı. 22 ders kitabının da müellifi olan Şerifov en ağır cezaya yani kurşuna dizilmek suretiyle infazı kararlaştırıldı. İnfaz işlemi aynı gün uygulanmıştır.30 Mayıs 1957'de Sovyet Yüksek mahkemesince Şerifov'a beraat verilmiştir.
32. Ağamir Memmedov	1900 yılında Azerbaycanın Gence şehrinde dünyaya geldi.	Tarihçi, Azerbaycan İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesinin çalışanı, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinin Müdürü,	a. Azerbaycan İnkılâp karşıtı cemiyetim üyesi olmak, b. Sovyetlerin Azerbaycan'da yürüttüğü siyasete karşı propaganda yürütmesi, c. Müsavat partisi üyesi olmak, Kaleme aldığı "Bahaizm" ve "İslam yahut Panislamizm" adlı kitaplarında milliyetçi fikirlere yer vermesi	7 Ekim 1937'de "İnkılâp karşıtı cemiyetin üyesi" olduğu gerekçesi ile hapsedilir. Aynı gün Memmedov sorgulanmaya alınıyor. 4 Aralık'ta onun hakkında son itham kararı düzenlenmiştir. Bu kararda onun yanda görülen bütün suçları sıralanır. 4 Ocak 1938'de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumu (Nikitenko, İyevlev ve İşenko) itham protokolü hazırlayarak Memmedov şahitsiz, avukatsız yargılanmasına karar verir. Saat 11:00'da başlayan mahkeme 11:20'de sona ermiş ve Memmedov en ağır cezaya yani kurşuna dizilmek suretiyle infazına karar verilmiştir.

				Aynı gün hüküm yerine yetirilmiştir. 21 Kasım 1956'da ona beraat verilmiştir.
33. İdris Hasanov	1897 yılında Gence şehrinde dünyaya geldi.	Prof. Hasanov, Azerbaycan İlimler Akademisi Dil edebiyat Tarih Enstitüsü müdür yardımcısı aynı zamanda da Üniversitede öğretim üyeliği yapmıştır.	<p>a. İlimler Akademisinde çalıştığı dönemde pantürkist faaliyet yürüttüğü gerekçesiyle,</p> <p>b. Osmanlıca gramerini Azerbaycan dili gramerine tatbik etmek düşüncesinde olmak,</p> <p>c. Öğrencileri sovyet hakimiyetine karşı düşman ruhta yetiştirmek,</p> <p>d. Azerbaycanın sovyetler birliğinden koparmak amacıyla çalışan milliyetçi pantürkist cemiyetin üyesi olmak,</p>	<p>3 Mart 1938'de Hasanov'un tutuklanması konusunda karar çıkartılmıştır. Karar 5 Nisan tarihinde Hasanov'a tebliğ edilmiştir. Aynı gün çalıştığı ve üyesi bulunduğu İlimler Akademisi onu "Halk Düşmanı" sıfatı yakıştırmamasıyla Akademi ile olan ilişkisini kestiği konusunda karar kabul etmiştir. Yine aynı gün ilk mahkemeye çıkarılan Hasanov üç kes muhakeme edilmiştir.</p> <p>30 Eylül 1938'de Hasanov'un işi ile ilgili istintakın sonuçlandığı konusunda protokol düzenlenmiştir.</p> <p>2 Haziran 1939'da Moskova savcısı Leontyev Hasanov'un işi ilgili bazı ilaveler de yaparak Sovyet İçişleri Komiserliğine bağlı özel kurula sevk etmiştir. Kurul Hasanov'u sekiz yıl ıslah-emek kamplarına sürgün edilmesini kararlaştırır. Sekiz yıllık hapis hane hayatından sonra Hasanov yeniden Bakü'ye dönmüştür. Fakat ona Bakü'de yaşaması için izin verilmediğinden Genceye geçmiştir. Burada orta okul ve liselerde öğretmenlik yapmıştır.</p> <p>21 Aralık 1949'da Hasanov şüpheli bir şahıs kısmında yeniden hapsedilerek Bakü'ye getirildi. 17 Ocak 1950'de yeniden sorguya çekilen Hasanov hakkında yeniden Sovyetler Birliğinin en uzak bölgelerine sürgün kararı alınmıştır. Nitekim sürgün edilen Hasanovun</p>

				nereye sürgün edildiği hala belli değildir. 27 Eylül 1957’de Hasanov’a beraat verilmiştir.
34. Enver Gasımov	1914 yılında Yevlah şehrinde dünyaya geldi.	1921-25 yılları arasında Şuşa’da ilk okulu tamamladıktan sonra ailesi ile beraber Tiflis’e geçmiş ve orada pedagoji meslek okulunu okumuştur. 1931 yılında okuldan mezun olduktan sonra “Yeni Kent” gazetesinde işe başlamış ve burada beş ay çalıştıktan sonra Bakü’ye “Komünist” gazetesine çalışmak için gönderilmiştir. 1937’ye kadar Komünist gazetesinde çalışmıştır.	a. İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olduğuna göre, Azerbaycanı ayaklanma yolu ile sovyetlerden koparmak, b. Gence’de bulunduğu dönemde Yazarlar Birliği üyeleri arasında inkılâp karşıtı propaganda yürütmesi,	20 Ocak 1938’de Gasımov, Gence İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olması hasebiyle hapsedilmiştir. 18 Nisan 1939’da suçu ispat edilemediğinden dolayı serbest bırakılmıştır. Fakat 16 Ağustos 1942’de Gasımov’un ikinci kez tutuklanması talimatı verilir ve 17 Ağustos’ta tutuklanarak hapse atılır. Birkaç kez sorgulandıktan sonra Gasımov hakkında karar kabul edildi. Sovyet karşıtı tebligatına göre Kazakistan’a beş yıl sürgün edilmiştir. 20 Eylül 1955’te Gasımov hakkında yeniden incelemelere başlanmış fakat hiçbir suçu tespit edilemediğinden dolayı ona beraat verilmiştir.
35. Mustafa Guliyev	1893 yılının 18 Ocağı’nda Nuha şehrinde dünyaya geldi.	1918 yılında Kiyev Devlet Üniversitesinin Matematik Fakültesini, 1933 yılında ise Moskova Kırmızı Profesörler Üniversitesini bitirmiştir. 1918 yılından itibaren K(b)P üyesi olan Guliyev, belli bir zaman İnkılâp ve Medeniyet” dergisinin yayın yönetmeni, belli bir zaman Azerbaycan Halk Maarif Komiseri son olarak ta	a. Ayaklanmacılara katılması ve onlara destek sağlaması, b. Azerbaycanı Sovyetlerden kopararak bağımsız bir devlet kurulmasını sağlamak isteyen milliyetçi cemiyetlere üye olması, c. Hükümet ve Parti Başkanlarına karşı suikast düzenleyen gruplardan haberdar olduğu halde saklaması,	2 Temmuz 1938’de Sovyet Yüksek Mahkemesinin Askeri Kurulu Bakü’de Guliyev hakkında ithamnameyi tasdik etmiş ve mahkemesinin tamamen kapalı şekilde olması konusunda karar kabul etmiştir. 3 Temmuz’da ve yirmi dakika devam eden mahkeme sonucunda Guliyev’in kurşuna dizilmek suretiyle infazına karar vermiştir. 21 Nisan 1956’da Sovyet Yüksek Mahkemesi Guliyev’e beraat vermiştir.

		tutuklanma esnasında Ukrayna'nın K(b)P Odessa Vilayet komitesinde okul ve ilim şubesinin müdürü görevlerini yürütmüştür.		
36. Mithat Melikov	1879 yılında Bakü şehrinde dünyaya geldi.	Bakü Realnı okulunda eğitimini tamamladıktan sonra Kiyev şehrine gitmiş fakat orada eğitim ve barınmanın zor olduğunu anlayınca oradan da Almanya'ya geçmiştir. Almanya'da yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra Bakü'ye dönerek burada elektrik mühendisi olarak çalışmaya başlar. 1915 yılında çalışmak amacıyla gittiği Kazan'dan 1925 yılında dönmüştür. 1928'de çalışmak ve yaşamak amacıyla Genceye taşınmıştır.	a. Sovyet karşıtı propagandalara destek vermek	22 Şubat 1935 yılında sovyet karşıtı olaylarda görev aldığından dolayı tutuklanarak hapsedilmiş ve üç yıl cezalandırılmıştır. Melikov'un daha sonraki hayatı konusunda pek bilgi bulunmamaktadır.
37. Naima Memmedova	1906 yılında Nuha'da dünyaya geldi.	Hapsedildiği güne kadar Azerbaycan Devlet Üniversitesinin doktora talebesi .	a. Vatan haini, İnkılâp karşıtı, b. milliyetçi ve pantürkist cemiyetin üyesi Ağamir Memmedov'un eşi olması,	10 Nisan 1938'de "vatan haini" A. Memmedov'un eşi Naima Memmedova Sovyet Merkezi Komitesinin 4 Temmuz 1934 tarihli emri esnasında hapsedilir. 29 Mayıs 1938'de Naima hanım sekiz yıl kamplara sürgün gönderildi. Sürgün hayatı bittikten sonra vatana dönen Naima hanım üzerinden mahkumluk sıfatı götürülmemiştir. 13 Kasım

				1956 yılında onun işine yeniden bakılmış ve hiçbir suçu tespit edilemediğinden dolayı beraat verilmiştir.
38. Atababa Musahanlı	1905 yılının 25 Mart'ında Bakü'de dünyaya geldi.	1920-22 yılları arasında Ali Bayramov adına Kütüphanede çalıştı. 1924 yılında öğretmen yüksek okulunda öğretmen, 1929 yılından hapsedildiği güne dek Pedagoji Üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmıştır.	a. Sovyet hakimiyetini devirmeye yönelmiş sovyet karşıtı teşkilatın faal üyesi olmak, b. Müsavat Partisi üyesi olmak, Sovyet karşıtı edebiyatın kaleme almak ve korumak,	7 Şubat 1930'da Azerbaycan Devlet Siyasi İdaresi tarafından Musahanlı hapsedilmiş ve 8 Şubat'ta mahkeme onu üç yıllığına mahkum etmiştir. Sovyet Halk Komiserleri Sovyetine bağlı Devlet Siyasi İdaresi bu cezayı az bularak beş yıl daha uzatılmasına ve emlakini n müsadere edilmesine karar vermiştir. 8 Şubat 1938'de kurşuna dizilerek infaz edilmiş, 4 Nisan 1956'da da ona beraat verilmiştir.
39. Hacıibaba Nezerli	1895 yılında Şamahı şehrinde dünyaya geldi.	1918-20 yılları arasında Azerbaycan Millî ordusunda askerlik yapan Nezerli, 1920 yılının Kasımında ise K(b)P. Üyesi olmuştur. Uzun yıllar Sovyet Azerbaycanı Yazarlar Birliği başkanı olarak görev yapan Nezerli, hapsedildiği zaman Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyetine bağlı İncesenet işleri üzre idarenin müdürü olarak çalışmıştır.	a. Ayaklanmaları idare etmek, Azerbaycan'ı Sovyetler Birliğinden koparmak, Parti ve Hükümet başkanlarına karşı suikast düzenlemek, b. İnkılâp karşıtı teşkilatın üyesi olmak, c. 1935-36 yılları arasında Müsavatçı olarak bilinene A. Cevat ve A. Musahanlı ile sıkı irtibatla olmak,	16 Temmuz 1937'de Jeleznovodsk şehrinde hapsedilerek Bakü'ye getirilen Nezerli, 27 Ekim 1937'de de "Vatan Haini ve düşmanı" sıfatıyla K(b) Partisinden ihraç edilmiştir. 7 Ocak 1938'de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri kurulu Moskova'da Nezerli hakkında ithamname hazırlayarak onun mahkemeye sevkini talep etmiştir. Mahkeme kapalı kapılar arkasında 8 Ocak 1938'de gerçekleştirilmiş olup mahkum, kurşuna dizilmek suretiyle infazına karar verilmiştir. 6 Ekim 1956'da Sovyet Yüksek Mahkemesi ona beraat vermiştir.
40. Seyit Hüseyin Sadıgzade	1887 yılında Bakü'de dünyaya geldi.	Lise mezunu, 1917'den 1920'ye kadar Müsavat Partisi üyesi olan	a. Ömrünün son anına kadar Müsavatçı olmaktan vazgeçmemek,	11 Temmuz 1937'de Devlet Tehlikesizlik Komitesi tarafından hapsedilmiş ve onun hakkında 4 Ocak 1938'de karar alınmıştır.

		Sadıkzade, aynı zamanda da Azerbaycan gazetesinde de çalışmıştır. 1923'te Müsavatçı olduğu gerekçesiyle hapsedilmiş ve kısa bir zaman sonra serbest bırakılmıştır.	<p>b. Ayaklanmaları koordine ederek Azerbaycanı Sovyetlerden koparmak istemesi,</p> <p>c. Hükümet ve Parti Teşkilat üyelerine karşı suikastlar düzenlemek,</p> <p>d. Yazarlar Birliğinde çalıştığı dönemde Sovyet karşıtı propagandalar hazırlamak,</p>	Alınan sözkonusu karara göre Sadıkzade'nin mahkemesi şahitsiz, ithamsız ve avukatsız gerçekleşecekti. Nitekim öyle de oldu. 5 Ocak 1938'de gerçekleşen ve yirmi dakika devam eden mahkemede Sadıkzade'nin kurşuna dizilerek infazı karara bağlanmıştır. Karar aynı gün ifa edilmiştir. 6 Ekim 1956'da Sadıkzade hakkında alınan karara yeniden bakılmış ve onun suçsuz olduğu tespit edilerek beraat verilmiştir.
41. Ümmügülsüm Sadıkova	1900 yılında Bakü'de dünyaya geldi.	Hüseyin Sadıkzade'nin eşi olan Sadıkova Şair ve aynı zamanda da sanatkar kişiliğe sahipti. XX. yüzyılın başlarında İkbal, Yeni İkbal,, Açık Söz gibi dergilerde sık sık şiir ve makalelerine de rastlanmaktaydı.	<p>a. Kendi eserlerinde Millî problemlerin kökleri üzerinde durması,</p> <p>b. Vatan haini olarak nitelendirilen Hüseyin Sadıkzade'nin eşi olması,</p>	1 Kasım 1937'de İçişleri Komiseri Muavini Borşov ve DTİ. Müfettişi Kolçin imzası ile Sadıkova'nın hapsedilmesi konusunda emir çıkarıldı. 10 Kasım'da Sadıkova hapsedilerek Bayıl hapishanesine sevk edildi. Şair burada da boş durmayarak en önemli şiirlerinden olan ve hapishane ismini de taşıyan "Bayıl Şiirleri"ni kaleme almıştır. 9 Nisan 1938'de Sadıkova sekiz yıllığına sürgün cezası almıştır. Cezasını Mordova Temlag kampında çekmiştir. Çocuklarının öksüz kaldıklarını Sovyet İçişleri Komiserliğine ileten Mahkum Sadıkova hakkında 1944 yılında af kararı çıkarılmıştır. İkinci Dünya savaşından sonra Şamahı'da vefat etmiştir. Fakat ona beraat verilmemiştir.
42. Hacı Sanılı	1878'de Kazak Kazasının Çaylı-Kesemen köyünde dünyaya	Medrese eğitimini tamamladıktan (1886-93) sonra Gori Muallimler Seminarisinde eğitimine	<p>a. Azerbaycan Parlamentosu üyesi olması,</p> <p>b. Azerbaycanın Sovyetler Birliğinden koparmak istemesi,</p>	Sanılı, 1924 yılında hapsedilmiş ve ona isnat edilen hiçbir suç ispat edilemediğinden dolayı iki ay sonra serbest bırakılmıştır. 4 Haziran 1937'de yeniden hapsedilen Sanılı tartaklanıp

	geldi.	<p>devam etmiştir. Bu okulu 1898’de tamamladıktan sonra sırasıyla Zengezur kazasının Haçmaz köy okulu (1898-1902), Gence Rus-Müslüman okulunda (1902-1904) Kazak kazasının Poylu Dağ Kesemen ilkokulunda (1905-18) müdür olarak çalışmıştır. 1905’te Difaî Partisine katılmakla siyasi hayata da atılmış olur. 1917’de Tiflis Menşevik Himmet teşkilatına üye olan Sanılı, 1918’de Kazak kazası Valiliğine atanır. Kasım 1918’de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosuna Himmet Partisinden milletvekili olarak seçilmiştir. Sovyetlerin Azerbaycanı işgalinden sonra sırasıyla öğretmen, 1933-35 yılları arasında Azerbaycan istihlak-Kooperatif Enstitüsünde ve Sovyet Ticareti Üniversitesinin işçi fakültesinde öğretim</p>	<p>Ayaklanmalara hem maddi hem de manevi destek sağlaması, c. Hükümet ve Parti üyelerine karşı suikast düzenlemek, d. Eserlerinde Sovyet Yönetimini kötülemek,</p>	<p>dövülerek hapisanede öldürülmüştür. Fakat hapisane doktorları Akopcanov ve Sono Belenkiy’in verdiği bilgilere bakılırsa Sanılının 14 Eylülde hapsedildiği ve onun dövülmekten değil de hastalıktan öldüğü bildirilmiştir. İlginç olanı bu tutanağın 17 Eylül’de hazırlanmış olmasıdır. Sanılının eşi Mahmenzer hanımın 3 Temmuz 1957’de DTK’ya yaptığı yazılı müracaatta eşine ait altı klasörlük dosyayı talep etmiş fakat ona verilen cevapta böyle bir klasörün bulunmadığı yönündedir.</p>
--	--------	--	--	---

		üyeliği ve son olarak ta Azerbaycan İlimi Tetkikat Üniversitesinde bilimsel çalışmalara yön veren eğitimci olarak görev yapmıştır. Sanıl aynı zamanda şairdir.		
43. Ali Razi Şamçızade		Azerbaycan İlim camiasının en önemli insanlarından olan Mirza Elekber Sabir yolunun devamcısı, şair, Molla Nesreddin dergisinin yazarlarından, 1919'dan itibaren KP üyesi,	a. Müsavatçı ve inkılâp karşıtı teşkilatın üyesi olması, b. ADC döneminde gizli polis teşkilatında çalıştığını Sovyetler döneminde de aynı teşkilatta çalışmasına rağmen eskisini saklaması,	Şamçızade 2 Ocak 1937'de Gence'de hapsedildi. Fakat ona isnat edilen suçlar ispat edilemeyince 7 Mart'ta serbest bırakılmıştır. Birkaç ay sonra Şamçızade'nin serbest bırakılması hakkında pişmanlık duyulmuş olacak ki yeniden hapsedilmesi konusunda karar kabul edildi ve 29 Temmuz'da yeniden hapsedilir. Birkaç kez sorgulanan Şamçızade hakkındaki dosya Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulunun Seyyar oturumuna gönderilir. Yüksek mahkeme 5 Ocak 1938'de Şamçızade hakkında aldığı kararı Bakü'ye gönderdi. 7 Ocak'ta Bakü'de yirmi dakika devam eden mahkeme Şamçızade'yi kurşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesi konusunda karar kabul etti. 13 Mayıs 1958'de Şamçızade'ye beraat verilmiştir.
44. Cemşit Nahçıvanski	1895 yılının 23 Ağustos'unda Nahçıvan'da dünyaya geldi.	1906 yılında Tiflis Kadet (Rusya'da askeri lise) Lisesini kazanmış ve 1914 yılında oradan mezun olmuştur. 1 Ağustos 1914'de Ukrayna Yelizavetgradsk	a. AMM (Azerbaycan Millî Merkezi)'nin üyesi olmak Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini devirmek adına faal görev üstlendiğine göre, İran ordusunda görev yapan kardeşi Kerbalayı hanla irtibatla	Nahçıvanski her ne kadar Sovyet döneminde çeşitli görevlerde bulunmasına ve rütbelere almasına rağmen, o aynı zamanda ADC'î döneminde görev yaptığı için her zaman sorgulanması muhtemeldi. Nitekim 22 Şubat 1931'de Tiflis'te inkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olması hasebiyle hapsedilir.

		<p>lisesinde göreve başlamıştır. 1918’de Türk askerlerince Bakü’nün alınmasına iştirak etmiştir. ADC. sukutundan sonra Nerimanov onu Bakü’ye davet etmiş ve yeni kurulacak ordunun teşkiline katılması için davet eder. Nitekim Nahçıvanski bu davete icabet eder, fakat kısa zaman zarfında hapsedilir. Sorgulandıktan sonra serbest bırakılan Nahçıvanski Azerbaycan Komutanlar okulunda çalışmaya başlar. 1921’de ise o Azerbaycan Tabur Komutanı olarak tayin edilir. 1923-1924 yılları arasında Moskova’ya Yüksek Akademiye eğitim için gönderilen Nahçıvanski, yeniden görevinin başına dönmüştür. Yine 1927-1928 yılları arasında Askeri Akademi ve Svestopol’da hava</p>	<p>olmak, b. 1921-26 yılları arasında keşfiyat işinde çalışmak,</p>	<p>22 Mayıs 1931’de Azerbaycan İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olduğu gerekçesiyle sorgulanmaya başlıyor. 30 Eylül 1931’de mahkeme onun hakkında karar kabul etmiş ve kurşuna dizilerek infaz edilmesini istemiştir. Fakat 2 Şubat 1932’de Kafkasya Ötesi DSİ’i bu kararı bozmuş ve onu affetmiştir. Affedildikten sonra yine orduda göreve başlayan Nahçıvanski kısa zaman sonra ailesi ile birlikte Moskova’da M. Frunze adına askeri akademiye okumak için gitmiştir. Okulu tamamladıktan sonra aynı okulda bölüm başkanı olarak göreve başlar. Onun hakkında en fazla şüphe 1938 yılının ilk yarısında artmaya başlamış ve 20 Mayıs 1938’de Nahçıvanski hapsedilmiştir. Nahçıvanski 12 Ağustos 1938’de sadece tek bir kez sorgulandıktan sonra Nahçıvanski bütün ithamları kabul ederek kendisini suçlu saymıştır. Aynı gün onunla ilgili mahkeme dosyası Sovyet Yüksek Mahkemesine gönderilir. 28 Ağustos’ta Nahçıvanski on beş dakika devam eden mahkemesi sonuçlanmış ve onun hakkında kurşuna dizilerek infaz edilmesi kararlaştırılmıştır. Nahçıvanski hakkında alınan karar Moskova şehrinde yerine yetirilmiştir. Nahçıvanski’ye 22 Aralık 1956’da beraat verilmiştir.</p>
--	--	--	---	--

		saldırılarına karşı savunma okulunda eğitim için gönderilir.		
45. Gambay Vezirov	1899 yılının 19 Ağustos'unda Gümrü'de dünyaya geldi.	1918'de Yerevan Erkek Kolejini bitiren Vezirov, eğitimine Yunkerler (Petrograt'ta) askeri okulunda devam ettirir. Okulda çok başarılı bir öğrenci olan Vezirov eğitimini tamamladıktan sonra aynı okulda Takım Amiri olarak göreve başlar. 7 Ekim 1922'de M. Frunze adına Askeri Akademiye eğitim için gönderilir. Vezirov bu akademide ilk eğitim gören Azerbaycanlı örgenciydi. Akademiyi 1925 yılında tamamlayan Vezirov aynı yıl Birleşmiş Azerbaycan Askeri Okulunun müdür yardımcısı olarak atanır. Okulda büyük saygıyı hak eden Vezirov 1926-27 yılları arasında okula müdür olarak ta görevlendirilmiştir. 1927 yılının Ekiminde III. Kafkasya atıcı Tabur Reisi,	a. İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olmak, b. Azerbaycan'da sovyet hakimiyetini devirmek ve onun yerine bağımsız bir cumhuriyetin kurulması için çalışmak, c. İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin tavsiye ve tekidi üzerine Azerbaycan ordusunda bazı önemli komuta kademesine suikast düzenlemek	Çok önemli askeri görevlerde bulunan Vezirov hiç beklenmedik bir şekilde yani 3 Temmuz 1937'de çıkarılan emirle işten uzaklaştırılmış ve 27 Temmuz'da da hapsedilmiştir. Aynı gün sorgulanan Vezirov ona isnat edilen suçların hiçbirini kabul etmezken, fakat iki gün sonra yani ikinci mahkemede bütün suçlamaları kabul etmiş ve kendisini suçlu addetmiştir. Ekim başlarına kadar devam eden mahkeme sonuçlandığı ona iletilmiştir. 4 Ekim'de Vezirov'a isnat edilen suçlar artırılması kararlaştırılmış ve bu karar DT. Komiseri Sumbatov tarafından tasdik edilmiştir. 6 Ekim'de Vezirov'un eşi İzzet ve oğlu Yavuz'da hapsedilmiştir. 8 Ekim'de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Şurası başkanı Matuleviç başkanlığında toplanan hazırlık toplantısında Vezirov'un şahitsiz, avukatsız olarak yargılanmasına karar verilmiştir. Nitekim 13 Ekim'de Bakü'de Matuleviç başkanlığında toplan mahkeme kapalı şekilde gerçekleştirilmiştir. 17:35'te açılan mahkeme 17:50'de kapatılan Mahkemede alınan karar uyarınca, Vezirov'un emlaki müsadere edilecek ve kendisi de kurşuna dizilerek infaz edilecekti. Nitekim aynı gün infaz işlemi yerine yetirilmiştir.

		1928’de ise Azerbaycan atıcı tabur karargahının reisi olarak atanır. 1931’de yıkıcı tabur, 1935’te ise Azerbaycan Tabur Komutanlığı görevini yürütmüştür.		9 Aralık 1937’de Yukarıda da bahsi sözkonusu olan Vezirov’un eşi İzzet hanım muhakeme edilmiş ve o sekiz yıl müddetine Kazakistan’ın Akmolinsk şehrine sürgün edilmesi kararlaştırılmıştır. Sürgün döneminde Beriya’ya kaç kes müracaat etmesine rağmen bütün müracaatları cevapsız bırakılmış ve en nihayet 19 Ağustos 1944 yılında serbest bırakılmıştır. Serbest kaldıktan sonra Bakü’ye dönen Vezirov’a burada yaşamak için müsaade edilmediğinden Şamahı’ya giderek orada çalışmaya başlamıştır. Dana sonra yeniden Bakü’ye dönmek için izin çıkarılan Vezirova burada boş durmamış, kendisi ve eşinin suçunun tespit edilerek onlara cevap verilmesini talep etmiştir. Uzun aradan sonra yani 4 Ekim 1956’da her ikisine beraat verildiği kendisine iletilmiştir.
46. Hüseyin Ali Bilenderli	1905 yılında Kazak İlçesinin Kırak-Kesemenli köyünde dünyaya geldi.	Tarihçi, Parti Tarihi Enstitüsünün Asistanı, ADU. Öğretim üyesi,	<p>a. İnkılâp karşıtı Trotskiçi ve Azerbaycan milliyetçi cemiyetlerin üyesi olduğuna göre,</p> <p>b. Lenin ve Stalin siyasetini benimsemediğini itiraf etmesi ve bu siyasete karşı gençlerden kadrolar yetiştirmek,</p> <p>c. Azerbaycanın Sovyet Rusya’dan ayrılarak Türkiye Cumhuriyetine birleşmesi için çalışmalar yürütmek,</p>	26 Ocak 1937’de Tihomirov’un verdiği bilgiler ışığında, “güya Bilenderli 1927 yılından itibaren gizli teşkilat olarak bilinen Trotskiçi cemiyetin üyesi olduğu hasebiyle” hapsedilmiştir. 28 Ocakta sorgulanmaya başlanan Bilenderli tam tamına yirmi bir kez hakim karşısına çıkmıştır. 7 Ağustos’ta Bilenderli hakkında son kez toplanan mahkeme kararı olur dille hazırlamış ve 25 Ağustos’ta tasdik etmiştir. 10 Eylül’de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Şurasının Seyyar Kurulu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur)

				<p>hazırlık toplantısının protokolü tertip edilmiş ve Blenderlinin mahkeme işi Azerbaycan anayasasına göre yürütülmesi ve ayrıca da diğer müttehitlerde olduğu onun işine aynen bakılması öneriliyordu. 11 Ekim'de Sovyet Yüksek Mahkemesince mahkeme kuruldu ve Bilenderli burada kendisinin suçlu olduğunu itiraf etti. Mahkeme 13:40- 13:55 arasında devam etmiştir. Mahkeme Bilenderli hakkında verdiği kararda, onun kurşuna dizilerek infaz edilmesini istemiştir. Karar aynı gün yerine yetirilmiştir. 20 Ekim 1956'da Bilenderli'nin dosyası yeniden incelenmiş ve netice itibariyle suçsuz olduğu tespit edilerek ona beraat verilmiştir.</p>
47. Ke'bi Saniyev	1902 yılında dünyaya geldi.	Yüzbaşı, 77. Tümene bağlı 230. alayın bölük komutanı,	<p>a. AMP. Üyesi olmak, Milliyetçi inkılâp karşıtı cemiyetin üyesi olmak, b. Azerbaycanın sovyetler birliğinden ayırmak ve bağımsız bir cumhuriyet kurmak,</p>	<p>Ağustos 1937 başında Azerbaycan İçişleri Komiserliği DTİ. 5. şube reisi Avenesyan tarafından Saniyev hakkında suç duyurusunda bulunmuş ve onun tutuklanmasını emretmiştir. Nitekim 13 Ağustos 1937'de Saniyev acele bir şekilde tutuklanmıştır. 14 Ağustos'ta hakim karşısına çıkarılan Saniyev bütün suçlamaları reddetmiştir. İkinci mahkeme esnasında ise bütün ithamları kabul etmiştir. Söz konusu tüm ithamları kabul etmesindeki sebep ise diğer mahkum edilen insanlarda da olduğu gibi çeşitli eziyetlerden sonra mecburen kabul ettiğinden olması gerek. 5 Ekim 1937'de Saniyev'in itham edildiği tüm suçlamaların doğruluğu Sumbatov tarafından tasdik edilmiştir. 13</p>

				Ekim’de de Sovyet Yüksek Mahkemesi Askeri Kurulu (Matuleviç, Zaryanov ve Cigur)’nun 22:05-22:20 arasında gerçekleşen kapalı oturumunda Saniyev’in “Azerbaycan’da faaliyet gösteren askeri-faşist suikastların iştirakçilerinden biri olduğu” da ilave edildi. Ayrıca 23 Ekimde Saniyev en ağır cezaya yani kurşuna dizilmek suretiyle infazına karar verildi. 25 Haziran 1957’de Saniyev’in hiçbir suçunun olmadığı yönünde oğluna bilgi verildiği gibi aynı zamanda da ona da beraat verilmiştir.
48. Mir Memmedkerim Caferov		Siyasi görüş olarak tarafsız, Din alimi, 1904-1918 yılları arasında Kadılık görevinde bulunan Memmedkerim, aynı zamanda Bakı Müftülüğü Genel Meclisi başkanlığı görevini de yürütmüştür. 1907 yılında Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in desteğiyle Kuran-ı Kerimi Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.	a. İnkılâp karşıtı Millî Müsavat Teşkilatının üyesi olmak, Toprak ağası (kolçomak) olması, b. mevcut siyasi rejime karşı çiftçi halk arasında propaganda yürütmek, Dini propaganda yürütmekle halkı seçimlere katılmalarını engelleyerek rejimi boykot etmek,	Memmedkerim 13 Şubat 1938’de Merdekandaki evinde 39 adet Kuran-ı Kerim bulunduğundan dolayı hapsedilmiş ve yanda suçlarından da görüldüğü üzere 2 Mayıs 1938’de İçişleri Komiserliğinde yapılan toplantı sonucu 83 yaşında olan Memmedkerim’in kurşuna dizilerek infaz edilmesi kararlaştırılmıştır. 15 Temmuz 1960’da Caferov’a ölümünden otuz iki yıl sonra beraat verilmiştir.
49. İsmihan Rehimov	1925 yılında Bakü’de dünyaya geldi.	Öğretmen bir ailenin çocuğu olan Rehimov, 1942 yılında liseyi bitirdikten sonra ADÜ. Edebiyat bölümünü kazanmış fakat burada bir	a. 1943 yılında kurulan İldırım sovyet karşıtı gençler cemiyetin üyesi olmak ve aynı teşkilatın üyesi olan Gülhüseyn Abdullayev ile birlikte dönemin Azerbaycan Yazarlar Birliği	22 Eylül 1948’de DTK. Beşinci şube başkanı İsmayılov tarafından bir kararla Rehimov’un hapsedilmesi kararlaştırılmış ve 26 Eylülde hapsedilmiştir. 22 Mart 1949’da Rehimov 25 yıl hapsedilmesi konusunda karar kabul edilir. Daha sonra yani 24 Şubat 1955’te onun genç

		yıl okumuştur. Aynı yıl APÜ. Yabancı diller fakültesinin üçüncü kursuna yatay geçiş yaparak eğitimine orada tamamlamıştır. Aynı fakültenin doktora öğrencisi olan Rehimov aynı zamanda da orada öğretmenlik te yapmıştır.	Başkanı şair Samet Vurgun'a milliyetçi ruhta kaleme alınmış mektup yazmak. Azerbaycan anayasası ile mündemiç olan Azerbaycan dilinin devletin resmi dili olmasını talep etmek, b. İldırım adı altında kurulan cemiyete üniversiteli gençlerden üye toplamak, suçunun en önemlisi ise Rehimov'un bir konuşmasında Türkiye Cumhuriyetine "Ben Türk hükümetinin şarkta en güçlü devlet siyasetinin olduğu gerekçesiyle onunla gurur duyuyorum" diyerek atıfta bulunması,	olduğu göz önüne alınarak bu cezası 10 yıla indirilmiştir.
50. Balasadık Zeynalov	Balahanı'da dünyaya geldi.	Vasıfsız, 1918'de Müsavat Partisi üyesi,	a. Müsavat Partisi üyesi olması, sovyet karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olması, b. Halk arasında sovyet karşıtı propaganda yaparak Türkiye ve İran devletlerine methiyeler yakmak.	1927 yılında Sovyet karşıtı inkılâp karşıtı cemiyetin üyesi olması hasebiyle sekiz yıl sürgün hayatından sonra serbest bırakılan Zeynalov 5 Aralık 1937'de yeniden aynı nedenlerden dolayı hapsedilir. Üç mahkeme sorgulaması sonrasında ona isnat edilen hiçbir suçu kabullenmeyip reddeden Zeynalov hakkında mahkeme 12 Aralık'ta karar kabul etmiş ve onu kuruşuna dizilmek suretiyle infaz edilmesini onaylamıştır. 31 Ağustos 1989'da Zeynalov'a beraat verilmiştir.
51. Hanış Rüstamov	1892 yılında Cebrayıl Bölgesinin	Toprak Ağası, Sovyetler Birliği döneminde Kolektif Çiftlik çalışanı	İnkılâp karşıtı milliyetçi cemiyetin üyesi olmak, Mil-Muğan bölgesinde halkı	Rüstamov, 9 Eylül 1937'de yandaki tabloda gösterilen suçlarından dolayı hapsedilmiştir.

	Büyük Mercanlı köyünde dünyaya geldi.		yönetim aleyhinde ayaklandırmak, Kollektif Çiftliğinde muhasebeci olarak çalıştığı zaman devlet emlakini benimsemek,	
--	---------------------------------------	--	--	--

ÖZGEÇMİŞ

1978 yılında Azerbaycan'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada tamamladı. 2001'de Marmara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden mezun oldu. 2004 yılında aynı üniversiteye bağlı Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Anabiliminde Yüksek Lisansını tamamladı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihinde Doktora başladı. Halen aynı bölümde öğrenimine devam etmektedir.